

वि इ ल भा ई प टे ल

चरित्र व आठवणी]

१९२८
स. ग्रं. सं. ठाणें
प्रय - चरित्र
नं. ७७.

लेखक

जनार्धन गंगाधर करंदीकर, बी. ए., बी. टी.

REFBK-0007007

मूल्य ४॥ रुपये

वि डु ल भा ई प टे ल

[चरित्र व आठवणी]

लेखक

जनार्दन गंगाधर करंदीकर, बी. ए., बी. टी.,

प्रस्तावनाकार

नामदार ग. वा. सावळंकर,

अध्यक्ष, भारतीय मध्यवर्ती विधिमंडळ

REFBK-0007007

नॅशनल इन्फॉर्मेशन अँड पब्लिकेशन्स लिमिटेड, मुंबई

प. ४४.

ता. य. ~~६६~~

५. ११. १९२३

प्रथमावृत्ति १९४८

सर्वाधिकार सुरक्षित

मूल्य ४॥ रुपये

: प्रकाशक :

कुसुम नैय्यर

नॅशनल इन्फर्मेंशन ॲण्ड
पब्लिकेशन्स लिमिटेड,
नॅशनल हाऊस, ६ तुलक रोड
अपोलो बंदर, मुंबई.

: मुद्रक :

मा. ह. पटवर्धन

संगम प्रेस लि.,

४०-४१ वेल्ले रोड,

पुणे १.

चरित्रनायक

विठ्ठलभाई पटेल

चरित्रास आधारभूत झालेले महत्वाचे ग्रंथ

- (१) गेलीं पांच वर्षें श्री. न. चिं. केळकर
 - (२) विलायतर्चीं वातमीपत्रें श्री. न. चिं. केळकर
 - (३) काँग्रेसचा इतिहास डॉ. पद्मिनी सीतारामय्या
 - (४) महात्मा गांधी चरित्र सी. के. दामले
 - (५) From Ploughboy to President—
R. Chowdhury
 - (६) Report of the Civil Disobedience Inquiry
Committee—1922
 - (७) Proceedings of the Bombay Legislative
Assembly and the Bombay Corporation.
-

अनुक्रमणिका

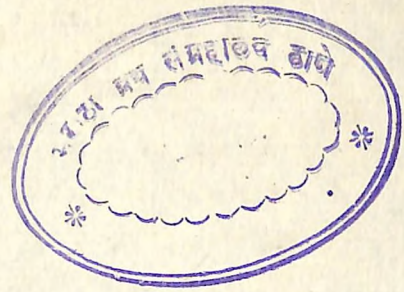
समर्पण

कृतज्ञता

प्रस्तावना

पटेल घराण्याची वंशावळ

प्रकरण क्रमांक	प्रकरणाचें नांव	पृष्ठ क्रमांक
१	घराणें व बालपण	१
२	वकील आणि बॅरिस्टर	८
३	कौन्सिलर पटेल [सन १९१३ ते १९१९]	२२
४	मैदानांत उडी	३६
५	विलायतेंतील हालचाली	४८
६	पटेल व गांधीयुगाचा उदय	७६
७	पटेल व कायदेभंगाची चळवळ	८८
८	आगामी लढ्याचा पूर्वरंग [कार्पोरेशन- मधील कामगिरी]	१०९
९	पटेल व स्वराज्यपक्ष	१३७
१०	वैभवाच्या शिखरावर [पहिला टप्पा]	१५३
११	वैभवाच्या शिखरावर [दुसरा टप्पा]	१७४
१२	वैभवाच्या शिखरावर [तिसरा टप्पा] ' पटेल-राज्य '	१९३
१३	चावडींतला 'पाटील' बाहेर निघाला !	२१९
१४	अध्यक्षपदाच्या काळांतील गमती व आठवणी	२२७
१५	सत्याग्रह-संग्राम व परदेशवास	२३८
१६	देहावसान	२५३
परिशिष्ट	१ पटेलानें मृत्युपत्र	२६०
"	२ विठ्ठलभाईची वीरवाणी	२६३
"	३ विठ्ठलभाईंना विश्ववंदन	२६५
"	४ पत्रव्यवहारांतील कांहीं निवडक उतारे	२३९

समर्पण

माझ्या परमपूज्य, विद्याव्यासंगी आणि ईश्वरभक्त सातुःश्री
श्री. यशोदावाई करंदीकर,
यांना ही लेखनकृति मी नम्रतापूर्वक सादर समर्पण करितों.

जनार्दन गंगाधर करंदीकर

कृतज्ञता

विठ्ठलभाई पटेल यांचें हें चरित्र व आठवणी वाचकांना सादर करण्यांत मला समाधान वाटत आहे. क्रोण्याहि कार्याची सफलता होण्याला वेळ किंवा योग यावा लागतो अशी एक सर्वसामान्य समजूत आहे. या चरित्राचें असेंच झालें. कारण वास्तविक हें चरित्र मी सहा सात वर्षांपूर्वी म्हणजे महायुद्ध सुरू झालें तेव्हांच लिहून ठेवलें होतें. परंतु अनेक अडचणींमुळें या चरित्राचें प्रकाशन आजवर होऊं शकलें नाहीं ! आतां त्याच्या प्रकाशनाचा योग येत आहे.

हें चरित्र लिहिण्याच्या कामीं विशेष प्रोत्साहन मला प्रथमतः महा-राष्ट्राचे वंदनीय पुढारी तपोनिधि कै. तात्यासाहेब केळकर यांच्याकडून मिळाले. चरित्रलेखनाकरितां लागणारीं साधनें कुठें कशीं मिळूं शकतील हें त्यांनींच प्रथम सांगितलें. पटेल हे तात्यासाहेबांचे परममित्र व राजकारणांत कित्येक वर्षे निकटचे सहकारी होते, हें प्रसिद्ध आहे. तात्यासाहेबांनीं केलेल्या या मार्गदर्शनाची उपकृति कोणत्या शब्दांत मानावी हें समजत नाहीं. असो. त्यानंतर मी या चरित्रलेखनाकरितां साधनें जुळविण्यास लागलों. त्याकरितां पटेलाना जाणणाऱ्या व त्यांचा ज्यांना सहवास झाला अशा त्यांच्या अनेक स्नेह्यांच्या भेटी घेतल्या. त्यांत पटेलाने लहानपणचे सहाध्यायी, तसेंच त्यांच्या पुढील सार्वजनिक जीवनांतले सहकारी या सर्वांचा समावेश होतो. कांहींनीं हृदयस्पर्शी भाषेत पटेलाने आठवणी सांगितल्या. कांहींनीं त्या लिहून पाठविल्या. त्यांच्या कांहीं मित्रांनीं, परिचितानीं व नातळगांनीं अस्सल साधनें पुरविलीं. कांहींनीं अशा साधनांचा मला उपयोग करूं

दिला. खासगी पत्रव्यवहाराचाही मी चरित्रांत योग्य त्या ठिकाणी उपयोग केला आहे. अशा या असल दर्जाच्या साधन सामुग्रीमुळे पटेलांचें हें चरित्र वस्तुस्थिति निदर्शक झालें आहे, अशी माझी नम्र समजूत आहे. अर्थात् या समजुतीची परीक्षा वाचक करतीलच. साधन सामुग्रीचें साहाय्य करणाऱ्या सर्व सजनांचा उल्लेख प्रत्यक्ष चरित्र वाचतांना वाचकाना सांपडेल त्या सर्वांचा मी आभारी आहे.

या ठिकाणी एवढें नमूद करून ठेवावेसे वाटतें कीं, पटेलांचें हें चरित्र लिहिण्यास मी उद्युक्त झालों त्याला एकादें नेमकें कारण मला सांगता येणार नाहीं. पण एवढें मात्र निश्चितपणें सांगूं शकतो कीं, विठ्ठलभाई पटेल हे हिंदुस्थानच्या मध्यवर्ती विधिमंडळाचे पहिले हिंदी अध्यक्ष झाले ही गोष्ट हिंदुस्थानच्या आधुनिक इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनीं लिहून ठेवण्यासारखी झाली. व या महत्त्वाच्या घटनेमुळे पटेलांचें चरित्र लिहावें असा साहजिक विचार माझ्या मनांत आला. अर्थात् अध्यक्ष होण्यापूर्वी ते अखिल भारताचे पुढारी म्हणून सुविख्यात झालेलेच होते. परंतु अध्यक्षस्थान मंडित केव्यानंतर पटेलांनीं जें कार्य केलें त्यामुळे त्यांचा यशोदुंदुभि पंचखंडात निनादू लागला ! युरोप-अमेरिकेंत प्रकृति बरी नसूनहि त्यांनीं अविश्रांत दौरे काढून हिंदुस्थानाची कीर्ति उज्ज्वल करून सोडली ! हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या मागणीला लोकमान्यांच्या पश्चात् पटेलांनीं जागतिक महत्त्व प्राप्त करून दिलें असें म्हटलें तर त्यांत अतिशयोक्ति होणार नाहीं ! हा अ-भागी देश ताबडतोब स्वतंत्र झाला पाहिजे, अशी प्रभावी घोषणा करून पटेलांनीं इतर राष्ट्रांची हिंदुस्थानबद्दल सहानुभूति अल्पावधीत संपादन केली. व हें कार्य पुढे नेटानें सतत चालू राहावें अशी दूरदर्शी योजनाहि करून ठेविली. परदेशांतोल कामगिरीचा श्रीगणेशा पटेलांनीं लोकमान्यांच्या हयातींत त्यांच्या निकटवर्ती राहून केला. केवळ या त्यांच्या परदेशांतल चळवळीपुरता विचार केला तरीसुद्धां पटेलांचें तें काम संस्मरणीय झालें आहे. विलायतेंत सन १९१८ साली होमरूल लीग व काँग्रेस यांचें संयुक्त शिष्टमंडळ टिळक व पटेलांच्या नेतृत्वाखालीं स्वराज्याच्या मागणीचा पुरस्कार करण्याकरितां गेलें होतें त्यावेळीं पटेलांना मिळालेला अनुभव

बहुमोल होता. लोकमान्यांच्या निघनानंतर त्यांच्या घोरणाशी व कार्य पद्धतीशी काँग्रेसमध्ये राहून समरस होणारे जे कार्यकर्ते होते त्यांत पटेलांची प्रामुख्याने गणना होते. महात्मा गांधींच्या राजकारणाशी कांहीं मूलभूत बाबतीत त्यांचें पटत नसे तरी सुद्धा पटेलांचा विशेष हा, कीं त्यांना स्वतःला जें व्यवहार्य वाटे तें प्रगट करण्यास व त्याप्रमाणें प्रसंगानुरूप आचरण करण्यांत त्यांनीं निर्भयता दाखविली. परंतु त्याबरोबरच स्वतःचा मनासून विरोध असतांनाहि एकदां जें सर्वानुमते करावयाचें ठरलें तें साध्य करण्यांत त्यांनीं हा विरोध आडवा येऊं दिला नाहीं. उलट तो त्या त्या प्रसंगां ब्राजूला ठेवून राष्ट्रकार्याकरितां सर्वांशीं सहकार्याचीच वागणूक ठेवली. राजकारणांतली ही तारेवरील कसरत होती आणि ती करण्यांत त्यांनीं अमतिम यश मिळविलें ! पटेलांची उज्ज्वल कार्यनिष्ठा, निःस्वार्थी वृत्ति व देशहिताची तळमळ, कुडींत प्राण असेपर्यंत हिंदुस्थानच्या स्वराज्य-संपादनार्थ केलेले अविरत परिश्रम या महान् गुणसमुच्चयामुळें पटेलांनीं आपल्या कोट्यवधि देशवांधवांच्या हृदयांत अढळ स्थान मिळविलें. वृद्धापकाळ झाला असतांना, त्यांत हृदपारीचे हाल भोगावे लागले असतांना व शरीर व्याधि-जर्जर झालें असतांनाहि या ध्येयवादी महापुरुषानें जीं कार्येकनिष्ठा आचरून दाखविली तिचा विचार केला म्हणजे आपण आश्चर्यानें थक होऊन जातो ! पटेलांच्या ठिकाणीं कांहीं दोषहि असतील, नाहीं असें नाहीं. पण ' एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतन्दिोः किरणेष्विवाङ्कः । ' ही सदुक्ति त्यांच्या बाबतीत यथार्थ लागू पडते. म्हणूनच राष्ट्राला त्यांच्यातल्या किरकोळ दोषांची आठवण न राहतां त्यांच्या ठिकाणीं वसत असलेल्या भव्य गुणनिर्घोचिंच राष्ट्र चिरंतन स्मरण ठेवाव ! हिमालयाचें दर्शन घ्यावयास जातांना तेथें कांहीं ठिकाणीं शेवाळ सांचलें असलें तरी तिकडे कोणाचें लक्ष जात नाहीं, तर त्या पर्वतराजाची उत्तुंग हिमधवल शिखरेंच मन आकर्षित करतात. विट्ठलभाईंच्यावद्दल प्रत्येक हिंदी मनुष्याला हिमाचलाप्रमाणें नितांत आदर कां वाटतो त्याची कारणमीमांसा वरील विवेचनावरून आपल्या सहज ध्यानांत येते. पटेलांचें चरित्र लिहिण्याची प्रवृत्ति हें त्याच आदरपूर्ण भावनेचें फल आहे.

आणि म्हणूनच विडलभाईना राष्ट्र विसरू शकत नाही. पटेलांना इहलोक सोडून एका तपाहून अधिक काल होऊन गेला परंतु अशी कितीही तपे निघून गेली तरी त्यांचा कीर्तिपरिमल तसाच अखंड दरवळत राहून तो सर्वांना उत्तेजन आणील यांत मुळीच संदेह नाही. भूलोकांतून दिवंगत झालेला हा देदीप्यमान तारा भारताच्या नभःप्रागणांतून आपल्या मातृभूमीतील क्रोडों बांधवांना सदैव मार्गदर्शक होत राहील. पटेलांच्या जीवनाचे सार सागावयाचे तर आमरण देशसेवेचे असिधारात्रत घेतलेले ते एक महान त्यागी वीर होते. किंवा महात्मा गांधींच्या शब्दांत सांगावयाचे तर ते देशाकरिता 'फकीर' झाले होते ! पटेलांनी आमरण राष्ट्राचाच संसार केला. घरचा प्रपंच तर त्यांना नव्हताच ! पत्नी ऐन तारुण्यांत निवर्तलेली ना पोर ना बाळ. द्रव्याचा लोभ नाही मग स्वतःकरिता संग्रह कुठला ! चैनीला फाटा दिलेला. जनहिताची अंतःकरणांत कळकळ व तळमळ ! आणि तें साधण्याकरितां भगीरथ प्रयत्न. ह्या सर्वांच्या जोडीला जात्याच कुशाग्रबुद्धि, वादपटुता, व्यवहारकौशल्य, त्यागवृत्ति, सामाजिक जीवनाशी समरसता, लढाऊ व निश्चयी बाणा या सर्व गोष्टींनी पटेलांची इहलोक यात्रा अतिशय महत्त्वपूर्ण झाली आहे. त्यांच्या चरित्राचे जितके अधिकाधिक अवलोकन व परिशीलन आपण करावे तितकी त्यांची अधिकाधिक योग्यता आपणाला पटू लागते. खरें पाहिलें तर पटेलांना एकंदरीने अकार्लोच मृत्यु आला व त्यामुळे हिंदुस्थान एका महान कार्यकर्त्याला मुकला ! त्यांच्या निधनाने झालेली हानि देशाला तीव्रतेने जाणवली. पटेल हे वयाने वृद्ध होत चालले होते तरी या कालांतच ते अधिक उत्साही व जहाल झाले होते हे त्यांच्या मृत्युपूर्वीच्या एका पत्रावरून सिद्ध होते. मृत्युसमयी त्यांची अहोरात्र शुश्रूषा करणारे सुभाषचंद्र बोस हे होते. ह्या एक अकल्पित दैवयोग होता की काय कोण जाणे ? कारण पटेल साठ वर्षांचे वृद्ध झाले होते, तरी त्या महान् क्रांतिकारक युवकाच्या निकट सान्निध्याने त्या रुग्णशय्येवरील वृद्धवीराचा मानसिक उत्साह द्विगुणित झाला होता. माझी प्रकृति बरी झाली तर " मला देशापुढे अगदी नवा आणि पाणीदार कार्यक्रम ठेवावयाचा आहे " अशा अर्थाचे पटेलांचे

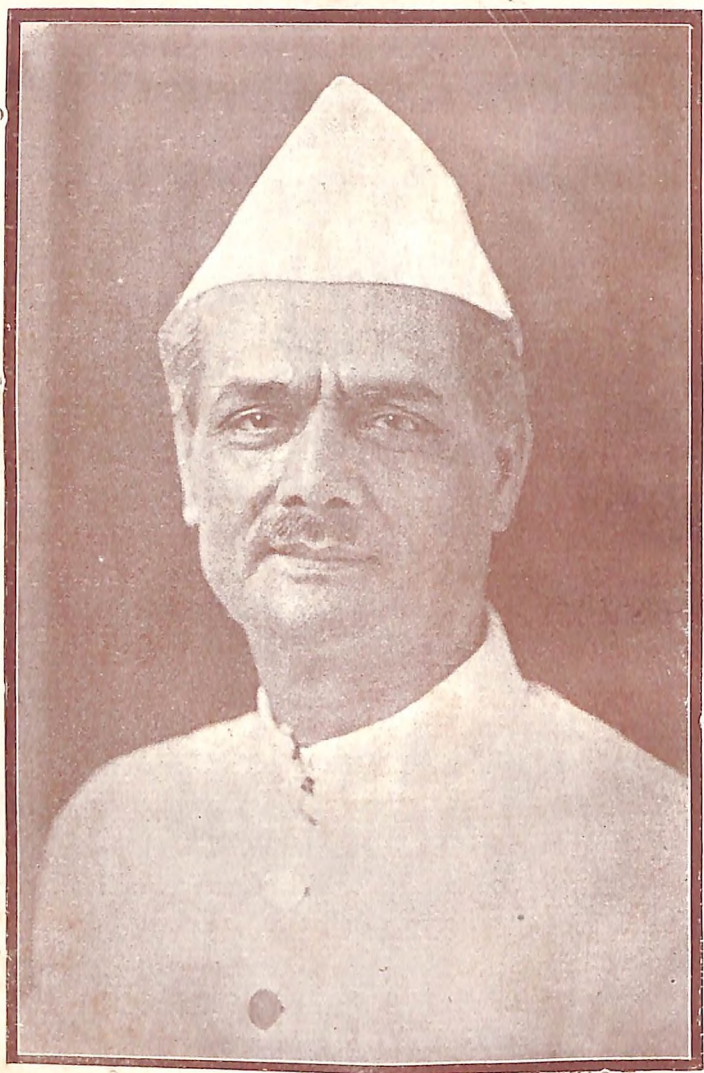
अंतकालापूर्वीचें एक पत्र त्यांनीं आपल्या मित्राला लिहिलेलें आहे. देशाच्या दुर्दैवानें तो कार्यक्रम देशापुढें येऊं शकला नाहीं. परंतु त्यावेळचा एकंदर पत्र-व्यवहार व त्यांची विचारसरणी पाहतां त्यांचा कार्यक्रम समाजवादी क्रांतिकारकांच्या कार्यक्रमाशीं वराच जुळता असावा असें अनुमान करण्याला कांहीं हरकत नाहीं. असो.

शक्य तों अस्सल साधनें जमवून केलेली ही चरित्र लेखनाची अल्प-स्वल्प सेवा वाचक गोड करून घेतील असा मला भरंवसा वाटतो. शिवाय दुसरी उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे या चरित्राला मिळालेली प्रस्तावना ! असें-ब्लीचे भूतपूर्व अध्यक्ष विठ्ठलभाई पटेल यांच्या चरित्राला विद्यमान अध्यक्ष देशभक्त दादासाहेब मावळंकर यांची प्रस्तावना हा खरोखर अपूर्व असा रत्न-कांचन संयोग आहे ! हा संयोग प्रथम माझ्या कल्पनेंत थोडा वेळ होता. परंतु शेवटीं तो कृतींत घडवून आणण्याचा प्रयत्न करूं या असा मनाशीं निश्चय केला व एक दिवस श्री. दादासाहेबांना मी माझा मनोदय पत्रद्वारे कळविला. श्री. दादासाहेब अतिशय कार्यमग्न असूनहि त्यांनीं मला आस्थापूर्वक सविस्तर पत्र लिहून पुण्यास बोलावले व नंतर चरित्राचें हस्तलिखित अतिशय काळजीपूर्वक वाचून प्रस्तावना लिहून दिली शिवाय कित्येक उपयुक्त सूचनाहि केल्या. पटेल घराण्याची वंशावळहि त्यांनीं लिहून दिली. श्री. दादासाहेब हे श्री. विठ्ठलभाईंचे निकटवर्ती स्नेही व सहकारी होते. अर्थात्च त्यांनीं ही प्रस्तावना अत्यंत आत्मीयतेनें व सहृदयतेनें लिहिली. श्री. दादासाहेबांसारख्या थोर व अधिकारी पुरुषांच्या लेखणींतून उतरलेली ही प्रस्तावना किती उद्बोधक व सुंदर झाली आहे हें वेगळें सांगण्याचें कारण नाहीं. त्यांची ही उपकृति किती व कशी मानावी हें मला समजत नाहीं एवढेंच त्यासंबंधीं सांगतों.

या पुस्तकांत जे फोटो आहेत ते छापण्याची परवानगी कलकत्ता येथील मॉडर्न बुक एजन्सीच्या व्यवस्थापकांनीं दिल्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

वार्शा
ता. १७-११-१९४७

} जनार्दन गंगाधर करंदीकर.

नामदार ग. वा. मावळकर

प्रस्तावना

आधारभूत माहिती असलेले स्व. विठ्ठलभाईंचे सविस्तर चरित्र महाराष्ट्रीय जनतेपुढे मांडण्याचे काम राष्ट्रीय दृष्ट्या व आधुनिक इतिहासाची साधने संग्रहीत करून कायम ठेवण्याचे दृष्टीने फार महत्त्वाचे आहे व. श. करंदीकरांनी परिश्रमपूर्वक केले आहे याबद्दल ते अभिनंदनास पात्र आहेत.

स्व. विठ्ठलभाईंच्या कामगिरीचे योग्य आकलन व मूल्यांकन करण्यास ते ज्या काळांत व परिस्थितींत होते ती लक्षांत घेतली पाहिजे. त्या वेळाच्या स्वाभाविक मर्यादा व अडचणी डोळ्यांसमोर ठेवून, त्यांच्या जीवनकार्याकडे पाहिले पाहिजे. कोणत्याहि थोर पुरुषाच्या चरित्राविषयी विचार करतांना याप्रमाणेच दृष्टि ठेवली तरच त्यांच्या कामगिरीचे महत्त्व व तिची आपणांस किती मदत झाली हे आपण समजू शकू.

विठ्ठलभाईंचा काळ म्हणजे १८७१ ते १९३३ पावेतोंचा (जन्म १८-२-१८७१ व मृत्यु २२-१०-१९३३). हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय जीवनाचे दृष्टीने या ६२ वर्षांचे स्थूलपणे तीन कालखंड पडतात :

(१) १९०५-६ पावेतोंचा एक कालखंड. १८८४-८५ साली राष्ट्रीय महासभेची (काँग्रेस) स्थापना झाली तेव्हापासून बंगालच्या फाळणी-विरुद्ध प्रचंड जागृति व चळवळ होऊन १९०६ च्या कलकत्त्याचे राष्ट्रीय सभेचे बैठकीत “स्वराज्य” हे ध्येय ठरून ते प्राप्त करण्यासाठी स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या साधनांचा अवलंब करण्याचा ठराव होई. पावेतोंचा काल.

(२) १९०६ ते राष्ट्रीय सभेच्या सप्टेंबर १९२० मध्ये कलकत्यास भरलेल्या खास जादा अधिवेशनांत असहकाराचा ठराव पास होऊन १९२० चे डिसेंबरांत तो नागपूर अधिवेशनांत पास होई पावेतोचा काळ.

(३) १९२१ पासून १९३७ मध्ये प्राक्तिक कायदेमंडळांत प्रवेश करून अधिकारसूत्रे हाती घेण्याचा राष्ट्रीय सभेने निश्चय केला तेथपावेतोचा काळ.

१९३७ नंतरच्या कालाचेहि खंड पडतात पण त्यांच्याशी आपल्या चरित्रनायकाचा संबंध येत नसल्याने त्यांचा उल्लेख या प्रस्तावनेत अप-
स्त आहे.

आमच्या राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक वगैरे प्रश्नांकडे व परिस्थितीकडे पाहण्याची आमची दृष्टि व विचारांची भूमिका प्रत्येक काल-
खंडांत बदललेली होती. हा बदल अमुक दिवशी झाला व अमुक दिवसा-
पावेतो कायम होता असे नाही. पण तीन कालखंडांतील तीन प्रवाह
स्पष्ट व अलग दिसतात एवढेच मला सांगायचे आहे.

पहिल्या कालखंडांत राजकीय अशी भूमिका म्हणजे इंग्रजांच्या न्याय-
बुद्धीवर विश्वास. त्यांचे येथे राज्य झाले, अंदाधुंदी जाऊन सुव्यवस्था झाली,
“ काठीला सोने बांधून रामेश्वरापासून काशी पावेतो जाणे ” शक्य झाले,
यांत ईश्वरी संकेत आहे, इंग्रजांच्या हातूनच आमचे हित होणार, ही श्रद्धा.
म्हणून राजकारण म्हणजे इंग्रजांस दुःखे सांगणे, आमच्या स्थितीविषयी त्यांना
सजान करण्याचा प्रयत्न करणे असे वाटत होते, व आपल्या समाजातील
दोष काढून सुधारणा करणे आवश्यक समजण्यांत येत होते. विचारवंत
सामाजिक सुधारणेकडे लागले, याचा अर्थ जर आज आम्ही असा करू
लागलों, की त्यांस राजकीय दृष्टि नव्हती अगर राजकीय धकाधकांत भाग
घेण्याची हिंमत किंवा कुवत नव्हती, त्यागास ते तयार नव्हते, त्यांची देश-
भक्ति आपल्या इतकी प्रखर नव्हती, तर आपली समजूत चुकीची आहे
इतकेच नव्हे, तर त्यांस आपल्या हातून घोर अन्याय केल्याचे पाप आपल्या
-मार्थी येईल.

दुसऱ्या कालखंडांत पहिला विश्वास व श्रद्धा डळमळली होती. राजकीय सत्ता हातीं आल्यास आपणांस समाजसुधारणा इव्या तशा करून घेतां येतील व राजकीय सत्ता हस्तगत होण्यास केवळ इंग्रजांवर विश्वास व श्रद्धा ठेवून कांहींहि साध्य होणार नाहीं; तर आपण आपली शक्ति—प्रजाशक्ति—वाढविली पाहिजे, तरच राजकीय सत्ता हातीं येईल, या प्रकारची वैचारिक भूमिका दुसऱ्या कालखंडांत प्रभावी झाली व म्हणून “स्वराज्य” हें ध्येय, स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण हीं शक्तिवर्धनाचीं साधनें व जमेल तेथें सरकारची मदत व आवश्यक तेथें विरोध म्हणजेच प्रतियोगी सहकारिता (Responsive co-operation) हें राजकीय लढ्याचें धोरण ठरलें. सामाजिक सुधारणा चालू राहिली तरी तिच्यावरील भर कमी झाला. या कालखंडास दोबळपणें महाराष्ट्रांतील “ टिळक-युग ” म्हणतां येईल.

तिसरा खंड निर्भळ असहकाराचा—प्रजाशक्ति विकासाचा—इंग्रजांवरील संपूर्ण अविश्वासाचा—इंग्रज आपणांस स्वराज्य देतील व तें मिळेल असा विचारहि खुळचटपणाचा वाटू लागला होता. इंग्रजांशीं दोन हात केलेच पाहिजेत—आपल्यामध्ये जेवढी शक्ति असेल तेवढेंच आपण मिळवूं शकूं—अशी विचाराची भूमिका झाली. प्रजाशक्तीचा विकास म्हणजे समाजाच्या सर्वांगांचें बळ वाढविणें; म्हणून सामाजिक, आर्थिक वगैरे प्रत्येक क्षेत्रास राजकारणाची पार्श्वभूमि मिळाली. या कालखंडास हिंदुस्थानांतील “ गांधी-युग ” या नांवानें ओळखतां येईल.

स्व. विठ्ठलभाईचा जन्म, लहानपण, शिक्षण व वकिलीस सुरवात पहिल्या कालखंडांत; त्यांच्या सार्वजनिक कार्यास प्रारंभ, व त्या कार्याचा पाया दुसऱ्या कालखंडांत, व विस्तार तिसऱ्या कालखंडांत होता. हें लक्षांत घेतलें म्हणजे कै. विठ्ठलभाईचें लोकमान्यांशीं तादात्म्य कां व किती होतें व महात्माजींच्या वैचारिक भूमिकेशीं त्यांचा मतभेद कां होता हें स्पष्ट होण्यास मदत होईल.

काळाच्या प्रगतीबरोबर परिस्थितीचें पुन्हा पुन्हा निरीक्षण करून थोर पुरुष आपापल्या विचारांत व धोरणांत बदल करित असतात. तरीपण भूत-

कालांतून वर्तमानकाळांत होत असलेल्या प्रवासांत पहिले संस्कार, व मनाची ठेवण कोणीहि बदलू शकत नाही. नव्याजुन्याचा म्हणजे मागची पिढी व तरुण पिढीचा मतभेद स्वाभाविक व म्हणून चिरकाल चालणारा आहे! तरीहि जुन्याच्या पायावरच नवें आधारलेलें आहे, जुन्याचे अनुभवांचा, प्रयोगांचा, चुक्यांचा परिचय नव्यांस झाल्यानेच ते प्रगति-मार्गावर आहेत, हें नव्यांनी विसरतां कामा नये, एवढी सूचना अगर विनंती सद्गत थोर पुरुषांचें चरित्र वाचतांना किंवा अभ्यासतांना तरुण देशभक्तांस करणें आवश्यक आहे. असहकारयुगांत श्री. विठ्ठलभाई पटेल व राष्ट्रीय सभेचे त्यांचे समकालीन पुढारी यांचे गांधीजींच्या अनुयायांशी जे मतभेद झाले त्यांस कांहीं विशेष अगर वैयक्तिक कारणें होतीं अशा शकेचें कारण नाही. नव्याजुन्यांच्या संगमांत कांहीं काळ दोन प्रवाह निराळे दिसणें अपरिहार्य आहे.

कै. श्री. विठ्ठलभाई व त्यांचे बंधु सरदार दोघांनींहि आपल्या सर्व शक्तींचा देशाच्या कामी उत्तम उपयोग करतां येईल अशी परिस्थिति स्वतः-साठी निर्माण केली हा त्यांच्या जीवनाचा फार मोठा विशेष आहे. गुजरातेंत पाटीदार जाति—यांचे दोन वर्ग आहेत (१) लेवा व (२) कडवा-बुद्धिमान्, मेहनतू, धडाडीची अशी तिची ख्याति आहे. शेतीत त्यांचा हातखंडा आहे. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत ते धडाडीनें चमकत आहेत. मोटमोटे कारखानदार, समाजसुधारक, सार्वजनिक कार्यकर्ते, वडे आय. सी. एस्. अंमलदार वगैरे बरीच मंडळी या जातींत आहेत. परदेशगमन करून, तेथें व्यापारउदीम करून, त्यांनीं आपापलीं गांवें संपन्न केली आहेत. गुजरातेंत सर्व ठिकाणीं पाटीदार वस्ती आहे व खेडेगांवांचें संपूर्ण स्वराज्य ब्रिटिश अमदानीपूर्वीं होतें, त्यांत पाटीदार जातिच प्रामुख्यानें गांवचा कारभार करीत असल्यानें खेडेगांवांतूत कोणाहि पाटीदारास आजहि इतर लोक ' वापा ' म्हणून संबोधितात. पाटीदारांचा जास्त प्रख्यात असा गट खेडा जिल्ह्यांत व त्यांच्या आजूबाजूचे प्रदेशांत—ज्याला " चरोतर " (चारुतर) म्हणतात—आहे. हा प्रदेश खेडा जिल्ह्यांत व गायकवाडी राज्यांत आहे. ' चरोतर ' च्या पाटीदारांतहि जे विशेष कुलीन व आदरास

पात्र समजले जातात त्यांत “ करमसद ” गांवचे पाटीदार मोडतात. पटेल बंधु ‘ करमसदचे. ’ त्यांच्या अंगी, बुद्धि, धडाडी, मेहनत, उदारता, त्याग वगैरे सद्गुण उपजतच होते; व त्यांचा उपयोग त्यांनी खेडेगांवांतील लहानशा क्षेत्रांत न करतां किंवा संकुचित होऊं न देतां विशाल क्षेत्रांत व विशाल दृष्टीनें केला ही पटेल-बंधूंची असाधारण महत्ता होय. आजहि खेडोपाडी व ठिकठिकाणीं असे अमोल गुण असणारीं माणसें सांपडायचीं नाहींत असें नाहीं. पण इंग्रजी अंमलांत खरें राजकारण परकीयांच्या हातांत केंद्रित होऊन गेल्यामुळे अशा गुणांच्या मंडळींची दृष्टि सामान्यतः कूपमंडूक तऱ्हेची झाली व गांवच्या भाडणतंत्र्यांत, खटपटींत, व उखाळ्यापाखाळ्याच्या राजकारणांतच त्यांच्या कर्तृत्वास वाव मिळाला. पटेलबंधूंनीं लहानपणापासूनच विशाल दृष्टि व उच्च आदर्श ठेवून कष्ट सोसून इंग्रजी शिक्षण घेतलें व स्वसामर्थ्यावर विलायतेस जाऊन येऊन थंड्यांत व सार्वजनिक आयुष्यांत मानाचें स्थान मिळविलें, देशाची उत्तम सेवा केली. ते लहानाचे मोठे कसे झाले, देशांतील राजकारणांत त्यांचें महत्त्व कसकसे वाढत गेलें, याची उद्बोधक हकीगत श्री. करंदीकरांनीं या चरित्रांत दिली आहे ती वाचनीय आहे.

सरदार वल्लभभाईर्शा माझी ओळख ते अहमदाबादेस बॅरिस्टरीचा धंदा करण्यास १९१३ सालीं आले त्यानंतर लौकरच सुमारे वर्षभरांत झाली, व त्यानंतर थोड्याच काळानें त्यांच्याबरोबर सार्वजनिक कार्य करण्याचें सुदैव लाभलें. त्यांच्यामुळे स्व. विठ्ठलभाईचा निकट परिचय सुमारे १९१६ पासून झाला. १९१७-१८ सालीं खेडा जिल्ह्यांत पिकांच्या आकारणीवरून हिंदुस्थानांतील सामुदायिक सत्याग्रहाची पहिली चळवळ महात्माजींच्या नेतृत्वाखालीं झाली. त्या वेळीं पिकाबाबत सरकारकडे पहिलें गाऱ्हाणें करण्याच्या गुजरात सभेचा मी चिटणीस होतों. वल्लभभाई पटेल कार्यकारी समितीचे सभासद होते व सरकारांत विधिमंडळद्वारा गाऱ्हाणें मांडणारे स्व. विठ्ठलभाई होते. तेव्हांपासून पुढच्या सर्व आयुष्यांतील सार्वजनिक सहकार्यांचे अनेक प्रसंग डोळ्यांपुढें येतात. पण ते प्रस्तावनेच्या मर्यादेंत बसत नाहींत म्हणून लिहिण्याचा मोह आवरणें हें उत्तम.

स्व. विठ्ठलभाईंचा स्वभाव फार प्रेमळ व विनोदी होता. दोघेहि बंधु तसेच. कोण कमी कोण अधिक हें सांगणें कठीण. दोघांचेहि चेहरे गंभीर. मानी व दिसण्यांत कठोर, पण हृदयाची मृदुता नवनीतासारखी-ती दिसण्यास व अनुभवण्यास निकट व दैनंदिन असा परिचय पाहिजे - विरोधी पक्षास कठोर भाषेंत सडेतोड प्रत्युत्तरें देण्यांत दोघेहि पटाईत.

स्व. विठ्ठलभाई केवळ बोलकें राजकारण करणारे नव्हते. बोलाच्या मार्गे प्रजासंघटनेची शक्ति पाहिजे, तर त्या बोलांत जोम असतो. तपश्चर्या मार्गे असल्याशिवाय निव्वळ भाषेस जोर येत नाहीं. अशा भाषेस कोणी विचारीतहि नाहीं. स्व. विठ्ठलभाईंनीं बोलण्यापेक्षां कृति अधिक केली. सामाजिक, शैक्षणिक क्षेत्रांतील व स्थानिक स्वराज्यसंस्थेतील (म्युनिसिपालिटी) त्यांचें रचनात्मक कार्य या म्हणण्याची साक्ष देतात.

कोणताहि प्रश्न येवो. त्याचा संपूर्ण अभ्यास करून मत बनवायचें व मग तें बोलायचें. त्याप्रमाणें चालण्यास सरकारास भाग पाडण्यासाठीं चिकाटीनें, धैर्यानें मेहेनत करायची. कोणाचा रोष, अप्रीति आपल्यावर होईल, दुःखें सहन करावीं लागतील, वगैरेकडे मुळींच पाहायचें नाहीं. यामुळेच ते म्युनिसिपालिटींत व विधिमंडळाच्या कामांत सभासद व अध्यक्ष म्हणून यशस्वी होऊं शकले. प्रत्येक क्षेत्रांत त्यांनीं नवीन दिशा व पद्धति घालून दिली. लोकप्रियतेसाठीं आपलीं प्रामाणिक मतें झुगारलीं नाहींत. पण त्यांस चिकटून राहून आपला प्रभाव पाडला, व देशसेवा आमरण केली. देशासाठीं संन्यासवृत्ति घेतली.

सरदार वल्लभभाई नाशिक जेलमध्ये असल्यानें व मी रत्नागिरीस स्थान-बद्ध असल्यानें दोघेहि स्व. विठ्ठलभाईंच्या अंत्यदर्शनास मुकलों ! त्या वेळीं फार दुःख वाटलें. पण उपाय काय ? ते परदेशीं गेले त्या वेळीं त्यांचें दर्शन व भेट पुन्हा होणार नाहीं अशी स्वप्नां हि कल्पना नव्हती. या प्रस्तावनेच्या निमित्तानें काहीं काळ तरी त्यांच्या सान्निध्यांत गेला असें समाधान आताहि वाटतें.

१९४६ च्या जानेवारी महिन्यांत मध्यवर्ती विधिमंडळाचा मी अध्यक्ष निवडला गेलों. हें यश केवळ राष्ट्रीय महासभेचें. तरी पण कै. विठ्ठलभाई पटेल त्या जागीं होते म्हणूनच तिची जबाबदारी व ममत्वहि मला विशेष वाटलें. मध्यवर्ती विधिमंडळाच्या पूर्वीच्या एका अध्यक्षाच्या चरित्रास विद्यमान अध्यक्षांनें प्रस्तावना लिहावी ही चरित्रलेखक श्री. करंदीकरांची भावना म्हणून ते माझ्याकडे आले. पण या त्यांच्या विचारसरणीस कबूल होऊन मी त्यांना रुकार दिला नसून कै. विठ्ठलभाईंशीं जिव्हाळ्याचा संबंध, त्यांच्याविषयीं आदर, त्यांचें मजबुरील अपत्यवत् प्रेम यामुळें त्यांस माझी स्मरणांजलि वाहण्याचा हा एक प्रसंग मिळतो आहे तो साधावा याच दृष्टीनें मी कबूल झालों. यामुळें कै. विठ्ठलभाईंचें 'सान्निध्य' मला कांहीं काळ मिळालें. जुनीं स्मरणें ताजीं करण्याची संधि मिळाली.

चरित्रग्रंथ उद्बोधक व माहितीपूर्ण आहे हें सांगण्यास नकोच.

सेवाकुटीर
१६ महाराष्ट्र सोसायटी,
अहमदाबाद

गणेश वासुदेव मावळंकर

ता. १९-१०-१९४७

पटेल घराण्याची वंशावळ

नाथभाई

सखीदास

गालाभाई

जव्हेरभाई

लल्लुभाई

देसाईभाई

वाघजीभाई

(पत्नी लाडबाई)

सोमभाई

नरसिंहभाई

विठ्ठलभाई

वल्लभभाई

काशीभाई

डाहीबहेन

(जन्म १८७१) (जन्म १८७५)

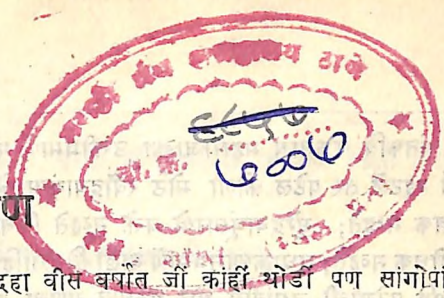
(पत्नी दिवाळीबाई) (पत्नी जव्हेरबाई)

मणिवहेन

डाह्याभाई

विठ्ठलभाईचे वडील जव्हेरभाई वयाच्या ९२ व्या वर्षी अपघाताने निवर्तले. विठ्ठलभाईच्या मातुःश्री लाडबाई १९३४ साली वयाच्या ८६ व्या वर्षी निवर्तल्या.

घराणें व बालपण

मराठी भाषेंत गेल्या दहा वीस वर्षांत जीं कांहीं थोडीं पण सांगोपांग अशीं चरित्रें लिहिलीं गेलीं तीं बहुतेक महाराष्ट्रियांचींच आहेत. अर्थात् यांपैकीं लोकमान्य टिळक, न्यायमूर्ति रानडे व नामदार गोखले यांच्या चरित्रांचा या टिकाणीं उल्लेख केला पाहिजे. या थोर विभूतींना अखिल हिंदुस्थानांत मोठें मानाचें स्थान प्राप्त झालें आहे; व त्या दृष्टीनें त्यांचीं चरित्रें जशीं मराठींत विस्तारानें लिहिलेलीं आहेत तशीं तीं हिंदुस्थानांतील इतर मोटमोठ्या भाषांतहि लिहिलीं जाणें अवश्य आहे, हें कोणीहि मान्य करील. इतर प्रांतीय थोर विभूतींचीं चरित्रेंहि मराठींत लिहिलेलीं आहेत. परंतु तीं फारच त्रोटक आहेत. कांहीं प्रसंगामुळें एकादा पुढारी विशेष प्रसिद्धीस येतो व त्याचें थोड्या अवधीत चरित्रहि लिहिलें जातें. कारण अशा पुढाऱ्याबद्दल जनतेमध्ये एक प्रकारचें कुतूहल उत्पन्न होतें व त्याचें पूर्वचरित्र समजण्याची इच्छा होते. तेव्हां चरित्र त्रोटक जरी लिहिलेलें असलें तरी चरित्रनायकाचा थोरपणा पटविण्याकरितां अशाहि चरित्राचा उपयोग होतो. परंतु गुर्जरवीर विठ्ठलभाई पटेल यांचें मात्र सांगोपांग किंवा त्रोटकहि चरित्र मराठींत अद्याप झालेलें नाहीं. म्हणून जेवढीं अस्सल व इतर साधनें उपलब्ध झालीं तेवढ्यांचा उपयोग करून कै. विठ्ठलभाई पटेल यांचें चरित्र त्यांच्या आठवणींसह लिहिण्याचा आम्हीं हा प्रयत्न केला आहे. तो कितपत यशस्वी झाला आहे हें सुज्ञ वाचक ठारवितील असा आम्हांला भरंवसा आहे.

अगदी सामान्य स्थितींत जन्माला येऊन पटेल यांनीं अखिल भारतवर्षांत तर मोठी मान्यता मिळविलीच; पण युरोपांत व अमेरिकेंतहि पटेल्यांची कीर्ति पसरली. म्हणून लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, स्वामी विवेकानंद यांसारख्या श्रेष्ठ भारतीय विभूतींच्या रांगेंत त्यांचा अंतर्भाव करता येईल. “ तैसा काया वाचा मनै प्राणें । साधु वाढला उपकाराकारणें ”

या संतकवि एकनाथ महाराजांच्या उक्तीप्रमाणे पटेलंचा आयुष्यक्रम होता. तसें म्हटलें तर पटेल कोणी मोठे खीद्रबाबूंसारखे कवि नव्हते, किंवा खंदे लेखक नव्हते; सुरेंद्रबाबूंसारखे वक्ते नव्हते किंवा जगदीशचंद्र बोसांप्रमाणें संशोधक नव्हते; राधाकृष्णनूप्रमाणें गाढी विद्वत्ताहि पटेलंच्या ठिकाणीं नव्हती. तरीहि पटेलंच्या जगांतील थोर पुरुषांत गणना झाली आहे, याचें कारण त्यांच्या ठिकाणीं असणारी कुशाग्र बुद्धि, उत्कट स्वदेशप्रीति, उद्योगाची आवड आणि व्यवहारचातुर्य हे गुण होत. शिवाय संकुचित अभिमानाचा अभाव हा एक महत्त्वाचा गुण त्यांच्या ठिकाणीं होता. ते सर्व बाबींकडे उदार आणि निर्भेळ अशा राष्ट्रीय दृष्टीनेच पाहात. उदरभरण झाल्या-नंतर फावल्या वेळांत कोणतेंहि लोककार्य करावें अशी त्यांची मनोवृत्तिच नव्हती. देशहित करायचें असेल तर त्याला वाहून घेतलें पाहिजे असा त्यांचा वाणा होता. म्हणून बॅरिस्टर होऊनहि त्यांनीं तो धंदा फारच अल्पकाळपर्यंत केला. त्यांचें बहुतेक सर्व आयुष्य काहींना काहींतरी देश-कार्य करण्यांतच गेलें. मग ते तालुका बोर्डाचे सभासद असोत; किंवा मुंबई काँग्रेसनेशनचे अध्यक्ष होवोत; किंवा विधिमंडळाचे सभासद असोत; किंवा असेंब्लीचे प्रेसिडेंट होवोत; काँग्रेसचे जनरल सेक्रेटरी असोत, किंवा निरनिराळ्या सभांचे अध्यक्ष होवोत किंवा चौकशी कमिटीवर असोत; त्यांच्यापुढें सतत राष्ट्राच्या हिताचीच दृष्टि होती. अशा प्रकारची लोकहिततत्परता मनांत वागवीत असतांना ते कोणाचीहि भीड-माड ठेवीत नसत. निर्भयता आणि चढाईचें धोरण हीं विठ्ठलभाई पटेलंच्या स्वभावांतील महत्त्वाचीं गमकें आहेत. मात्र कोणतेंहि जबाबदारीचें काम करीत असतांना ते सावधगिरीनें वागत असत आणि धारिष्ट धरून तें काम पार पाडीत. त्यामुळें देशबंधु दास, लाला लजपतराय, पितापुत्र नेहरू, पंडित मदनमोहन मालवीय, महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक यांच्याप्रमाणें पटेलंविषयीहि राष्ट्रांत मोठा आदर आहे. पटेल हे राष्ट्रीय सभेचे अभिमानी होते. पण मौज ही, कीं राष्ट्रांत जे इतर अनेक पक्ष आणि उपपक्ष आहेत त्या सर्वांना पटेलंविषयीं नितांत आदरच घाटतो. प्रारंभाला नेमस्त वृत्तीचे असूनहि पुढें ते अस्सल राष्ट्रीय

वृत्तांचे जहाल बनले यावरून त्यांना परिस्थितीची जाणीव किती बरोबर झाली होती हें समजून येतें.

पटेलंंच्या मोठेपणाची खूण

पटेल असेंब्लीचे पहिले हिंदी अध्यक्ष होते आणि ही त्यांच्या मोठेपणाची खूण आहे. ही गोष्ट जरी खरी असली तरी केवळ त्या अध्यक्षपदांमुळे ते मोठ्या योग्यतेला चढले हें मात्र खरें नाहीं. यासंबंधी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी आत्मचरित्रांत फार मार्मिक वर्णन केले आहे.

ते लिहितात:—“ पुष्कळांनी विठ्ठलभाईची स्तुति केली आहे. आणि विठ्ठलभाईंनी कौन्सिलर या नात्याने आणि विशेषतः असेंब्लीचे अध्यक्ष म्हणून जी यशस्वी कामगिरी केली तिजवरच या स्तुतींत फार भर दिला जातो. त्यांत गैर असें काहींच नाहीं. तरीसुद्धा वारंवार तसलीच स्तुति ऐकून मला राग येतो. कारण त्याच कामगिरीमुळे विठ्ठलभाई हे मोठे झाले नाहींत हें खास. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याकरितां अविश्रांत लढणारं ते एक खंदे वीर होते; आणि या वीरत्वांतच त्यांचें थोरपण सांठविलेले आहे.” एकंदरीनें पटेलंंनी आपली उज्ज्वल देशभक्ति, निर्भयता, लढाऊ वृत्ति, स्वतंत्र विचारशक्ति, राजकारणाचा सूक्ष्म अभ्यास, स्वार्थत्याग या सर्व गुणांमुळे हिंदुस्थानांतील जनतेला आपलेसें करून घेतले यांत आश्चर्य नाहीं.

पटेलंंचा जन्म आणि कुलवृत्तांत

खेडा जिल्ह्यांतील आनंद तालुक्यांत करमसद या नांवाचें एक खेडें आहे; त्या खेड्यांत एका शेतकरी कुटुंबांत विठ्ठलभाईंचा जन्म तारीख १८ फेब्रुवारी सन १८७१ या वर्षी झाला. विठ्ठलभाईंच्या पित्याचें नांव जव्हेरभाई आणि आईचें नांव लाडबाई असें होतें. ते ज्या शार्तीत जन्मले तें ‘लेवा पाटीदार’ या नांवानें संबोधलें जातें. या लेवा पाटीदारांची बहुतेक वस्ती गुजराथेंतील ‘चरोतर’ या नांवाच्या प्रदेशांत आहे. ‘चरोतर’ हा शब्द ‘चारु’ म्हणजे ‘सुंदर’ या शब्दापासून निघाला आहे. आणि नांवाप्रमाणेंच हा प्रदेश फार रमणीय आहे. खेडा जिल्ह्याच्या

मध्यभागी हा प्रदेश आहे. येथील जमीन सुर्गाक व लागवड उकृष्ट समजली जाते. मोंगलांच्या राजवटीत हा प्रदेश उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थान यांजमधील व्यापाराचे केंद्र बनला होता. त्यामुळे पूर्वीपासून या भागाला ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. गुजराथेतील पुष्कळ विद्याविभूषित लोक, साहित्यिक आणि वीररत्ने याच प्रदेशांत निर्माण झालीं. या सर्व गोष्टींमुळे 'चरोतर' या नांवाला हा प्रदेश खराखुरा पात्र ठरला आहे. या चरोतर प्रदेशांत पाटीदारांचीं बारा गांवे आहेत. पाटीदार म्हणजे गांवचे पाटील. यावरून 'पटेल' हा शब्द रूढ झाला. त्या बारा गांवांपैकीं करमसद या गांवीं विठ्ठलभाईंचे पूर्वज वसत आले आहेत. या प्रदेशांत पाटीदारांचा हा समाज शिष्टसमाज म्हणून समजला जातो. वर सांगितल्याप्रमाणें या पाटीदारांना 'लेवा पाटीदार' असें म्हणतात. या नांवावरून हे पाटीदार सूर्यवंशातील राजा रामचंद्र यांच्या लव आणि कुश या दोन मुलांपैकीं लवाचे वंशज आहेत असें समजले जाते. हिंदी भाषेंत भीम या कवीने 'लेवा पुराण' या नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांत त्यानें म्हटले आहे, कीं फार प्राचीन काळीं लवाचे वंशज मथुरेच्या बाजूला वस्ती करून होते. नंतर म्हणजे सुमारे नऊशें वर्षांपूर्वी लवाचे हे वंशज गुजराथ प्रांतांतील चरोतर भागांत वस्ती करून राहिले. ते बरेचसे तेथेंच स्थायिक झाले. असो

विठ्ठलभाईंचें बालपण : कांदालसुणांचा तिखटपणा !

विठ्ठलभाईंच्या घराच्या मंडळींत त्यांचे आईबाप, पांच भाऊ, एक बहीण व भावांचा परिवार इतक्यांचा समावेश होता. पांच भावांपैकीं विठ्ठलभाई हे क्रमानें तिसरे होत. त्यांचे वडील जव्हेरभाई हे अगदीं साधारण स्थितीतील शेतकरी होते. हें सर्व कुटुंब अविभक्त होतें. या कुटुंबांत श्री स्वामीनारायणाचा संप्रदाय चालत आलेला होता. त्या संप्रदायास अनुसरून त्यांच्या घरीं कोणी कांदालसूण खात नसत. तरापण कांदालसुणांचा तिखटपणा जव्हेरभाईंच्या मुलांत उतरला होता आणि विशेषतः विठ्ठलभाईंच्या ठिकाणीं तर तो अधिक होता. लहानपणीं विठ्ठलभाई अतिशय हूडपणा

करित आणि त्यांचा हा स्वभाव ते चांगले वयांत येईपर्यंत राहिला, पण त्याबरोबर त्यांची हुशारीहि दिसे. कधी कधी तर त्यांची चौकस बुद्धि इतक्या थराला जाई की, वडीलधाऱ्या माणसांना ते सतावून सोडीत. बालपणाचा हा चौकसपणा त्यांनी मोठ्या वयांत सत्कारणीच लावला. विठ्ठलभाईंना पांचव्या वर्षापासून करमसदच्या गांवठी शाळेंत प्राथमिक शिक्षणाकरितां घातलें.

प्राथमिक शिक्षण पुरें झाल्यावर त्यांच्या वडिलांनीं विठ्ठलभाईंना नडियादला पुढील शिक्षणासाठीं ठेवलें. नडियादला विठ्ठलभाईंचे मामा श्री. डुंगरभाई जीजीभाई पटेल हे असत. त्यांच्या घरीं विठ्ठलभाई राहिले व नडियादच्या हायस्कूलमध्ये त्यांनीं इंग्रजी शिक्षण घेण्यास सुरवात केली. त्या काळाला खेड्यांतल्या एकाद्या शेतकऱ्याच्या मुलानें शिक्षण घेणें, त्यांतल्या त्यांत इंग्रजी शाळेंत जाणें ही गोष्ट विशेषच समजली जाई. शेतकऱ्याच्या मुलानें जरा मोठे झाल्यावर नांगर धंदावा, व उपजीविका करावी असाच त्याचा आयुष्यक्रम पुष्कळ ठिकाणीं आढळत असे, आणि त्यांत अद्यापहि फारसा फरक दिसत नाहीं. 'शिकून काय करायचें, विद्या शिकल्यानें नांगर धरण्याची मुलाला लाज वाटते' अशा चुकीच्या समजुतीनें हिंदुस्थानांतील लाखों शेतकरी अद्याप अशिक्षितच आहेत. इतर पुढारलेल्या देशांत शेतकरी वर्ग सुशिक्षित व आपल्या धंद्यांत प्रवीण असतो. किंबहुना तो सुशिक्षित असतो म्हणूनच त्या त्या धंद्यांत तो पुढारतो असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

नडियादला शिक्षण घेत असतां विठ्ठलभाईंचा हूडपणा पूर्वीप्रमाणेंच कायम होता. गुजराथेंत घरांतल्या माणसांचा पुढील ओटीवर बसून दांत घासण्याचा प्रघात आहे. अशा वेळीं प्रत्येकाच्या जवळ पाण्याचा तांब्या असे. विठ्ठलभाई सकाळीं शाळेंला जाऊं लागले म्हणजे पळतां पळतां हे तांब्ये हातांनीं नाहींतर पायांनीं उडवून देण्याचा त्यांचा सपाटा चालायचा. शरीराला चाळा फार ! पटेल बुद्धानें तेजस्वी पण ब्राह्मणपणा करण्यांत पटाईत असत ! शाळेंत गेले म्हणजे वर्गांत खोड्या करण्यांत यांचा पहिला नंबर असायचा ! वर्गांतल विद्यार्थ्यांचें नेतृत्व बहुतेक यांच्याकडे यायचें !

वरें, शिक्षकांनीं खोडी कोणी केली म्हणून तपास केला तर हे आपले नामानिराळे ! जणू काय खोड्या करण्यांत यांचें अंगच नाही एवढेंच नव्हे तर स्वतः खोडी केली असून ती दुसऱ्यानें केली हें सिद्ध करायला हे तयार असायचे व स्वतः अगदीं निर्दोष म्हणून सुटायचे ! एकदा शाळेंत वर्गशिक्षकांनीं विठ्ठलभाईंवर, त्यांनीं काहीं खोडी केली म्हणून ठपका आणला, विठ्ठलभाईंना हें सहन झालें नाहीं. त्यांनीं शिक्षकाच्या अगावर लावून एक स्लेटपाटी फेकली व शाळेंतून पळ काढला. घरीं त्यांचे मामा होतेच. त्यांनीं मामांकडे तक्रार केली, कीं “मास्तरांनीं मला विनाकारण मारलें आणि शाळेंतून हुसकावून लावलें.” मामांनीं शिक्षकांचें म्हणणें ऐकून पुढें काय तें नक्की करण्याचें ठरविलें. तितक्यांत शिक्षकच त्यांच्या घरीं आले, व त्यांनीं विठ्ठलभाईंचें गैरवर्तन मामांच्या कार्नां घातलें. मामांनीं लागलीच विठ्ठलभाईंना बोलावलें व झालेल्या गैरवर्तनावद्दल ते त्याला रागें भरले. पण विठ्ठलभाईं म्हणाले, “मामा, गुन्हा केला मास्तरांनीं आणि ठपका आणतात माझ्यावर, हा हो कुठला न्याय ? मुलांनै पाटी घेऊन मास्तरना मारणें ही गोष्ट तुम्हांला शक्य तरी वाटते का ?” यावर ऐकणाऱ्यांचे चेहरे कसे झाले असतील हें सांगण्याचें कारण नाहीं. तात्पर्य एवढेंच कीं हूडपणा हा त्यांच्या हाडोंमासीं खिळलेला होता.

विलक्षण स्मरणशक्ति

मात्र या हूडपणांत त्यांच्या हुशारीची चमक असे. त्यांची स्मरणशक्ति फार तीव्र होती. एकदां शाळेंतल्या एका परीक्षेंत विठ्ठलभाईंचे शिक्षक श्री. चतुरभाई वल्लभभाई यांनीं एका इंग्लंडमधील मुसद्दयाच्या चारित्रावर प्रश्न विचारला होता. विठ्ठलभाईंनीं पुस्तकांत जी माहिती होती ती अक्षरशः उत्तरांत लिहिली. पुढें इतर मुलांच्या पेपरांबरोबर विठ्ठलभाईंचा पेपरहि मुख्याध्यापकांकडे तपासणीकरितां गेला, त्यांनीं विठ्ठलभाईंचा पेपर पाहतांच त्यांतील एका प्रश्नाचें उत्तर ‘कॉपी’ करून लिहिलेलें आहे असें त्यांना साहजिकच वाटलें. तरी पण अशा ‘कॉपी’ केलेल्या उत्तराला शिक्षकांनीं सगळे गुण दिलेले पाहून मुख्याध्यापकांना आश्चर्य वाटलें व रागहि आला. त्यांनीं शिक्षकांना ताबडतोब बोलावून घेतलें व खुलासा विचारला.

शिक्षक श्री. चतुरभाई म्हणाले, “मुलानें ‘काँपी’ केली नाही. त्यानें सगळी हकीगत पुस्तकाप्रमाणें पाठ करून लिहिली आहे.” या बोलण्यावर मुख्याध्यापकांचा विश्वास बसेना. त्यांनीं शिक्षकांना विचारलें, “मुलाची स्मरणशक्ति इतकी दांडगी आहे असं तुम्हांला वाटतं काय ?” शिक्षकांनीं उत्तर दिलें, “आपली खात्री होण्याकरितां अनुभव घेऊन पाहावा.” त्यावर लगेच मुख्याध्यापकांनीं विठ्ठलभाईंना ऑफिसांत बोलावले आणि त्यांना इतिहासाच्या पुस्तकांतिल एक संध निराळें पान वाचायला सांगितलें. तें पान वाचून झाल्यावर मुख्याध्यापक त्यांना म्हणाले, “आतां पुस्तक मीट आणि आतांच जें वाचलंस तें जसंच्या तसें लिहून दाखव.” तात्काळ पुस्तक मिटून विठ्ठलभाईंनीं वाचलेला मजकूर हुबेहूब लिहून दाखविला. तेव्हां मुख्याध्यापकांची खात्री झाली !

आपल्या आईबापांवर विठ्ठलभाईंची मोठी भाक्ति होती. नडियादला हायस्कूलंत विद्यार्थी असतांना महिन्यांतून एकदा आईला भेटण्यासाठीं ते करमसदला येत असत. त्याशिवाय त्यांना चैनच पडत नसे. आईला भेटून आले कीं अभ्यास करण्यास त्यांना उत्साह येई. याप्रमाणें अभ्यास चालू असतां वयाच्या सोळाव्या वर्षीं सोजित्रा येथें विठ्ठलभाईंचा विवाह झाला. त्यांच्या पत्नीचें नांव दिवाळीबाई असें होतें. नडियादला त्यांचा मॅट्रिक्युलेशनचा अभ्यास पुरा झाला. मॅट्रिक्युलेशन आणि स्कूलफायनल या दोन्ही परीक्षांची त्यांनीं तयारी केली. परंतु शाळेच्या पूर्वपरीक्षेतच त्यांना ‘फॉर्म’ मिळाला नाही ! याला कारण त्यांनीं अभ्यासांत कसूर केली हें नसून त्यांची स्वतंत्र बुद्धि हेंच होय ! पूर्वपरीक्षेच्या एका प्रश्नपत्रिकेंत “इंग्रज सरकारकडून आपले कोणते फायदे झाले यावर निबंध लिहा.” असा एक प्रश्न होता. विठ्ठलभाईंनीं फायद्यांच्या ऐवजीं तोटेच कोणते झाले याचें विस्तारानें वर्णन केलें. या निबंधामुळें परीक्षकांचा पटेलांवर रोष झाला व त्यांनीं त्यांना पूर्वपरीक्षेत नापास केलें. पुढील वर्षीं ते अहमदाबादला परीक्षेचें केंद्र असल्यानें तेथें परीक्षेला बसले. या वेळीं ते परीक्षेत उत्तीर्ण झाले. पटेलांच्या ठिकाणीं निर्भयता आणि स्वातंत्र्यप्रियता हे गुण लहान वयांतसुद्धा कसे होते हें या गोष्टींवरून समजतें.

वकील आणि बॅरिस्टर

मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झाल्यानंतर विठ्ठलभाई कॉलेजचे शिक्षण घेण्याकरिता वडोदा येथे गेले. परंतु त्यांनी कॉलेजचा अभ्यास लवकरच सोडला व वकिलीचा अभ्यास करण्याकरिता ते मुंबईस आले. तेथे सन १८९२ मध्ये त्यांनी 'गोखले लॉ क्लास' मध्ये प्रवेश केला. वकिलीचा अभ्यास ते फार आस्थापूर्वक करित. वर्ग चालू असतांना ते इतर विद्यार्थ्यांप्रमाणे मुकाट्याने न बसतां शिक्षकाला नेहमीं प्रश्न विचारीत आणि त्यामुळे त्यांच्या पुस्तकी ज्ञानाबरोबर त्यांच्या व्यावहारिक ज्ञानाचीहि जाणीव शिक्षकांना व इतर विद्यार्थ्यांना चांगली होत असे. एक वर्षभर मुंबईस राहून त्यांनी अभ्यास केला. नंतर ते अहमदाबादला गेले व सन १८९५ मध्ये ते डिस्ट्रिक्ट प्लीडरच्या परीक्षेस बसले. या परीक्षेत ते उत्तम रीतीने पास झाले आणि त्यांनी बराच वरचा नंबर मिळविला. नडियादला हाय-स्कुलांत असतांना जसे ते आईची भेट घेण्याकरितां येत त्याप्रमाणे मुंबई व अहमदाबादेस वकिलीचा अभ्यास करित असतांनाहि ते प्रतिमासीं आईची भेट घेतल्याशिवाय राहात नसत. त्याशिवाय त्यांना चैनच पडत नसे. नेहमीं अभ्यासाकडे प्रवृत्ति असल्याने त्यांनी आपल्या घरची शेतीवाडी वगैरेची व्यवस्था करण्यांत किंवा त्यासंबंधी चौकशी करण्यांत कधी लक्ष घातलें नाहीं. अभ्यासाबद्दल ते जितकी काळजी घेत तितकाच निष्काळजीपणा त्यांना घरच्या सामानमुमानाबद्दल असे. इतका की पुष्कळदा आपल्या बरोबरचे सामान ते आगगाडीतच विसरून जात असत आणि मग घरी आल्यावर त्यांना त्याचे स्मरण होई.

वकिलीची परीक्षा पास झाल्यावर त्यांनी अहमदाबाद सोडलें व गोध्रा येथे सनद घेऊन ते वकिली करूं लागले. लहानपणीं विठ्ठलभाईचा स्वभाव जसा हूड तसाच तो एकप्रकारें वकील झाल्यावरहि राहिला. थडामस्करी करणें हें त्यांच्या संवयीचें झालें होतें. त्यांच्या ज्ञानांत व

अनुभवात भर पडत चालली तरी ही त्यांची संवय कमी न होता वाढतच गेली. टिंगल करण्यांत गोध्याच्या वकील वर्गात तर ते प्रसिद्धच होते परंतु गोध्याचे मॅजिस्ट्रेट व मुनसफ अशा सरकारी अधिकाऱ्यांनाहि त्यांचा हा स्वभाव कळून आला होता.

फौजदारी खटले चालविण्यांत विठ्ठलभाईचा विशेष हातखंडा होता. कायद्याच्या शब्दांचा व अर्थाचा कीस काढून ते मॅजिस्ट्रेटलाहि चकवीत. परंतु त्यांचा युक्तिवाद इतका विनतोड असायचा की तो मॅजिस्ट्रेटलाहि अखेर पटत असे. कोणतीही फौजदारी 'केस' म्हटली की विठ्ठलभाईच चालवू शकतात अशी गोष्टा येथील लोकांची समजूत असे; व ती समजूत खरी होती.

या वेळीं विठ्ठलभाईचे धाकटे बंधू वल्लभभाई पटेल हे बडोद्याला शिक्षणाकरितां राहिले होते. विठ्ठलभाई वेळोवेळीं बडोद्यास जात व त्यांच्या अभ्यासाची स्वतः पूसतपास करीत. तसेंच खुद्द गोध्यासहि आपल्या भावाची प्रगति अभ्यासांत कितपत झाली याचा रिपोर्ट ते वारंवार बडोद्याहून मागवीत. वल्लभभाई व आणखी एक धाकटा भाऊ यांच्या शिक्षणाची जबाबदारी विठ्ठलभाईंनीं पत्करली होती. पुढें वल्लभभाई हेही वकील होऊन गोध्यास आले. उभयतां बंधू आपापल्या कामांत निर्भय व मेहनती असल्यामुळें त्यांची वाखाणणी होऊं लागली. कधीकधी एकाच खटल्यांत पटेल बंधू वादी प्रतीवादीतकें वकील म्हणून एकमेकांविरुद्ध कोर्टांत खटला चालवीत तेव्हां कोर्टांत एक प्रकारचें चमत्कृतिपूर्ण वातावरण निर्माण होई.

गोध्यास दोन वर्षे वकिली केल्यानंतर उभयतां बंधू बोरसद येथें सन १८९८ सालापासून वकिली करूं लागले. बोरसदास गोध्याहून अधिक चांगली वकिली चालूं लागली. सन १९०६ सालापर्यंत बोरसदास वकिलीचा धंदा बऱ्यापैकी करून तेवढ्या काळांत त्यांनीं तेथें एक घर खरेदी केलें.

परंतु वकिली करीत असतांना इतरहि उपयुक्त सामाजिक कार्यांकडे त्यांचें लक्ष असे. एक उदाहरण येथें देण्यासारखें आहे. विठ्ठलभाई हे

पाटीदार ज्ञातींतले होते हें मागें सांगितलेंच आहे. या ज्ञातींत एकाद्या कुटुंबांत जर मृत्यु झाला तर त्या मृताकरितां अतिशय खर्च करण्याची रीत असे. कर्ज करूनसुद्धा कुटुंबांतील माणसें खर्च करीत. विठ्ठलभाईचे वडील या सुमारास वारले, त्या वेळीं हा खर्च करण्याचा प्रसंग उद्भवला. परंतु विठ्ठलभाई या गोष्टीला संमति देईनात. त्यांनीं, वडीलधारीं माणसें होतीं त्यांचीं मनें वळवून पाहिलीं, परंतु आतांपर्यंत चालत आलेल्या रीती-प्रमाणें खर्च केला पाहिजे असा त्या माणसांचा आग्रह होता. अखेर आपलें म्हणणें कोणी ऐकत नाहीं असें पाहून विठ्ठलभाई घराबाहेर पडले. हेतु हा कीं अशा गोष्टींत आपण भाग घेऊं नये. जातां जातां त्यांनीं मंडळींना सुचविलें कीं खर्च करण्याची तुमची इच्छाच असेल तर वडिलांच्या स्मरणार्थ एकाद्या शिक्षणसंस्थेला तुम्हीं देणगी द्यावी, असें म्हणून त्यांनीं स्वतः खर्च होणारी रकम देणगीरूपानें एका संस्थेस दिली व नंतर ते घरीं परतले. अर्थात् त्याचा इष्ट तो परिणाम झाला आणि त्यांना कोणी विरोध केला नाहीं. एवढेंच नव्हे तर विठ्ठलभाईचें उदाहरण पाहून इतरांनींहि हा वेसुमार खर्च करण्याची रीत हळूहळू बंद पाडली. अहमदाबाद येथें पहिली समस्त पाटीदार परिषद भरली होती तिचे अध्यक्ष विठ्ठलभाई होते. त्यावेळीं त्यांनीं आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत अशा अनावश्यक चालीरीतींचा जोरानें निषेध केला. या सर्व गोष्टींवरून सामाजिक सुधारणेकडे विठ्ठलभाईचें लक्ष किती पूर्वीपासून होतें हें दिसून येतें. त्यांच्या दृष्टीनें असणाऱ्या सामाजिक सुधारणेचा पाठपुरावा त्यांनीं यानंतर वन्याच वर्षांनीं कायदे-कौन्सिलांतहि कसा केला हें आपल्याला पुढें समजेलच. अर्थात् विठ्ठलभाईचा बहुतेक सारा जन्म राजकीय सुधारणां-करितां व हिंदुस्थानच्या राजकीय उन्नतीकरितां भांडण्यांत गेला हें निर्विवाद आहे. परंतु देशाला इतर सुधारणांची व उन्नतीच्या इतर अंगांचीहि गरज आहे हें त्यांना पटलें होतें व अशा गोष्टींकडेहि त्यांनीं डोळेझाक केलेली नव्हती एवढें जातां जातां सांगावेंसें वाटतें.

विठ्ठलभाई हे जरी नांवाजलेल्या वकिलांत मोडले जात होते तरी तींत मिळविलेला पैसा त्यांनीं कधीं काटकसर करून वापरला नाहीं. मिळविलेला

पैसा ते जवळजवळ उभळीत असत असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही. देणग्या देणे, मित्रांना जेवणे करणे अशा गोष्टीत त्यांचा पैसा चटदिशी खर्च होई. या त्यांच्या संवयीला जर कोणी थोडा पायबंद घातला असेल तर तो त्यांचे धाकटे बंधु वल्लभभाई यांनी. कारण वल्लभभाई हेहि त्यांचे बरोबर चांगल्यापैकी वकील म्हणून मानले जात. त्यांची त्या वेळची आठवण म्हणून एकाने सांगितली, की एकदा विठ्ठलभाईजवळ कांहीं पैसे नव्हते. परंतु त्यांना त्या वेळी पैशाची तर निकड होती. तेव्हां त्यांनी वल्लभभाईचा कोट जेथे टांगून ठेवला होता तेथे कांहीं एक न बोलतां नुसत्या इकडून तिकडे येरझारा घालण्यास सुरवात केली. नंतर कांहीं वेळ वल्लभभाईंनी जेव्हां हे पाहिले तेव्हां त्यांना त्या येरझारांचा अर्थ समजला. व आपल्या कोटांतून लागतील ते पैसे घेण्यास त्यांनी विठ्ठलभाईंना सांगितले. एकंदरीने तरुण वयापासून आपण खूप पैसा मिळवावा आणि गडगंज संगति साठवावी असे त्यांना कधीहि वाटले नाही. कारण केवळ धनलाभापेक्षा अधिक महत्त्वाची कृत्ये त्यांना साधायची होती. या गोष्टीचे प्रत्यंतर पुढे येईलच, म्हणून आतांच त्यासंबंधी विशेष लिहित नाही.

बॅरिस्टर पटेल

वल्लभभाईंची फार दिवसांची इच्छा आपण विलायतेला जाऊन बॅरिस्टर व्हावे अशी असे. परंतु वडिलांजवळ त्या खर्चाकरितां पैसे नव्हते. म्हणून चकिली करून जेवढे पैसे साठवितां आले तेवढे साठवून त्यांनी विलायतेला जाण्याकरितां पासपोर्ट मिळविण्याबद्दल पत्रव्यवहार सुरू केला. एके दिवशी अचानक हा पत्रव्यवहार विठ्ठलभाईंच्या हातीं आला. ते लगेच वल्लभभाईंना म्हणाले, “ वल्लभभाई हा पासपोर्ट घेऊन मला विलायतेला बॅरिस्टर होण्याकरितां तुझ्या आधी जाऊं दे. मी आल्यानंतर तू जा.” आतां पासपोर्ट होता वास्तविक वल्लभभाईंच्या नांवाचा. परंतु दोघां बंधूंचीं आद्याक्षरांसाहित नावें ‘ व्ही. जे. पटेल ’ अशीं असल्यानें वल्लभभाईंचा पासपोर्ट विठ्ठलभाईंना चालण्यासारखा होता. वर लिहिल्याप्रमाणें विठ्ठलभाईंचें जें म्हणणें होतें त्याला वल्लभभाईंनीं अनुमति दिली. हें झालें खरें पण विलायतेला जाण्याला त्यांना आईची परवानगी मिळणें कठीण होतें. विला-

तेचें नांव ऐकतांच तिला कसेचेंच झालें असतें. आणि आईनें अनुज्ञा दिली असती तरी पत्नीची संमति मिळविणें अवघडच होतें. वल्लभभाईनीं पासपोर्ट मिळण्यासाठीं जो पत्रध्वजार केला होता तो घरांतलें कोणत्याच मागसाला न विचारतां केला होता. तेव्हां विठ्ठलभाईना पासपोर्ट मिळाल्या-
नंतर एकदम विलायतेला जाण्याची गोष्ट घरच्या मंडळींजवळ काढणें जरा मुष्किलीचेंच होतें. पण विलायतेला जाण्याचा तर विठ्ठलभाईचा निश्चय झालेला होता. म्हणून यांतून कांहींतरी मार्ग शोधून काढणें अवश्य होतें. एके दिवशीं बोलतां बोलतां आपल्या पत्नीला चिडविण्याचा आव आणून विठ्ठलभाई तिला म्हणाले, “ हें बघ, माझं हें ऐकलं नाहीस तर मी विलायतेला जाईन ! ” विचारी दिवाळीबाई ! तिला वाटलें आपले पतिराज आपली थड्या करित आहेत ! विठ्ठलभाईना खरोखरीच विलायतेला जायचें आहे हें तिला मुळींच माहिती नसल्यानें तिनें उत्तर केलें, “ जावं ना मग ! कोणीं आपल्याला अडथळा केला आहे ? ” याप्रमाणें नेहमीं मनोरंजक वादविवाद होत. पण त्याबरोबर विठ्ठलभाईची विलायतेला जाण्याची तयारी एकांकडे चाललीच होती. विठ्ठलभाईच्या मातुःश्रींना किंवा पत्नीला त्यांच्या तयारीचा मागमूसहि लागला नव्हता. एके दिवशीं विठ्ठलभाईनीं “ मी मुंबईला जातो ” असें म्हणून आईची मुंबईला जाण्याची परवानगी मिळविली. नंतर ते आपल्या पत्नीकडे गेले आणि तिच्या हातावर कांहीं रुपयें ठेवून म्हणाले, “ ही वकिलीच्या फीची रक्कम बाहेरगांवाहून आली आहे ती तुजजवळ राहूं दे. मी आज एका महत्त्वाच्या खटल्याच्या कामाकरितां बाहेर जातो. थोड्या दिवसांनीं परत येईन. ” याप्रमाणें सर्वांची परवानगी घेऊन विठ्ठलभाई मुंबईला गेले. या वेळीं वल्लभभाई मुंबईलाच होते. दोन दिवसांनीं विठ्ठलभाईकडून घरीं एक तार आली कीं “ मी विलायतेला निघालों आहे. ” ही तार कळतांच आईला दुःख झालें. पण आपला मुलगा चांगल्या कामाकरितां विलायतेला गेला आहे हें तिलां समजलें तेव्हां तिनें स्वतःचे सांवन केलें. त्याबरोबरच त्यांच्या पत्नीलाहि समजलें कीं आपले पतिराज विनोदानें बोलले असें जें आपल्याला वाटलें तो विनोद नसून खराखुराच प्रकार होता !

विठ्ठलभाई सन १९०५ साली इंग्लंडमध्ये गेले व तेथील 'लिकन्स इन' मध्ये त्यांनी बॅरिस्ट्रीकरितां आपलें नांव दाखल केलें. लंडनच्या कॅन्सिग्टन भागांत पटेल्यांचें राहाण्याचें ठिकाण होतें. लंडनचें वैभव उपभोगण्याला किंवा ऐषआराम करण्याला त्यांना वेळ नव्हता आणि त्या गोष्टींकरितां लागणारें द्रव्यहि त्यांच्याजवळ नव्हतें. स्वतःचा वकिलीचा धंदा करून निवृत्त्याच्या घामानें जो काहीं पैसा त्यांनी मिळविला होता त्यांतून त्यांना बॅरिस्टर व्हायचें होतें. आणि साधारणपणें स्वतःच्या श्रमानें मिळविलेला पैसा मनुष्य काटकसरीनें खर्च करतो असें आपण पाहतो. त्या वेळीं बॅरिस्टर होणें म्हणजे मोठीशी गोष्ट नव्हती. कारण त्याकरितां फारसा अभ्यास करावा लागत नसे. केवळ थोडें वाचन करणें आणि भोजनसमारंभांना हजर राहाणें या दोन गोष्टींची आवश्यकता होती. परंतु विठ्ठलभाईंना अशा रीतीनें बॅरिस्टर होणें पसंत नव्हतें. त्यांनी योग्य त्या ग्रंथांचा उत्तम अभ्यास केला. तरी पण अभ्यास करणें म्हणजे बराच वेळ पुस्तकांतच डोकें खुपसून बसणें हें त्यांना कर्घाच आवडत नसे. नियमित वेळीं व्यवस्थित अभ्यास करण्याचा त्यांचा परिपाठ असे. आणि विशेष हा कीं बॅरिस्टर होण्याला जी तीन वर्षांची मुदत असते त्या मुदतीच्या पूर्वी सहा महिने ते परीक्षेला बसले आणि पहिल्या वर्गांत पहिला नंबर मिळवून उत्तम प्रकारें पास झाले. याप्रमाणें सहा महिन्यांची सूट मिळवून शिवाय त्यांत त्यांना उत्कृष्ट यश संपादन केल्याबद्दल पन्नास पाँडांचें बक्षिस मिळालें. त्या वेळची त्यांची अभ्यासाची रीत, विलक्षण बुद्धिमत्ता आणि मुदतीपूर्वी परीक्षेला बसून मिळविलेलें यश या सर्व गोष्टी पाहून सहाध्यायींना फार आश्चर्य वाटत असे. मुंबईचे चीफ प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट झालेले श्री. खंडाळावाला, मुंबईचे स्मॉल कॉज कोर्ट जज श्री. कुरवा आणि मुंबईचे श्री. डी. के. टाकोर हे श्री. विठ्ठलभाई पटेल्यांचे इंग्लंडांतील साहाध्यायीपैकी प्रमुख हिंदी सहाध्यायी होते. त्या काळीं हिंदुस्थानांतून बहुतेक श्रीमंतांचीं मुलें बॅरिस्ट्रीकरितां इंग्लंडांत जात. इंग्लंडांत जाऊन काटकसरीनें वागून अभ्यास करणारे हिंदी विद्यार्थी अगदींच थोडे असत. विठ्ठलभाई अशा काटकसरीनें वागणाऱ्या विद्यार्थीपैकी होते. इतर बऱ्याच विद्यार्थीप्रमाणें

चैनीची लालसा त्यांना नव्हती. साधी राहणी, साधे कपडे आणि नियमित खाणेंपिणें या गोष्टींनीं त्यांचें समाधान होत असे. क्वचित् ते नाटक-वगैरे पाहायला जात. परंतु आपलें निकडीचें मुख्य जें उद्दिष्ट म्हणजे बॅरिस्टरीच्या परीक्षेचा उत्तम रितीनें अभ्यास करणें, त्यांत अडथळा येईल असें वर्तन त्यांनीं कधींच केलें नाहीं. लिंकन्स इनमधील अधिकाऱ्यांनीं विठ्ठलभाईंना जीं प्रशस्तिपत्रकें दिलीं आहेत त्यांवरूनहि वरील गोष्ट सिद्ध होते. अशीं प्रशस्तिपत्रकें पुष्कळदा औपचारिक असतात. परंतु त्यांतले जे उतारे भाषांतरित करून नमूद केले आहेत त्यावरून विठ्ठलभाईंना मिळालेलीं प्रशस्तिपत्रकें केवळ औपचारिक नसून प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीचींच निदर्शक आहेत हें स्पष्ट समजतें.

मि. ऊर्गस, डायरेक्टर ऑफ लीगल स्टडीज यांनीं खालील आशयाचें शिफारसपत्र विठ्ठलभाईंना दिलें :—

“ मला नमूद करण्यास फार आनंद वाटतो, कीं मि. विठ्ठलभाई जव्हेरभाई पटेल हे लिंकन्स इनमधील व्याख्यानांना अर्डाच वर्षेपर्यंत नियमित हजर राहात असत. तारीख १ जुलै (१९०८) रोजीं ते बॅरिस्टरीची परीक्षा पास झाले. त्यांना १९०७ च्या परीक्षेंत इक्विटी या विषयांत बक्षीस मिळालें होतें आणि आतां त्यांना शेवटच्या परीक्षेंत पहिला वर्ग मिळाला आहे. ते येथें असतांना त्यांची वर्तणूक नेहमीं उत्तम होती. मुंबईच्या हायकोर्टांत बॅरिस्टरी चालविण्यास ते सर्वथैव पात्र आहेत असा मला विश्वास आहे. माझ्या मते ते कायद्याचे अध्यापक किंवा प्राध्यापक होण्यासहि लायक आहेत. ”

मि. स्ट्रॅहम या प्रख्यात न्यायपंडितानें विठ्ठलभाईंबद्दल खालील आशयाचें पत्र मुंबई हायकोर्टाचे मुख्य न्यायाधीश आणि इतर न्यायाधीश यांना लिहिलें :—

“ महाशय, मि. व्ही. जे. पटेल यांना मी पुष्कळ दिवसांपासून ओळखतां. त्यावरून त्यांच्या हुशारीबद्दल आणि स्वभावाबद्दल माझें फार चांगलें मत झालें आहे. त्यांचा १९०७ सालच्या इक्विटी या विषयाच्या

परीक्षेत पहिला नंबर आला होता. शेवटच्या परीक्षेत मी त्यांचे पेपर्स तपासले आणि त्यांचा पहिला नंबर आला, एवढेच नव्हे तर इक्विटीच्या विषयाचे जे दोन किंवा तीन अत्यंत उत्कृष्ट असे पेपर्स होते त्यांत विठ्ठलभाईंचा एक होता.

त्यांना कायद्याचे प्राध्यापक किंवा परीक्षक नेमल्यास ते आपली कामे तत्परतेने; हुषारीने आणि चोख बजावतील यांत मला मुळींच संदेह वाटत नाही. ”

इतरांचीहि प्रशस्तिपत्रके विठ्ठलभाईंना मिळाली, त्यांचे सार वरील प्रशस्तिपत्रकांप्रमाणेच आहे.

विठ्ठलभाई हे बॅरिस्टर होऊन हिंदुस्थानांत आले तेव्हां त्यांच्या पूर्वपरिचयाचे खेडा जिल्ह्याचे कलेक्टर मि. शेपर्ड हे त्यावेळीं विलायतेंत होते. त्यांनीं तेथून विठ्ठलभाईंना एक पत्र लिहिलें त्यांतला एक उतारा प्रस्तुत प्रकरणीं उद्बोधक आहे, म्हणून तो खालीं देतो :—

“ मत्प्रिय विठ्ठलभाई,

आपण या वेळीं आपल्या मातृभूमीला येऊन पोचलांच असाल. आपलें तेथें मोठें स्वागत होईल. मीही त्या स्वागतांत या पत्रानें सामील होत आहे. आपलें अनेकवार अभिनंदन होणें युक्तच आहे. कारण आपण इकडे कायद्याचा अभ्यास करित असतांना त्यांत प्रावीण्य तर मिळविलेंच परंतु तुम्हीं इतर हिंदी विद्यार्थ्यांनाहि उत्तम उदाहरण घालून दिलें आहे. कारण तुमची वागणूक या ठिकाणीं चांगली असून तुम्ही इकडे मितव्यय करून वागत होतां. तुमचा भविष्यकाळ उज्ज्वल झालेला ऐकून मला आनंद होईल. तसेंच तुम्हीं आपल्या समाजाची सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केल्यास मला अतिशय बरें वाटे.तुमचा मित्र—शेपर्ड.”

याप्रमाणें कायद्याचा उत्तम अभ्यास करून पटलांनीं परीक्षेत उत्तम यश मिळविलें. परंतु नेहमीं कायद्याचींच पुस्तके वाचण्यांत त्यांनीं तेथें वेळ घालावला नाही. जगांतील प्रमुख देशांच्या राज्यव्यवस्थेवरीलहि

पुष्कळ पुस्तकें त्यांनीं तेंथें वाचलीं आणि ब्रिटिश राज्यघटनेवरील पुस्तकांचा त्यांनीं चांगला अभ्यास केला. या ज्ञानसंचयाचा त्यांना आपल्या भावी आयुष्यांत चांगला उपयोग होणार होता. हीं पुस्तकें वाचून त्यांचा तात्काळ असा समज झाला, कीं इंग्लंडची राज्यपद्धति ही कुठल्याहि इतर देशांच्या राज्यपद्धतीपेक्षां वरच्या प्रतीची आहे. एवढेंच नव्हे तर त्यांना असेंहि वाटूं लागलें, कीं ब्रिटिश राज्यघटनेचा गाभा म्हणजे जी पार्लमेंट तिचीं जर आपण वेळोवेळीं आर्जेचें केलीं तर तीं हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचें दार खुली करणारी किल्ली आनंदानें आपल्या हवालीं करील. पटेलानाच हें वाटत होतें असें नाहीं तर इंग्लंडांत जेवढ्या हिंदी लोकांनीं कांहीं काळ वास्तव्य केलें आणि तेथील परिस्थिति थोडे दिवस पाहिली त्या बहुतेकांना (कांहीं अपवाद वगळले तर) असेंच वाटे. अर्थात् हा विश्वास १९०८ सालीं म्हणजे पटेल जेव्हां बॅरिस्टर झाले तेव्हां त्यांना होता. पुढल्याच वर्षी हा विश्वास उडाला. कारण १९०९ सालीं मोर्लेमिंटो सुधारणा हिंदुस्थानांत सुरू झाल्या आणि त्या अत्यंत निराशाजनक आहेत हें त्यांना समजून आलें.

या प्रकारें अभ्यासवृत्तीनें आणि कर्तव्यबुद्धीनें व त्याबरोबरच पुढील काळासंबंधीं आशावादयुक्त अंतःकरणानें पटेलानीं अडीच वर्षे विलायतेंत काढलीं; व ते १९०८ या वर्षीं मातृभूमीला परतले.

विलायतेहून बॅरिस्टर होऊन हिंदुस्थानांत परत आल्यानंतर आपलें पूर्वीचें धंद्याचें ठिकाण जें बोरसद तेंथें न राहतां ते आतां मुंबईस धंद्याकरितां येऊन राहिले; व तेथील हायकोर्टांत त्यांनीं बॅरिस्टरी सुरू केली. त्यांनीं बोरसद सोडलें तरी तें सोडतांना त्यांना फार वाईट वाटलें. त्या गांवावर त्यांचें फार प्रेम होतें. व त्या प्रेमाची खूण म्हणून त्यांनीं बोरसद येथील हायस्कूलला एक हजार रुपयांची देणगी आपल्या मिळकर्तांतून दिली. मुंबईस आल्यानंतर ते मलेरियानें आजारी पडले. दोन महिने झाले तरी बरें वाटेना म्हणून ते बोरसदला आले. नंतर आनंद येथील साल्व्हेशन आर्मीचे डॉक्टर म्युनिफोर्ड यांनीं त्यांना उपचार केले तेव्हां लवकरच त्यांना बरें वाटूं लागलें. या आजारांतून सुटतात तों दुसरी एक कौटुंबिक आपत्ति त्यांच्यावर आली. त्यांची पत्नी आतां आजारी पडली तिच्यावर

शस्त्रक्रिया करावी लागली. तरीही काहीं उपयोग न होतां ती अखेर मृत्यु पावली. विठ्ठलभाईंना एक मुलगी होती पण ती लहानपणीच वारली. पत्नीच्या मृत्यूनंतर विठ्ठलभाईंनी पुन्हा लग्न केलें नाहीं.

विठ्ठलभाई आजारांतून उठल्यानंतर व त्याच सुमारास त्यांची पत्नी वारल्यानंतर ते नाडियादला काहीं दिवस राहिले; आणि नंतर आनंद येथें राहाण्यास गेले. या कालांत त्यांनी आपल्या सार्वजनिक कार्याची सुहूर्तमेढ रोविली. त्यांचा खेड्यांतील शेतकरी वर्गाशी संबंध आला. त्यांची सुखदुःखें त्यांनी समजावून घेतलीं. तीं पाहून आपण काहीं तरी लोकसेवा करावी, गरीबगुरावांची दुःखें यथाशक्ती निवारण्याचा प्रयत्न करावा असे विचार त्यांच्या मनांत प्रबल होऊं लागले. आणि याच वेळीं आपल्या जीवनाचें हेंच ध्येय असलें पाहिजे असें त्यांनी ठरवून टाकलें. दोन वर्षे याप्रमाणें खेडुतांच्या सहवासांत काढल्यानंतर सन १९११ सालीं उत्तम निरोगी स्थितींत ते पुन्हा मुंबईला येऊन राहिले.

पटेल आपल्या धंद्यांत अतिशय निर्भय असत. आणि त्यांचें शिस्तपालन कडक असे. याचें एक उदाहरण नमूद करण्यासारखें आहे. १९११ सालची गोष्ट. श्री. नरसिंहभाई पटेल या नांवाच्या गृहस्थांनी 'वनस्वर्तींची औषधें' यावर एक पुस्तक प्रसिद्ध केलें होतें. त्यांतील काहीं भाग आक्षेपार्ह वाटल्यावरून त्यांच्यावर बडोद्याच्या कोर्टांत खटला सुरू झाला. विठ्ठलभाई त्यांचे वकील म्हणून कोर्टांत हजर होते. मुंबईचे पोलिस इन्स्पेक्टर जवानी देण्याकरितां आले होते. पण ते नियमाप्रमाणें साक्षीदाराच्या पिंजऱ्यांत उभे राहिले नाहींत. वकील जेथें कोर्टासमोर बसतात तेथीलच एक खुर्ची घेऊन सर्वांच्या पुढें खुर्चीजवळ उभे राहिले आणि आपलें नांव लिहूं लागले. पोलिस इन्स्पेक्टरचें हें वर्तन कोणाच्या लक्षांत आल्याशिवाय कसे राहिले ? पण त्याची खोड काढतो कोण ? तो पडला सरकारी अधिकारी. कोणी काहीं हरकत घेतली नाहीं. पण विठ्ठलभाईंना मात्र तें सहन झालें नाहीं. ते आपल्या जागेवरून उठले आणि अगदीं गंभीर चेहरा करून आणि दाढीवरून हात फिरवीत न्यायाधीशाला म्हणाले,

“महाराज, हे माझे विद्वान् मित्र व समव्यवसायी वकील असे मध्येच उभे राहून नांव लिहीत आहेत ते काय म्हणून ?” विठ्ठलभाईंनी काढलेलें व्यंग सर्वांच्या लक्षांत आलें. पोलिस इन्स्पेक्टर ओशाळला व मुकाट्यानें पिंजऱ्यांत जाऊन उभा राहिला, आणि तेथून त्यानें जवानी दिली. या लहानशा प्रसंगावरूनहि पटेलाना अन्याय कसा सहन होत नसे तें दिसून येतें. तसें म्हटलें तर त्यांनीं बॅरिस्टरी करून पैसा फारसा कमावलाच नाही. परंतु पैसा हें ध्येय न ठेवतां सचोटीची वृत्ति प्रत्येक बाबतींत त्यांनीं ठेवली.

लोकसेवेचा श्रीगणेश

लोकसेवा यथाशक्ति करायची तर लोकांनीं निवडून दिलेल्या राज्यकारभारांतील ज्या जागा असतील त्यांचा तावा घेतला पाहिजे असें त्यांचें पहिल्यापासूनच मत होतें. प्रथम ते सप्टेंबर १९११ सालीं बोरसद तालुका बोर्डांत सभासद म्हणून निवडून आले, व जनसेवेचा श्रीगणेशा त्यांनीं आरंभला. लवकरच म्हणजे नोव्हेंबर १९११ सालीं त्यांची खेडा जिल्हा बोर्डांत विनाविरोध निवड झाली. त्याच वर्षीं उत्तर भागांतील जिल्ह्यांच्या लोकलबोर्डांतफें ते मुंबई कौन्सिलच्या निवडणुकीला उभे राहिले. परंतु याच वेळीं कोणीं एकानें निनांवी अर्ज खेडा जिल्ह्याच्या कलेक्टरकडे केला, कीं “पटेल हे मुळीं लोकलबोर्डांचेच सभासद होण्याला पात्र नाहीत, कारण ते बोरसदचे रहिवासी नाहीत. म्हणून त्यांना कौन्सिलच्या निवडणुकीला उभे राहतां येत नाही.” त्यावर कलेक्टरांनीं चौकशी सुरू केली. पण या चौकशीचा पटेलाना कांहींच सुगावा लागला नाही. मग त्यांना जबाब देण्यास बोलावणें, उलटतपासणीची संधि देणें या गोष्टी दूरच राहिल्या हें उघड होतें ! पण प्रत्यक्ष निवडणुकीच्या खटपटीस जेव्हां ते लागले तेव्हां आपल्या पश्चात् आपल्या विरुद्ध चौकशी चालली आहे हें त्यांना लोकांकडून समजलें. तेव्हां त्यांनीं कलेक्टरला ाहिलें, कीं “नियमाप्रमाणें माझ्या तालुकाबोर्डांच्या सभासदत्वाम हरकत घेतां येत नाही. म्हणून माझ्या विरुद्ध चौकशी करण्याचें कारण उरत नाही. अशीच जर चौकशी चालू राहिली तर ती माझ्या कौन्सिलच्या निवडणुकीला बाधक होणार आहे. कारण

माझ्या निवडणुकीसाठीं जे लोक खटपट करीत आहेत त्यांना जर हा प्रकार कळला तर त्यांच्या प्रयत्नांना शैथिल्य येईल. शिवाय मतदारांचाहि माझ्या-विरुद्ध प्रतिकूल ग्रह होईल.” यावर कलेक्टरांनी पटेलांना कमिशनरकडे लिहिण्यास सांगितलें. म्हणून त्यांनीं कमिशनरला एक विस्तृत पत्र लिहिलें; त्याचा सारांश असा, कीं “मी खेडा जिल्ह्याचा रहिवासी आहे व त्या जिल्ह्यांत माझी वडिलार्जित मिळकत आहे. शिवाय नुकतेंच म्हणजे सप्टेंबर १९१० सालीं मी त्या जिल्ह्यांतील बोरसद या गांवीं एक शेत व तीन घरे विकत घेतलीं आहेत. इतर दोन शेतेहि माझ्याकडे गहाण आहेत. अर्थात् या तालुक्यांत माझी याप्रमाणें स्थावर मिळकत आहे. व मिळकतीवर गहाणाचें हक्कहि आहेत. मी जरी मुंबईस धन्यानिमित्त जात असलों तरी माझें कायमचें राहाण्याचें ठिकाण बोरसदलाच आहे. मी एक वर्ष तेथील बोर्डाचें व जिल्हा बोर्डाचेंहि काम केलें आहे. या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतल्या तर मी या जिल्ह्याचा रहिवासी नाहीं हें कसें ठरतें? व म्हणून बोर्डाचा सभासद होण्यास पात्र नाहीं हेंहि कसें ठरेल? मी या जिल्ह्याचा कायदेशीर रहिवासी असल्यानें मला कौन्सिलच्या निवडणुकीस उभें राहाण्याला कोणतीहि हरकत नसावी. म्हणून माझी विनती आहे, कीं ज्या-अर्थी निवडणुका जवळ येऊन ठेपल्या आहेत व इतर उमेदवागंच्या खटपटी चालू आहेत त्या अर्थी माझ्या अर्जाचा ताबडतोब निकाल करावा. याप्रमाणें पटेलांनीं ९-१२-१९१२ ला अर्ज केला. या अर्जाचा योग्य तो परिणाम होऊन १३-९-१९१२ ला कमिशनरनें त्यांना लिहिलें कीं “तुमचें लोकलबोर्डाचें सभासदत्व कायदेशीर आहे.” अर्थात् मुंबई कौन्सिलच्या निवडणुकीला उभें राहाण्याला पटेलांना मार्ग मोकळा झाला.

निवडणुकीचा निकाल लागला. एकंदर ४० मतांपैकी २८ मते पटेलांना मिळालीं व ते मुंबई कौन्सिलांत निवडून आले. तावून सुलाखून निघालेल्या सुवर्णाप्रमाणें पटेलांचें हें यश अधिकच तेजस्वी होतें. कारण त्यांची जी निवडणूक झाली ती वर वर्णिलेल्या अडीअडचणींतून जेव्हां ते पार पडले तेव्हां झाली यावरून त्यांनीं लोकप्रियता कशा मंगदरन केली होती हेंहि दिसून येतें. कान्सलांत प्रवेश झाल्यावर उत्तरोत्तर जनसवा करण्याचे

त्यांचे विचार दृढ झाले. त्यांची बॅरिस्टरी केवळ नांवापुरती राहिली. कारण लोकसेवा व उदरभरण या दोन्ही गोष्टी एकदम करू लागल्यास कोणतीही एक गोष्ट समाधानकारक होणार नाही अशी त्यांची खात्री झाली होती; व म्हणून आपले धाकटे बंधु श्री. वल्लभभाई पटेल—जे या वेळी बॅरिस्टर होऊन आले होते— त्यांच्यावर प्रपंचाची जबाबदारी टाकून पटेलानीं राष्ट्राच्या संसाराची जबाबदारी घेतली. त्या वेळची हकीगत सांगतांना वल्लभभाई म्हणतात, “आम्हां दोघांनाहि वाटत होतें, कीं स्वातंत्र्य पाहिजे असेल तर देशांत संन्यासी झाले पाहिजेत, स्वार्थत्यागपूर्वक देशाची सेवा करणारे लोक झाले पाहिजेत. आतां आम्हां दोघांपैकीं एकानें देशसेवा व दुसऱ्यानें कुटुंबसेवा करावी असें आम्हीं ठरविलें. त्याप्रमाणें माझ्या बंधूनीं (म्हणजे विठ्ठलभाई) आपला चालू असलेला बॅरिस्टरीचा घंदा सोडला व देशसेवेच्या कार्याला स्वतःस वाहून घेतलें. प्रपंच चालविण्याची जबाबदारी माझ्या शिरावर आली. म्हणजे पुण्यकर्म विठ्ठलभाईच्या नशिबी आलें आणि पापकर्म माझ्या नशिबी आलें. पण त्यांच्या पुण्याच्या हिश्यांत माझाहि वाटा आहे ही मला समाधान देणारी गोष्ट होती. कारण त्यांना तरी पुण्यकर्म करण्यास माझ्यावर प्रापंचिक जबाबदारी पडल्यानें मदतच झाली.”

यापुढें विठ्ठलभाई नाममात्र हायकोर्टाच्या बाररूममध्ये येत. दुपारी बारा वाजतां बाररूममध्ये आले, कीं तेथल्या खुर्तीवर आपली टोपी काढून ठेवात; मग लगेच रिपोर्ट वगैरे पाहण्याकरितां सरकारी सेक्रेटरीएटच्या लायब्ररीत जात व तेथें कौन्सिलांत करायच्या कामाची भरपूर तयारी करीत. दुपारी बारा वाजतां लायब्ररीत गेले, कीं सायंकाळीं साडेसहा वाजेपर्यंत निरनिराळ्या पुस्तकांचें व रिपोर्टांचें वाचन व टिपण करणें या गोष्टी ते तेथें करीत. सेक्रेटरीयटमधील कारकून मंडळी त्यांच्या या दररोजच्या कार्यक्रमाकडे पाहून थक होऊन जात असत. कौन्सिलचे प्रोसीडिंग्ज मात्र ते लों लायब्ररीतच मागवीत. तसेंच त्यांची कौन्सिलच्या कामाची तयारी पाहून त्या वेळचे त्यांचे सहकारी रॅग्लर परांजपे, बाबासाहेब कामत, गोकुळदास पारेख या मंडळींनाहि अतिशय आश्चर्य वाटे. कोणताहि विषय

कौन्सिलांत मांडायचा असला तर त्याची तपशीलवार माहिती पटेलाना जितकी अस तितकी दुसऱ्या कोणाहि सभासदास नसे. त्यामुळें त्याच्या माहितीचा इतरांनाहि उपयोग होई. कौन्सिलच्या कामकाजाची संपूर्ण माहिती व्हावी याकरितां त्यांनीं १८९२ सालापासूनचीं कौन्सिलांतल्या कामाच्या माहितीचीं सर्व पुस्तकें काळजीपूर्वक वाचून पाहिलीं व त्या सर्वांचा त्यांनीं बारकाईनें अभ्यास केला. इतकी दांडगी तयारी करणारा पटेलाना शिवाय दुसरा कोणीहि कौन्सिलर त्या वेळीं नव्हता. जोंपर्यंत पटेल मुंबई कौन्सिलांत होते, तोंपर्यंत साऱ्या मुंबई इलाख्यांत अशी एकहि सार्वजनिक अडचण नव्हती, कीं जी त्यांनीं सरकारच्या कानावर घातली नाही. लोकांचीं एकूण एक गाऱ्हाणीं त्यांनीं मुंबई कौन्सिलांत टांगून ठेवलीं व त्यांची दाद लावण्याकरितां पटेलानां जो अविश्रांत उद्योग केला त्याला तोड नव्हती. त्यांनीं जितके ठराव कौन्सिलांत आगले तितके दुसऱ्या कोणाहि कौन्सिलरानें आणले नाहीत. असा कौन्सिलचा एकहि दिवस गेला नाही कीं ज्या दिवशीं पटेलानांची सरकारी सभासदाशीं खडाजंगी उडाली नाही. त्यामुळें सरकारला पटेलानांचा भयंकर दरारा वाटत असे. कोणत्या वेळीं आपल्या अब्रूचें दिवाळें निधेल याचा नेम नाही अशी भीति सरकारला पटेलानांच्या कामगिरीमुळें उत्पन्न झाली. आणि म्हणून पटेलानां मध्यवर्ती असेंब्लींत अध्यक्ष या नात्यानें जें कार्य केलें त्याच्याच तोलाचें कार्य त्यांनीं मुंबई कौन्सिलांत साधे सभासद राहून केलें असें पटेलानांच्या एका मित्रानें म्हटलें आहे त्यांत कांहींच अतिशयोक्ति नाही. या कार्याचा पुढील प्रकरणांत आढावा घेऊं.

कौन्सिलर पटेल

[सन १९१३ ते सन १९१९]

सन १९०९ सालीं मॉर्लेमिंटो सुधारणा हिंदुस्थानांत आल्या. या सुधारणा निराशाजनक होत्या असें इतर समंजस पुढाऱ्यांप्रमाणें पटेलोंचें मत होतें. तरीहि कौन्सिलांत शिरून त्यांचा शक्य तो उपयोग करून घ्यावा व त्या अखेर कशा अपुऱ्या आहेत हें सरकारास स्पष्ट सांगावें असें त्यांचें म्हणणें असे; व त्याकरितां त्यांनीं कौन्सिलांत प्रवेश केला. सोमवार ता. ६ जानेवारी १९१३ या दिवशीं मध्यान्नकार्ती औपचारिक पद्धतीप्रमाणें पटेलोंनीं कौन्सिल हॉलमध्ये राजनिष्ठेची शपथ घेतली. पटेल कौन्सिलांत जाण्यापूर्वीं त्या ठिकाणीं सर दिनशा वाच्छा, सर इब्राहिम रहमतुल्ला, गोकुळदास पारेख यांसारखे प्रजापक्षाचे झुंझार वीर सरकारशीं वाद करण्यास पुढें सरसावलेले होते. सर दिनशांची गर्जना सुरू झाली, कीं सभेंतील श्रोते स्तिमित झाल्यासारखे बसत! सर इब्राहिमांची शिक्षणविषयक प्रश्नांची सरवत्ती सुरू झाली, कीं सरकारी अधिकाऱ्यांचीं उत्तरें देतांना तारांबळ उडे! श्री. गोकुळदास कहानदास पारेख यांच्या जमीनमहसूल विषयाच्या ज्ञानानें अधिकारी वर्ग थक होई. पण या सर्वांहून पटेलोंची रीत निराळाच होती. त्यांचीं भाषणें पुष्कळदा कठोर होत असत. विषयाचें भरीव ज्ञान, बारीक सारीक तपशिलाची संपूर्ण माहिती, तर्कशुद्ध विचारसरणां आणि विलक्षण हजरजबाबीपणा. पण त्याबरोबरच व्यक्त होणारा प्रजाहिताचो खरी कळकळ या सर्व गोष्टींमुळें सरकारनियुक्त सभासदांना त्यांचीं भाषणें नकोशीं होत असत! त्या वेळीं मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड विलिंग्डन हेच कौन्सिलचे अध्यक्ष होते. बिनसरकारी विषयांकरितां दिलेल्या वेळांपैकीं बहुतेक वेळ एकट्या पटेलोंच्याच कामानें निघून जाता व इतर बिनसरकारी विषयांना थोडा वेळ उरावा हें

त्यांना सहन होत नसे. व म्हणून वारंवार ते पटेलंच्या भाषणांना अटकाव करीत. एकदा असा प्रसंग घडला, की खेडा जिल्ह्याच्या जमीनमहसुला-संबंधी लोकनियुक्त सभासदांकडून विचारलेल्या प्रश्नांना अधिकारी वर्ग ताबडतोब उत्तरे देऊ शकला नाही. अर्थात् ही स्थिति पाहणें विलिंग्डनना अपमानास्पद वाटलें. म्हणून ज्या वेळीं पटेल हे बोलायला उठले व कडक भाषेंत सरकारी धोरणावर टीका करूं लागले त्या वेळीं त्यांचें भाषण थांब-विण्याकरितां लॉर्ड विलिंग्डन दोनतीनदा आपल्या खुर्चीवरून उठले. पण प्रत्येक वेळीं लेडी विलिंग्डननीं त्यांच्या कोटाचें टोक धरून त्यांना खाली बसविलें. मात्र लॉर्ड विलिंग्डन वेळप्रसंगीं पटेलंच्या कर्तृत्वाबद्दल आदर दाखवीत. उन्हाळ्यात कौन्सिलची बैठक महाबळेश्वरास भरत असे, त्या वेळेचा एक प्रसंग आहे. भावनगरचे माजी दिवाण सर प्रभाशंकर पट्टणी हे महा-बळेश्वरीं आले होते. त्यांनीं एकदा गव्हर्नरसाहेब लॉर्ड विलिंग्डन व लेडी विलिंग्डन यांना 'अँटहोम' दिला. 'अँटहोम' ला जमखिंडीचे अधिपति उपस्थित होते. पटेलंनाहि निमंत्रण होतें. बाकीची सर्व निमंत्रित मंडळी जमल्या-नंतर प्रथम लेडी विलिंग्डनची स्वारी तेंथें आली. त्या वेळीं आपसांत गप्पा-गोष्टी-विनोद चालू असतांना पटेल लेडी विलिंग्डनला म्हणाले, "Well, how is it that your husband always interrupts me in the Council?" (तुमचे यजमान कौन्सिलांत माझ्या भाषणाला नेहमीं अडथळा करतात हें कसें?) पटेल्यांचें हें बोलणें लेडी विलिंग्डनला अपमानकारक वाटलें, कारण His Excellency (हिज् एक्सेलेन्सी) असें न म्हणतां 'युवर हजबंड' अशा शब्दांनीं त्यांनीं गव्हर्नरचा उल्लेख केला, एवढेंच! त्या तडक उठल्या व झालेला प्रकार पतिराजांना सांगून त्यांना घेऊन आल्या. पण या वेळीं लॉर्ड विलिंग्डन व पटेल यांनीं मनमोकळेपणानें गप्पागोष्टी सुरू केल्या होत्या. जणूं काय पूर्वींचा प्रकार झालाच नाही! लेडी विलिंग्डनला हें सर्व निमूटपणें सहन करावें लागलें!

सरकारी अधिकार्यांची जीहुजुरी करणें त्यांना आवडत नव्हतें. कौन्सिलची बैठक महाबळेश्वरास असली म्हणजे तेंथें पटेल एक बंगला घेऊन

राहात. एकदा सकाळच्या वेळी बंगल्याच्या व्हरांड्यांत ते सहज खुर्चीवर बसले होते. अंगांत कपडे कांहीं नव्हते. फक्त कमरेला एक लहानसें धोतर ते नेसले होते. त्या वेळीं मुंबई सरकारचा मिलिटरी सेक्रेटरी घोड्यावर बसून त्यांच्या बंगल्यालगतच्या रस्त्यावरून जाऊं लागला. पण त्याला पाहून पटेल जागचे उठले नाहींत, कीं त्यांच्यापुढें जाऊन आदवीनें बोलले नाहींत. दुसऱ्या दिवशीं पटेलंच्या वर्तनाची कुणकुण त्या सेक्रेटरीनें केली. तेव्हां पटेल त्याला म्हणाले, “हा पाहिलास का माझ्या डोळ्यांतला वडस? या वडसामुळें पलीकडून कोण चाललं आहे तें मला स्पष्ट दिसत नाहीं!” वडस मात्र पटेलंच्या एका डोळ्यांत खरोखरच होता.

असो, आतां आपण पटेलंणीं कौन्सिलांत प्रत्यक्ष कोणती कामगिरी केली तें पाहूं. त्यांच्या कौन्सिलांतील कामाची कल्पना देतांना भारतमंत्री मि. मॉटेग्यू आपल्या सुप्रसिद्ध डायरींत एके ठिकाणीं पटेलंबद्दल लिहितात, “माझी पटेलंशीं बराच वेळ मुलाखत झाली. ते विलिंग्डनच्या विधिमंडळाचे एक सभासद आहेत. कौन्सिलांतील वादविवादांवर घातलेले निर्वेध कसे जाचक आहेत व त्यामुळें जहाल वृत्ति लोकांत कशी वाढत आहे, यांची त्यांनीं अत्यंत विस्मयजनक उदाहरणें सांगितलीं. आपण लोकहिताचीं कितीतरी विलें व ठराव कौन्सिलांत आणले पण सरकारपक्षानें कांहींना कांहीं तरी कारणें सांगून ते कसे धुडकावून लावले याचें त्यांनीं मजजवळ विस्तरशः वर्णन केलें. खरोखर पटेल हे कौन्सिलांतील सर्वांत अधिक बोलके सभासद आहेत.”

पाहिजे शिक्षण पण सरकार कृपण

पटेलंणीं अनेक ठराव कौन्सिलांत आणले. पण त्यांना थोडेसें यश कुठें लाभलें असेल तर तें प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतींत. थोडेसें यश म्हणण्याचें कारण, सरकारपक्षानें याहि बाबतींत त्यांच्या मनाप्रमाणें गोष्टी होऊं दिल्या नाहींत. प्रथम १९१६ च्या डिसेंबरमध्ये त्यांनीं एक ठराव कौन्सिलपुढें मांडला, कीं मुंबई इलाख्यांत प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचें करण्याचें धोरण सरकारनें आंखावें; त्या धोरणानुसार म्युनिसि-

पालिकाच्या हद्दींत तें लवकर सुरू करावें; आणि यासंबंधी सरकारला ठराविक सूचना करण्याकरितां सरकारी व विनसरकारी सभासदांची एक कमिटी नेमावी. परंतु त्यावर सरकारी सभासद सर महादेव चौवळ व खुद्द गव्हर्नर यांनीं सांगितलें, कीं सध्याच अशा प्रकारचें धोरण सरकारनें सुरू करावें अशी परिस्थिति नाहीं. शिवाय त्यांनीं सांगितलें, कीं नामदार गोखले यांनीं असेंच एक बिल १९१० मध्ये वरिष्ठ विधिमंडळांत आणलें होतें पण तें तें पास झालें नाहीं. त्या वेळीं हिंदुस्थान सरकारनें जें धोरण ठरविलें तें पाळण्यास आम्ही बांधलेले आहोंत; मग इतकें असतांना पटेल पुढें सांगतात ती कमिटी नेमण्याचा प्रश्नच उत्पन्न होत नाहीं. सरकारच्या या दुराग्रहामुळे व कौन्सिलांत जोडुकुमांचाच जोर असल्यानें पटलांचा हा महत्त्वाचा ठराव २० अनुकूल व २५ प्रतिकूल मते पडून नापास झाला. परंतु त्यांतल्या त्यांत समाधानाची एक गोष्ट झाली. पुढल्या वर्षी त्यांचें एक बिल पास झालें. त्या बिलाप्रमाणें ज्या म्युनिसिपालिकांच्या आपल्या हद्दींत मुलांमुलींचें प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें व मोफत करावें असें वाटत असेल त्यांनीं जर त्यांना तें करणें शक्य असेल तर सरकारची आगाऊ परवानगी घ्यावी असें ठरलें. एकंदरीनें सक्तीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रत्यक्ष जबाबदारीबाबत सरकार उपरणें झाडून मोकळे झालें व तें काम त्यांनीं म्युनिसिपालिकांच्या इच्छेवर सोंपविलें. खरी सत्ता व पैसा मात्र सरकारनें आपल्या ताब्यांत ठेवला !

शिक्षणाच्या कामीं सरकारची ही कृपणपणाची वृत्ति पाहून पटलांनीं एक ठराव आणला, कीं “तुम्हीं पोलिस खात्याची वाढ करण्यासाठीं प्रमाणाबाहेर खर्च करतां. इतकें असून पोलिस खात्यांत असावी तशी शिस्त नाहीं. इतका हा जादा खर्च अनाठायी आहे. तो तुम्हीं शिक्षण व आरोग्य या खात्यांकडे करावा.” हा पटलांचा ठराव फक्त मुंबई शहराला लागू करण्यापुरताच होता. अखेर तो ठराव पास झाला नाहीं. परंतु आलेल्या अपयशानें पटेल कधींच खचून गेले नाहींत. अपयश ही यशाची पायरी आहे या म्हणीची सत्यता विठ्ठलभाईंच्या कामगिरीला

पुष्कळ लागू पडते. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें व मोफत झालें पाहिजे व त्याकरितां अधिक खर्च केला पाहिजे याची जाणीव सध्याच्या लोकानियुक्त प्रधानमंडळांना कशी होत आहे हें आपल्याला दिसत आहे.

देशी वैद्यक

पटेलंकी आणखी एक त्या वेळची उल्लेखनीय कामगिरी म्हणजे मेडिकल कायद्यांत सुधारणा करण्यासंबंधी त्यांनी कौन्सिलांत आणलेलें बिल होय. पटेलंकी या प्रयत्नांचा परिपाक आतां वीस वर्षांनंतर आपल्याला दिसत आहे. पटेलंका हा प्रयत्न म्हणजे मेडिकल कायद्यांत आयुर्वेद, युनानी वगैरे देशी वैद्यकांचा विशिष्ट नामनिर्देश असावा व त्यांना सरकारी मान्यता मिळावी यासंबंधाचा होय. हें बिल कौन्सिलांत आणण्यास जें कारण झालें तें असें. मुंबईस आयुर्वेदाचें एक कॉलेज आहे. तें “प्रभुराम आयुर्वेदिक कॉलेज” या नांवानें प्रसिद्ध आहे. याचे प्रिन्सिपल डॉ. पोपट प्रभुराम वैद्य, एल्. एम्. अँड एस्. हे गृहस्थ नुकतेच कालवश झाले. त्यांच्या वडिलांनी या कॉलेजची स्थापना सन १८९६ मध्ये केली, व त्यांत आयुर्वेद पद्धतीनें वैद्यकीय शिक्षण देण्यांत येऊं लागलें. आतां डॉ. पोपट हे विलायती वैद्यक शिकलेले गृहस्थ या आयुर्वेदिक कॉलेजाचे मुख्य आहेत हें जेव्हां मुंबई सरकारला कळलें तेव्हां आयुर्वेदाचें वावडें असलेल्या त्या सरकारनें मेडिकल कौन्सिलमार्फत डॉ. पोपट यांजवर नोटीस बजावली, कीं तुम्ही रजिस्टर्ड मेडिकल ग्रॅज्युएट आहांत, त्या अर्थी मेडिकल कायद्याप्रमाणें तुम्हांला आयुर्वेदिक पद्धत शिकविणाऱ्या संस्थेशी संबंध ठेवतां येत नाहीं. कायद्याच्या भाषेत हें तुमचें ‘गैरवर्तन’ (Infamous, conduct) होत आहे. तरी याबद्दल तुम्हीं खुलासा करावा. आणि सदर संस्थेशी असलेला आपला संबंध तोडून टाकावा. नाहींतर तुमचें नांव रजिस्टरमधून काढून टाकलें जाईल.” यावर अडीच वर्षे डॉ. पोपट व मेडिकल कौन्सिल यांच्यांत पत्रव्यवहार चालू होता. डॉ. पोपट यांनी आपली बाजू मांडतांना सरकारला सडेतोड लिहिलें कीं “कायद्यानें फक्त विलायती वैद्यकालाच मान्यता दिली आहे आणि आयुर्वेदासारख्या देशी

वैद्यकाला नाही. असें जर तुमच्या कमिटीचें म्हणणें असेल तर तें चुकीचें आहे. अमुक एका ठराविक पद्धतीचेंच शिक्षण दिलें पाहिजे असा कांहीं कायद्यांत उल्लेख नाही. अर्थात् माझा आयुर्वेदिक कॉलेजांशीं असलेला संबंध कायद्याप्रमाणें 'गैरवर्तनाचा' ठरत नाही" परंतु कौन्सिलनें डॉ. पोपट यांच्यावर लादलेला आरोप मागें घेतला नाही. त्यावर डॉ. पोपट यांनी पटेलंचा सल्ला घेतला व मेडिकल कायद्यांत सुधारणा करण्याचें बिल कौन्सिलांत आणण्याची त्यांना विनंती केली. पटेलानीं त्यांचें म्हणणें मान्य केलें. त्या बिलाचा आशय असा, कीं एकाद्या रजिस्टर्ड डॉक्टरानें आयुर्वेद, युनानी व इतर देशी वैद्यकाशीं जरी संबंध ठेवला तरी त्याचें तें कृत्य गैरवर्तन या सदरांत येऊं नये; व त्याचें नांव रजिस्टरमधून काढून टाकलें जाऊं नये. म्हणजे सरकारनें या बिलानें एक प्रकारें देशी वैद्यकाला मान्यता द्यावी असें पटेलंच्या या प्रयत्नाचें उद्दिष्ट होतें. हें बिल कौन्सिलांत मांडतांना पटेलानीं जें भाषण केलें तें इतकें परिणामकारक झालें कीं आतां हें बिल पास होणार व त्यांत सरकारपक्षाच्या मानहानीचा प्रसंग येणार असें लॉर्ड विलिंग्डन यांना दिसून आलें. दोन्ही बाजूस जवळजवळ सारखीं मतें पडतील असें गव्हर्नरांना वाटलें. या अडचणींतून पार पडण्याकरितां लॉर्ड विलिंग्डननीं आयुर्वेद पद्धतीला ज्यांचा विरोध होता अशा दोन डॉक्टरांची नेमणूक कौन्सिलचे जादा सभासद म्हणून केली. या डॉक्टरापैकीं एक डॉ. तेमुलजी नरिमन व दुसरे डॉ. आर. राव असे होते. मध्यंतरीं डॉ. पोपट यांच्यावर वजन पाडून त्यांच्याकरवीं पटेलानीं आपलें बिल माघारी घ्यावें अशी कारवाई सरकारपक्षानें करून पाहिली. परंतु पटेलानीं बिल माघारी घेतलें नाही. सरकारनें आपल्या बाजूचे दोन जादा सभासद नेमल्यानें बिल अखेर पास झालें नाही. पण यामुळें सरकारचो इभ्रत वाढली असें मुळांच झालें नाही. कारण फारच थोड्या मताधिक्यानें सरकारनें हें बिल कसेबसें हाणून पाडलें. या बिलाचें काम संपल्यानंतर पुढचें काम हातीं घेण्यांत आलें, त्या वेळीं एक गमतीचा प्रसंग घडला. वास्तविक नरिमन व राव या दोन डॉक्टरांची सभासद म्हणून नेमणूक या विशिष्ट बिलाकरितांच केलेली होती. अर्थात् तें

काम संपतांच त्यांचें सभासदत्व आपोआप रद्द झाल्यामुळें त्यांनीं कौन्सिलांतून आपल्या जागेवरून उठून जाणें अवश्य होतें. परंतु तमें काहीं न करतां दोघेहि तसेच वसून राहिले व कौन्सिलच्या पुढच्या कामास सुरवात झाली. त्या वेळीं पटेल अध्यक्षाना म्हणाले, “या दोन सभासदांचें आतां येथें काहीं काम नाहीं. त्यांची आतां या सभेला जरूरी नाहीं. त्यांना येथून निघून जाण्याची आपण आज्ञा करावी.” अध्यक्ष लॉर्ड विलिंग्डन यांनीं पटेलालांचें म्हणणें मान्य केलें व त्या डॉक्टरांना आपल्या जागा सोडून बाहेर जाण्यास फर्माविलें. लगेच दोघेहि उठून जाऊं लागले. त्या वेळीं पटेल दोघांकडे पाहून हसून व कपाळाकडे हात हलवीत म्हणाले, “अच्छा अच्छा, जाव् !” हें पटेलालांचें बोलणें ऐकतांच सभागृहांत हशा पिकला. पण डॉक्टरद्वयांना किती ओशाळल्यासारखें झालें असेल याची फक्त कल्पना करावी !

खेडा सत्याग्रहाचा लढा

यापुढील पटेलालांची कौन्सिलविषयक कामगिरी सांगतांना या लढ्याचा उल्लेख ओघानेंच येतो. कारण एक तर हा लढा कौन्सिलबाहेर जरी चालू होता तरी त्याचे निनाद कौन्सिलमध्ये जोरानें उमटल्याशिवाय राहिले नाहींत. दुसरें असें कीं या लढ्याचे सूत्रधार जे महात्मा गांधी त्यांच्याबरोबर पटेलालांनींहि कौन्सिलबाहेर महत्त्वाचें काम केलें होतें. अंतिम सत्याग्रहाच्या पायरीला गोष्टी जाण्यापूर्वी ही चळवळ गुजराथ सभेनें चालविली होती. या सभेचे अध्यक्ष महात्मा गांधी होते. श्री. दादासाहेब. मावळंकर हे कार्यवाह होते; व विठ्ठलभाई हे कार्यवाहीचे सभासद होते. प्रथम या सभेनें सरकारास अर्ज वगैरे करून चळवळ चालविली. त्या कार्मीं श्री. विठ्ठलभाईची व कै. गोकुळदास कहानदास पारेख यांची पूर्णपणें मदत होती. मुंबई सरकारला भेटणें, आग्रह धरणें, कौन्सिलांत चर्चा करणें वगैरे कामें ते करीत. पुढें सत्याग्रह करण्याचें ठरतांच नवीन सत्याग्रही मंडळ स्थापण्यांत आलें; त्याचें पुढारीपण महात्माजींकडे होतें; आणि जिल्ह्यांत ठाण मांडून वसणारे व सर्व कार्यभाग शिरावर

घेणारे वल्लभभाई होते. विठ्ठलभाई जिल्ह्यांत बरेचदा फिरून प्रचार करीत आणि चळवळीला नैतिक पाठिंबा देत. कौन्सिलांत तर या लढ्यासंबंधी प्रजेची वाजू सरकारपुढें मांडतांना पटेलानीं सोडलेले वाग्वाण आणि प्रश्नांच्या फैरी यांना त्या वेळीं तोड नव्हती. त्यांच्या सडेतोड भाषणांनीं सरकारपक्ष जेरीस येऊन उडवाउडवीचीं उत्तरें देई व म्हणून शेवटीं कित्येक प्रश्नच त्यांनीं पटेलाना विचारूं दिले नाहींत. १९१७ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत खेडा जिल्ह्यांत दुष्काळ पडला. अतिवृष्टि होऊन पिकांवर रोग पडले व उंदरांनीं उपद्रव मांडला. पिकें बुडालीं. शेतकरी दुष्काळानें ग्रासून गेले. ही परिस्थिति पाहून सरकारनें ६०० खेड्यांपैकीं १०४ खेड्यांना अर्धी सारातहकुबी दिली. त्या सुमारास कौन्सिलचे सभासद श्री. पटेल व श्री. पारेख, सर्व्हेंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीचे श्री. देवधर, श्री. ठकर व श्री. जोशी आणि नंतर महात्मा गांधी यांनीं प्रत्यक्ष खेडोपाडीं हिंडून दुष्काळी स्थिति पाहिली. तेव्हां त्या सर्वांना आढळून आलें, कीं रूपांत चार किंवा सहा आप्यापेशां जास्त पीक कुठेंच आलें नव्हतें. म्हणजे बहुतेक खेड्यांना सवंध सारा तहकुबी द्यायला पाहिजे होती. परंतु तसें न करतां सरकारनें ६०० पैकीं फक्त १०४ खेड्यांना अर्धी सारातहकुबी दिली. दुष्काळ असूनहि सरकारनें सारावसुलीचें काम सुरू केल्यामुळें त्यांच्या निषेधार्थ पुष्कळ सभा झाल्या. हजारों शेतकरी सभेला येत. तारीख १३-१२-१९१७ या दिवशीं खेडा जिल्ह्यांतील शेतकऱ्यांची सभा नदियाड येथें भरली. तींत कलेक्टरकडे शेतकऱ्यांचें शिष्टमंडळ न्यावें व आपलीं रास्त गाऱ्हाणीं वेशीवर टांगावीं असें ठरलें. या मंडळाचें पुढारीपण पटेल व पारेख यांच्याकडे होतें. या उभय पुढाऱ्यांनीं थारसरा गांवीं तीन प्रहरी चार वाजतां कलेक्टरांची मुलाखत घेतली. त्यांच्याजवळ दुष्काळी स्थिति निवेदन केली; व सारा भरण्यास शेतकरी कसे समर्थ नाहींत तें सांगितलें. त्यावर कलेक्टरनें सांगितलें, कीं सरकारी नियमाप्रमाणें आम्ही सारातहकुबी देऊं शकत नाहीं. तरी पण मी मामलेदारांना ताकिदी दिलेल्या आहेत व त्याप्रमाणें आमचें शेवटचे हुकूम निषेधपर्यंत शेतकऱ्यांवर सक्तीचें इलाज केले जाणार नाहींत. “ यावर पटेल कलेक्टरला म्हणाले,

“सक्तीचे इलाज करण्याचें काम १५ दिवस तहकूब ठेवावें.” त्यावर कलेक्टर म्हणाले, “तसें काहीं मी तुम्हांला सांगूं शकत नाहीं. परंतु एकाद्या शेतकऱ्यानें तसा अर्ज केला तर त्याचा सहानुभूतिपूर्वक विचार होईल.” नंतर पटेलानीं शिष्टमंडळातर्फे कलेक्टरचे आभार मानले व ती सर्व मंडळी परतली. पण कलेक्टरनें मुलाखतीत जें अर्धवट आश्वासन दिलें होतें तें पोकळ ठरून ता. १६ जानेवारी १९१८ रोजी सरकारनें प्रेसनोट प्रसिद्ध करून सारावसुलीचें काम सक्तीनें सुरू केलें. तेव्हां अहमदाबादच्या गुजराथ सभेनें हें प्रकरण नेटानें हातीं घेऊन दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांना जरूर ती मदत व सल्ला देण्याचें ठरविलें. लवकरच सारा न देण्याची चळवळ करण्याचें ठरलें व तीत महात्मा गांधी सामील झाले. प्रेसनोटला गुजराथ सभेनें व पटेल-पारेख यांनीं रोखठोक जबाब दिले. सरकारला खरी परिस्थिति कशी समजली नाहीं, पिकांची आणेवारी करण्याची सरकारची रीत कशी चुकीची आहे, या चळवळीला जिद्दियाबाहेर फूस मिळत आहे या सरकारच्या विधानांत कसें तथ्य नाहीं हें यांनीं जबाबांत स्पष्ट केलें. तसेंच शेतकऱ्यांची कशी विकट परिस्थिति झाली आहे. त्यांना सरकारला सारा देणें कसें अशक्य झालें आहे हें त्यांनीं अनेक प्रमाणें देऊन सविस्तर सिद्ध केलें. पण त्याचा काहीं उपयोग झाला नाहीं. तेव्हां ता. ५ फेब्रुवारी १९१८ रोजी महात्मा गांधी यांनीं पटेल, पारेख व सर दिनशा वाच्छा यांच्यासमवेत गव्हर्नरकडे दाद मागितली. पण त्याचाहि काहीं उपयोग न होऊन सरकारनें सारावसुली चालविली. आणखी एक प्रयत्न पारेख-पटेल यांनीं कौन्सिलमध्ये करून पाहिला. तारीख २१-३-१९१८ रोजी मुंबई कौन्सिलांत श्री. पारेख यांनीं ठराव आणला कीं “खेडा जिद्दियांतील प्रजा दुष्काळपीडित असून अन्नाला मोताद झाली आहे. धान्य न पिकल्यामुळे गरिबांना खायला अन्न नाहीं. म्हणून महुड्याच्या झाडांच्या फुलांचा उपयोग त्यांना खाण्याकडे करूं द्यावा.” आतांपर्यंत या फुलांचा उपयोग जनावरांनाच होत असे. परंतु अचकारी कायद्याप्रमाणें त्याच्या उपयोगावर सरकारी नियंत्रण असल्यामुळे सरकारच्या आगाऊ परवानगीशिवाय कोणा-लाहि त्याचा उपयोग करतां येत नव्हता. पारेख व पटेल यांचें म्हणणें असें

कीं हैं नियंत्रण सध्याच्या दुष्काळी परिस्थितीत काढून घ्यावें व त्या फुलांचा उपयोग जनावरांच्या व माणसांच्या खाण्याकडे सरकारच्या परवानगीवांचून करतां यावा. वास्तविक ही मागणी अगदीं न्याय्य होती, परंतु ती तशी आहे हें दाखविण्याकरितां पटेलाना दुष्काळाचें स्वरूप कसें तीव्र आहे तें सविस्तर सांगावें लागलें. याच वेळीं सरकारनें चालविलेल्या शेतकऱ्यांवरील छळाचा पाढा पटेलानीं वाचला. त्यांनीं सरकारला कित्येक प्रश्न या बाबतींत विचारले. परंतु हे प्रश्न विचारातां येत नाहींत म्हणून त्यांचीं उत्तरे देण्याची आवश्यकता नाहीं असा सरकारनें लेखणीच्या एका फटकान्यानें निर्णय केला. जेव्हां मूळ ठराव मतास घातला तेव्हां तो नापास झाला यांत आश्चर्य नाहीं.

याप्रमाणें सर्व प्रयत्न निष्फळ झाल्यावर दुसऱ्याच दिवशीं म्हणजे तारीख २२ मार्चला नडियाइ येथें मोठी सभा भरून तींत सत्याग्रहाच्या लढ्याची घोषणा करण्यांत आली. महात्मा गांधींनीं सत्याग्रहाची शपथ—पत्रिका तयार केली; सुरवातीस सुमारे तीनशें इसमांनीं त्या पत्रिकेवर सहा केऱ्या. सरकारी अधिकारी गरीब शेतकऱ्यांना धमक्या देऊं लागले. परंतु “वाटेला तर आम्हांला तोफेच्या तोंडीं द्या नाहींतर फासावर चढवा आम्ही आमची प्रतिज्ञा मोडणार नाहीं,” असें रोखठोक उत्तर खेड्यांतील अडाणी लोकहि मामलेदारांना देऊं लागले. कलेक्टर, कमिशनर यासारख्या सरकारी अधिकाऱ्यांनाहि तोच अनुभव आला. सरकारनें वसुलीकरितां अधिक जारीचे उपाय योजण्यास सुरवात केली. तलाठ्याला नोकरिवरून काढणें, पीक जप्त करणें, जमीन खालसा करण्याचे हुकूम काढणें असे प्रकार सरकारनें आरंभले. उलट महात्मा गांधी, पटेल आदि पुढाऱ्यांनीं सारा न देण्याच्या चळवळीविषयीं शेतकऱ्यांत विलक्षण उत्साह निर्माण केला. चळवळींत स्त्रीपुरुष सामील झाले. ठिकठिकाणीं सभांतून प्रचार सुरू झाला. तारीख २३ एप्रिल रोजीं मुंबईस शांतांराभाच्या चार्ळींत मोठी जाहीर सभा झाली. सभेला लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, नामदार पटेल, बॅरिस्टर जयकर, श्रीयुत हॉर्निमन यांसारखे खंबीर पुढारी उपस्थित होते. पटेल अध्यक्षस्थानीं होते. या सर्वांनीं सत्याग्रहाच्या लढ्याला सहानुभूतिपूर्वक पाठिंबा दिला.

पटेलानीं आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत सांगितलें, कीं “मुंबई सरकारचें मन वळविण्याचे सर्व सनदशीर प्रयत्न लोकांनीं केले. परंतु ते निष्कळ झाले. हे सर्व प्रयत्न केल्यानंतरच सत्याग्रहाला सुरवात झाली. कारण त्या शिवाय जनतेला आपलीं दुःखें निवारण्याकरितां दुसरा मार्गच उरला नव्हता. पण या चळवळीला विरोध करणारे कांहीं दीडशहाणे लोक या मुंबईत आहेत. मीं त्यांना विचारलें, कीं ‘या संकटांतून पार पडण्याचा दुसरा मार्ग तुम्हांला सुचतो का ? असला तर सांगा.’ पण तो मार्ग त्यांना सांगतां येत नाहीं.” असो. याप्रमाणें जेव्हां चौहोंकडून चळवळीचा अग्नि पेटला तेव्हां व्हाइसरॉयानींच लोकांना शांत करण्यासाठीं मुंबईच्या गव्हर्नरांकडे संदेश पाठविला, कीं सध्या खेडा जिल्ह्याला साऱ्याची तहकुत्री द्यावी व सक्तीचे इलाज करण्याचें थांबवावें. अर्थात् कालांतरानें सर्व सारा वसूल झाला. या लढ्याचा अशा रीतीनें शेवट झाला. त्यांत पटेलानीं जें काम केलें त्यामुळें त्यांची कार्यशक्ति, विद्वत्ता व देशप्रेम यांची ओळख जनतेला चांगली झाली व त्यांना आपलें पुढील कार्यक्षेत्र वाढविण्याची संधि मिळाली आणि हें कार्यक्षेत्र जसें कौन्सिलच्या बाबतींत तसें कौन्सिलाबाहेरहि त्यांनीं वाढविलें.

मिश्रविवाहाच्या विलाची वावटळ !

पटेलानीं मुंबई कौन्सिलांतील कामगिरी त्यांतील लोकपक्षाच्या सभासदांना पटून त्यांनीं नंतर लवकरच त्यांची व्हाइसरॉयच्या वरिष्ठ विधि-मंडळांत एकमतानें निवड केली. या वेळीं त्यांना कोणीहि विरोधी उभा राहिला नाही. ही त्यांची निवडणूक लोकांना आवडली. सार्वजनिक कामांची उत्तम माहिती असणारा असा एक शांत व निरलस कार्यकर्ता वरिष्ठ कौन्सिलांत निवडून आला ही एक इष्टच गोष्ट झाली अशा प्रकारचें उत्तेजन वृत्तपत्रांतूनहि त्यांना मिळालें. या निवडीमुळें पटेलानींचें कार्यक्षेत्र अर्थात्च मोटें झालें. त्यांच्या मनोवृत्तींतहि फरक पडला होता. त्यांचे नेमस्त किंवा मत्राळ विचार बदलून त्यांना त्या वेळच्या राजकारणांत जहाल पक्षाचे म्हणण्यांत येऊं लागलें. प्रथम त्यांच्या कौन्सिलविषयक वाढत्या

कार्यासंबंधीच सांगायचें म्हटलें तर त्यांच्या वरिष्ठ विधिमंडळांतील कार्यांचा उल्लेख केला पाहिजे. तारीख ४ सप्टेंबर १९१८ या दिवशीं अकरा वाजतां त्यांनीं वरिष्ठ कौन्सिलांत राजनिष्ठेचा औपचारिक शपथविधि केला. आणि कार्यतत्परता इतकी, कीं दुसऱ्याच दिवशीं त्यांनीं हिंदु-मिश्र-विवाहाचें अत्यंत वादग्रस्त झालेलें विल कौन्सिलपुढें आणलें. विलाचा आशय असा, कीं हिंदूंमध्ये जे वर्ण व जाती आहेत त्यांचे आपसांतील विवाहसंबंध आतांपर्यंत कायद्यानें मान्य नव्हते ते यापुढें कायद्यानें मान्य केले जावे. मात्र हे विचार नोंदणी पद्धतीनें न होतां हिंदूंच्या वैदिक संस्कारांनींच व्हावेत आणि विवाहित दांपत्य हिंदु म्हणूनच राहावे. पटेलानीं कौन्सिलांत या विलावर अनेक भाषणें करून हिंदूंचा बहुजन-समाज या विलाला अनुकूल आहे असा आपला अभिप्राय व्यक्त केला. परंतु सामाजिक स्वरूपाचें हें विल जनतेच्या माहितीकरितां जेव्हां प्रसिद्ध करण्यांत आलें तेव्हां सऱ्या हिंदुस्थानांत विलक्षण खळबळ उडाली. आसेतुहिमाचल या विलावर अनुकूल व प्रतिकूल ठराव पास करणाऱ्या हजारों सभा झाल्या आणि त्यांचीं भेंडोळीं पटेल्यांच्या घरीं व गव्हर्नर आणि व्हाइसरॉय यांच्या बंगल्यांत जमूं लागलीं. विशेषतः बृहन्महाराष्ट्र व मद्रास इलाखा या भागांकडून फारच विरोध झाला. आर्थसमाजानें विलाला संमति दर्शविली. या उलटसुलट ठरावांतील काहीं मासलेवाईक उतारे मनोरंजक वाटतील म्हणून खाली दिले आहेत :—

पंडित स्वामी त्रिरूपाश्र वेदतीर्थ वेदभाष्याचे प्रोफेसर संस्कृत कॉलेज इंदूर, हे लिहितात. “ मिश्र विवाहाला अनुकूल असे हवे तितके पुरावे मी आपल्याला वेदांतून व इतर शास्त्रांतून काढून देईन; आणि या पुराव्यांवरून मी सिद्ध करीन, कीं अशा मिश्र विवाहांची पद्धति हिंदूंमध्ये वैदिक काळापासून होती. ”

श्रीमत् जगद्गुरू शंकराचार्य डॉ. कुर्तकोटी यांच्या अध्यक्षतेखालीं वेळगांवांत जाहीर सभा झाली तींत ठराव पास झाला, कीं हिंदुधर्मशास्त्र व रूढि यांना मिश्र विवाह मान्य नाहींत. तसेंच कोणाच्याहि धर्मांत दबळ-दबळ करायची नाहीं हें जें राणीच्या जाहीरनाम्यांत दिलेलें आश्वासन

आहे त्याला या विलानें बाध येणार आहे; म्हणून या विलाला या सभेचा विरोध आहे. त्याच वेळगांवांत विलाला पाठिंबा देणारी दुसरी सभा झाली. त्या सभेंत एका डॉक्टर महाशयानीं सभेला लिहिलेलें एक पत्र वाचण्यांत आलें. त्यांत लिहिलें होतें, कीं वैद्यकशास्त्रदृष्ट्या पटेलानें विल कुचकामी आहे. या शास्त्राचें प्रजाजननासंबंधीं एक महत्त्वाचें तत्त्व आहे, कीं “सजातीयांच्या संयोगानें चांगली प्रजा निपजते आणि विजातीयांच्या संयोगानें वाईट प्रजा होते.” विजातीयांच्या प्रजेचें उदाहरण म्हणजे खेचर हें जनावर होय. या जनावरांत नरमादींचे वाईट तेवढे गुण आलेले असतात आणि त्यांच्यांत चांगला गुण एकहि नसतो ! शिवाय खेचराच्या टिकाणीं प्रजोत्पादनशक्ति नाही. हें विल पास झालें तर जी गोष्ट खेचराची तीच मनुष्याचीहि होईल. ! आणि कांहीं वर्षांत सारी मनुष्यजात विजातीय विवाहपद्धतीनें नाहीशी होईल. ! या पत्राची सभेंतच अर्थात् टवाळी होऊन विलाला पाठिंबा मिळाला.

महाभारताचार्य श्री. चिंतामणराव वैद्य यांनीं तर एक पुस्तकच प्रसिद्ध करून हें विल हिंदुधर्मशास्त्राला कसें विरोधी आहे तें स्पष्ट केलें. शारदापीठ, करवीरपीठ, द्वारकामठाधिपति, कांची येथील प्रतिवादि भयंकर मठाचे जगद्गुरु इत्यादि सनातनी आचार्यांनीं विरोध केला यांत नवल नाही. परंतु डॉ. कुर्तकोटीसारख्या आधुनिकमतवादी आचार्यांनींहि विलाला विरोध केला. बहिरामपूर येथील महिला समाजानें विलाला अनुमति दिली व त्याशिवाय सामाजिक प्रगति होणार नाही असें मत व्यक्त केलें ! देशांत फाटाफूट होऊं नये हाहि एक मुद्दा इतर सामान्य कारणांबरोबर पुण्याच्या ‘माळी मराठी’ समाजानें पुढें केला व विल माघारीं घेण्याची पटेलाना आग्रहाची विनंती केली. पाचोरे येथील हिंदुसमाजातर्फें मुंबईच्या गव्हर्नराकडे एक लांबलचक अर्ज करण्यांत आला. त्यांतिल एक मासलेवाईक उतारा :— “नामदार पटेल या गृहस्थानें ज्या कायद्यानें आज प्राचीन काळापासून सनातन हिंदुधर्माची वर्णव्यवस्था व जातिभेद नष्ट होईल व हिंदुधर्माच्या पावित्र्यास कमीपणा येईल असें हिंदु मिश्र विवाहाचें विल दाखल केलें आहे. ह्यामुळें आम्हां हिंदु लोकांच्या पवित्र धार्मिक

भावनेला धक्का पोचून आम्ही वावरून गेलों आहोंत. या कायद्यानें हिंदु-धर्मशास्त्राप्रमाणें वडिलोपार्जित मिळकतीचे सारे हक्क या मिश्र विवाहाच्या संततीस प्राप्त होणार असल्यामुळें हें कायद्यानें हिंदु म्हणवून घेणारें नाटणें कुटुंब सनातन हिंदुधर्माप्रमाणें चालणाऱ्या त्यांच्या पूर्वाश्रमींच्या भाऊवंदाच्या घरांत अर्धी वांघ घेऊन हक्कानें राहाणार, इतकेंच नाही तर अर्धे देवहि मागण्यास तयार होणार, यामुळें एकंदर हिंदुसमाजांत या कायद्यानें केवढी अनर्थपरंपरा ओढवणार आहे हें नामदार साहेबांनीं लक्षांत घ्यावें अशी अर्जदारांचीं नम्र विनंती आहे.”

याचोरें येथील हिंदुसमाजानें पटेलांकडेहि निषेध लिहून पाठविला. या विलासंबंधी खुद्द पुण्याचे डिस्ट्रिक्ट जज्ज मि. पी. ई. पर्सीव्हल यांनीं लिहिलें, कीं “ ज्या अर्धी या विलाला तीव्र विरोध आहे आणि तोहि विशेषतः पुण्यांतील व पुण्याबाहेरील ब्राह्मणसमाजाकडून होत आहे, त्या अर्धी सरकारनें या विलाच्या बाबतींत तटस्थ राहाणेंच योग्य होईल.” असो. अमें हें वादग्रस्त झालेलें विल शेवटीं मात्र निकालांत न निघतां तसेंच राहिलें. वावटळ यावी, तिनें थोडा वेळ धूळ उडवावी. नासधूस करावी; नंतर मेघांचा गडगडाट व विजांचें कडाडणें सुरू व्हावें आणि वावटळीचें महत्त्व कमी व्हावें; तसाच या विलाचा प्रकार झाला. दरम्यान देशांत तातडीचे प्रश्न निर्माण झाले आणि त्यांच्याकडे पटेलांना लक्ष द्यावें लागल्यानें हें विल मिलेकट कमिटीच्या रिपोर्टापर्यंत थांबलें. देशांत ज्या नवीन चळवळी उत्पन्न झाल्या त्यांचे प्रतिध्वनी कौन्सिलांत उमटून पटेलांना सरकारकडे कौन्सिलांत दाद मागावी लागली; व त्याकरितां त्यांनीं अनेक ठराव कौन्सिलांत आणले. परंतु याच वेळीं पटेलांचें कार्य कौन्सिलाबाहेरहि वाढू लागलें. म्हणून या वेळीं कौन्सिलांत व बाहेर पटेलांनीं केलेल्या कामगिरीचा विचार पुढील स्वतंत्र प्रकरणांत करूं.

मैदानांत उडी

“ चांगल्या संधीची लाट प्रत्येकाच्या आयुष्यांत कधी तरी येत असते ” अशा अर्थाचे एक कथिवचन आहे. मात्र आलेल्या सुसंधीचा योग्य उपयोग करून घेण्याला बुद्धि लागते हे हि तितकेंच खरे आहे. खेडा सत्याग्रहाच्या वेळी महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक यांसारख्या अव्वल दर्ज्याच्या पुढाऱ्यांचा सहवास आणि त्यांच्याबरोबर कार्य करण्याची संधि पटेलाना लाभली. त्यांचे नांवहि अधिकाधिक प्रसिद्ध होऊ लागले. मोठमोठ्या परिषदांची आमंत्रणे त्यांना येऊ लागली या परिषदा बऱ्याचशा राजकीय पण काही सामाजिक व आर्थिक असत. काहींतून त्यांना सन्मान्य पाहुणे म्हणून बोलावले जाई. काहीं सभांचे अध्यक्षस्थान त्यांच्याकडे येई. काहींचे ते स्वागताध्यक्ष होत. हळूहळू लोकमान्य टिळकांच्या जहाल राजकारणाचे ते अनुयायी झाले. गांधीपक्षापेक्षां टिळकपक्षाकडे त्यांचा ओढा जास्त. पण आपण असुक एका पक्षाचेच आहोत असें मात्र आग्रहाने त्यांनी कधीच सांगितले नाही; किंबहुना त्यांनी आपले खोल हृदगत कोणालाहि कधी उकलून दाखविले नाही. एकदा असा एक प्रसंग आला, कीं खेडा सत्याग्रहानंतर गोध्रा येथे पहिली राजकीय परिषद भरली. महात्मा गांधी अध्यक्ष होते. पटेलहि सभेला आले होते. दोघे एकमेकांच्या शेजारी बसले होते. गांधींची प्रकृति जरा ठीक नव्हती. ते बोलायला उठले तेव्हां ते विठ्ठलभाईच्या खांद्यावर हात ठेवून उभे राहिले; व थोडा वेळ त्याच स्थितीत ते भाषण करीत होते. नंतर स्वतःच्या आधारावर उभे राहिले तेव्हां ते म्हणाले, “ मी पटेलाने हृदय तपाशीत होतो. ” गांधीजींचे भाषण संपल्यानंतर पटेलाने बोळण्याची पाळी आली तेव्हां गांधीजींच्या बरील उद्गारास उद्देशून पटेल म्हणाले, “ गांधीजींनी माझ्या हृदयावर हात ठेवला होता हे खरे, पण या हृदयांतले

रहस्य त्यांना कांहीं उमगलें नाहीं. ” या बोलण्यानें गांधीजींसह सर्वांना हसूं आलें. पटेल कोणत्या वेळेला काय बोलतील याची कोणाला कल्पना व्हायची नाहीं. त्यांचे मित्र म्हणत, “पटलांची दाढी हालेल पण पोटातलें पाणी हालायचें नाहीं.” एकदम चमत्कारिक वाटणारें त्यांचें बोलणें ऐकून कोणीं जर त्यांना प्रश्न केला कीं “विठ्ठलभाई हें कसें काय हो?” आणि जर त्या प्रश्नाला सरळ उत्तर देण्यासारखें नसलें तर ते फक्त “नारायण नारायण” असा उच्चार करीत. यावरून पटलांच्या स्वभावांतील एक छटा समजण्यासारखी आहे. असो. गोध्रा येथें राजकीय परिषद झाली, त्या वेळीं तेथें ‘हरिजन’ परिषदहि भरली होती. गांधींनीं अस्पृश्यांच्या वस्तीला भेट दिली, त्या वेळीं त्यांच्यामागून एक विचित्र वेष धारण करणारी व्यक्ति चालली होती. या व्यक्तीनें अंगांत कफनी घातली होती, आणि डोक्यावरून कानटोपी आच्छादली होती. बैराग्यासारख्या दिसणाऱ्या त्या व्यक्तीला पाहतांच गांधीजी म्हणाले, “या विठ्ठलभाई, आतां मात्र तुम्ही खरोखर साधु बनलांत! मला अशी आशा वाटते, कीं देशाकरितां तुम्ही खरे साधुच राहाल.” पोशाखाचें महत्त्व सोडून दिलें तरी यापुढें पटलांनीं देशाकरितां फकिरी वृत्ति धारण केली असें म्हटल्यास त्यांत अतिशयोक्ति नाहीं. यापुढील सगळें आयुष्य त्यांनीं देशकार्य करण्यांत वेंचलें. मुंबईस १९१५ सालीं काँग्रेस झाली तेव्हां तिच्या प्रतिनिधींच्या यादींत त्यांनीं आपलें नांव दाखल केलें. आणि या रीतीनें त्यांनीं राजकारणाच्या क्षेत्रांतील हालचालींना सुरवात केली. गांध्याची पहिली राजकीय परिषद झाल्यानंतर दुसरी राजकीय परिषद नडियाद येथें भरली व तिचें अध्यक्षस्थान पटलांनीं मंडित केलें. नंतर समाजसुधारणा परिषद, शिक्षणपरिषद, विजापुरास भरलेली मुंबई प्रांतिक राजकीय परिषद या सर्व ठिकाणीं पटलांची अध्यक्षपदीं योजना झाली. आणि या सर्व सभांतून पटलांनीं राजकीय व सामाजिक क्षेत्रांतील आपले प्रगतिपर विचार जनतेपुढें मांडले. पुण्यास भरलेल्या पहिल्या स्थानिक-स्वराज्य परिषदेचे अध्यक्षहि पटेलच झाले. परंतु या सर्वांमध्ये विजापुरास भरलेली राजकीय परिषद त्यांच्या भावी आयुष्यक्रमामाच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाची अशी झाली. कारण ही परिषद

१९१८ सालीं झाली व या वेळीं त्यांनीं ब्रिटिश सरकारनें काढलेल्या सुधारणांच्या जाहीरनाम्यावर आपलें स्पष्ट मत व्यक्त केलें.

विजापूरची प्रांतिक परिषद

त्या वेळचे भारतमंत्री मि. मॉटॅग्यू यांनीं हिंदुस्थानास द्यायच्या सुधारणांची घोषणा तारीख २० ऑगस्ट १९१७ मध्यें पार्लमेंटास केली होती. हिंदुस्थानला आम्ही आस्ते कदम वसाहतीच्या स्वराज्याचे हक्क देणार आहोंत असा वादशहांचा संदेश असल्याचें मॉटॅग्यूसाहेबांनीं जाहीर केलें होतें. अथात् या जाहीरनाम्याचा विचार परिषदेंत होणें साहजिकच होतें. परिषदेला महात्मा गांधी, सेनापति बापट, कै. न. चिं केळकर यांसारखी मंडळी आल्यामुळें तिला महत्त्व प्राप्त झालें. पटलांचें अध्यक्षीय भाषण अत्यंत व्यवहारी व माहितीपूर्ण झालें. त्यांत त्यांनीं जाहीरनाम्यावर बोलण्यापूर्वीं युरोपांत त्यावेळीं चाललेल्या महायुद्धाचा जो उल्लेख केला तो सयुक्तिक होता. त्यानंतर एकवीस वर्षांनीं १९३९ सालीं युरोपांत जें महायुद्ध सुरू झालें त्यालाहि पटलांचे उद्गार बहुतांशीं लागू पडतात. महायुद्धासंबंधीं उल्लेख करतांना पटेल म्हणाले होते, “या देशांत लष्करी सामर्थ्य प्रचंड आहे, पण तें सुतावस्थेंत आहे. सरकारनें जनतेंत विश्वास उत्पन्न करून तें जागृत केलें पाहिजे. परंतु तसें सरकारनें केलें नाही ही शोचनीय गोष्ट आहे. जर्मनी पूर्वेकडे सरकत बलाढ्य होत चालला आहे; इंग्लंडच्या मुख्य प्रधानांनीं रणशिंग फुंकलें आहे आणि हिंदुस्थान सरकार व हिंदवासी लोक यांना युद्धांत भाग घेऊन आलेल्या हल्ल्याचा प्रतिकार करण्याला बोलावले आहे. जनतेच्या पुढाऱ्यांना या संकटाची पूर्ण जाणीव आहे. परंतु लोक तयार नाहीत हा दोष पुढाऱ्यांचा नसून तो सरकारचा दोष आहे. सरकारनें या संकटाला तोंड देण्याची तयारी यापूर्वींच कितीतरी वर्षे करायला पाहिजे होती. निःशस्त्र व निर्बळ अशा हिंदी लोकांचें रक्षण सरकार करणार तरी कसें ? आमच्या सुशिक्षितांनीं कित्येक वर्षे सरकारच्या कार्नी कपाळीं ओरडून सांगितलें, कीं तुम्हीं लोकांना लष्करी शिक्षण द्या, आणि त्यांना स्वतःच्या देशाचें संरक्षण करण्यास समर्थ बनवा. पण ऐकतो कोण ?

सुशिक्षितांची ही ओरड अरण्यरुदनासारखीच ठरली ! आणि आतां जरी हिंदी लोक वाढत्या संख्येनें लष्करांत गेले तरी त्यांना युरोपियन सैनिकांप्रमाणें वागविण्यांत आलें पाहिजे असा आम्हीं आग्रह धरला पाहिजे. हिंदी लोकांचा पोशाख, त्यांची व्यवस्था, त्यांचे हक्क हे युरोपियन सैनिकांप्रमाणेंच हवेत असें आम्हीं ठासून सांगितलें पाहिजे; आणि त्यांच्यांत विषमता न ठेवता साऱ्या देशाची लष्करी संघटना सरकारनें केली पाहिजे. लष्करी, आरमारी आणि हवाई दल या सर्व ठिकाणीं हिंदी लोकांना वाढता प्रवेश मिळणें अवश्य झालें आहे. अजून वेळ गेली नाही. सरकारनें किती जरी चुका आतांपर्यंत केल्या असल्या तरी त्यांना अजून घडी सावरतां येईल. ” महायुद्धाचा उल्लेख केल्यानंतर जाहीरनाम्याकडे वळणें ओघानेंच आलें. कारण नुकतीच जी युद्धपरिषद दिल्लीला व्हाइसरॉयच्या अध्यक्षतेखाली झाली तींत हिंदुस्थानांतील लोकांनीं ब्रिटिश सरकारला युद्धाच्या कार्मी मदत करावी असें सरकारतर्फें सुचविण्यांत आलें होतें. पण लोकांना त्यांच्या इच्छेप्रमाणें सुधारणा मिळेपर्यंत त्यांनीं सरकारला उत्साहानें मदत तरी कशी करावी असा विचार लोकप्रक्षीय पुढाऱ्यांमध्ये अर्थात्च उत्पन्न झाला. पण हा विचार युद्धपरिषदेत करणें अस्थानीं आहे असें म्हणून सरकारनें परिषदेस आलेल्या लोकप्रतिनिधींना निराश केलें, आणि असा ठराव पास करून घेतला, कीं हिंदुस्थानांतील लोकांनीं कर्तव्यदक्ष व राजनिष्ठ राहून साम्राज्यसरकारला संकटांत कसोशीनें मदत करण्याचा निश्चय केला आहे. या युद्धपरिषदेतील ठरावांचा उल्लेख केल्यावर पटेल आपल्या भाषणांत म्हणाले, कीं “ आतां हिंदुस्थान सरकारनें व ब्रिटिश सरकारनें आमचा मार्ग मोकळा केला पाहिजे. आम्हीं जर त्यांना विनशर्त व आनंदानें मदत करण्याचें ठरविलें आहे तर त्यांनींही आतां आम्हांला ताबडतोब व कोणतीही मर्यादा न घालतां पूर्ण जबाबदारीच्या स्वराज्याचे हक्क दिले पाहिजेत. द्विदल राज्यव्यवस्थेसारखे अर्धवट व तुटपुंजे अधिकार आम्हांला नकोत. ” मूळ पटलांचें भाषण बत्तीसपानी आहे. परंतु स्थलाभावीं त्याचा येथें अगदींच त्रोटक निर्देश करावा लागला आहे. या भाषणाचा व एकंदर परिषदेत झालेल्या चर्चेचा निष्कर्ष असा, कीं

काँग्रेस व मुस्लिम लीग यांनीं मिळून स्वराज्याच्या मागणीची जी संयुक्त योजना तयार केली आहे ती हिंदुस्थानला लागू केल्याशिवाय लोकांचें समाधान होणार नाही. व ते युद्धामध्ये सरकारला उत्साहानें मदत करण्यास सज्जार होणार नाहीत; पण लोकांना हक्क दिले तर मात्र सैन्यभरती जोरानें होईल. यावेळीं सरकारनें लष्करभरतीकरितां ठिकठिकाणीं रिकरूटिंग कॅम्प उघडले होते. असा एक कॅम्प विजापुरासहि परिषद झाली तेंथें होता. मंडपांत परिषदेचा शेवट होत आला होता. त्या वेळीं शहरांत भुमका उठली कीं रिकरूटिंग कॅम्प उघडून जी सैन्यभरती होत आहे ती सक्तीनें होत आहे. तशांत परिषदेतल्या भाषणांनींही लोकांवर परिणाम झालेला होता. ज्वाला भडकण्यास ठिणगी लागण्याचाच अवकाश होता. एक म्हातारी बाई कॅम्पापाशीं रडत आली व माझ्या मुलाला कशाला रिकरूटिंगमध्ये नेतां म्हणून मोठ्यानें अक्रोश करूं लागली. परिषदेस सेनापति बापट आले होते. त्यांनीं ही बातमी ऐकली व ते तडक कॅम्पाकडे धावत गेले व स्वतःच मोठमोठ्यानें ओरडूं लागले. बापटांचें ओरडणें ऐकून हजारां लोक त्यांच्याभोवतीं गोळा झाले. तेव्हां त्या वेळचे असिस्टंट कलेक्टर श्री. मदन यांनीं पोलीस पार्टी बोलावली व तिला जमावावर गोळीबार करण्याचा हुकूम केला. परिषदेच्या स्वागत मंडळांतील विजापूरचे सुमसिद्ध पुढारी श्री. श्रीनिवासरव कौजलगी यांनीं पटेल वगैरे मंडळांना आपापल्या जागीं पोचविलें व ते स्वतः जमावाकडे गेले. त्यांनीं कलेक्टरला सांगितलें, “तुम्ही मला दहा मिनिटें वेळ द्या; मी जमाव मोडतो.” असें म्हणून कौजलगी यांनीं बापटांना अलगद उचललें व एका खोलींत नेऊन ठेवलें. त्यांनीं परिषदेच्या स्वयंसेवकांना सांगितलें, कीं तुम्ही बापटांना थिएटरांत नेऊन ठेवा. त्याप्रमाणें स्वयंसेवकांनीं केलें. पुढें असें कळलें, कीं ज्या मुलाकरितां बाई रडत होती तो तिचा मुलगा सैन्यांतून पळून आला होता व म्हणून त्याला पकडून कॅम्पांत ठेवलें होतें. हें जेव्हां लोकांना समजलें तेव्हां जमाव मोडला व गोळीबार टळला. मध्यंतरीं पोलीस व परिषदेचे स्वयंसेवक याची वाचावाची होऊन काहीं दुखापतीहि झाल्या. नंतर पोलीसांनीं स्वयंसेवकावर फिर्याद गुदरली. तेव्हां कौजलगी व परिषदेला आलेली

कांहीं पुढारी मंडळी फौजदाराकडे गेली व त्यांनी फौजदाराला सांगितलें कीं ' , तुम्हीं स्वयंसेवकांवर केलेली फिर्याद काढून टाकावी हें वरें. तसें तुम्हीं केलें नाहीं तर ते तुमच्या विरुद्ध जाताल व सैन्यभरतीच्या विरुद्ध उपदेश करूं लागतील आणि पुढाऱ्यांनाहि तोच मार्ग स्वीकारावा लागेल. ' याचा परिणाम होऊन पोलिसांनीं फिर्याद काढून घेतली. या रीतीनें परिषदेच्या अखेरीस आलेलें हें विघ्न नाहींसें झालें.

मुंबईची जादा काँग्रेस

विजापूरच्या परिषदेनें पटेलंच्या आयुष्याला वळण दिलें तें कायमचेंच. ते आतां पुरते राजकारणांतील जहाल पक्षाचे बनले. आतांपर्यंत नेमस्त मंडळी त्यांना आपल्या पक्षांतले समजत. परंतु मॉटॅंग्यूसाहेबांनीं हिंदुस्थानांत दौरा काढून जो मॉटॅंग्यूचेम्सफर्ड नांवाचा रिपोर्ट प्रसिद्ध केला त्यानंतर नेमस्त व जहाल (किंवा होमरूलर) यांचा वेवनाव वाढला. या रिपोर्टांत मॉटॅंग्यू भारतमंत्री व चेम्सफर्ड व्हाइसरॉय यांच्या सहायांनीं सुधारणांच्या योजनेचा मसुदा प्रसिद्ध झाला व सरकार नव्या सुधारणा काय देणार याची त्परेषा समजली. हा रिपोर्ट जहालांच्या मते अपुरा व निराशाजनक होता तर नेमस्तांना त्यांतून सुधारणांचा पूर वाहाणार असें वाटलें. पटेलंच्या शब्दांत सांगायचें तर "सरकारची ही योजना फारच पोकळ होती." तर नेमस्तांच्या मते तो एक प्रामाणिक व भरीव प्रयत्न होता. असा तीव्र मतभेद असतांना पटेलचें नेमस्त पुढाऱ्यांशीं जमणें शक्य नव्हतें. टिळक, पटेल, खापर्डे, मालवीय, वेङ्कट, केळकर हे नामवंत पुढारी आतां चळवळीच्या आघाडीला होते. उलट सर दिनशा वाच्छा, सर सुरेंद्रनाथ वानर्जी यांसारखे एके काळीं गाजलेले लोकाग्रणी त्यांच्या गुळमुळीत धोरणामुळे आतां मागे पडले. १९१६ सालांतील लखनौच्या काँग्रेसमध्ये टिळकांचा राष्ट्रीय पक्ष प्रबल झालेला होता. तरीसुद्धा त्या पक्षांतील कांहींजणांनीं नेमस्त पक्षाला काँग्रेसकडे वळविण्याची खटपट चालविली होती. स्वराज्याची मागणी एकमुखी व्हावी हा हेतु त्यांत होता हें उघड आहे. आतां जुलै १९१८ मध्ये जेव्हां मॉटॅफर्ड रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला त्या वेळीं हा एकीचा प्रयत्न नेटानें करण्यांत

आला व या रिपोर्टावर देशाचें म्हणणें काय आहे तें जाहीर करण्याकरितां ऑगस्ट महिन्यांत मुंबई येथें जादा काँग्रेस भरविण्याचें ठरलें परंतु नेमस्तांनीं आधींच काँग्रेसमधून फुटून आपली निराळी बैठक भरविण्याचें ठरविलें होतें. जादा काँग्रेस २८ ऑगस्टपासून भरणार होती. परंतु मालवीयांनीं अगदीं आयत्या वेळीं नेमस्तांशीं तडजोड करण्याचा आणखी एक प्रयत्न करून पाहिला. तो निष्फळ ठरला; पण त्यांत एक दिवस फुकट गेल्यामुळें काँग्रेसच्या या जादा अधिवेशनाला प्रत्यक्ष सुरवात २९ ऑगस्टला झाली. अध्यक्ष व्हे. हसन इमाम व स्वागताध्यक्ष विठ्ठलभाई पटेल होते. मरीन लाइन्सच्या मैदानावर प्रशस्त मंडप उभारला होता. सुमारे चार हजार प्रतिनिधी व सुमारे दोन हजार निमंत्रित लोक उपस्थित होते. अधिवेशनास दुपारीं एक वाजतां प्रारंभ झाला. प्रथम मुलींनीं 'वंदे मातरम्' हें गीत व नंतर गांधर्वमहाविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांनीं 'भारत हमारा देश है' हें गीत म्हटल्यावर स्वागताध्यक्ष पटेल यांनीं आपल्या भाषणास सुरवात केली. त्यांचें भाषण श्रोतृसमूह फार लक्षपूर्वक ऐकत होता, आणि मधूनमधून टाळ्यांचा गजर करून त्यांच्या भाषणाला आपली पसंती व्यक्त करित होता. प्रतिनिधींचें स्वागत करून व हें खास अधिवेशन विशिष्ट कारणाकरितां भरविलें आहे असें सांगून पटेल पुढें म्हणाले, "आज काँग्रेसवर जी जबाबदारी येऊन पडली आहे तशी तिच्या स्थापनेपासून म्हणजे गेलीं तेहतीस वर्षे पडली नव्हती. या ठिकाणीं तुम्ही ज्या गोष्टींचा निर्णय करण्यासाठीं जमलां आहांत त्या निर्णयामुळें आपल्या मातृभूमीचें भवितव्य ठरणार आहे. हें भवितव्य यापुढील निदान अर्धशतकाचें तरी आहे. काँग्रेस आतां वटवृक्षासारखी विस्तार पावूं लागली आहे. १८८५ सालीं याच शहरीं नाताळांत जेव्हां पहिली काँग्रेस भरली तेव्हां प्रतिनिधींची संख्या पुरती शंभर देखील नव्हती. लॉर्ड डफरीन यांनीं तर "मूठभर लोक" म्हणून तिची थट्टाच केली. परंतु तिनें आपलें कार्य न डगमगतां अखंड चालू ठेवलें आणि आतां तिला बहुजनसमाजाचा जोराचा पाठिंबा मिळाला आहे. आतां काँग्रेस 'जी हुजुरा'ची राहिली नसून तिच्याकडे आतां न्यायाधीशाचें काम आलें आहे. हिंदुस्थानला नक्की काय पाहिजे याचा निर्णय आतां

काँग्रेसनें करायचा आहे. काँग्रेस ही प्रातिनिधिक स्वरूपाची आहे. असें असून आमच्यांतील कांहीं लोक तांतून योग्य कारण नसतांना फुटून गेले ही फार वाईट गोष्ट झाली. परंतु या त्यांच्या कृतीमुळे आतां आपली जबाबदारी फारच वाढली आहे. आम्हीं सुधारणांची योजना अजिबात टाकूनच दिली असती तर त्यांच्या फुटून निघण्यांत कांहीं तरी अर्थ राहिला असता. पण तेवढीहि त्यांनीं वाट पाहिली नाही. काँग्रेस काय निर्णय करणार आहे हें समजण्यापूर्वीच ते तिला शाप देऊन मोकळे झाले आहेत, आणि आतां आपली निराळी बैठक भरविणार आहेत. राजकारणांत देवाण घेवाण, सयुक्तिकता, सबळता, या सर्वच गोष्टी सर्वांनीं पाहाव्या लागतात. परंतु या गोष्टी त्यांनीं आमच्याबरोबर मनावर न घेतल्यामुळे आमचा मार्ग आतां आम्हींच पाहिला पाहिजे. हा रिपोर्ट आम्हांला बराचसा मान्य नाही. त्यांना तो थोडासाच अमान्य आहे; हा त्यांच्या आमच्यांत तीव्रतेचा फरक आहे. एकूण हा रिपोर्ट कोणालाहि सर्वस्वी मान्य नसतां त्याच्यासाठीं वाद माजवा, फूट पडावी हें आश्चर्य आहे.

सध्या इतक्या गोष्टी ताबडतोब पाहिजेत

यानंतर कोणते महत्त्वाचे फरक सुधारणेच्या योजनेंत झाले पाहिजेत ते सांगतांना पटेल म्हणाले, “जादा काँग्रेसनें ज्या सुधारणा नवीन कायद्यांत सुचवाव्या त्या या, कीं भारतमंत्र्यांचें कौन्सिल मोडून टाकावें व त्यांना दोन मदतनीस द्यावे व त्यांतला एक हिंदी असावा. हिंदुस्थानला तिजोरीचा ताबा द्यावा. महत्त्वाच्या प्रांतांना पूर्ण स्वराज्य आधीं द्यावें. कसेंहि करून देहा वर्षांत सर्व प्रांतांना पूर्ण स्वायत्तता मिळावी. प्रांतिक कौन्सिलांत प्रतिनिधी लोकनियुक्त असावे. हिंदुस्थानच्या सरकारच्या कौन्सिलांत प्रथम प्रांतीवरील कर, मीठ, स्टॅप, पोस्ट, तार व रेल्वे वगैरे खाती लोकप्रतिनिधींच्या हातांत असावीं. एकंदरीत वीस वर्षांत हिंदुस्थानला संपूर्ण जबाबदारीचें स्वराज्य मिळेल असें अभिवचन देण्यांत यावें. वरिष्ठ कौन्सिलांत लोकनियुक्त प्रतिनिधि असावेत व त्यांना बजेटावर नुसती चर्चा करण्याचा मर्यादित हक्क न ठेवतां ते मतांस घालून मंजूर करण्याचा हक्क

द्यावा. राज्यकारभाराची चौकशी करण्याकरितां जीं कमिशनें नेमायचीं त्यांत हिंदी सभासद असावेत. हिंदुस्थानाला स्वसंरक्षण करतां येईल अशा-विषयीं कांहीं तरी योजना करण्यांत यावी.” जागेच्या अभावीं पटेलान्या भाषणाचा येथे अगदीं थोडक्यांत सारांश दिला आहे. पटेलानीं ज्या ज्या सुधारणा सुचविल्या त्यांना अनुसरूनच जादा काँग्रेसनें ठराव पास करून आपलें धोरण जाहीर केलें. लोकमान्य टिळक यांनीं सुधारणांची योजना असमाधानकारक व निराशाजनक आहे असें जें म्हटलें होतें त्याचाहि अनुवाद करून हिंदुस्थान आज स्वराज्याला लायक आहे असें काँग्रेसनें घोषित केलें; रौलेट कमिटीच्या रिपोर्टाचा निषेध करण्यांत आला व शेवटीं विलायतेस शिष्टमंडळ पाठविण्याकरितां एक कमिटी नेमण्यांत आली. शिष्टमंडळाचा विलायतेस जाण्याचा उद्देश असा, कीं त्यांनीं तेथे जाऊन रिपोर्टांत इष्ट त्या सुधारणा घडवून आणण्याचे शक्य ते सर्व प्रयत्न करून पाहावे. काँग्रेसच्या डिसेंबरातील दिल्लीच्या अधिवेशनांत जादा काँग्रेसचा ठराव मंजूर करण्यांत आला. पटेलाना काँग्रेसतर्फे विलायतेस पाठवायच्या शिष्टमंडळाचे सेक्रेटरी नेमण्यांत आले व त्यांनाच काँग्रेसचे जनरल सेक्रेटरीहि नेमण्यांत आले.

कालीं विलें

दिल्लीची काँग्रेस २६ डिसेंबरला सुरू झाली व त्यापूर्वी ११ नोव्हेंबरला महायुद्ध थांबलें. दोस्त गण्टांचा पूर्ण विजय झाला व ब्रिटिश आणि अमेरिकन मुत्सद्द्यांनीं स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वाची घोषणा केली. या घोषणेनुसार सुधारणा कायद्यांचा विचार दिल्ली काँग्रेसमध्ये झाल्या हें योग्यच झालें. हिंदी मुत्सद्द्यांना वाटलें, कीं आतां आगामी सुधारणासंबंधीं शांतपणें अधिक विचार करतां येईल. परंतु दिल्ली काँग्रेसनंतर देशांत शांतता राहिली नाहीं. रौलेट विलांनीं १९१९ फेब्रुवारीमध्ये आपले डोकें वर काढलें. या कुमसिद्ध रिपोर्टांत क्रांतिकारक चळवळींशीं संबंध असलेल्या कटांचें स्वरूप, त्यांच्या बंदोबस्तांत येणाऱ्या अडचणी व त्या दूर करण्याकरितां उपाय यांचा विचार केलेला होता. या बाबतींत रिपोर्ट करण्याला जी चौकशी कमिटी नेमण्यांत

आली व जिनें सुचविल्याप्रमाणें विलें वरिष्ठ कौन्सिलांत आलीं त्या कमि-
टीचा अध्यक्ष सर सिडने रौलेट हा होता व म्हणून विलांना रौलेट विलें असें
म्हटलें आहे. हीं दोन वेगळीं विलें होतीं. त्यापैकीं पहिलें विल हिंदुस्थान
सरकारनें मध्यवर्ती कौन्सिलपुढें तारीख १ फेब्रुवारीला आणलें. या विलाला
विरोध करणारे पहिले विनसरकारी सभासद म्हणजे पटेलच होते. पटेल
त्या वेळीं दिल्लीला श्री. के. व्ही. रगास्वामी आयंगार यांचे पाहुणे होते. या
विलाला हाणून पाडण्यास कोणते मार्ग शोधून काढावेत याचा विचार कर-
ण्यांतच त्यांचा बहुतेक वेळ निघून जाई. या विलानें व्यक्तिस्वातंत्र्यावर घाला
येणार होता. स्वाभाविक हक्कांवर गदा येणार होती. या विलांत नमूद
केलें होतें, कीं अराजक गुन्ह्यांची चौकशी हायकोर्टाच्या तीन जजांसमोर
ताबडताब करण्यांत यावी; या कोर्टाविरुद्ध अपील करण्याचा हक्क नसावा.
बादशहाविरुद्ध गुन्हा करण्याचा संशय आलेल्या इसमांकडून जामीन घेणें,
त्यांना एकाद्या विशिष्ट जागीं राहाण्यास लावणें, निर्दिष्ट केलेलीं कृत्यें कर-
ण्यास मनाई करणें, सार्वजनिक सुरक्षिततेला बाध येईल अशा कृत्यांशीं
संबंध असलेल्या इसमाला पकडण्याचा अधिकार स्थानिक स्वराज्य संस्थांना
देणें, भयंकर कृत्यें करणाऱ्या इसमाला तुरुंगांत डांबून ठेवणें इत्यादि
अधिकारांचा समावेश या पहिल्या विलांत केला होता. दुसरें विल गाळून
टाकण्यांत आलें व पहिलें विल मांडण्यांत आलें. या विलाला विनसरकारी
अशा बहुतेक सभासदांचा प्रथमपासून विरोध होता, पण लवकरच या
विरोधाला कुठून कशी गळती लागली कोणास ठाऊक ! सरकारनें भेदनीति
करून तिचा सभासदांना या विरोधाच्या फळींतून फोडण्याचा प्रयत्न केला.
व त्यांत बरेंच यश येईल अशी सरकारला आशा वाटू लागली ! दिल्लींतल्या
एका वर्तमानपत्रकाराला सरकारच्या या कृत्याचा सुगावा लागला ! व त्यानें
पटेल, खापर्डे, अयंगार आणि कामिनीकुमार चंदा या सभासदांना विचा-
रून कलकत्याच्या अमृतवझार पत्रिकेंत ही बातमी प्रसिद्ध केली ! अर्थात्
वरकरणी विरोधाचा आव आणून आंतून सरकारच्या भेदनीतीला वळी
पडणारे ते तीन सभासद चांगलेच वरमले व त्यांनीं विलाला विरोध पूर्वी-
प्रमाणें कायम ठेवला. परंतु लोकमताची सरशी होऊं नये अशीच त्या

वेळच्या कौन्सिलची घटना असल्यामुळे हे विल सरकार पास करून घेणार हे ठरल्यासारखेच होतें. म्हणून त्यावर पटेलानीं एक तोड काढून ती कितपत यशस्वी होते हे पाहाण्याकरितां तारीख ६ फेब्रुवारीला कौन्सिलांत या विलावर अशी एक उपसूचना आणली, कीं हे कायदेमंडळ बरखास्त झाल्यानंतर सहा महिन्यांचा अवधि जाईपर्यंत या विलाचा विचार रहित करावा. या उपसूचनेवर भाषण करतांना पटेल म्हणाले, “ १९१९ च्या सुधारणा कायद्यानें जीं कौन्सिलें अस्तित्वांत येणार आहेत त्यांनीं या विलाचा पाहिजे तर विचार करावा. याचा अर्थ असा नाही, कीं सध्याच्या कौन्सिलास याचा विचार करतां येणार नाही. पण हे चालू कौन्सिल स्वतंत्र रीतीनें कांहींच करू शकत नाही. सरकार त्याला जबाबदार नाही. नवीन सुधारणांबद्दल सरकारला लोकांत जर विश्वास उत्पन्न करायचा असेल तर या शांततेच्या काळांत अशा विलाचा विचार करूं नये. मी हें चक्र सांगतों कीं सारा देश या विलाच्या पूर्णपणे विरुद्ध आहे. सुधारणा देऊं केल्यानें देशांत सरकारबद्दल जें कांहीं विश्वासाचें वारें उत्पन्न झालें असेल तें या विलानें पार नाहीसें झालें आहे व हे विल पास झालें तर देशांत भयंकर व अभूतपूर्व खळबळ उडाल्याशिवाय राहाणार नाही अशी माझी पक्की खात्री आहे. अशा वेळीं हे विल आणण्यांत सरकारनें भयंकर चूक केली आहे. कौन्सिलांत या वेळीं वास्तविक लोकहिताच्या गोष्टी ठरविल्या पाहिजेत त्या सोडून अशा प्रकारचे हे विल मांडलें तरी कसें याचें मला राहून राहून आश्चर्य वाटतें ! महायुद्ध थांबलें आहे, जगाला शांतता देण्यासाठीं परिषद चालू आहे, नवीन सुधारणांचा गाजावाजा होत आहे. अशा वेळीं हे विल आणणें म्हणजे समयसूचकतेचा अभाव प्रकट करणें होय ! सरकारनें मुळीं हे विल कौन्सिलापुढें आणायलाच नको होतें. ” पटेलानीं विलाची वाक्यनू वाक्य छाननी करून त्याला कसून विरोध केला. त्यांनीं त्या वेळीं दाखविलेलें धैर्य, चिकाटी आणि कळकळ पाहून सर्व सभासद थक झाले. त्या दिवशींची बैठक त्यांच्या भाषणामुळे पहाटे एक वाजेपर्यंत लांबली ! अखेर हे विल सरकारी बहुमतानें पास झालें.

भविष्य खरें ठरलें ?

वास्तविक या विलाचा उपयोग सरकारनें कधीं केलाच नाही. पण विल पास करून त्याचा उपयोग करण्याची धमकी देऊन टेबली हें काय थोडें झालें ? या काळ्या विलासंबंधी पटेलानीं कौन्सिलांत वर्तविजेलेलें भविष्य खरें ठरलें. महात्मा गांधींनीं या विलाविरुद्ध सत्याग्रहाची मंचड चळवळ देशांत सुरू करण्याचें योजिलें. ता. १८ मार्च रोजीं त्यांनीं सत्याग्रहाची शपथ जाहीर केली, कीं हीं दोन्ही रौलेट विलें अन्यायमूलक आहेत म्हणून या विलांना कायद्याचें स्वरूप प्राप्त झाल्यास तीं रद्द होईपर्यंत आम्ही या कायद्यांचा व या कामाकरितां नेमलेली कमिटी यापुढें ठरवील त्या कायद्यांचा विनयपूर्वक भंग करूं मात्र या झगड्यांत सत्य सोडणार नाहीं आणि कोणाच्या जीविताला किंवा मालमत्तेला धक्का लागेल असें अत्याचाराचें कृत्य आम्ही करणार नाहीं. त्याप्रमाणें एमिलमध्ये सत्याग्रहाची मोहीम सुरू झाली. या वेळीं हिंदुमुसलमानांची देशांत एकी होता आणि शांततेचा भंग झालेला नव्हता. तरी सरकारनें पजाबांत निष्कारण हत्याकांड जारी केलें. हिंदुस्थानांत ही घडामोड चालू असतां इंग्लंडमध्ये लॉर्ड मेलबोर्न यांच्या अध्यक्षतेखालीं जॉईंट पार्लमेंटरी कमिटीचें काम सुरू झालें होतें. आपलें म्हणणें या कमिटीपुढें मांडण्याकरितां हिंदुस्थानांतून अनेक शिष्टमंडळें इंग्लंडला गेलीं होती. त्यापैकी काँग्रेसच्या शिष्टमंडळांत पटेलानांचा समावेश होता. आणि तेच काँग्रेसचे जनरल सेक्रेटरी असल्यानें शिष्टमंडळाचें सर्व काम त्यांच्याच नांवानें करण्यांत आलें. पटेलानीं या वेळीं विलायतेंत जी कामगिरी केली ती पुढील स्वतंत्र प्रकरणांत सांगू. येथें शेवटीं एवढें सांगायचें, कीं काँग्रेसच्या शिष्टमंडळाशिवाय दोन होमरूल लीगचीं शिष्टमंडळेंहि विलायतेला गेलीं, आणि एक नेमस्तांचें शिष्टमंडळ गेलें. एका होमरूल लीगच्या शिष्टमंडळाचे अध्यक्ष लोकमान्य टिळक होते. तसेंच टिळकांचा समावेश काँग्रेसच्या शिष्टमंडळांतहि केलेला होता त्यामुळे टिळकांची होमरूल लीग व काँग्रेस यांच्या शिष्टमंडळांनीं विलायतेतील बहुतेक कामं सहकार्यानें केलीं. विश्वाटवाई ज्याच्या अध्यक्ष हात्या तें दुसरें होमरूल लीगचें शिष्टमंडळ व नेमस्तांचें शिष्टमंडळ यांचा मात्र टिळक व काँग्रेस यांच्याशीं मतभेद होता. या सर्व शिष्टमंडळांच्या मागण्या एकमुखी व्हाव्या याबद्दल प्रयत्न करण्यांत आले होते. परंतु त्याविषयी उल्लेख पुढील प्रकरणांतच ओघानें होईल.

विलायतेंतील हालचाली

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः ।

प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

दिल्लीच्या काँग्रेसचे ठराव हातांत घेऊन काँग्रेस शिष्टमंडळापैकीं दोन प्रतिनिधि म्हणजे पटेल व केळकर हे मुंबई वंदरांतून 'मॅनोरा' नामक बोटीनें तारीख २९ एप्रिलला विलायतेस जाण्यास निघाले. नेमस्तांपैकीं ना. श्रीनिवासशास्त्री व पं. हृदयनाथ कुंझरू हेहि त्याच बोटीनें निघाले. या चौघांना मिळून एकच खोली देण्यांत आली. चौघांचें सामानहि त्याच खोलींत. पण बोट निघाल्यावर विठ्ठलभाई पटेलानें सामान गेलें तें दहा दिवसपर्यंत सांपडलेंच नाहीं. ना. शास्त्री यांचीहि एक पेटी चुकून राहिली. केळकरांचें सामान मात्र रगड होतें व त्याचा आयत्या वेळीं उपयोग झाला. खोलींतले खालचे दोन वाक पटेल केळकरांना व वरचे दोन वाक शास्त्री कुंझरूंना मिळाले. शास्त्री कुंझरू थडेंनें या दोघांना म्हणत, "आम्ही नेमस्त पण पाहा तुम्हां जहालांच्या डोक्यावर चढलों आहों कीं नाहीं?" त्यावर पटेल-केळकर उत्तर देत कीं "वर खाली हा भेद आम्ही इथें मानीतच नाहों. फक्त इंग्रजींतले म्हणीप्रमाणें 'आम्ही एकाच बोटींतले आहोंत' एवढेंच आम्हीं मानतो." या बोटीनें काँग्रेसच्या शिष्ट-मंडळापैकीं दिवाणबहादुर माधवराव आपल्या पुतण्यासह निघाले होते. तसेंच सत्यमूर्ति, डॉ. मेथा व डॉ. पेसीकाका हेहि हिंदी गृहस्थ या बोटीनें निघाले. या सर्वांचा गट एक असे. म्हणजे एकत्र येऊन संभाषणें व्हायचीं. पण यांत भिन्न मतांचे लोक असल्यानें राजकारणावरील चर्चा बहुतेक व्हायची नाहीं; व झाली तर ती लवकर आटपे. ही सारी मंडळी अखेर लंडन येथे २५ मेला सुखरूप येऊन पोचली. टिळक यापूर्वीच चिरोल केंसकरितां व सुधारणांसंबंधीं राजकीय चळवळ करण्याकरितां विलायतेला गेले होते. त्यांच्या बिऱ्हाडीं पटेल-केळकर उतरले. हें घर

सुंदर व सोईचें असून लिहिण्यावाचण्याची सर्व साधनें तेथें होती. युरो-
पियन नोकर होते ते हिंदी अन्नाचे दोन तीन पदार्थ चांगले तयार करीत.

दुसऱ्या दिवसापासून हिंदी मंडळी टिळक-पटेल-क्रेळकरांच्या भेटीला येऊं लागली. इंग्लंडमध्ये असलेल्या ब्रिटिश काँग्रेस कमिटीचें घोरण राष्ट्रीय सभेशीं मिळतें नव्हतें, तें करण्याकरितां आपण यापूर्वी कसकशी खटपट केली तें टिळकांनीं सांगितलें; तेव्हां ते म्हणाले, “ मीं कमिटीला विचारलें ‘ तुम्ही दिल्ली काँग्रेसचे ठराव मानतां काय आणि त्याप्रमाणें तुम्ही त्या ठरावांकडे देशातील लोकांचें लक्ष वेधेल असं केलं आहे काय ? तसेंच मी त्यांकडे अशीहि तक्रार केली कीं ‘ तुम्ही काँग्रेसच्या ठरावाप्रमाणें वागत नाहीं आणि तुम्ही जें ‘ इंडिया ’ हें वर्तमानपत्र काढतां त्यांतहि तुम्ही काँग्रेसचें घोरण ठेवीत नाहीं. तुम्हीं जर काँग्रेसच्या कार्यक्रमाप्रमाणें व्यवस्था केली नाहीं तर ती आम्हांला करावी लागेल,” टिळकांच्या भाषणावर काँग्रेस कमिटीच्या त्या सभेत दोन तास चर्चा चालली होती. अखेर कमिटीचे जे ताःपुरते अध्यक्ष होते त्यांनीं सांगितलें कीं “ सध्या आम्हीं कांहींच न करण्याचें ठरविलें आहे ! काँग्रेसचें शिष्टमंडळ आलें म्हणजे पाहूं ! ” कमिटीनें टिळकांना या रीतीनें निराश केलें.

इंडिया हाऊसनॅहि पानें पुसलीं !

पटेल हें काँग्रेसच्या शिष्टमंडळाचे सर्वाधिकारी असल्यामुळें त्यांनीं इंग्लंड-
मध्ये पाय ठेवल्यावर दुसऱ्याच दिवशीं म्हणजे ता. २६ मे रोजी ब्रिटिश
काँग्रेस कमिटीच्या अध्यक्षाना लिहिलें, कीं “ आम्ही हिंदी राष्ट्रीय सभेतफें
येथें आलों आहोंत. तुम्हांला व इतर सभासदांना काँग्रेस शिष्टमंडळातफें
भेटण्याची संधि मला लवकर द्यावी.” या पत्रास अनुकूल उत्तर येतांच
पटेल कमिटीच्या ऑफिसांत गेले. व ‘ इंडिया ’ पत्राचे संपादक मि. पोलॉक
आणि सेक्रेटरी मि. हॉल यांना भेटले. पटेलानीं पोलॉकना विचारलें,
“ तुमची कमिटी आमच्याशीं सहकार्य करील कां ? तसेंच तुमच्या ऑफिस-
मधल्या खोल्या शिष्टमंडळाच्या ऑफिसकरितां तुम्ही देऊं शकाल कां ? ”
पोलॉक म्हणाले, “ तुम्ही कमिटीच्या अध्यक्षाना या बाबतींत लिहा.”

लगेच पटेलानी कमिटीचे अध्यक्ष डॉ. क्लार्क यांना त्याप्रमाणे लिहिले. डॉ. क्लार्ककडून लेखी निरोप आला, की येत्या सोमवारी म्हणजे ता. २ जूनला आमची कमिटी भरेल त्या दिवशी तीन प्रहरीं चार वाजतां आम्ही काँग्रेसच्या शिष्टमंडळाची भेट घेऊं, व मग काय तें ठरवूं. त्याप्रमाणे सोमवारी कमिटी भरली. कमिटीच्या सभासदांशिवाय, टिळक, पटेल, केळकर, माधवराव, सत्यमूर्ति हे काँग्रेसतर्फे आले होते. सभेंत पटेलानीं कमिटीला शिष्टमंडळाच्या वतीनें सांगितलें, कीं “सुधारणांच्या सिलेक्ट कमिटी-पुढें साक्षी देण्याच्या कामीं तुम्हीं शिष्टमंडळाला मदत करावी; तसेंच विलांत दुरुस्त्या करणें, पार्लमेंटच्या सभासदांना, भारतमंत्र्यांना व इतर अधिकाऱ्यांना भेटणें, जाहीर सभा भरविणें, पत्रकें प्रसिद्ध करणें वगैरे गोष्टींत तुमचें सहकार्य आम्हांला पाहिजे.” कमिटीच्या ऑफिसांतली जागा शिष्टमंडळाच्या ऑफिसकरितां घावी अशी पटेलानीं विनंती केली व शेवटीं कमिटीला विचारलें, कीं “दिल्ली काँग्रेसच्या ठरावाप्रमाणें वागण्यास तुमची कमिटी तयार आहे कीं नाही तें आम्हांस सांगा.” तेव्हां अध्यक्ष डॉ. क्लार्क म्हणाले, “दुदैवानें काँग्रेसमध्ये दुफळी झाल्यापासून आमच्या कमिटींतहि मतेक्य नाही. स्वतंत्र संस्था म्हणून कमिटी हिंदुस्थानच्या हिताचा विचार करील. आम्ही तुम्हांला एरवीं शक्य ती मदत करूं. पार्लमेंटचे सभासद व इतर इंग्लंडची पुढारी मंडळी यांची भेट घेण्याच्या कामांत तुम्हांला साहाय्य होईल. सकाळीं दहा ते दुपारीं दोन वाजेपर्यंत तुम्हांला कमिटीच्या खोल्या वापरायला मिळतील.” याप्रमाणें ठरल्यानंतर दुसऱ्याच दिवसापासून शिष्टमंडळाची कचेरी कमिटीच्या जागीं गेली. हें झालें. पण महत्त्वाच्या गोष्टींत मात्र कमिटीनें चालढकलच चालवली होती. वास्तविक जर कमिटीला काँग्रेसचे ठराव मानायचे नव्हते तर तिनें ब्रिटिश काँग्रेस कमिटी हें नांव तरी स्वतःला चिकटवून घ्यावें कशाला ? या नांवावरूनहि वाद झालाच. नांवावरून घोटाला होतो तर तें बदलूनच टाकावें असें म्हणण्यांत येऊं लागलें. पण यावर अध्यक्ष डॉ. क्लार्क आग्रहानें सांगूं लागले कीं “ब्रिटिश काँग्रेस कमिटी ही एक स्वतंत्र कमिटी आहे, हिंदुस्थानला जास्तीत जास्त स्वराज्याचे हक्क कसे मिळतील हें तिचें पाहणें असतें.” व एवढ्या-

करितां त्यांनीं पटेल आदि प्रतिनिधींना सांगितलें कीं " हिंदुस्थानांतून तुमच्यामुद्धा जीं शिष्टमंडळे आलीं आहेत त्यांनीं मिळतें घेऊन एकमुखी मागणी ठरवावी. म्हणजे मग कमिटीला विचार करता येईल ! " अर्थात् कुणीकडून तरी कमिटीला आपला एकांडी शिलेदारी वाणा दाखवायचा होता आणि तो सिद्धीस जाण्यासाठीं सान्या शिष्टमंडळांची मिनतवारी तिला पाहिजे होती ! वास्तविक कमिटी नेमस्तांची पक्षपाती होती. परंतु कमिटीला एवढें समजलें नसेल असें म्हणवत नाहीं, कीं एकमुखी मागणी करायची तर ती हिंदुस्थानांतच झाली असती ! ती करायला विलायत गांठण्याचें काय कारण होतें ? अर्थात् वरील क्लार्कसाहेबांच्या म्हणण्याला पटेलानीं योग्य तेंच उत्तर दिलें, कीं " तुम्हांला नेमस्तांची भेट घ्यायची असेल तर आमची कांहीं हरकत नाही. परंतु तुम्हांला इतकेंच सांगूं इच्छितों कीं सध्यां ते काँग्रेसमध्ये नाहीत आणि म्हणून कमिटीला आपल्या अधिकारांत त्यांच्याशीं कांहीं बोलणें करतां येत नाही. " कमिटीला पटेलानेंचें म्हणणें पटलें आणि अखेर नेमस्तांची अनौपचारिक रीतीनेंच भेट घेण्याची कमिटीनें इच्छा व्यक्त केली. कमिटीनें निर्णय मात्र कांहींच केला नाही. याप्रमाणें कमिटी व काँग्रेस शिष्टमंडळ यांच्यातील वाटाघाटींना तोंड लागलें असतांना पटेलानीं त्याबरोबरच मॉटेग्यूसाहेबांशींही पत्रव्यवहार सुरू केला. ता. २८ मेच्या पत्रांत पटेलानीं भारतमंत्री मि. मॉटेग्यू यांना लिहिलें, कीं सुधारणा विलायतदल काँग्रेसचें म्हणणें काय आहे तें ब्रिटिश सरकारपुढें व लोकांपुढें मांडण्यासाठीं दिवाण माधवराव, केळकर व मी असे तिघे काँग्रेसच्या शिष्टमंडळापैकीं येथें आलों आहों. तरी आपण शिष्टमंडळांतील प्रतिनिधींस व्यक्तिशः किंवा एकदम सर्वांना मुलाखत द्यावी अशी विनंती आहे. त्यावर मॉटेग्यूसाहेब ता. १ जूनला शिष्टमंडळाची भेट इंडिया ऑफिसमध्ये घेतील असें पटेलाना लिहून आलें. त्यापूर्वीं मॉटेग्यूसाहेबांनीं हाउस ऑफ कॉमन्सच्या भोजनगृहांत सर्व हिंदी पाहुण्यांना मेजवानी दिली होती. त्यांत जेवणाच्या आधीं व नंतर पार्लमेंटच्या प्रचंड गच्चीवर काँग्रेस व नेमस्त यांच्या प्रतिनिधींनीं कित्येक युरोपियन गृहस्थांशीं हसत खेळत खुलासेवार चर्चा केली. ठरल्याप्रमाणें ११ जून १९१९ रोजीं काँग्रेसचें शिष्टमंडळ

मॉटेग्यूसाहेबांच्या भेटीस गेलें; त्यांनीं त्यांच्यापुढें काँग्रेसची बाजू मांडली व सुधारणेच्या योजनेंत कसकशा दुरुस्या पाहिजेत तें मॉटेग्यूसाहेबांपुढें स्पष्ट केलें. मॉटेग्यू म्हणाले, “ तूर्त प्रांतांना पूर्ण स्वातंत्र्य देतां येत नाही म्हणून आम्हीं द्विदल राज्यपद्धतीचा मार्ग काढला आहे.” त्यावर पटेल म्हणाले, “ तसें न करतां पुढागलेल्या प्रांतांना प्रथम पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावें. द्विदल राज्यपद्धति अव्यवहार्य ठरेल.” शिष्टमंडळाचें म्हणणें मॉटेग्यूसाहेबांना फारसें पटलें नाहीं. तरीपण बोलण्यांत मॉटेग्यू बरे वाटले.

पार्लमेंटांत मॉटेग्यूची स्पष्टोक्ति

पटेल विलायतेंत गेल्यानंतर, सुधारणा विलाचीं दोन वाचनें पार्लमेंटांत झालीं. त्यावेळीं पटेल सभागृहाच्या गॅलरींत प्रेक्षक वर्गांत बसत. गॅलरींत प्रेक्षकांची गर्दी असायची, पण खालीं सभासद मात्र दहा किंवा बारा ! व तेहि सारे विलाल अनुकूल ! पहिल्या वाचनाला तर प्रतिपक्षी कोणीच हजर नाहीं ! मॉटेग्यूसाहेब मात्र एकाद्या अफाट जनसमुदायासमोर बोलावें तसें जोरानें बोलत ! सुधारणेसारख्या महत्त्वाच्या विषयासंबंधीं ब्रिटिश लोकांची ही आस्था ! विलाच्या पहिल्या वाचनाच्या वेळीं मॉटेग्यूनें हिंदुस्थानच्या लोकांना दिलेलें वचन पाळण्याचें महत्त्व जोरजोरानें प्रतिपादन केलें. हिंदुस्थानांतील अस्वस्थता नाहींशी करण्याकरितां साऱ्या गोष्टी सात्त्विक खेळी-मेळीनें झाल्या पाहिजेत असें त्यांनीं सांगितलें. पुढें सुमारे दोन आठवड्यांनीं म्हणजे तारीख १२ जूनला विलाचें दुसरें वाचन झालें. त्यावेळींहि पटेल हजर होते. या प्रसंगाचें चक्षुःसंभोग असें वर्णन पटेलांचे सहकारी केळकर यांनीं केले आहे. ते लिहितात, “मॉटेग्यूसाहेब आपलें भाषण कागदावरून न वाचतां स्मरणानें व स्फूर्तीनें बोलतांना प्रत्येक शब्दावर जोर देतात; आपणांपुढील पेटी (ट्रेझरी बॉक्स) वर मधून मधून बुक्री वळून ठोसे लगावतात; मधून मधून स्मित करितात; त्यांचा आवाज मोठा असून वक्याचे पुष्कळसे गुण त्यांच्या ठिकाणीं आहेतच; पण रिकाम्या बाकांपुढें उत्साहानें बोलण्याचा गुण साध्या वक्यामध्ये नसतो तोहि त्यांच्यामध्ये आहे.” मॉटेग्यूसाहेबांनीं जोरानें सांगितलें, कीं “ हिंदुस्थानच्या किंवा

इंग्लंडांतल्या कोणत्याच सिव्हिल सर्व्हिसच्या हातून आजवर कोणतीहि सुधारणा मिळाली नाही व पुढेंहि मिळायची नाही. या सिव्हिल सर्व्हिसांचा उपयोग सांगकाम्याप्रमाणेंच खरा होतो. राजकीय सुधारणांची कल्पना विनसरकारी लोकांनाच सुचायची व त्यांच्याकडूनच त्या फलद्रूप होतात.” या मॉटेग्यूच्या विधानांनीं समाग्रहांत बरीच खळबळ उडाली ! विलाचें काम रात्री १२ वाजतां संपलें. नंतर विलाचें वाचन लॉर्ड्यांच्या सभेंत होऊन तें सिलेक्ट कमिटीकडे रवाना झालें. या सिलेक्ट कमिटीनें साक्षी देण्याचें कामहि १६ जुलैमासून सुरू केलें.

इंडिया पत्राचें धोरण !

सिलेक्ट कमिटीपुढें साक्षी देण्यापूर्वीं काँग्रेस शिष्टमंडळाला प्रथम दोन गोष्टी साधायच्या होत्या. इंग्लंडांत स्वतःला काँग्रेसचें म्हणविणारें जें इंडिया नांवाचें वर्तमानपत्र प्रसिद्ध होत असे त्याला नेमस्तांच्या धोरणावरून काँग्रेसच्या धोरणावर आणायचें ही एक ; व दुसरी म्हणजे ब्रिटिश काँग्रेस कमिटीला काँग्रेसच्या धोरणाप्रमाणें वागायला लावायचें. कमिटीनें तर अशी बढाई मारली होती, कीं कमिटीहि हिंदुस्थानच्या हिताचा विचार करणारी अशी एक पक्षनिरपेक्ष संस्था आहे. परंतु त्यावर पटेलानीं त्यांना जें उत्तर दिलें होतें त्याचा उल्लेख पूर्वीं आलेलाच आहे. त्यानंतर कमिटीनें काँग्रेस शिष्टमंडळ वगळून नेमस्त व बिझांट बाईंच्या शिष्टमंडळांना १८ जूनला मुलाखत दिली. तींत नेमस्तांचे प्रतिनिधि सुद्रनाथ बानर्जी यांनीं कमिटीला सांगितलें कीं “ आमचा सुधारणा विलाया पाठिंब्या देण्याचा निश्चय झालेला आहे. अर्थात् मॉटफर्ड रिपोर्टापेक्षां विलायांत ज्या काहीं गोष्टी कमी आहेत त्या भरून काढण्याकरितां आम्ही कसून प्रयत्न करूं.” त्यांनीं आणखी हें सांगितलें कीं “ आम्हांला द्विदल राज्यप्रदत्ति (डायार्की) पसंत आहे. पूर्ण प्रांतिक स्वराज्य मागणें आम्हांला इष्ट वाटत नाही ! ” बिझांट बाईंनीं बानर्जींचीच साथ केली ! झालें. कमिटीनें तर आतां निर्णयच केला कीं आलेल्या शिष्टमंडळांत एकी होणें शक्य नाही तेव्हां आतां पुढच्या बोलाचाली करा कशाला ? परंतु या

निर्णयानें काँग्रेसचें शिष्टमंडळ डगमगणें शक्य नव्हतें. कमिटीला काँग्रेस-चीच खरीखुरी प्रातिनिधिक संस्था करायची असें त्यांनीं ठरविलें व पटेलानीं त्या खटपटीस सुरवात केली. प्रथम काँग्रेसच्या शिष्टमंडळानें असा एक ठराव पास करून घेतला कीं “ इंडिया पत्र हें राष्ट्रीय सभेचें इंग्लंडांतील मुखपत्र म्हणून स्थापन झालें आहे. आणि म्हणून त्याला काँग्रेसनें वेळोवेळीं पैशाची मदत केली आहे. असें असतांना त्या पत्राचें धोरण काँग्रेसच्या ठरावांना अनुकूल नसतें ! म्हणून कमिटीला व त्या पत्राच्या चालकांना आम्ही कळवीत आहों कीं इतःपर इंडिया पत्रानें काँग्रेसच्याच धोरणाला संपूर्ण पाठिंबा दिला जाईल अशी तुम्हीं आम्हांला हमी द्यावी. ” हा ठराव रीतसर कमिटीकडे पाठविण्यांत आला. पुढें ४ जुलैला कमिटीची सभा झाली आणि तींत हा ठराव विचाराकरितां निघाला. परंतु सभेला हजर असलेल्यापैकीं भूपेंद्रनाथ बसू व बेझंट यांनीं मुळीं ठराव पुढें आणतांच येत नाहीं असें सांगितलें. त्यांचें म्हणणें असें कीं “ काँग्रेसला काय, तीं दर वर्षाला बदलेल; तिला कमिटीला हुकूम करण्याचा कांहीं अधिकार नाही ! आतांपर्यंत इंडिया पत्राचें जें धोरण आहे तें नापसंत ठरविण्याला आम्हांला कांहींच कारण दिसत नाही ! म्हणून इंडियाचे संपादक जे पोलॉकसाहेब ते कमिटीच्या इच्छेप्रमाणें वागले तेंच बरोबर आहे ! ” डॉ. रुद्रफोर्ड साहेब यांनीं अशी मखलाशी केली, कीं “ कमिटी ही सर्व पक्षांशीं स्नेहानें वागणारी आहे; तिचा कोणाशीहि हेवादावा नाही आणि काँग्रेसच्या शिष्टमंडळाला हें पटावें म्हणून त्यांना एकदा फार तर कमिटीनें भेटीला बोलवावें ! ” अखेर कांहीं एक निर्णय न होतां सभा विसर्जन पावली. परंतु पटेल एवढ्यानें स्वस्थ बसले नाहींत. त्यांनीं इंडिया पत्राच्या डायरेक्टरांना जागें करून त्यांच्याकडून ठराव पास करून घेतला कीं “ यापुढें इंडिया पत्राच्या संपादकांनीं दिल्ली काँग्रेसच्या ठरावाला पाठिंबा देणारें धोरण ठेवलें पाहिजे. ” हा ठराव कमिटीकडे पाठविण्यांत आला व तिनें तारीख ११ जुलैच्या सभेंत त्याचा विचार केला. या वेळीं मात्र सभेनें डायरेक्टरांचा ठराव बहुमतानें मान्य केला. इतकें झालें तरी इंडियाचे संपादक पोलॉक यांनीं आपला हेकेखोरपणा सोडला

नाहीं व त्यांनी पूर्वीप्रमाणे काँग्रेसच्या धोरणाला विसंगत असे इंडियांत लिहिणे चालू ठेवले. अखेर शिष्टमंडळाने पोलोकसाहेबांना संपादकत्वाचा राजीनामा देणे भाग पाडले ! त्यानंतर मिस नाॅमॅटन व केळकर हे इंडियाचे संपादक व सहसंपादक झाले.

ब्रिटिश काँग्रेस कमिटीचा अनागोंदी कारभार

ब्रिटिश कमिटीने अद्यापि काँग्रेसच्या धोरणाला कागदोपत्री मान्यता दिली नव्हती. ती तिने देणे अवश्य होतें व त्या उद्योगाला शिष्टमंडळ लागलें. वास्तविक ब्रिटिश कमिटीचे एक सभासद श्री. पारीख यांनी यापूर्वी कमिटींत एक सूचना आणली होती, की टिळक माधवराव, खापर्डे, पटेल, केळकर आणि सत्यमूर्ति यांना त्यांच्या इंग्लंडच्या मुक्कामांत कमिटीचे सभासद म्हणून निवडावे. पण या सूचनेला कोणी दुजोरा दिला नाहीं. मात्र डॉ. रुदरफोर्ड यांच्या सूचनेवरून एक ठराव पास झाला, की इंग्लंडांत आलेल्या पांच शिष्टमंडळांपैकी प्रत्येकाचा कोणी तरी एक प्रतिनिधि कमिटींत नेमावा; पण त्याला मताचा अधिकार असणार नाहीं ! या मिळमिळीत सूचनेला बेझंट व बसू यांनी पाठिंबे दिला हें त्यांच्या आतांपर्यंत दिसून आलेल्या अवसानघातकीपणाला शोभूनच होतें ! परंतु या ठरावामुळे पटेल व त्यांच्या सहकारी मंडळींना सात्त्विक संताप आला तर त्यांत नवल कसलें ! पटेलानीं शिष्टमंडळातर्फे कमिटीला दोन सणसणीत पत्रे पाठविलीं. त्यांपैकी एकांत लिहिलें, की “काँग्रेसच्या शिष्टमंडळाशिवाय इतर शिष्टमंडळानांही तुम्ही मान्यता देतां व प्रत्येकाचा एक प्रतिनिधि कमिटींत बसवा असें म्हणतां हें पाहून आम्हांला अतिशय आश्चर्य वाटतें. नेमस्त मंडळी काँग्रेसपासून फुटून निघाली आहेत हें तुम्हांला माहित आहे. आणि त्यामुळे काँग्रेस कमिटी हें नांव धारण करणाऱ्या कोणत्याहि संस्थेला त्यांच्याशीं वाटाघाटी करण्याचा किंवा त्यांच्या गटाला मान्यता देण्याचा अधिकार राहात नाहीं. तेव्हां तुम्ही या गोष्टीचा विचार करावा. तुमच्यापैकी ज्यांना आमचें म्हणणें पटत नसेल त्यांनीं कमिटीशीं यापुढें संबंध ठेवूं नये. बरें, नेमलेल्या प्रतिनिधींना कमिटींत मताधिकार

राहणार नाही असेंहि तुम्ही म्हणतां ! या तुमच्या निर्णयाला आम्ही विरोध करतो. आमचें म्हणणें असें, कीं आमच्यापैकीं प्रत्येकाला कमिटींत बसून मत देण्याचा अधिकार असला पाहिजे ! परंतु ज्या अर्थी तुम्हीं भलताच ठराव केला आहे. त्या अर्थी आमच्यापैकीं कोणीहि प्रतिनिधि तुमच्या कमिटींत बसण्यास तयार नाही हें कळविण्यास दिलगिरी वाटते. या माझ्या पत्रावर तुमचा काय निर्णय होतो तें लवकर कळवाल असा विश्वास आहे.” आणखी एका पत्रांत त्यांनीं लिहिलें, कीं “दिल्ली काँग्रेसच्या ठरावांना पाठिंबा देण्यांत तुम्ही आमच्याशीं सहकार्य करणार कीं नाही याबद्दल मीं तुम्हांला मागेंच महिन्यापूर्वीं विचारलें होतें. परंतु त्याला तुमच्याकडून अद्यापि कांहींच उत्तर आलें नाही ! तरी आतां विलंब न लावतां उत्तर द्यावें अशी विनंती आहे. तुमच्यापैकीं ज्यांना काँग्रेसचें म्हणणें मान्य नसेल त्यांनीं कमिटीशीं संबंध न ठेवणेंच बरें.”

या दोन्हीं पत्रांचा विचार कमिटीनें केला. या वेळींसुद्धा विज्ञांट बाई व इतर कांहीं सभासदांनीं या पत्रांवर आक्षेप घेतले. अखेर निर्णय झाला नाही. कारण कमिटीनें ‘येरे माझ्या मागल्या’ हा सूर न सोडतां आम्हीं पूर्णपणें स्वतंत्र आहोंत; कोणत्याहि शिष्टमंडळाचे आम्हीं पक्षपाती नाही असें प्रतिपादन केलें ! त्यावर शिष्टमंडळानें पटेल व खापर्डे यांची एक कमिटी नेमली. उद्देश हा, कीं ब्रिटिश काँग्रेस कमिटीनें आतांपर्यंत जो अनागोंदी कारभार चालविला तो बंद पाडून कमिटीची कांहींतरी घटना ठरवावी; व त्या घटनेंत जे नियम होतील त्याप्रमाणेंच कमिटीनें वागावें. आतांपर्यंत कमिटीला कांहींच घटना नसल्यामुळें तिनें आतांपर्यंत काँग्रेसच्या मागण्यांना झिडकारलें होतें. म्हणून पटेल-खापर्डे यांनीं एक घटना तयार करून ती कमिटीपुढें ठेवली आणि कमिटीला ती पसंत करायला लावली. या घटनेप्रमाणें ब्रिटिश काँग्रेस कमिटी ही काँग्रेसची ब्रिटनमधील एक कार्यकारी संस्था बनली आणि यापुढें काँग्रेसचेंच धोरण पाळण्यास ती बांधली गेली. आतां मात्र कमिटींत शिष्टमंडळाचें आसन स्थिर झालें. कारण मंडळाचे सारे सभासद घटनेप्रमाणें कमिटीचेहि सभासद होऊं शकले व कमिटीपुढें येणाऱ्या प्रश्नांचा निर्णय लावण्याचें काम बरेंचसें त्यांच्या हातांत आलें.

शिष्टमंडळाचा तिहेरी उद्योग

हें रेंगाळणारें काम तडीस नेव्यानंतर शिष्टमंडळ आपल्या मुख्य उद्योगाला लागलें. हा उद्योग तीन प्रकारचा होता; सुधारणा कमिटीपुढें पुरावे तयार करून साक्षी देणें; भारतमंत्री व इतर अधिकाऱ्यांच्या भेटी घेणें व काँग्रेसच्या मागण्यांवद्दल ब्रिटिश जनतेचें मत अनुकूल करणें हीं तीं कामें होत. सुधारणा कमिटीचें काम लॉर्ड मेलबोर्न यांच्या अध्यक्षतेखाली १६ जुलैला ११ वाजतां सुरू झालें, व एकामागून एक साक्षीदार सुधारणासंबंधीं आपलें म्हणणें कमिटीपुढें मांडूं लागले. ही कमिटी हाऊस ऑफ लॉर्ड्सच्या कमिटीरूममध्ये बसली होती. कमिटीच्या प्रत्येक बैठकीस पटेल-केळकर हजर असत व साक्षी चालू असतांना टिपणें करून घेत. अध्यक्षान्या उजव्या हाताला मॉटेग्यूसाहेब, डाव्या हाताला लॉर्ड सिंह, एका वाजूस ओळीनें तीन सेक्रेटरी व दुसऱ्या वाजूस मॉटेग्यूसाहेबांचे मदतनास अशी कमिटी बसली होती. बैठकीला जागा बेताचीच. त्यामुळें प्रेक्षक वर्गाच्या बाकांवर जागा मिळाली नाही कीं पटेल-केळकर वर्तमानपत्रांच्या बातमीदारांत शिरत. दिसायला थाट मात्र न्यायकोर्टाचा होता!

कमिटी बसली त्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं म्हणजे १७ जुलैला पटेलानीं कमिटीला एक महत्त्वाचें पत्र लिहिलें, आणि त्यामुळें कमिटीत खळबळ उडाली. त्या पत्रांत पटेलानीं लिहिलें, कीं “ काँग्रेसचें शिष्टमंडळ हें साऱ्या हिंदुस्थानचें खरेंखुरें प्रातिनिधिक मंडळ आहे. हिंदुस्थानच्या हिताची जबाबदारी या शिष्टमंडळानेंच पत्करली आहे. अर्थात् इतर कोणत्याहि शिष्टमंडळापेक्षां, किंबहुना इतर सारीं शिष्टमंडळें एकत्र केलीं तरी त्या सर्वांपेक्षां आमच्या शिष्टमंडळाला अधिक हक्क असणें जरूर आहे म्हणून आमच्यापैकीं प्रत्येक सभासदाला तुम्हीं साक्ष देण्यास बोलावणें अवश्य आहे. दुसरे असें, कीं सुधारणा विलाला हिंदुस्थानच्या लोकांनीं अनुमति घ्यावी असें जर ब्रिटिश सरकारास वाटत असेल तर रौलेट बिल व त्यासारखीं इतर दडपशाहीचीं कृत्यें बंद करून त्यानें लोकांचें समाधान करावें. तसें झालें नाही तर सरकारच्या हेतूबद्दल लोक साशंक रहातील

आणि कमिटीचे सारे श्रम वायां जातील. म्हणून तुमच्या पुढें साक्ष देतांना तुम्हीं आमच्या प्रतिनिधींना हिंदुस्थानांत सरकारनें चालविलेल्या दडपशाहीचा उल्लेख करण्याची परवानगी द्यावी अशी विनंती आहे.” त्यावर कमिटीनें पटेलाना त्यांच्या शिष्टमंडळांत किती प्रतिनिधी आहेत हें विचारलें. पण पटेलानीं पत्राच्या दुसऱ्या भागांत हिंदुस्थानांत चालविलेल्या सरकारी दडपशाहीसंबंधी जी विचारणा केली होती त्यावर मात्र कमिटी मूग गिळून बसली ! आणि ‘ पुढें ’ येणारी कोणती साक्ष विचारांत घ्यायची, कोणती नाहीं हें कमिटी ठरवील असें उडवाउडवीचें उत्तर दिलें ! अखेर काँग्रेस शिष्टमंडळापैकीं फक्त दोनच प्रतिनिधी म्हणजे पटेल व दिवाण माधवराव एवढ्यांच्याच साक्षी घेण्याचें कमिटीनें ठरविलें !

पंजाब प्रकरण व पटेल

परंतु प्रत्यक्ष साक्षीला जाण्यापूर्वी पटेलानीं आपली बाजू शक्य तितकी बळकट करण्याचा प्रयत्न चालविला. विशेषतः पंजाबांतली सरकारी अत्याचारांविरुद्ध सर्व शिष्टमंडळांचें मतैक्य कसें होईल याबद्दलची विलक्षण तळमळ काँग्रेसच्या प्रतिनिधींना लागली होती, यांत कांहींच नवल नाहीं. आणि म्हणूनच पंजाब प्रकरणाचा पाढा कमिटीपुढें वाचायला मिळावा हा पटेलानाचा आग्रह होता. या प्रकरणांत काँग्रेसच्या मुख्य तीन मागण्या होत्या. त्या म्हणजे ज्या अधिकाऱ्यांनीं लोकांवर अत्याचार केले त्यांची चौकशी करून त्यांना शिक्षा करावी; व्हाइसरॉय चेम्सफर्ड यांना परत इंग्लंडांत बोलवावें, आणि रौलट अॅक्ट रद्द करावा. या मागण्या ब्रिटिश पार्लमेंटपुढें व ब्रिटिश जनतेपुढें मांडाव्या व झालेले अन्याय दूर करून घ्यावे यासाठीं प्रयत्न करण्याकरितां काँग्रेसनें ब्रिटिश कमिटी व पटेल यांना सर्वाधिकार दिले होते. त्याप्रमाणें पटेलानीं तारीख ५ जुलै रोजीं सर्व शिष्टमंडळांना लिहून कळविलें, कीं “ हिंदुस्थानांत सध्या पंजाब प्रकरणीं जी परिस्थिति निर्माण झाली आहे ती आपणांला माहित आहे. ब्रिटिश प्रधान, ब्रिटिश जनता व पार्लमेंट यांना हिंदुस्थानांत सरकारनें जीं कृत्यें चालविलीं आहेत त्यांची खरी माहीत ताबडतोब देणें अवश्य झालें आहे.

अशा वेळीं निदान या एका बाबतींत तरी सर्व शिष्टमंडळांचा एक विचार होणे जरूर आहे. एवढ्याकरितां सर्व शिष्टमंडळांनीं तारीख ९ जुलै रोजी काँग्रेस शिष्टमंडळाच्या कचेरींत जमावे आणि निर्णय करावा अशी आमची कळकळीची विनंती आहे. ” पुढें ९ व १० जुलैला शिष्टमंडळाच्या सभा झाल्या. मात्र या सभांना नेमस्तांचा एकहि प्रतिनिधि कधीं हजर राहिला नाही ! एवढेंच नव्हे तर त्यांनीं दहा बारा दिवसपर्यंत नुसतें उत्तरहि दिलें नाही ! अखेर तारीख २१ जुलैला नेमस्तांच्या वतीनें ना. चिंतामणींनीं पटेलाना लिहिलें, कीं “पंजाब प्रकरणीं नेमस्तांच्या शिष्टमंडळानें स्वतंत्र रीतीनें वागण्याचें धोरण ठरविलें आहे.” अर्थात् नेमस्तांना वगळून बाकीच्या शिष्टमंडळांनीं हिंदुस्थानांतील परिस्थितीसंबंधानें विशेषतः पंजाब प्रकरणाच्या बाबतींत आणि सरकारनें जे दडपशाहीचे कायदे केले होते त्यांबद्दल व विशेषतः प्रेस अँक्टच्या बाबतींत दाद लावून घेण्याकरितां सहकार्यानें काम करण्याचें निश्चित केलें व आपल्यांतून एक संयुक्त शिष्टमंडळ भारतमंत्र्याकडे पाठविण्याचें ठरविलें. नेमस्तांना या संयुक्त योजनेंत सामील करून घेण्याचा प्रयत्न दोन महिने चालू होता. परंतु ते अखेरपर्यंत वश झाले नाहीत. एवढेंच नाही तर पंजाब प्रकरणीं सर्वांचा संयुक्त प्रयत्न व्हावा यासाठीं काँग्रेस शिष्टमंडळानें जी खटपट चालविली होती तिचा त्यांनीं अन्वेष केला व शेवटीं त्या खटपटीविषयीं तुच्छता दर्शविली ! नेमस्तांची मजल आणखीहि पुढें गेली होती. वास्तविक आपलें धोरण एककल्ली का होईना, पण त्यांनीं स्पष्ट तरी करून सांगायचें होतें. पण तसें न करतां नेमस्तांनीं हिंदुस्थानला पाठविलेल्या टपालांत अशी उलटी आरोळी ठोकली, कीं संयुक्त प्रयत्नाच्या बाबतींत काँग्रेस शिष्टमंडळाचेच कांहीं लोक आडवे येत आहेत ! पण हा केवळ वस्तुविपर्यास होता हें जगाला कळल्याशिवाय राहिलें नाही. कारण सर्व शिष्टमंडळांचें एकीकरण होण्याच्या बाबतींत कसकसे प्रयत्न झाले याबद्दल पुढें नामदार मुर्शी यांनीं एक पत्रक काढलें. त्यांत नामदारसाहेब म्हणतात, “सर्व शिष्टमंडळांची एकी व्हावी याकरितां पटेलानीं जितके प्रयत्न केले तितके दुसऱ्या कोणीहि केले नसतील. उदाहरणार्थ हिंदुस्थानांतील परिस्थिति व पंजाब प्रकरण या बाबतींत त्यांनीं

मतैक्य घडवून आणण्याची खटपट चालविली व सभा बोलावली. परंतु पटेलानीं केलेल्या निमंत्रणाला सार्धे उत्तरहि पाठविण्याची सभ्यता नेमस्तांनीं दाखविली नाही ! त्यांचें उत्तर आलें नाहीं म्हणून पहिल्या दिवशीं सभाहि तहकूब केली होती. उद्देश हा कीं नेमस्तांना हजर राहतां यावें. पण ते कधींच हजर राहिले नाहींत. हिंदुस्थानवर जे निर्दय अन्याय सरकारनें चालविले होते त्याच्या निषेधार्थ नेमस्तांनीं कधीं जाहीर सभा भरविल्या नाहींत. तें काम काँग्रेसच्या शिष्टमंडळानें केलें. ” एवढें मनमिळाऊ धरण सर्व पक्षांशीं ठेवूनहि नेमस्तांना वळविण्याच्या कामांत मात्र काँग्रेस शिष्टमंडळ निराश झालें खरें !

पटलेला पंजाब व मालवीयर्जांचा विद्युत्संदेश

इकडे हिंदुस्थानांतून अधिकाधिक भयंकर वार्ता इंग्लंडांत येऊन थडकत होत्या. त्यांत पंजाबांत चाललेल्या अमानुष छळाची हकीगत होती. लहान मुलांचाळांपासून वृद्धांपर्यंत शेंकडों लोकांना जनावरांसारखें वागविण्यांत आलें होतें. गोळीबार, बाँब, फटके, पोटावरून सरपटायला लावणें, मुलांना तासन्तास उन्हांतून हिंडवणें असे एक ना दोन अत्याचार चालू होते. असंतोष भडकू नये म्हणून हिंदुस्थान सरकारनें दडपशाहीचे कायदे केले होते. मुद्रण, भाषण व आचार स्वातंत्र्यावर गदा आणली होती. थोर पुढाऱ्यांच्या हालचालींवर निर्बंध घातले होते. सरकारनें मार्शल लॉ जाहीर केला होता. लोकांच्या विश्वासांतले हॉर्निमनसारखे पुढारी हद्दपार केले होते. मालमत्ता जप्त करून वर्तमानपत्रें बंद केलीं होती. पंजाबातील एक प्रसिद्ध काँग्रेस पुढारी व धनिक गृहस्थ लाला हरकिसनलाल यांना जन्मठेप काढ्या पाण्याची शिक्षा देण्यांत आली व चाळीस लाखांची त्यांची मालमत्ता जप्त करण्यांत आली होती. प्रमुख देशभक्त पुढाऱ्यांना काहींतरी काल्पनिक कारणांवरून तुरुंगांत टाकलें होतें. लष्करी कोर्टांपुढें आरोपींना आपला वकील देण्याचीहि संधि दिली नव्हती. व्यापार व्यवहारावर नियंत्रण आलें होतें. निरनिराळ्या शहरांतून कर्फ्यू ऑर्डर जारी करण्यांत आली होती. मार्शल लॉची मुदत वाढविल्याबद्दल निषेध म्हणून १९ जुल राजा सर

शंकर नायर यांनी व्हाइसरॉयाच्या एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलमधल्या आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. १९ व २० जुलै रोजी कलकत्ता येथे ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीची सभा झाली व पंजाब प्रकरणी काँग्रेसच्या चौकशी कमिटीकरिता दहा हजार रुपये मंजूर करण्यांत आले. या साऱ्या बातम्या विलायतेंत समजल्या तेव्हां शिष्टमंडळांतील बहुतेक मुत्सद्दयांचें असें मत पडलें, कीं हिंदुस्थान सरकारच्या या निष्ठुर कर्मांचा निषेध व्यक्त करण्याकरितां शिष्टमंडळानें काँग्रेस कमिटीची परवानगी मिळाल्यास विलायतेंतील सिलेक्ट कमिटीपुढें साक्षी देण्याचें नाकारावें. अर्थात् ज्या कामाकरितां शिष्टमंडळ विलायतेस गेलें होतें तें काम या निर्णयानें बाजूला राहिलें असतें परंतु तसें हांणें बरें नाहीं असें वाटल्यावरून पटेलानीं दिल्ली काँग्रेसचे अध्यक्ष पंडित मदनमोहन मालवीय यांना हा प्रकार तारेनें कळविला. लगेच मालवीयांनीं तारेनें उत्तर दिलें कीं, “तुमची तार मिळाली. इतर सभासदांचा सल्ला घेतला. शिष्टमंडळानें साक्षी देण्याचें नाकारावें. ही कल्पना आम्हांला पसंत नाहीं. आतांपर्यंत ज्या साक्षी इतरांनीं दिलेल्या आहेत त्या असमाधानकारक आहेत. भारतमंत्री व लॉर्ड सिंह यांना आम्ही तारेनें कळविलें आहे, कीं ‘पंजाब प्रकरणीं अधिकाऱ्यांना योग्य शिक्षा करण्याकरितां ताबडतोब निराळें कमिशन नेमा’ या बाबतींत तुम्ही त्यांचा पिच्छा पुरवा. पंजाबांत सरकारनें जो जुलमी कारभार चालविला आहे त्यामुळें तुमच्या मागण्यांना जोर येणार आहे. शिष्टमंडळ काँग्रेसच्या मागण्या कमिटीपुढें आग्रहानें मांडील अशी आशा आहे.” हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याकरितां परदेशांत झालेल्या चळवळींचा इतिहास जर कोणीं लिहिला तर त्यांत मालवीयांच्या या विद्युत्संदेशाला महत्त्वाचें स्थान दिलें पाहिजे. या तारेनें शिष्टमंडळांतील विषादाचें वातावरण निवळलें व ते पुढील उद्योगास लागले.

मालवीयांची तार आल्यावर पटेलानीं मॉटेग्यूमाहेबांना लिहिलें, कीं “हिंदुस्थानच्या परिस्थितीसंबंधीं व सुधारणा विलासंबंधीं मला आपल्याशीं कांहीं बोलायचें आहे. तरी आपल्या सोयीप्रमाणें मला मुलाखत द्यावी अशी विनंती आहे.” पुढें ही मुलाखत ३० जुलैला तीन

प्रहरीं सव्वातीन वाजतां झाली; व तींत काँग्रेसच्या मागण्या पटेलानीं मॉटेग्यूसाहेबांना खुलासेवार निवेदन केल्या. आदल्या दिवशींच टिळकांनीं मॉटेग्यूची मुलाखत घेतली होती. या दोन्ही मुलाखतींवरून पंजाबप्रकरणीं सरकार लवकरच आपलें धोरण जाहीर करील असा अदमास उभयतांनीं केला. तशांत तिकडे सिलेक्ट कमिटीचें काम भरांत आलें होतें. आणि त्या कमिटीपुढें साक्ष देण्याची तयारी पटेलानीं चालविली होती. तींत त्यांचा बहुतेक वेळ जाई. या सर्व गोष्टींमुळें पंजाब प्रकरणांत शिष्टमंडळ मॉटेग्यूसाहेबांकडे गेलें नाहीं.

सिलेक्ट कमिटीपुढील साक्षी

काँग्रेसतर्फें पटेल व दिवाण माधवराव यांना सिलेक्ट कमिटीनें साक्षीला बोलावलें. टिळकांनीं होमरूल लीगतर्फें साक्ष दिली, तरी ती काँग्रेसच्या मागण्यांना पोषक व पूरक अशीच होती. या तिघांच्या साक्षींत मिळून कमिटीपुढें काँग्रेसचें म्हणणें सविस्तर व स्पष्ट मांडलें गेलें. व हिंदुस्थान स्वराज्याला लायक आहे हा मुद्दा त्यांत जोरानें त्यांनीं पुढें आणला. दिल्ली काँग्रेसनें मुख्यतः पांच गोष्टी आग्रहानें प्रतिपादन केल्या व त्या त्यांनीं विस्तारशः कमिटीपुढें विशद केल्या. त्या पांच गोष्टी म्हणजे, प्रांतांना पूर्ण स्वायत्त करावें; मध्यवर्ती सरकारांत जबाबदार राज्यपद्धतीला सुरवात करावी; पंधरा वर्षांत सबंध हिंदुस्थानला पूर्ण स्वायत्तता द्यावी; इंडिया कौन्सिल बंद करावें अर्थात् स्वतंत्र वसाहतीप्रमाणें स्वराज्य द्यावें. व तिजोरीवर पूर्ण ताबा द्यावा. पटेलानीं कमिटीपुढें कैफियत दिली तिच्यांतल्या इतक्या जहाल व प्रगतिपर मागण्या दुसऱ्या कोणत्याहि शिष्टमंडळानें केल्या नाहींत. पटेलानीं साक्ष १ ऑगस्ट १९१९ रोजीं सुमारे तीन तास झाली. त्या वेळचें प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीचें वर्णन पटेलाने सहकारी केळकर यांनीं फार सुरेख केलें आहे : “ आधीं राष्ट्रीय सभा नावडती, त्यांतून पटेल हे स्वभावतःच थोडे ‘भांडल्यासारखे’ बोलतात. त्यांतूनहि राष्ट्रीय सभेचें म्हणणें जोरानें मांडलें जावें त्यांत कसूर होऊं नये, अशा बुद्धीनें ते टासून बोलले. त्यांतच त्यांनीं इतर होमरूल लीग, नेमस्त परिषद वगैरेचा उल्लेख केला. यामुळें कमिटीच्या

खोर्लॉत थोडासा मिरच्यांची पूड उधळल्यासारखा प्रकार झाला. शिक कोणासच आली नाही, पण बऱ्याच लोकांना ठसका लागला. पटेल यांनी वास्तविक खऱ्या त्याच गोष्टी सांगितल्या. मला इतकेंच सांगणें जरूर वाटतें, कीं (पटेलानीं मांडलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या) मागणीला कमिटी मान्यता देवो अगर न देवो, राष्ट्रीय सभेचें म्हणणें जसेंच्या तसें, रतिभर कसूर न होता कमिटीच्या सभासदांना कळविण्यांत आलें, येवढें समाधान मानण्यास भरपूर जागा आहे.” पटेलंच्या साक्षीविषयीं केळकरानीं ‘मराठा’ पत्रांत लिहिलें, कीं “कमिटीकडून फारसे प्रश्न काँग्रेस शिष्टमंडळाला विचारले जाणार नाहीत असें वाटल्यावरून पटेलानीं कमिटीकडून कोणते प्रश्न येतील त्याची पूर्वकल्पना करून त्यावर काँग्रेसच्या मागण्यांना अनुरूप अशीं सविस्तर उत्तरें दिलीं. काँग्रेसच्या मागण्यांना वाढतें स्वरूप कसें आलें आणि काहीं नेमस्तानींच त्या वाढीला कशी काय मदत केली हें पटेलानीं स्पष्ट रीतीनें, विस्तारानें आणि निर्भीडपणानें सांगितलें. त्यामुळे कमिटीच्या काहीं (नेमस्त पक्षपती) सभासदांना साहाजिकच आश्चर्य वाटलें व धक्का बसल्यासारखें झालें. पण पटेलंना आपलें कर्तव्य करावयाचें होतें व तें त्यांनीं कोणाच्या निंदा स्तुतीची पर्वा न बाळगतां केलें. पटेलानीं या वेळीं जी चिकाटी दाखविली, व काँग्रेसनें त्यांच्यावर सोंपविलेल्या कामांत त्यांनीं जी हिंमत दर्शविली त्याची हिंद देशाला जेव्हां पूर्ण जाणीव होईल तेव्हां तो त्याचें खात्रीनें हार्दिक अभिनंदनच करील!” “काँग्रेस शिष्टमंडळानें केलेली पटेलंची निवड सर्वथैव योग्य होती. त्यांच्या बोलण्यांत मवाळपणा किंवा शरणागति नव्हती. विचारांचें स्वातंत्र्य व सरळपणा त्यांच्या सऱ्या भाषणांत व्यक्त होत होता.” असे उद्गार मजूरपक्षाचे एक पुढारी व कमिटीचे एक सभासद बेनस्पूर यांनीं काढले. केळकरानीं लिहिल्याप्रमाणें मिरच्यांची पूड केव्हां उधळली तें खालील संभाषणावरून सहज समजतें.

कमिटीचे सभासद बेनेट यांचा प्रश्न—हिंदुस्थानला संपूर्ण जबाबदार राज्यपद्धति पंधरा वर्षांत मिळावी असें तुम्ही कां म्हणतां ? पांच वर्षांचा किंवा दुसरा कांहीं आंकडा कां नाही सांगत ?

पटेलांचें उत्तर—तुम्हीं स्वराज्य आतांच देणार असलां तरी तें घ्यायला आम्ही तयार आहोंत !

प्रश्न—पण असें पाहा, आतांच कसें देतां येईल ? लायकीचा व सुरक्षितगणाचा प्रश्न आहेच कीं ?

उत्तर—पण हा प्रश्नच उद्भवत नाही. कारण आतांसुद्धा आम्ही स्वराज्याला लायक आहोंत.

लॉर्ड इरिलिंग्टनचा प्रश्न—समजा, बिल पास झालें तर त्यांतल्या सुधारणा तुम्ही यशस्वीपणानें राबवाल काय ?

पटेल—आम्ही राबविण्याचा कसून प्रयत्न करूं पण जास्त मिळविण्याकरितां झगडा चालूच ठेवूं आमचें समाधान अशा क्षुल्लक गोष्टीनें व्हायचें नाही. We are not going to be satisfied with this little thing).

मॉटेग्यूसाहेबांचा प्रश्न—काय पटेल, तुम्ही हें बिल म्हणजे क्षुल्लक गोष्ट समजतां ? तुमच्या बोलण्याचा नक्की अर्थ तरी काय ?

पटेल—आम्ही म्हणतो कीं हें बिल बिलकुल समाधानकारक नाही. प्रांतिक कारभारांत थोडीशीं खातीं देऊन मध्यवर्ती सरकारांत आम्हांला कांहींच अधिकार तुम्ही ठेवले नाहीत म्हणून हें बिल अत्यंत निराशाजनक आहे.

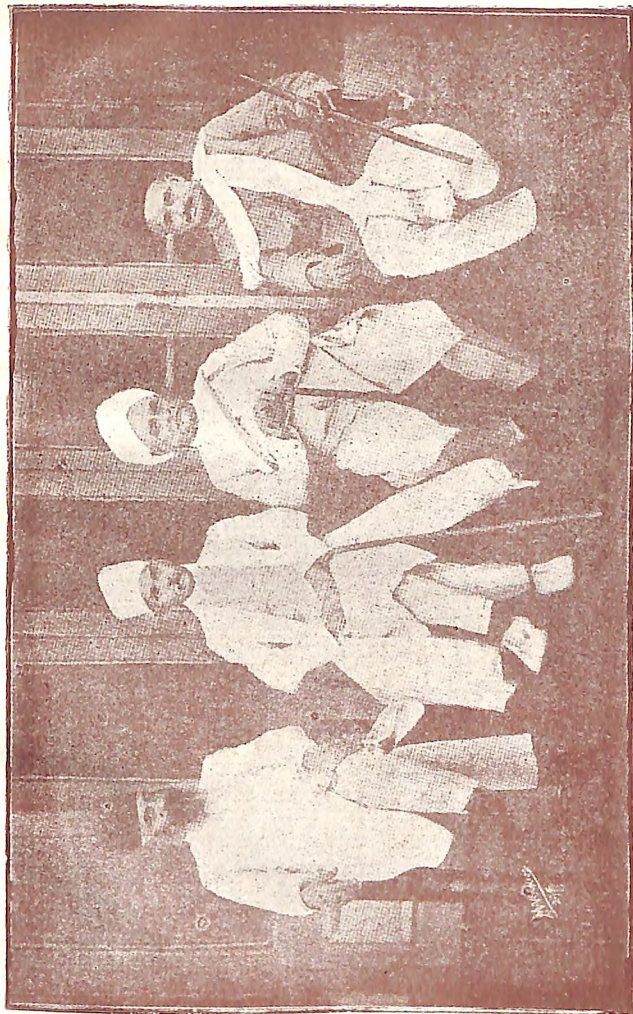
मॉटेग्यूसाहेब—पण तुम्ही या बिलाला क्षुल्लक असें कां म्हणतां ?

पटेल—मी तसंच म्हणणार !

मॉटेग्यूसाहेब—हें बिल तुम्हांला निराशाजनक वाटतें यांत मला कांहीं संशय वाटत नाही. पण तुम्ही तर म्हणतां ती एक क्षुल्लक गोष्ट आहे !

पटेल—होय, क्षुल्लक नाही तर काय ? राजेसाहेबांच्या २० ऑगस्टच्या जाहीरनाम्याशीं तुलना केली तर हें बिल म्हणजे क्षुल्लक गोष्टच आहे.

पटेलानें धैर्य व स्पष्टवक्त्रेपणा पाहून भारतमंत्री मॉटेग्यू स्तिमित झाले तर त्यांत काय आश्चर्य ? असो. पटेलान्ची साक्ष झाल्यानंतर त्यांचे सहकारी दिवाण माधवराव यांची काँग्रेस शिष्टमंडळातर्फेंच साक्ष झाली. त्यांनीं तर सिव्हील सर्व्हिटांची खरपूस हजेरी घेतली व त्याबरोबर काँग्रेसच्या

ना० पटेल, पं० मालवीय, दि. व. माधवराव, श्री० न. चि. केळकर

[१९१९]

पं. मोतीलाल नेहरू व श्रीमती सरोजिनी नायडू यांच्या समवेत दिल्ली येथे
श्री. विठ्ठलभाई पटेल

मागण्याहि कमिटीपुढें निवेदन केल्या. त्यानंतर टिळकांची साक्ष झाली. व अशा रीतीने या त्रिमूर्तीनीं स्वदेशाचीं गाऱ्हाणीं कमिटीच्या वेशीवर टांगून ठेवलीं. देशहिताच्या दृष्टीनें या तिघांच्या साक्षी इतरांच्यापेक्षां महत्त्वाच्या व वस्तुस्थितीच्या पूर्ण निदर्शक होत्या असेंच कोणाहि निःपक्षपाती मनुष्यास म्हणावें लागतें. त्यांत रागलोभाचा प्रश्न नाहीं. इतर शिष्टमंडळांतील साक्षीदारांनीं देशाच्या हिताच्या साक्षी दिल्या नाहींत असा त्यांचा अर्थ नाहीं. इतरांनाहि हिंदुस्थानच्या हिताचीच बुद्धि होती पण मागण्यांतला जो फरक होता तो तीव्रतेचा मोठा फरक होता. १९३७ सालीं जी पूर्ण स्वायत्तता मांतांना मिळाली ती काँग्रेसला १९१९ सालींच ताबडतोब पाहिजे होती व तिचा आग्रह पटेलानीं साक्षीत धरला; इतर म्हणजे बेझंटवाईच्या व नेमस्तांच्या शिष्टमंडळांना ही स्वायत्तता आस्तेकदम पाहिजे होती हा तो फरक होता. यामागें तपशिलांत जरी फरक होता तरी थोडासा तात्त्विक भेदहि होता. तो असा कीं काँग्रेसला द्विदलराज्यपद्धतीसारखी अर्धवट किंवा धेडगुजरी राज्यपद्धति मुळींच नको होती. पण बेझंट व नेमस्तांना ती पसंत होती.

सिलेक्ट कमिटीच्या पुढील साक्षी संपून तिचा समग्र रिपोर्ट बाहेर पडेपर्यंत काँग्रेस शिष्टमंडळानें आणखी एक महत्त्वाचें काम हातांत घेतलें. तें म्हणजे काँग्रेसच्या मागण्यांचा साऱ्या विलायतेंत प्रचार करायचा हें होय. त्याकरितां काँग्रेस शिष्टमंडळानें ठिकठिकाणीं व्याख्यानांचे दौरे काढले व ब्रिटिश जनतेची काँग्रेसबद्दल सहानुभूति वाढविण्याचा प्रयत्न केला. त्याबरोबरच त्यांनीं विलायतेंतील ठळक व्यक्तींच्या मुलाखतीहि घेतल्या. या बाबतींत टिळकांनीं शिष्टमंडळ विलायतेंत येण्यापूर्वी वरेंच काम केलें होतें व काँग्रेस शिष्टमंडळाचा पुढील मार्ग साफसुफ करून ठेवला होता त्याचा फार उपयोग झाला. टिळकांनीं पूर्वी अनेक संस्थांतर्फें सभा भरवून व्याख्यानें दिलीं होती. त्यामुळें जेव्हां काँग्रेसतर्फें व्याख्यानांचा दौरा निघाला तेव्हां शिष्टमंडळाचें ठिकठिकाणीं सहानुभूतिपूर्वक स्वागत झालें व त्यांच्या मागण्यांना अनुकूल वातावरण निर्माण झालें. काँग्रेस शिष्टमंडळानें सर्व पक्षांच्या पुढाऱ्यांच्या जरी भेटी घेतल्या तरी त्यांन मजूरपक्षाशीं आपला

संबंध अधिक निकटचा ठेवला. कारण मजूरपक्षांत लॅन्सवरी, वेजवूड, स्पूर यांसारखे जे पुढारी होते त्यांची काँग्रेसबद्दल सर्वांत अधिक सहानुभूति होती व हिंदुस्थानच्या हिताबद्दल त्यांना सर्वांत जास्त आस्था वाटत होती. पटेलानीं तर स्पूरशी सर्वांत अधिक स्नेह ठेविला. एक तर स्पूरना पटेलानि-विषयी व त्यांच्या कामाविषयी व पद्धतीविषयी आदर वाटत असे. शिवाय स्पूर हे एक तडफदार गृहस्थ असून मजूर पक्षाचे पार्लमेंटांतील नव्याने निवडून आलेले प्रतिनिधि होते तसेच, सिलेक्ट कमिटीचेहि ते सभासद होते. अर्थात् त्यांच्या सहवासाने पटेलानिच्या पुष्कळ लोकांशी गांठीभेटी होऊन ओळखी झाल्या व खाजगी रीतीनेसुद्धा त्यांना आपले म्हणणे मांडण्याची संधि मिळाली. पुष्कळदा व्याख्यान देऊन जें काम होत नसे तें अशा खाजगी भेटीगांठीनीं अधिक परिणामकारक होई.

इंग्लंड, स्कॉटलंड व वेल्स या भागांत निरनिगळ्या शहरां सुमारे दोन महिने व्याख्यानांचा कार्यक्रम चालू होता. ब्रिटिश कमिटीने या दौऱ्यांत शिष्टमंडळाशी चांगले सहकार्य केले. व्याख्यानांच्या वेळीं जनसमुदायहि चांगला जमत असे. शिष्टमंडळांतील बारा सभासदांपैकी बहुतेकांची व्याख्यानं झालीं. पटेलानीं बोर्नमथ, साउदॅम्प्टन, लिःहरपूल, न्यूकॅसल, मॅचेस्टर या ठिकाणीं व्याख्यानं दिलीं. बोर्नमथ येथे पटेलानिच्या बरोबर सरोजिनी नायडू, दिवाण माधवराव, खापडे ही मंडळी होती. पटेल म्हणाले, “आम्हांला ब्रिटिश लोकशाहीकडे पाहायचें आहे. आतांपर्यंत पार्लमेंटने आमचें कांहीं ऐकलें नाहीं. परंतु समजूतदार व स्वातंत्र्यप्रेमी ब्रिटिश लोक आमचें ऐकतील अशी आशा आहे. आम्हांला पार्लमेंटने दहा वर्षांची उमेदवारी करायला सांगितली आहे व त्यानंतर आमची लायकी ठरविण्याचा विचार होणार आहे. त्या दहा वर्षांनंतर पुन्हा दहा वर्षांनीं आमची परीक्षा होणार आहे ! म्हणजे हें परीक्षेचें शेषूट लांबत चाललें ! दीडशें वर्षे ब्रिटिश सत्ता हिंदुस्थानांत आहे. तरी तो देश अतिशय दरिद्री राहिला आहे. ही गोष्ट राज्यकार्यांना खात्रीनें भूषणावह नाहीं. हिंदुस्थान आजहि स्वराज्याला लायक आहे. आपले काय व्हायचें तें ती पाहून घेईल. पण आतां आम्हांला कोरडीं अभिवचनें व आश्वासनें नकोत ! एकच उदाहरण सांगतो. न्याय-

खातें व वसुलीखातें हीं वेगवेगळीं ठेवावीत अशा ठराव पार्लमेंटनें करून कित्तीक वर्षे झालीं ! पण अद्याप त्या बाबतीत कांहींच केलें गेलें नाहीं ! आम्हांला भाषण, सुदृग व सभा स्वातंत्र्य पाहिजे.” शेवटीं ब्रिटिश सत्तेपूर्वीं हिंदुस्थान कसा वैभवशाली देश होता हें पटेलानीं मेकॉलेच्या एका लेखांतून वाचून दाखविलें व आपलें भाषण संपविलें.

साउदॅम्प्टन येथें पटेल व दिवाण माधवराव यांचीं भाषणें तेथील प्रौढ-शिक्षणसंघातर्फे झालीं. त्यांच्या भाषणानंतर सत्रानें ठराव पास केला, कीं “या सभेनें उभयतांचीं भाषणें ऐकलीं आहेत व या सभेचें असें आग्रहाचें सांगणें आहे कीं काँग्रेसच्या मागण्यांप्रमाणें सुधारणाविलांत दुरुस्त्या व्हाव्या व हिंदुस्थानला वसाहतीचें स्वराज्य मिळेल अशी योजना करावी.” हा ठराव भारतमंत्री मि. मॉटॅग्यू, साउदॅम्प्टनतर्फे निवडलेले पार्लमेंटांतील प्रतिनिधि व मुख्य प्रधान यांच्याकडे पाठविण्याचें ठरलें. लिःहरपूलच्या व्याख्यानांत पटेलानीं सांगितलें, कीं “गेल्या महायुद्धांत हिंदुस्थाननें ब्रिटनला पंधरा कोटी पौंडाची देणगी दिली. पण देणगीची गोष्ट सोडली तरीसुद्धा स्वातंत्र्यप्रिय राष्ट्र म्हणून हिंदुस्थान हे समानतेचे हक्क मागत आहे त्यांत काय भिषडलें ? स्वातंत्र्य हा प्रत्येक राष्ट्रांतील लोकांचा जन्मसिद्ध हक्क आहे.” या भाषणावरहि एकमतानें ठराव पास करण्यात आला व अशा रीतीनें हिंदुस्थानच्या न्याय्य मागणीला सहानुभूति दर्शविण्यांत आली. वास्तविक हिंदुस्थानचा प्रश्न निघाला, कीं विलायतेंतले लोक त्याबद्दल उदासीन असायचे. परंतु या प्रकारच्या व्याख्यानांनीं ब्रिटिश लोक हिंदुस्थानबद्दल थोडा तरी विचार करूं लागले. न्यूकॅसलच्या सभेंत पटेलानीं सांगितलें कीं पांच दहा वर्षांत हिंदुस्थानला स्वराज्य पाहिजे, अशी आमची आग्रहाची मागणी आहे. मॅचेस्टरच्या सभेंत पटेलानीं श्रोत्यांना विचारलें, “वार्षिक दोन पौंड उत्पन्नावर माणसाला जगणें शक्य आहे काय ?” हा प्रश्न ऐकून सभेंत हशा पिकला. पटेल म्हणाले, “हिंदुस्थानांत मात्र एवढ्याशा उत्पन्नावर लाखों लोक अर्धपोटी आहेत.” हें विधान ऐकणाऱ्यांना आश्चर्यकारक वाटलें. पण तें खरें असल्याचें पटेलानीं त्यांना पटवून दिले. हिंदुस्थानच्या एकर

स्थितीची जाणीव विलायतेंत उत्पन्न करणें अतिशय आवश्यक आहे एवढें मात्र त्यावरून दिसलें.

शिष्टमंडळाचा व्याख्यानांचा दौरा यशस्वी झाला; पण त्यांत त्यांना बऱ्याच अडचणींना तोंड द्यावें लागलें. या अडचणी त्या वेळीं चालू असलेल्या रेल्वेंतील संपामुळें उद्भवल्या. पूर्वी आंखलेल्या कार्यक्रमाप्रमाणें जरी पुष्कळ ठिकाणी व्याख्यानें झालीं तरी संपामुळें सर्व ठिकाणी व्याख्यानें झालीं नाहींत. कारण पुढेपुढे संपाच्या वाढत्या जोरामुळें व्याख्यानें देणें अवघडच नव्हे तर अशक्य होऊं लागलें. जेथें व्याख्यानें झालीं त्या ठिकाणीं सुद्धा कशा गैरसोयी व अडथळे उत्पन्न झाले त्याचीं थोडीं उदाहरणें देतां. आगगाड्या व मोटारी या नेहमीं माणसांनीं भरून जात असल्यामुळें शिष्टमंडळांतील सभासदांना ठिकाणाला बोटीनें जावें लागे. त्यामुळें ज्या प्रवासांला एरवीं पांच तास लागायचे त्याला अकरा तास लागले ! शिवाय ज्या ठिकाणी इतकी गैरसोय सोसूनहि सभासद जात तेथें सुद्धा त्यांची उतरण्याची व जेवण्याची सोय होणें मुश्किलीचें होई, कारण जेथें उतरायचें व जेवायचें अशीं सारीं चांगलीं हॉटेलें माणसांनीं गच्च भरलेलीं असत ! मग अखेर दुधाची तहान ताकावर भागवावी त्याप्रमाणें एकादें घर उतरायला पाहून व कुठेंतरी एकाद्या रेस्टॉरंटमध्ये जाऊन सभासदांना आपला आहार उरकून घ्यावा लागे ! तरीपण ज्याचा शेवट गोड तें सारंच गोड असें सर्वांनीं मानून घेतलें.

इकडे व्याख्यानांचा दौरा ऑक्टोबरच्या अखेरीस संपण्याच्या सुमारास तिकडं सिलेक्ट कमिटीचें साक्षी घेण्याचें कामहि संपलें व आतां कमिटी रिपोर्ट तयार करण्याच्या उद्योगास लागली. रिपोर्टाबद्दलच्या वादविवादास खाजगी रीतीनें सुरवात झाली. त्यांतून सर्वसाधारणपणें असा ध्वनि निघत होता, कीं हिंदुस्थानला जबाबदारीची राज्यपद्धति टप्प्याटप्प्यानें देण्यांत येईल. द्विदल राज्यपद्धति प्रांतांना लागू होईल; मध्यवर्ती सरकारांत मात्र काँग्रेसीच लोकांनी लोकनियुक्त प्रतिनिधींच्या ताब्यांत दिलीं जाणार नाहींत, इत्यादि. एकंदरीनें हा कयास पुढें खरा ठरला. मात्र “तुम्ही ही एक शुल्लक गोष्ट आम्हांला देतां आहांत.” या पटेलानांच्या बोलण्याचा मॉटेग्यू-साहेबावर परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. हिंदुस्थानचें हित पाहा-

ण्याला हिंदुस्थानच समर्थ आहे; तें पाहाण्याचें व ठरविण्याचें काम काहीं नुसत्या पार्लमेंटचें नाहीं हें जें पटेलांचें आग्रहाचें सांगणें होतें त्याचा पुष्कळ उपयोग झाला. कारण सुधारणेच्या कायद्याच्या प्रस्तावनेंत हिंदुस्थानांतील लोकांच्या सहकार्यानें पार्लमेंट सुधारणा घडवून त्या अमलांत आणील अशा अर्थाचें जें वाक्य आहे तें या पटेलांच्या आग्रहामुळे घातलें गेलें असें पुष्कळांचें मत आहे.

पटेलांचे मजूरपक्षांशीं संबंध फार सलोख्याचे होते हें वर सांगितलेंच आहे. मजूरपक्षातर्फें सभा बोलावून व मुलाखती करून त्यांनीं ते अधिक दृढ केले. यापैकीं एक महत्त्वाची सभा मजूरपक्षाचे पुढारी लॅन्सवरी यांच्या अध्यक्षतेखालीं तारीख २५ ऑक्टोबरला आल्बर्ट हॉलमध्ये भरविण्यांत आली. वेझ्टव्हाईचा पक्ष, कॉंग्रेस पक्ष व होमरूल लीग या सर्वांना आपलें म्हणणें मजूरपक्षानें कॉमन्ससभेपुढें मांडावें असें वाटणें साहजिक होतें व या सभेच्या निमित्तानें ही सर्व मंडळी एकत्र जमण्याचा योग आला. टिळक, खापडें, हॉर्निमन, पटेल, चमनलाल इत्यादिकांना निमंत्रणें होती. जशाच्या तशा विलाला पाठिंबा देणारी ही सभा असेल तर आपण सभेला येणार नाहीं असें टिळकांनीं सांगितलें. सभेंत स्वयंनिर्णयाच्या हक्काचा सर्वंकष ठराव येईल असें आश्वासन मिळाऱ्यावर टिळक सभेला गेले. परंतु प्रत्यक्ष सभा चालू झाल्यावर तत्र मतभेद दिसून आले. एका बाजूला विझांटव्हाईचा पक्ष व दुसऱ्या बाजूला होमरूल लीग व कॉंग्रेसपक्ष असा हा सामना तर होताच पण दुसऱ्या पक्षांतहि दोन पंथ होते. टिळक पटेलांचें म्हणणें, कीं विलांत आम्हीं सांगूं त्या दुरुस्त्या करून तें पास करावें तर हॉर्निमन चमनलाल यांचें म्हणणें, कीं मुळीं असें विलच आम्हांला नको. विझांटव्हाईना तर विल सर्व पसंत होतें. त्यांनीं मॉटेग्यूसाहेबांच्या विलाला निःसंदिग्ध शब्दांत पाठिंबा दिला. पटेलांनीं अर्थात्च आपल्या भाषणांत विझांटव्हाईना जोराचा विरोध केला. त्याच वेळीं खापडें यांनीं आपल्या मर्मभेदक विनोदी भाषणांत विझांटव्हाईना पूतना मावशीची उपमा दिली ! विझांटव्हाईनीं या उपमेला हरकत घेतली. पण पटेलांनीं खापड्यांच्या या उपमेचें पूर्णपणें समर्थनच केलें ! यामागे

इकडे बिझांटवाई एका टोकाला जाऊन विलाला अनुकूल होत्या तर तिकडे हॉर्निमन व चमनलाल हे विलच नको म्हणून दुसऱ्या टोकाला गेले हांते. पण टिळक, पटेल, खापर्डे, यांनी सुवर्णमध्य साधून दुरुस्थांसह विल पाहिजे असे प्रतिपादन करून सभा जिंकली. या सभेनंतर लवकरच म्हणजे ३ नोव्हेंबरला टिळक, केळकर, हिंदुस्थानास यायला निघाले व पुढील कामासाठी पटेल—खापर्डे विलायतेंत राहिले. कारण अद्यापि सिलेक्ट कमिटीचा रिपोर्ट तयार व्हायचा होता; व तो झाल्यावर सुधारणांचें विल पार्लमेंटांत यायचें होतें. तेव्हां त्या वेळीं मजूरपक्षाच्या साहाय्यानें विलाला उपसूचना आणाव्या अशा हेतूनें पटेल पुढील उद्योगास लागले. काँग्रेसच्या मागण्यांना अनुकूलता दाखविणारे फक्त बेनस्पूर हे एकच मजूरपक्षाचे प्रतिनिधि सिलेक्ट कमिटीवर होते. स्पूरशीं स्नेह ठेवून पटेल त्यांच्याबरोबर विलासंबंधी चर्चा करण्यांत तासचे तास घालवीत; आणि त्यांना सर्व प्रकारची माहिती पुरवून आपल्या मागण्या कशा न्याय्य आहेत तें त्यांना पटवून देत. त्याचा परिणाम पटेलानीं दिल्ली काँग्रेसच्या ठरावानुसार ज्या सुधारणा सुचविल्या त्या बेनस्पूरनीं कमिटीपुढें मांडण्याचें आश्वासन दिलें व त्याप्रमाणें त्यांनीं केलें. परंतु साऱ्या कमिटींत आपण एकटेच एका बाजूला आहोंत अशी जेव्हां त्यांची खात्री झाली तेव्हां त्यांना सखेदाश्चर्य वाटलें यांत विशेष नाही. तरीण जेव्हां विल पार्लमेंटांत चर्चेंला निघेल तेव्हां आपण पटेलानीं सांगितलेल्या उपसूचना मांडूं असें त्यांनीं कबूल केलें. त्याबरोबरच मजूरपक्षाच्या इतर सभासदांना भेटून त्यांच्यापुढें आपलें म्हणणें स्पष्ट करावें असेंहि पटेलाना त्यांनीं सांगितलें. त्याप्रमाणें पटेलानीं मजूरपक्षाच्या निरनिराळ्या पुढाऱ्यांच्या गांठी घेऊन त्यांना आपलें म्हणणें पटवून दिलें. याप्रमाणें सरळ गोष्टी चालू असतांना त्यांत काहीं भानगड झाली नाही तरच आश्चर्य असें म्हणावें लागतें ! कारण याच वेळीं बिझांटवाईनीं मजूरपक्षाच्या पुढाऱ्यांना फोडून आपल्या बाजूकडे वळविण्याची कारवाई सुरू केली ! वाहेरच्या लोकांशीं भांडत बसणें ही गोष्ट तितकीशी कठीण नसते पण घरच्या भांडणांना तोंड देतांना मनुष्याला फार जपून वागावें लागतें व त्यामुळें जिकार वाढते. बिझांटवाईच्या कारस्थानामुळें पटेलानांच्या अडचणी

वाढल्या. कारण बाई मजूर पुढाऱ्यांना चक्र सांगत, कीं तुम्ही पटेलंच्या उपसूचनांकडे मुळींच लक्ष देऊ नका ! परंतु याहि कठीण प्रसंगांतून पटेल चिकाटी धरून पार पडले व त्यांनीं मजूरपक्षाला आपलें म्हणणें पार्लमेंटांत मांडण्यास प्रवृत्त केलें. एवढ्यावरच पटेल थांबले नाहींत. इतर पक्षांतल्या लोकांबरोबरहि त्यांनीं वाटाघाटी केल्या व त्यांना काँग्रेसच्या उपसूचना समजावून दिल्या. त्या लोकांपैकीं फक्त मॅकलम स्कॉट हे पटेलंच्या उपसूचनांना पाठिंबा देण्याला तयार झाले. पटेलंनीं त्यांना चार वेळां भेटून सर्व गोष्टी स्पष्ट केल्या व ज्यांना ज्यांना उपसूचनांवर कांहीं खुलासे पाहिजे असतील त्या सर्वांना त्यांनीं खुलासे पुरविले. पुढें ३ डिसेंबरला बिल पार्लमेंटांत आलें. त्यावर तीन दिवस चर्चा झाली. पटेलंना गॅलरीखालीं सभासदांच्या बसण्याच्या ठिकाणाजवळच एक जागा मिळाली. त्यामुळें त्यांना वादविवाद चांगले ऐकायला मिळत व उपसूचना मांडणाऱ्या सभासदांना चांगला आधार देतां येई. मधून मधून सभासद धूम्रपानाच्या खोर्लांत किंवा भोजनगृहांत किंवा लॉबीमध्येहि जात. त्यांच्याबरोबर पटेल हळू आवाजांत चर्चा करून त्यांना आयत्या वेळीं अवश्य त्या गोष्टींची माहिती सांगत असत. पटेलंच्या एकट्याच्या या साऱ्या हालचाली मॉटेग्यूसाहेबांना कशा जाणवल्या हें लवकरच निदर्शनास आलें. मॉटेग्यूसाहेबांनीं घाईघाईनें एक चिठ्ठी पेन्सिलीनें लिहिली व त्रिलाला उपसूचना आणणाऱ्या एका सभासदाला तेथेंच ती पोचती केली. ही चिठ्ठी त्या सभासदाकडे येतांच ती अर्थात्च पटेल जवळ बसले असल्यामुळें त्यांनाहि वाचयला मिळाली. या चिठ्ठींत मॉटेग्यूसाहेबांनीं असा मजकूर खरडला होता, कीं “निदान या वेळेला तरी तुम्ही बिलावर विरोधी टीका करूं नका. आपल्याला फार मोठे राजकीय हक्क मिळताहेत असें हिंदुस्थानच्या लोकांना वाटेल असें कांहीं तरी यावेळीं बोला !” त्या वेळीं पटेलंच्या शेजारीं निहालसिंग बसले होते. त्यांच्या जवळ त्या सभासदानें चिठ्ठी दिली आणि सांगितलें, कीं तुम्ही विलायतेंत हिंदुस्थानकरितां जी कामगिरी केली तिच्याबद्दल बक्षीस ही चिठ्ठी आपल्याजवळ ठेवा ! अखेर कोणतीच उपसूचना पास झाली नाहीं तरी हिंदु-

स्थानची खरी बाजू कोणती ती पटेलंच्या मदतीमुळे व प्रयत्नांमुळे ब्रिटिश सरकारपुढे स्पष्टपणे मजूर पक्षाला मांडतां आली.

याप्रमाणे सुधारणा कायद्याची पार्लमेंटांत चर्चा चालली. असतां हिंदु-स्थानांत पंजाब प्रकरणांतिल दृष्ट्यांवर साफसुफी करण्याकरितां सरकारनें हंटर चौकशी कमिशनची नेमणूक केली होती. पण त्यावर काँग्रेस व मुस्लिम लीग यांचा एकहि प्रतिनिधि सरकारनें घेतला नाहीं. तशांत जखमेवर मीठ चोळावे त्याप्रमाणे हिंदुस्थान सरकारनें इंडेमनिटी बिल (नुकसान भरपाईचे बिल) पास केलें व या रीतीनें जे अधिकारी गुन्हेगार ठरतील त्यांना शिक्षा न होण्याची तजवीज करून ठेवली ! अशा वेळीं ब्रिटिश काँग्रेस कमिटीनें व काँग्रेस शिष्टमंडळानें एक जाहीरनामा काढला व हिंदुस्थान सरकारच्या अविचारीपणा-मुळे व अविश्वासपणामुळे किती गंभीर परिस्थिति निर्माण झाली आहे याची जाणीव ब्रिटिश जनतेला करून दिली. पंजाब प्रकरणाची तड लावण्याकरितां पटेलानीं आपल्याकडून शक्य तेवढी खटपट विलायतेंत केली. १८ डिसेंबरला मि. वेनस्पूर यांनीं कॉमन्सच्या सभागृहांत शिष्टमंडळांना मोठी मेजवानी दिली. त्यांत पटेलाना निमंत्रण असल्यानें ते आले होते. वेनस्पूर साहेबांनीं पटेलाना गौरवपर उल्लेख केला. पटेलानीं उत्तरादाखल विस्तृत भाषण केलें. त्यांत त्यांनीं हिंदुस्थानची पूर्ण स्वराज्याची मागणी कशी न्याय्य आहे याचें खुलासेवार विवेचन केलें व मजूरपक्षाला या मागणीस सहानुभूतिपूर्वक पाठिंबा देण्याची विनंती केली. हिंदुस्थान सरकार हें लांकडी ठोकळ्यासारखें बथड व ताठर झालें आहे असें ते म्हणाले. मेजवानीचा सभारंभ संपल्यावर पटेलानीं पंजाब प्रकरणाचा उल्लेख करून सांगितलें, कीं हिंदुस्थानच्या पांच मागण्या तर ताबडतोब पुऱ्या झाल्या पाहिजेत. त्या म्हणजे, व्हाइसरॉयाना परत बोलवावे, ओडवायरीची चौकशी करावी, डायरला नोकरीवरून काढून टाकून त्याला शिक्षा करावी, इंडेमनिटी व रौलॅट कायदे रद्द करावे व खिलाफतीचा प्रश्न समाधानकारक रीतीनें सोडवावा. या गोष्टी जर झाल्या नाहींत तर भयंकर परिस्थिति होईल असें स्पष्ट सांगितलें. यावर वेनस्पूरनीं मजूरपक्षानें या मागण्यांचा जरूर विचार करावा असें म्हटलें. हंतु पंजाबप्रकरणाचा पाठपुरावा करायचा म्हणजे नुसत्या मजूर-

पक्षाची सहानुभूति त्या वेळेला तरी उपयोगी पडणारी नव्हती; कारण तो पक्ष कांहीं तेव्हां अधिकारारूढ नव्हता. म्हणून ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या ठरावानुसार पटेलानीं पुढल्या वर्षी म्हणजे १९२० सालीं खुद्द मॉटेग्यू साहेबांची भेट घेतली. त्यांत पटेलानीं हिंदुस्थानच्या परिस्थितीसंबंधी विशेषतः पंजाबप्रकरणीं काँग्रेसच्या ज्या आग्रहाच्या व ताबडतोबीच्या मागण्या होत्या त्या खुलासेवार सांगितल्या. पण चेम्सफर्डसाहेबांना हिंदुस्थानांत व्हाइसरॉयाच्या जागी न ठेवतां त्यांना विलायतेंत परत बोलवावें या मागणीला मॉटेग्यूनीं जोराचा विरोध केला. त्यांचें म्हणणें असें कीं चेम्सफर्ड हे तर व्हाइसरॉयाच्या जागी राहिलेच पाहिजेत ! कारण ते नसते तर सुधारणा विलच अस्तित्वांत आलें नसतें ! त्यांनीं असेंहि सांगितलें कीं ओडवायरसारख्या अधिकाऱ्यांना शिक्षा करण्यानें किंवा व्हाइसरॉयाला परत बोलावण्यानें कांहीं उपयोग होणार नाही. ओडवायरच्या कृत्यांबद्दल आम्हीं त्याच्यावर कागदोपत्रीं सपाटून टीका केली आहे तेवढी शिक्षा त्याला पुरी आहे ! पटेलानीं यावर उत्तर दिलें, कीं ओडवायर आणि व्हाइसरॉयांना तर तुम्हीं शिफारसपत्रें दिलीं ! असें असतांना तुम्हीं त्यांच्यावर टीका केली या म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ? पुढें रौलॅट अॅक्टचा मुद्दा निघाला तेव्हां मॉटेग्यू म्हणाले, कीं या अॅक्टचा प्रत्यक्ष उपयोग सरकारनें कांहींच केलेला नाही. कायदेमंडळाला तो पहिल्याच अधिवेशनांत रद्द करतां येईल. त्यावर पटेलानीं विचारलें कीं रौलॅट अॅक्ट निरुपयोगी ठरला आहे म्हणतां मग तो सरकारनें दत्तरांत ठेवला तरी कशाला ? शिवाय तुम्ही म्हणतां कीं कायदेमंडळाला तो रद्द करतां येईल. पण सुधारणा कायद्याप्रमाणें एकाद्या बिनसरकारी सभासदानें जर रौलॅट अॅक्ट रद्द करणारें विल कायदेमंडळांत आणलें तर व्हाइसरॉय त्याला प्रतिबंध करूं शकेल त्याची काय वाट ? मॉटेग्यूसाहेबांनीं यावर सांगितलें, कीं अशा प्रकारच्या विलाला व्हायसरॉय अडथळा आणील असें फारसें वाटत नाही ! तरीपण आपल्या मागण्यांची दाद लावण्याकरितां तुम्हीं जर सनदशीर चळवळ केलीत व ती करतांना माझ्यावर किंवा विलायत सरकारवर किंवा हिंदुस्थान सरकारवर तुम्हीं जरी टीका केलीत तरी, माझी त्याला हरकत नाही. मात्र तुमच्या त्या असहकारितेच्या

चळवळीला माझा तीव्र विरोध आहे. (नुकतेंच महात्मा गांधींनी असहकारितेच्या चळवळीसंबंधी एक जाहीर पत्रक काढलें होतें.) या चळवळीमुळें देशांत शांतता नांदणार नाही असें माँटेग्यू म्हणाले. पटेलानीं यावर स्वयं सांगितलें, कीं काँग्रेसच्या मागण्या तुम्हीं जर पुण्या केल्या नाहीत तर या चळवळीचा जोर वाढल्याशिवाय राहाणार नाही. परंतु पटेलंचा इशारा माँटेग्यूंनीं मनावर घेतला नाही. पंजाब प्रकरणाबद्दल तर त्यांनीं असें सांगितलें कीं ब्रिटिश प्रधानमंडळ त्या बाबतींत जें ठरवील तें मला प्रमाण आहे, तरी माझे तुम्हांला आग्रहाचें सांगणें आहे, कीं “ झालें गेलें तें विसरा व पुढच्या कार्याला लागा. ” याप्रमाणें पटेलानीं विलायतेंत प्रतिकूल परिस्थितीला धैर्यानें तोंड देऊन देशाची कामगिरी केली व त्याबद्दल त्यांना अनेकांनीं धन्यवाद दिले. त्यांतील कांहींचा उल्लेख खालीं करून हें प्रकृपुंरें करूं. काँग्रेसनें प्रसिद्ध केलेल्या शिष्टमंडळाच्या कामाच्या रिपोर्टांत म्हटलें—“ आम्हांला सांगण्यास मुळींच संकोच वाटत नाही कीं काँग्रेसची आज्ञा पाळण्यांत आम्हांला जें कांहीं यश मिळालें तें केवळ पटेलंच्या प्रयत्नांमुळें मिळालें. म्हणून पटेलानीं काँग्रेसचे जनरल सेक्रेटरी या नात्यानें शिष्टमंडळाची जी अपूर्व सेवा केली तिजबद्दल आम्हांला अतिशय आदर वाटत आहे व तो आम्ही नमूद करून ठेवीत आहों. त्यांनीं शिष्टमंडळाचें काम इतकें कौशल्यानें केलें, कीं त्यांत भांडणाचे प्रसंग क्वचितच उद्भवले आणि त्यांत एकंदरीनें एकमत्यच राहिलें असें म्हणावयास कांहींच हरकत नाही. आम्ही इतर मंडळी हिंदुस्थानांत यावयास निघालों व आमच्याबरोबर पटेलानींहि निघण्याची तयारी केली होती. परंतु बिल निकालांत निघेपर्यंत ते केवळ कर्तव्यबुद्धीनें मागें राहिले ही गोष्ट विशेष उल्लेख करण्यासारखी आहे. ” मजूरपक्षानें काँग्रेसला तार पाठविली त्यांत म्हटलें—“ काँग्रेसला शिष्टमंडळानें व विशेषतः काँग्रेसचे जनरल सेक्रेटरी पटेल यांनीं हिंदुस्थानच्या पूर्ण स्वराज्याच्या न्याय्य मागणीची जाणीव करून देण्यास आम्हांला जी मदत केली त्याबद्दल आम्हांला त्यांचेविषयी अतिशय आदर वाटत आहे व तो व्यक्त करण्याची संधि आम्ही या तारेनें घेत आहोंत. ”

पटेलानीं विलायतेंत राहून जी देशसेवा केली तिला हिंदी राष्ट्राच्या इतिहासांत खात्रीनें फार महत्त्वाचें स्थान आहे. हिंदुस्थानच्या वतीनें परदेशांत जायति करणें ही किती आवश्यक गोष्ट आहे हें त्यांना व इतर सुज्ञ पुढाऱ्यांना त्या वेळीं पूर्णपणें पटलें. पटेलानीं परदेशांत चळवळ करण्याची इच्छा अखेरपर्यंत कशी कायम होती व ती फलद्रूप होण्याकरितां त्यांनीं कसे जिवापाड परिश्रम केले हें आपल्याला पुढें ओघानें समजणारच आहे.

पटेल विलायतेंतून हिंदुस्थानांत परत आल्यानंतर त्यांचें ठिकठिकाणीं मोठें स्वागत करण्यांत आलें, व राष्ट्रीय सभेनेंही त्यांच्या विलायतेंतील कार्याचा गौरवपर उल्लेख केला. परंतु थोड्याच अवधींत पटेलानीं हिंदुस्थानांतील नव्या परिस्थितीला तोंड द्यावें लागलें. तिचा विचार पुढील प्रकरणांत करूं.

पटेल व गांधीयुगाचा उदय

लोकमान्य टिळक विलायतेहून आल्यानंतर ते पुढल्या वर्षी म्हणजे १९२० साली ३१ जुलैच्या मध्यरात्री दिवंगत झाले; आणि दुसऱ्याच दिवशी सकाळी राजकारणांत ज्याला गांधीयुग म्हणतात त्याचा उदय झाला. हिंदुस्थानच्या अलीकडील इतिहासांत हा योगायोग विलक्षण होता यांत शंका नाही. लोकमान्यांच्या आकस्मिक मृत्यूमुळे आपला मोठा आधार टासळला असें पटेलाना सहाजिकच वाटलें. कारण त्यापूर्वी पांच-सहा वर्षे व विशेषतः विलायतेंत टिळक व पटेल हे राजकारणांत एकदिलानें वागत होते आणि त्यांचा स्नेह दृढ होत चालला होता. मिळेल तें जतन करावें व अधिक मिळविण्याकरितां सरकारशीं सर्व वाजूंनीं सारखा झगडा चालू ठेवावा हें उभयतांचें राजकीय धोरण असे. टिळक हे मोठे व्यवहारचतुर, उद्योगी, विचारवंत आणि राजकारणाचा सूक्ष्म अभ्यास करणारे कार्यकुशल मुसद्दी असल्यानें त्यांच्या मृत्यूमुळे देशाची सर्वांत मोठी हानि झाली असें त्यांचें मत होतें. ते त्या वेळीं एके ठिकाणीं म्हणाले, कीं “ टिळक हे जनतेचे जन्मजात पुढारी होते. आधुनिक भारताचे ते निर्माते होते असें म्हटल्यास त्यांत कांहींच अतिशयोक्ति नाही. हिंदुस्थानावरील प्रेम हा त्यांचा धर्म होता. हिंदी स्वातंत्र्याच्या लढ्याचा इतिहास जेव्हां लिहिला जाईल, तेव्हां त्यांत टिळकांचें नांव अग्रभागीं चमकेल. “ स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळविणारच. ” हा स्फूर्तिकारक संदेश त्यांनीं देशाला दिला. आणि मी हें निश्चित सांगतो कीं त्यांनीं स्वराज्य पुष्कळ वर्षे अलीकडे आणलें आहे. ” टिळकांचें धोरण पटेलाना कसें पटलें होते हें या उद्गारांवरून समजतें.

आतां, असहकारितेच्या चळवळीचा साद्यंत इतिहास लिहिणें हें या पुस्तकाच्या कक्षेंत येत नसल्यामुळे या चळवळीशीं पटेलाना संबंध कसकसा आला व पटेलानीं या वेळीं देशकार्य कोणतें साधलें एवढेंच आपणाला पाहा-

यचें आहे. परंतु प्रथमतः एक गोष्ट स्पष्ट केली पाहिजे, कीं पटेलाना गांधी-बद्दल व्यक्तिशः आदर कितीहि असला तरी राजकारणांत दोघांचें एकमत झालें नाहीं. गांधींची राजकीय चळवळीची विशिष्ट पद्धति पटेलाना मनापासून आवडणें शक्य नव्हतें. गांधींचें व्यक्तिमत्व त्यांच्या चळवळीचा जोर, त्यांचें राजकीय तत्त्वज्ञान व ध्येयवादित्व यांपुढें जरी पटेलानीं अनेकदां नमतें घेतलें तरी तें देशांत एकोपा राहाना व काँग्रेसचें वर्चस्व टिकावें चासार्थी. एरवीं गांधींच्या धोरणाबद्दल आपलीं मतें त्यांनीं अनेकदां निर्भीडपणें बोलून दाखवलीं आहेत. यासंबंधीं एक दोन उदाहरणें नमूद करण्यास हरकत नाहीं. गांधी-आयर्विन करार ही एक भयंकर चूक होती असें त्यांचें म्हणणें होतें. ज्या वेळीं हरिजनकार्याकरितां गांधींनीं तीन आठवड्यांचें उपोषण केलें व नंतर त्यांची बंधमुक्तता झाली तेव्हां त्या कार्याकरितां त्यांनीं कायदेभंगाची चळवळ बंद केली. या वेळीं पटेल व्हिएन्ना येथें मृत्युशय्येवर असतांना ते व सुभाषचंद्र बोस या उभयतांनीं एक पत्रक प्रसिद्ध केलें कीं “ गांधींची ही वृत्ति म्हणजे काँग्रेसचें सध्यांचें धोरण अपयशीच ठरलें याचा कबुलीजबाबच होय. राजकीय पुढारी म्हणून महात्मा गांधी हे अयशस्वी ठरले आहेत असें आमचें स्पष्ट मत आहे. नवीन तत्त्वावर व नवीन धोरणावर काँग्रेसची आमूलाग्र पुनर्घटना करण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे. याकरितां राष्ट्राचें पुढारीपण बदलणें अवश्य झालें आहे. कारण महात्मा गांधी जोपर्यंत पुढारी वर्गांत आहेत तोपर्यंत हा बदल त्यांच्या तत्त्वाविरुद्ध करणें म्हणजे त्यांचावरच अन्याय करण्यासारखें आहे. काँग्रेसमध्येच जर हा बदल घडून आला तर उत्तमच. पण जर तसें न झालें तर काँग्रेसमध्येच एक नवा जहालांचा गट स्थापन करावा लागेल. असहकारिता टाकतां यायची नाहीं पण जी असहकारिता करायची ती चढाईच्या स्वरूपाची आणि सर्व बाजूंनीं व्हायला पाहिजे. ”

आतां पटेल जेव्हां आपली कामगिरी संपून हिंदुस्थानांत आले त्या सुमाराची परिस्थिति कशी होती पाहा. नुकत्याच झालेल्या अमृतसरच्या काँग्रेसमध्ये माँटेग्यू-चेम्बफर्ड सुधारणा या अपुऱ्या, असमाधानकारक व अनिराशाजनक आहेत असें ठरविण्यांत आले होतें तरीपण त्या राबवाव्या

व अशा रीतीने काँग्रेसने सरकारशी प्रतियोगी सहकारिता करावी असें या काँग्रेसमध्ये ठरविण्यांत आले. या प्रतिसहकारितेला यावेळीं गांधींची पूर्ण संमति होती. एवढेंच नव्हे तर या ठरावांत 'निराशाजनक' हा शब्द गाळला तर बरें असें त्यांना वाटत होतें. पण लोकमान्यांच्या वर्चस्वानुळे त्या वेळीं तो शब्द ठरावांत घालण्यांत आला. परंतु ही काँग्रेस संपल्यानंतर दोन तीन महिन्यांनीं जणू काय इकडची सृष्टि तिकडे होऊन गेली! पंजाब प्रकरणाची चौकशी करण्याकरितां सरकारनें जी हंटर कमिटी नेमली होती तिचा रिपोर्ट बाहेर पडला आणि सरकारी अधिकाऱ्यांना गुन्ह्यांपासून संरक्षण देण्याचा कायदा पास करण्यांत आला. डायर व ओडवायर यांना निर्दोषी ठरविण्यांत आले. इंग्लंडचे मुख्य प्रधान मि. लॉर्ड जॉर्ज यांनीं हिंदुस्थानातील मुसलमानांना जीं अभिवचनें दिलीं तीं पूर्ण केलीं नाहींत आणि तुर्की साम्राज्याचा आशियातील खलिफ्याच्या हद्दींतला भाग ब्रिटन व फ्रान्स यांनीं वांटून घेतला! याविरुद्ध हिंदी मुसलमानांनीं चळवळ सुरू केली. तिलाच खिलाफतीची चळवळ म्हणतात व तिला गांधींनीं उचलून धरलें. इतकें कीं १९२० सालच्या पहिल्या तीन महिन्यांचें राजकारण गांधींनीं या चळवळीभोंवतीं हिंडविलें! मार्चच्या आरंभीं मुसलमानांचें शिष्टमंडळ मौ. महंमदअल्ली यांच्या नेतृत्वाखालीं इंग्लंडला रवाना झालें. यानंतर तारीख १९ मार्च हा दिवस राष्ट्रीय शोकदिन मानून त्या दिवशीं उपवास, प्रार्थना व हरताळ पाळावा, असें ठरविण्यांत आलें. मुसलमानांची मनें संतुष्ट होतील अशा रीतीनें तुर्की साम्राज्याचा प्रश्न जर विचारांत घेतला जाणार नाहीं तर असहकारितेची चळवळ भी माझ्या नेतृत्वाखालीं सुरू करीन असें गांधींनीं जाहीर केलें.

अशा रीतीनें सरकारशी असहकारितेची कल्पना ही खिलाफतीच्या प्रश्नापासून मुख्यतः उद्भवली. तरीहि मध्यंतरीं पंजाब प्रकरणीं हंटर कमिटीच्या रिपोर्टांनं अन्याय दूर न करण्यांत दाखविलेला अदूरदर्शीपणा; आणि स्वराज्याचे अधिक हक्क न देण्यांत ब्रिटिश सरकारनें केलेला कृपणपणा यामुळेहि सरकारशी असहकारिता करण्याच्या कल्पनेला जोर मिळाला. १९२० च्या उन्हाळ्यांत ही परिस्थिति अत्यंत गंभीर होऊन गेली!

पट्टाभिसीतारामय्या यांच्या शब्दांत सांगायचें तर या वेळीं “खिलापत, पंजाब व अपुऱ्या सुधारणांचा गुप्त प्रवाह ही त्रिवेणी राष्ट्रीय असंतोषरूपी महापुरानें दुथडी भरून चालली.” असहकारितेच्या कल्पनेला सर्व प्रांतांतून पाठिंबा मिळाल्यानंतर कलकत्ता येथील काँग्रेसच्या जादा अधिवेशनाला सुरवात झाली. हें अधिवेशन ४ ते ९ सप्टेंबर १९२० पर्यंत चाललें होतें. लाला लजपतराय अध्यक्ष होते. पटेल अर्थातच काँग्रेसचे जनरल सेक्रेटरी असल्यानें हजर होते. मुख्य ठराव असहकारितेसंबंधीचा होता. तो गांधीनीं मांडला व १८८६ विरुद्ध ८३४ मतांनीं पास झाला. सरकारी पदव्या व विनपगारी अधिकाराचे हुद्दे सोडणें, सरकारी दरवार वगैरे सरकारी समारंभांस हजर न राहाणें, सरकारी किंवा सरकारची मान्यता असलेल्या शाळा कॉलेजांतून मुलें हळूहळू काढणें व त्याऐवजीं राष्ट्रीय शाळा कॉलेजे काढणें, ब्रिटिश कोर्टांवर हळूहळू बहिष्कार टाकणें व त्याऐवजीं खाजगी पंचायत कोर्टें स्थापणें, मेसापोटेमियांतील लष्करी, कारकुनी व मजूरदार पेशाच्या लोकांनीं भरती होण्याचें नाकारणें, कायदे कौन्सिलावर बहिष्कार घालणें, व परदेशी मालावर बहिष्कार घालणें या मुख्य गोष्टी ठरावांत होत्या. या ठरावाची अम्मलबजावणी कसकशी करावयाची त्याचा तपशील ठरविण्याकरितां म. गांधी, पांडित मोतीलाल नेहरू व विठ्ठलभाई पटेल यांची कमिटी नेमण्यांत आली. काँग्रेसच्या ठरावानुसार पटेलानीं आपलें नांव कौन्सिल ऑफ स्टेटच्या उमेदवारींतून परत घेतलें आणि असंबलीच्या जागेचा राजीनामा देणारे पटेल हे पहिलेच सभासद होते. तसेंच त्यांनीं वांद्रिं येथील लोकल बोर्डांतील सरकारनियुक्त जागेचा राजीनामा दिला.

येथवर प्रत्यक्ष हकीगत काय घडली ती सांगितली. आतां या वेळीं पटेलाने स्वतःचे कोणते विचार होते ते सांगणें अवश्य आहे. वर सांगितल्याप्रमाणें ज्या वेळीं गांधी, नेहरू व पटेल यांची कमिटी नेमली जाऊन तींत चर्चेला सुरवात झाली तेव्हां चर्चेलाच मुळीं फाटे फुटूं लागले. कलकत्त्याच्या ठरावांतील कायदे कौन्सिलावरील बहिष्कार हीच मतभेदाची सर्वांत महत्त्वाची बाब होऊन बसली. गांधी व नेहरू एका बाजूला व पटेल दुसऱ्या बाजूला असें दुमत या कमिटीच्या रिपोर्टांत दिसून आलें.

पटेलाना कौन्सिलवरील बहिष्कार पसंत नव्हतो. केवळ शिस्तीकरितां त्यांनीं काँग्रेसचा ठराव मान्य केला. चळवळीच्या सुरवातीला कोणत्याहि व्यक्तीला भलताच स्वार्थत्याग करायला लावूं नये, आरंभीं सर्व कांहीं वेतावेतानेंच घेतलें पाहिजे असें त्यांचें मत होतें. प्रथम उत्साहाचा पूर ओसरून जावा आणि पुढें मग सर्वत्र खडखडाट व्हावा किंवा किंकर्तव्य-मूढ जनता व्हावी हें राष्ट्रीय दृष्ट्या अनिष्ट होतें असें त्यांना वाटे. प्रत्येक निवडणूक लढवावी व निवडणुकीनंतर कौन्सिलांत काम करावें ही गोष्ट अत्यंत जरूरीची आहे असें ते समजत. त्यांचें म्हणणें असें कीं निवडणुकीच्या प्रसंगानें राष्ट्रांतल्या विविध शक्ती एकवटण्याची संधि मिळते; आणि कौन्सिलवरील बहिष्कारानें एक मोठा तोटा असा कीं आपले प्रतिपक्षी कौन्सिलांत विनविरोध निवडून येतात व आपणच काय ते लोकांचे प्रतिनिधि आहोंत असा दिमाख त्यांना मिरवितां येतो. बरें, कौन्सिलांतील काम जरी चालू असलें तरी चळवळीचीं इतर अंगें वाढविण्याला त्यामुळें नेहमीं मदतच होते, हा कौन्सिलप्रवेशाचा फायदाच समजला पाहिजे. असो. आतां यापुढील हकीगतीचें दिग्दर्शन करूं. कलकत्यास पास झालेला असहकारितेचा ठराव अधिक व्यापक स्वरूपांत डिसेंबरांत भरलेल्या नागपूरच्या काँग्रेसमध्ये सर्वानुमते पसार झाला. या काँग्रेसनें कौन्सिल-बहिष्कार गच्च आवळला. बऱ्याच जणांना गुदमरल्यासारखें झालें. पण तें गुदमरणें प्राणायामांतील कुंभकासारखें किंवा श्वास निरोधनासारखें होतें. कुंभकानें फुफ्फुसांची अंतःशुद्धि केल्यावर साचलेले विषारी वायू उच्छ्वासावाटे बाहेर येतात. त्याप्रमाणें परिणामी कौन्सिल-बहिष्कार हा काँग्रेसच्या अंतःशुद्धीपुरता फक्त उपयोगी ठरणार होता. तो कांहीं काँग्रेसचा प्रकृतिधर्म राहाणार नव्हता. परंतु पटेलाना गांधींची असहकारिता मान्य होती तरी त्यांचा आर्थिक स्वरूपाचा कौन्सिल-बहिष्कार मान्य नव्हता. अर्थात् या काँग्रेसमध्ये त्यांनीं काँग्रेसमधील आपली सरचिटणिसांची जागा सोडली, त्या वेळीं काँग्रेसनें ठराव केला, कीं “आमचे सरचिटणीस श्री. व्ही. जे. पटेल त्यांनीं हिंदुस्थानांत व इंग्लंडांत जी स्वदेशाची बहुमोल कामगिरी केली त्याबद्दल ही राष्ट्रीय सभा त्यांचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानते.” हा ठराव

मांडला जात असतांना जेव्हां पटेलंच्या नांवाचा उच्चार झाला तेव्हां नाग-पुरास जमलेल्या अफाट जनसमुदायाने टाळ्यांचा मंचड गजर करून पटेलंबद्दल आपला आदर व्यक्त केला.

कौन्सिल बहिष्कार ही गोष्ट जरी असहकारितेच्या कार्यक्रमांतील एक मात्र मतभेदांची बाब होती तरी आश्चर्याची गोष्ट ही; की असहकारितेचे प्रणेते जे गांधी त्यांनासुद्धा कौन्सिल बहिष्कार हा असहकारितेच्या कार्यक्रमांत आपण कधी पुढे घालू अशी कल्पनाहि पूर्वी नव्हती. कौन्सिल बहिष्कार असहकारितेच्या ठरावांत कसा आणला गेला त्याची बोधप्रद हकीगत पुढे कांहीं दिवसांनी पटेलंनी स्वहस्ताने लिहून ठेवली. ते म्हणतात, “प्रश्न असा की कौन्सिल बहिष्कार कायम ठेवून आपण देशांत ऐक्य प्रस्थापित होण्याला मदत करू शकू की नाही? याला माझे उत्तर ‘नाही’ असे आहे. कांहीं म्हणा, या बहिष्काराने आपण सरकारचे कंत्रडें मोडू अशी जी आशा पुष्कळांना वाटत होती ती फोल ठरली आहे. कौन्सिलांपासून दूर पळून जाण्याने त्यांचा अंत होणे शक्य नाही. कौन्सिलांत जी इतर लोकांची भरती होते ती न होऊ दिल्यानेच सध्यांची कौन्सिल मोडण्याचा हेतु साध्य होणार आहे. आणि हे काम काँग्रेस व खिलाफत यांनी निवडणुकी लढविण्याचा निर्धार केला तरच होईल. खरोखर पाहिले तर असहकारिता सर्व हिंदुस्थानभर लागू करण्याची कल्पना जेव्हां प्रथम उद्भवली तेव्हां तीत कौन्सिल बहिष्काराच्या सूचनेचा माग-मूमहि नव्हता.

“मला असे आठवते की जून १९२० सालपर्यंत महात्माजींनी ‘नव-जीवन’ मध्ये ‘मतदारांची कर्तव्ये’ या विषयावर कांहीं लेख लिहिले होते व त्या लेखांतून त्यांनी मतदारांनी आपल्यांतील उत्तम माणसे कौन्सिलांत पाठवावी असे प्रतिपादन केले होते व असा एक लेख ९ जून १९२० च्या ‘यंग इंडिया’त प्रसिद्ध झाला होता. त्या वेळी एक तपशीलवार योजना मांडण्या-करिता एक कमिटीहि नेमली होती. पण त्यानंतर झालेल्या एका घटनेने पारडें फिरले. त्या वेळी लाला लजपतराय यांचे एक पत्र प्रसिद्ध झाले होते. त्यांत त्यांनी पंजाबांतील परिस्थिति निवेदन करतांना सांगितले, की

“पंजाबांतील मार्शल लॉ पुकारणाऱ्या अधिकाऱ्यांना शिक्षा नाही एवढेच नव्हे तर त्यांची बदलीही करण्यांत आली नाही व म्हणून पंजाबच्या कायदे-मंडळांत शिरकाव केल्याने काहीं उपयोग होणार नाही, बाहेर राहूनच काहीं तरी उपयुक्त कार्य करतां येईल.” महात्मा गांधींनी तें पत्र वाचलें. लाला लजपतराय यांनी ‘वंदे मातरम्’ ह्या उर्दू पत्रांत आपण निवडणुकीला उभे राहाणार नसल्याचा निर्धार प्रकट केला होता. लालाजींची सूचना गांधींना पसंत पडून त्यांनी कायदे मंडळावरील बहिष्कार पंजाबपुरताच न ठेवतां साऱ्या हिंदुस्थानला लागू केला. कौन्सिल बहिष्काराचा पूर्वेतिहास हा असा आहे. यासंबंधी पुढें वेळोवेळीं सांगावें लागणारच आहे. तेव्हां तूर्त हा विषय येथेंच ठेवून पुढील हकीगतीकडे वळूं.

काँग्रेस वर्किंग कमिटीचा जन्म

नागपूरच्या काँग्रेसमध्ये असहकारितेचा ठराव ही जशी एक महत्त्वाची गोष्ट झाली तशीच दुसरी विशेष गोष्ट म्हणजे या राष्ट्रीय सभेंत तिची घटना ठरविण्यांत आली. राष्ट्रीय सभेची ही नवीन अशी पाहिली घटना ठरविण्याचें काम गांधींनी ज्या पुढाऱ्यांवर सोंपविलें त्यांत श्री. केळकर व श्री. पटेल हे प्रमुख होते. या घटनेस अनुसरून राष्ट्रीय सभेचें क्रीड नवीन करण्यांत आलें. “न्याय्य व शांततेच्या मार्गांनी स्वराज्य मिळविणें” हें तें नवें क्रीड होय व तें अद्यापिहि कायम आहे. तसेंच या घटनेप्रमाणें भाषावार प्रांतरचना करण्यांत आली व काँग्रेस कमिट्यांविषयी नियम करण्यांत येऊन त्यांची पुनर्घटना झाली. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या सभासदांची संख्या वाढविण्यांत आली. या नव्या घटनेचा आणखी एक विशेष म्हणजे ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीतून निवडलेल्या पंधरा सभासदांची एक वर्किंग कमिटी नेमण्याचें ठरलें. काँग्रेसच्या दैनंदिन कामाकडे पाहण्याच्या दृष्टीने वर्किंग कमिटीच्या नेमणुकीमुळें मोठीच क्रांति घडून आली असें म्हणण्यास हरकत नाही.

नागपूरच्या काँग्रेसनंतर देशांत असहकारितेचा कार्यक्रम अंमलांत आणण्याचे प्रयत्न जोरानें सुरू झाले. त्यांत शेंकडों वकिलांनी आपला धंदा सोडला. नवीन राष्ट्रीय शाळा—कॉलेजें स्थापन करण्यांत आली. कायदे

कौन्सिलवरील बहिष्कार तर काँग्रेसने पूर्णपणे पाळला. १९२१ च्या जानेवारीत ड्यूक ऑफ कॉनॉट हिंदुस्थानांत आले. तेव्हां त्यांच्या आगमनावर लोकांनी स्वयंस्वूर्तीने प्रचंड प्रमाणावर बहिष्कार घालून हरताळ पाळला. इकडे ड्यूकसाहेबांची स्वारी रिकाम्या रस्त्यांतून जात असतांना दुमरीकडे पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वाखाली टोलेजंग सभा भरू लागल्या. या वेळीं उन्हाहाचा उपयोग काँग्रेसने विधायक कार्याकडे करण्याचें ठरविलें. व वेङ्गवाडा येथें ३१ मार्च व १ एप्रिल रोजी ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने खालील योजना मुख्यतः ठरविल्या :- (१) एक कोट रुपये गोळा करणे, (२) एक कोट काँग्रेसचे सभासद करणे (३) हिंदुस्थानांतील खेड्यापाड्यांतून व घराघरांतून ३० जूनपर्यंत वीस लाख चरख्यांचा प्रसार करणे. या त्या महत्त्वाच्या योजना होत्या. यापैकी एक कोट रुपये गोळा करण्याची योजना फार थोड्या वेळांत सकळ झाली. पटेलानीं मुंबई व गुजराथ या भागांत फंड गोळा करण्यांत सुंदर मदत केली. अवघ्या आठ आठवड्यांत एवढी थोरली रक्कम राजकीय कार्याकरितां गोळा झाल्याचें हें पाहिलेंच उदाहरण होय. पुढें २८, २९ व ३० जुलै रोजी मुंबईला ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीची सभा होऊन टिळक स्वराज्य फंडाकरितां एक कोट पंधरा लाख रुपये जमा झाले याबद्दल व चरख्यांची संख्या जवळ जवळ वीस लाख झाल्याबद्दल आनंद प्रदर्शित करण्यांत आला. तसेंच या सभेनें सर्वांनुमते परदेशी कापडावरील बहिष्कार मंजूर केला; व तो बहिष्कार कसा अंमलांत आणावा याची साधनेंहि ठरविलीं. त्यासंबंधी या सभेनें मुख्यतः असें ठरविलें, कीं राष्ट्रीय शिक्षणसंस्थांचा उपयोग चरख्यावर सूत काढणे व हात मागावर कापड विणणे या गोष्टींकडे शक्य तों करावा व ज्या घरांत अद्याप चरखे गेले नाहींत त्यांत त्यांचा शिरकाव करावा. याकरितां परदेशी कापडाच्या संपूर्ण बहिष्काराच्या चळवळीवर व खादीच्या पैदाशीवर काँग्रेसनें आपली शक्ति खर्च करावी असें ठरलें. पण यापैकी बऱ्याच गोष्टींशीं पटेलाना मतभेद होता. परदेशी कापडावर बहिष्कार घालावा हें तत्त्व पटेलाना पूर्णपणे मान्य होतें. परंतु हातानें चरख्यावर सूत काढून खादी काढणे या गोष्टीला त्यांचा विरोध होता. परदेशी कापडावरील बहिष्कार तीव्र स्वरूपांत

दाखविण्याला खादी हें एक प्रकारचें राजकीय हत्यार आहे. खादी हें राजकीय उन्नतीचें साधन आहे, आर्थिक उन्नतीचें नव्हे, असें त्यांना वाटे. कारण पटेलींचें असें ठाम मत होतें, कीं हिंदुस्थान राजकीय दृष्ट्या स्वतंत्र झाल्याशिवाय इतर कोणत्याहि मार्गांनीं किंवा साधनांनीं त्याची आर्थिक किंवा सांस्कृतिक स्थिति सुधारणें शक्य नाहीं. किंबहुना हिंदुस्थानची आर्थिक उन्नति करण्याकरितांच तर राजकीय झगडा सर्व बाजूंनीं व सर्व साधनांनीं चालविला पाहिजे व त्यांत खादी हें एक केवळ साधन—मात्र तें प्रभावी असें— एक साधन आहे. खादी वापराची ती समजूत उमजूत वापरली तरच स्वराज्य मिळेल असें त्यांचें म्हणणें होतें. खादी ही आर्थिक परिस्थिति सुधारणारी किमया आहे ही समजूत त्यांना भ्रामक वाटे आणि म्हणून ज्या वेळीं तर लिहिल्याप्रमाणें बेझवाडयास व मुंबईस ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या सभा हाऊस त्यांनीं खादीचे एकांतिक स्वरूपाचे ठराव पास केले तेव्हां पटेलींनीं अर्थात्च निर्भीडपणें आपलें मत प्रदर्शित केलें. त्यांनीं सांगितलें कीं या दोन्ही सभांचे ठराव काँग्रेसच्या मूळ ठरावाहून निराळे व एकांडे आहेत. आतां मूळ कलकत्याच्या काँग्रेसचा या बाबतींतला ठराव असा होता, कीं गिरण्यांतलें कापड हें सध्या पुरवठ्याला येत नाहीं व आणखी बरींच वर्षे येणार नाहीं म्हणून चरख्यावर सूत काढणें व विणणें या गोष्टी मोठ्या प्रमाणावर सुरू केल्या पाहिजेत. म्हणजे गिरणीच्या कापडाला भर म्हणून चरख्यावर सूत काढायचें एवढाच त्याचा अर्थ होतो, असें पटेलींचें म्हणणें होतें. गिरणींतून कापड पुरेसें निघो वा न निघो, चरख्यावर हातानें सूत काढलेंच पाहिजे, असा काँग्रेसच्या ठरावाचा अर्थ होत नाहीं. पण गांधींनीं मात्र असा अर्थ केला व तोच अर्थ त्यांनीं बेझवाडयास व मुंबईस झालेल्या ठरावांत आणला. भविष्यकाळीं हिंदुस्थानांत घोषघर चरखे फिरत राहावे हा विचार करणें पटेलींना अशक्य वाटे. कारण सूत काढण्यानें स्वराज्य मिळणें तर लांबच राहिलें पण चालू यंत्र-युगांत महात्मा गांधींचें हें हातसुताच्या खादीचें तत्त्वज्ञान हिंदुस्थानला फायद्याचें नाहीं, असें पटेलींना वाटत होतें. जग हें ज्या दिशेनें जात आहे त्याच्या विरुद्ध दिशेनें हिंदुस्थानला नेऊं म्हटलें तरी तें शक्य नाहीं.

हिंदुस्थानला जगापासून असें तुटक वागतां येणार नाहीं. फारतर हातमागावर कापड विणणें ही गोष्ट मात्र सध्या शक्य व व्यवहार्य आहे. ज्यांना इतर कोणत्याहि धंद्यांत दोन आणेसुद्धा रोज मिळत नाहीं त्यांनीं सूत काढायला हरकत नाहीं. परंतु याचा अर्थ प्रत्येकांनें सूत काढीत बसलें पाहिजे व त्याकरितां घराघरीं चरखे पाहिजेत असा होत नाहीं. हिंदुस्थानचें दारिद्र्य सूत काढण्यानें दूर होणारें नाहीं, तर तें दूर करण्याला राजकीय सत्ताच हातीं आली पाहिजे. परंतु त्यापूर्वीं दारिद्र्यनाशाचे तावडतोवीचे असे उपाय त्यांनीं जें सुचविलें ते असें, कीं लोकांनीं विणण्याच्या धंद्याकडे अधिक लक्ष द्यावें; त्याकरितां विणकरांची संघटना झाली पाहिजे. तसेंच शिवणकाम, नक्षीकाम, सुतारकाम, चामडीं कमावणें, कांचकाम या धंद्यांना ढळूढळू उत्तेजन दिलें पाहिजे. म्हणजे सूत काढण्यानें रोजीं जे दोन आणे मिळायचे त्यापेक्षां काहींतरी अधिक लोकांच्या पदरांत पडावें. शेतीचीं साधनें सुधारलीं पाहिजेत, गरीब लोकांवराल कर कमी केले पाहिजेत, दारूचदी अमलांत आणली पाहिजे, स्वदेशीला उत्तेजन पाहिजे, विदेशी भांडवलदारांना वाव न दिला पाहिजे व निरक्षरता घालविली पाहिजे. परंतु या सर्व गोष्टी समाधानकारक रीतीनें साधायच्या तर राजकीय सत्ता हातीं पाहिजे व तीच मिळविण्याकरितां सर्व बाजूंनीं प्रयत्न होणें अवश्य आहे. परंतु आर्थिक स्थिति सुधारल्याशिवाय आणि दारिद्र्य नाहीसें झाल्याशिवाय स्वराज्य मिळायचें नाही असाच जर आग्रह आपण घेऊन बसलों तर मात्र आपली स्थिति दुर्घट आहे. वस्तुतः याच्या उलट प्रकार आहे. दारिद्र्य नाहीसें व्हावें एवढ्याकरितां आपल्याला स्वराज्य पाहिजे. आपण दरिद्री व होन दान कां झालों ? तर आपल्या हातची राजकीय सत्ता गेली म्हणून. मग असें जर आहे तर ती सत्ता परत आपल्याला मिळाल्याशिवाय आपलें दारिद्र्य दूर होणें शक्य नाहीं हें उघड आहे. दारिद्र्याच्या मुळाशीं परकीय सत्ता आहे व एवढ्याकरितां जितके धंदे म्हणून सुचवितां येतील तेवढ्या धंद्यांत लोकांनीं पडलें पाहिजे. केवळ सूत काढण्यानें आपला कार्यभाग होणार नाही. वर जे धंदे सांगितले त्याशिवाय आणखी इतर उद्योग म्हणजे, साखरेचे कारखाने काढणें, कागद, सावण, तेल, मेणवत्या, आगपेट्या यांचे कारखाने काढणें हे होत.

याच्या उलट चरख्यांची चळवळ मुंबई येथे झालेल्या काँग्रेस कमिटीने ठराव करून अगदी दुसऱ्या टोकाला नेली होती. असो.

बहिष्कार—परदेशी कापडावर की ब्रिटिश मालावर ?

स्वदेशी व विशेषतः चरख्यावर काढलेल्या सुताची खादी यासंबंधी पटेलंांचे विचार कोणते होते ते येथवर सांगितले. आतां याबरोबरच परदेशी मालावरील बहिष्कारासंबंधानें पटेलंांचें काय मत होतें व त्या बाबतींतहि गांधी आणि त्यांचे अनुयायी व पटेल यांची विचारभिन्नता कशी होती हें पाहणें उद्बोधक आहे पटेलंांच्या मते सर्वच ब्रिटिश मालावर बहिष्कार घालणें अवश्य होतें. ब्रिटिशांच्या बाबतींत बहिष्कार हा फक्त ब्रिटिश कापडापुरताच मर्यादित करतां कामा नये. मात्र इतर देशांच्या फक्त कापडावर बहिष्कार घालावा. उलट गांधींचें म्हणणें कापडाखेरीज कोणत्याहि ब्रिटिश वस्तूवर बहिष्कार घालूं नये. कारण नाहींतर सरसकट ब्रिटिश मालावरील बहिष्काराची चळवळ ही द्वेषमूयक ठरते. मूळपासून महात्मा गांधी हे अनत्याचारी वृत्तीचा पुरस्कार करणारे होते व म्हणून बहिष्काराच्या कल्पनेस त्यांचा विरोध होता व ते फक्त स्वदेशीचाच प्रचार करण्याच्या बाजूचे होते. पुढें असहकारितेच्या काळांत त्यांनीं परदेशी कापडावरील बहिष्कार हा खादीला उत्तेजन देण्याकरितां म्हणून स्वीकारला. गांधींच्या या धोरणाची मजल तर येथवर गेली, कीं पुढें गयेच्या काँग्रेसमध्ये विलायती मालावरील बहिष्काराचा निषेधहि करण्यांत आला ! बहिष्काराचा ठराव त्या काँग्रेसमध्ये मांडला गेला तेव्हां गांधींचे कट्टर अनुयायी श्री. राजगोपाळाचारी यांनीं त्याला जोराचा विरोध करून तो ठराव उलथून पाडला ! व सामान्यतः जे लोक अशा ठरावाविरुद्ध असायचे नाहींत, किंबहुना ज्यांनीं अशा बहिष्काराचा उपदेश देशाला आजवर सतत केला अशांनींहि ठराव उलथून पाडण्यास मदत केली. स्वदेशीला खरेंखुरें उत्तेजन मिळायचें तर तें गांधींच्या या निष्प्रतिकारी धोरणानें न मिळतां, बहिष्काराच्या प्रतिकारी चळवळींनंच मिळण्यासारखें असतें, अशी पटेलंांची दृढ समजूत होती व म्हणून साऱ्या ब्रिटिश मालावर कडकडीत बहिष्कार घालून स्वदेशीची जोपासना करण्याचा एक मार्ग साधावा असें त्यांचें म्हणणें होतें. परंतु या ठिकाणीं हेंहि सांगितलें पाहिजे, कीं ब्रिटिश

मालावरील बहिष्कार हे केवळ आर्थिक उन्नतीचेच अंग आहे असें नसून त्याच्या बुडाशी पटेलाना राजकीय हेतुहि दिसत होता. जे लोक आपल्यावर राज्य करतात त्यांच्याच मालावर बहिष्कार घातल्याने लोकांची प्रतिकारबुद्धि जागृत होते, व कोणत्याहि राजकीय लढ्यांत ही बुद्धि जागृत होणे ही एक अवश्य गोष्ट आहे असें त्यांचें मत होतें. आणि म्हणूनच पुढें ज्या स्वराज्य पक्षांत विठ्ठलभाई पटेल सामील झाले त्यांचेंहि धोरण स्वदेशी व बहिष्कार या बाबतींत पटेलानेच प्रमाणें होतें. असो. या लहानशा प्रकरणांत येथपर्यंत पटेल व गांधीवाद यांच्यामधील मतभेदाची चर्चा केली. आतां ही चर्चा केवळ तात्त्विक स्वरूपाची झाली. कारण हा मतभेद सांगण्यांत पटेलानीं प्रत्यक्ष कार्य कोणतें केलें त्यासंबंधी उल्लेख या प्रकरणांत आलेला नाहीं. म्हणून आतां पुढील प्रकरणांत पटेलानीं गांधीयुगाच्या पहिल्या दोन तीन वर्षांत कोणतें प्रत्यक्ष कार्य केलें त्याचें दिग्दर्शन करूं.

पटेल व कायदेभंगाची चळवळ

मागील प्रकरणांत पटेल व गांधीवाद यांजमधील तात्त्विक मतभेदांची चर्चा मुख्यतः करावी लागली. परंतु तसें प्रथम करणें आम्हांला अपरिहार्य वाटलें. कोणाच्याहि कार्याची माहिती सांगतांना त्यांत त्याचे हेतू कोणते होते हें जर आपल्याला आधीं समजलें तर गैरसमजाला जागा राहात नाही, व बुचकळ्यासारखें होत नाही. पटेलान्चे कार्य सांगण्यापूर्वीहि आम्हीं हीच रीत लागू केली. पटेलान्चे कार्य सांगायचें असहकारितेच्या काळांतलें. परंतु त्या असहकारितेचे प्रणेते व पुरस्कर्ते जे महात्मा गांधी त्यांच्याशीं मतभेद असून काम मात्र त्यांच्याबरोबर करायचें ही राजकारणाची तारेवरील कसरत दिसायला जितकी चमत्कृतिपूर्ण तितकीच ती कटाण होती. परंतु पटेलान्नीं आपल्या मुसद्देगिरीनें ती उत्तम साधली हें त्यांच्या कार्यावरून कोणालाहि मान्य करतां येण्यासारखें आहे.

महात्मा गांधींच्या प्रभावी नेतृत्वाखालीं असहकारितेची चळवळ देशांत वणव्यासारखी पसरूं लागली व त्या वणव्यानें देशांतील आलस्य जळून मसम होऊं लागलें. सरकारनें दडपशाही सुरू केली आणि हजारोंनीं राजकीय कैदी तुरुंगांत जाऊं लागलें. १७ नोव्हेंबर १९२१ रोजीं प्रिन्स ऑफ वेल्स हिंदुस्थानांत उतरले तेव्हां त्यांच्या आगमनावर सान्या हिंदुस्थानांत बहिष्कार घातला गेला. अलीबंदूना पकडण्यांत आलें व त्यांची तुरुंगांत रवानगी झाली. १९२१ च्या अहमदाबाद काँग्रेसचे नियोजित अध्यक्ष देशबंधु चित्तरंजन दास यांनाहि ती काँग्रेस भरण्यापूर्वी अटक होऊन कारावास सोसावा लागला. लाला लजपतराय, जवाहरलाल नेहरू यांसारख्या पुढाऱ्यांनाहि शिक्षा झाल्या. अर्थात् काँग्रेसनेंहि आपल्या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी अधिक करडी करण्याची ठरविली तर त्यांत आश्चर्य नाही. असहकारितेच्या चळवळींत आतां कायदेभंगालाच प्रमुख स्थान द्यायचें असें या राष्ट्रीय सभेनें ठरविलें. हिंदुस्थानच्या सध्याच्या

बेजबाबदार सरकारला स्थानभ्रष्ट करून त्या ठिकाणी लोकशाही स्वराज्य स्थापयचें आहे. अर्थात् ही गोष्ट साध्य होण्याकरितां सशस्त्र बंड करणें शक्य नाही. म्हणून आतां सविनय कायदेभंग करणें हाच काय तो सुधारलेल्या जगानें आचरलेला व प्रभावी असा उपाय उरला आहे. मात्र अशा प्रकारचा वैयक्तिक किंवा सामुदायिक कायदेभंग करायचा तर लोकांनीं अनत्याचाराचें तत्त्व पूर्णपणें पाळलें पाहिजे, शांततेच्या वातावरणाची चळवळीला फार जरूरी आहे असा इशारा या काँग्रेसनें दिला.

कायदेभंगाचा ठराव व अंमलबजावणी

पटेलानीं या अहमदाबादच्या काँग्रेसमध्ये प्रमुखपणानें भाग घेतला. कायदेभंगाचा ठराव गांधींनीं मांडला आणि पटेलानीं त्या ठरावाला पुष्टि दिली. त्या वेळीं ते म्हणाले, कीं “मी या ठरावाला अनुमोदन देतो, एवढेंच नव्हे तर या ठरावांतील प्रत्येक शब्दाला माझी संमति आहे. हिंदुस्थानाला युद्ध करून स्वराज्य मिळेल किंवा ब्रिटिशांची देणगी म्हणून मिळेल असे जे उद्गार लॉर्ड रीडिंग साहेबांनीं कलकत्याच्या भाषणांत काढले त्यांना या ठरावानें चोख उत्तर दिलें आहे. तुम्हीं हा ठराव मान्य केलात तर त्याचा अर्थ असा, कीं तुम्हीं ईश्वराला साक्ष ठेवून तुरुंगांत जाण्यास आणि देशासाठीं शांततेनें आणि आनंदानें मरण्यास तयार झालांत. अनत्याचाराचें तत्त्व मान्य केल्याशिवाय तुम्हांला हा ठराव संमत होऊंच शकत नाही. दुसऱ्याला कोणत्याहि प्रकारचें शारीरिक किंवा मानसिक दुःख आतां आपण देतां कामा नये. आम्हांला स्वराज्य किती मुदतींत मिळेल याचें कोणत्याहि प्रकारचें आश्वासन ब्रिटिशांकडून मिळालेलें नाही. तेव्हां स्वाभाविकच हिंदी जनता आतां त्याबद्दल निराश झाली असून स्वराज्य मिळविण्याला अत्युत्सुक झाली आहे.” याप्रमाणें कायदेभंगाचा ठराव काँग्रेसनें मान्य केल्यावर महात्मा गांधींना काँग्रेसनें असहकारितेच्या चळवळीचे सर्वाधिकारी नेमलें व त्यांच्या पश्चात् त्या पदावर कोणीं राहावें हें ठरविण्याचा अधिकारहि काँग्रेसनें गांधींनाच दिला.

अहमदाबादच्या काँग्रेसनंतर कायदेभंगाच्या ठरावाची अंमलबजावणी करण्याची वेळ आली. जानेवारी व फेब्रुवारीचा पूर्वार्ध साऱ्या हिंदुस्थानांत

कायदेभंगाच्या तयारीचे धेड दुप्पट जोमानें व निश्चयानें, कसून गिरविले जात होते. मोठमोठ्या पुढाऱ्यांच्या धरपकडी व दडपशाहीचीं इतर कृत्यें सरकारनें चालविली होती. तरी त्यांनीं डगमगून न जातां मोठमोठ्या सभा भरवून त्यांचा जाहीर निषेध काँग्रेस कार्यकर्ते करीत होते. कलकत्ता, अलाहाबाद, लखनौ व इतरहि शेंकडों ठिकाणीं स्वयंसेवकांचीं पथकें पदकें लावून स्वराज्याचीं निशाणें घेऊन हमरस्थावरून फिरत व पोलीस चौकीपार्शीं येत. तरी त्यांतल्या बहुतेकांना मोकळें सोडलें जाई. राजकीय बांदिवानांनीं तुरंग भरून चालले होते. हे सर्व प्रकार पाहून “ आपण अगदीं गांधींन गेलों आहोंत व अगदीं त्रस्त झालों आहोंत ” असें व्हाइसरॉयसाहेबांना डिसेंबर महिन्यांत कबूल करावें लागलें. आणि आतां अहमदाबादची काँग्रेस झाल्यानंतर सारेंच्या सारें राज्य-यंत्रच कोसळून मोडून तोडून छिन्न भिन्न होणार अशी सकारण भीति व्हाइसरॉयांच्या मनांत डोकावूं लागली. मध्यंतरीं मालवीय वगैरे कांहीं पुढाऱ्यांनीं तडजोडीचे प्रयत्न चालविले होते, परंतु शेवटीं ते सर्व फिसकटले व कायदेभंगाच्या निश्चयाला जोर आला. कायदेभंगाच्या चळवळींतील महत्त्वाची बाब म्हणजे करबंदी. तिच्याकडे आतां देशाचें लक्ष लागलें. गुजरायेंतील बाडोली तालुक्यांत या चळवळीला सुरवात करायची असें गांधींनीं ठरविलें. व त्याप्रमाणें २९ जानेवारी १९२२ रोजीं बाडोलीनें हा सामुदायिक कायदेभंग करण्याचें निश्चित केलें. स्वतःच्या प्रत्यक्ष देखरेखी-खालीं सामुदायिक कायदेभंगाचा हा पहिला प्रयोग करण्याचा गांधींचा विचार होता. त्या तालुक्यामध्ये दक्षिण आफ्रिकेंतून आलेले पुष्कळ हिंदी लोक होते. गांधींजींचें धोरण त्यांना परिचित होतें. हा प्रयोग हिंदुस्थानां-तील इतर प्रांतांनीं पाहावा व त्यापासून सामर्थ्य व स्फूर्ति घ्यावी अशी गांधींची इच्छा होती. या चळवळीकडील लक्ष दुसरीकडे वेधलें जाईल असें कोणतेंहि कृत्य करण्यांत येऊं नये, असेंहि गांधींचें म्हणणें होतें.

आतां या बाडोलीच्या कायदेभंगासंबंधीं पटेलंांचे विचार काय होते तें समजणें मोठे उद्बोधक आहे. प्रथम ही एक गोष्ट स्पष्ट केली पाहिजे कीं आधीं चळवळींत पाय रोवायचा तर पूर्ण विचार करून रोवला पाहिजे आणि एकदा रोवला कीं, तो मागें घेतां कामा नये असें पटेलंांचें धोरण

होते. बाडोलीने केलेला निश्चय अंतिम आणि अचल आहे असे गांधींचे म्हणणे होते. पण पटेलंसारख्या चाणाक्ष आणि अनुभवी मुत्साद्याला मात्र तसे वाटले नाही. हा एक चमत्कारिक योगायोग होता. कारण बाडोलीचा कायदेभंगाचा संग्राम या वेळी सुरू करणे बरोबर नाही असे पटेलंना वाटत होते. यासंबंधी पटेलाने मित्र इंदुलाल याज्ञिक यांनी एक आठवण नमूद केली आहे. खाजगी चर्चा चालू असतां पटेल याज्ञिक यांना म्हणाले, “ गांधींना काय सांगावे ? खेड्यांतला एकादा गोम्या नाही तर सोम्या उठतो आणि त्यांना संगत सुटतो, कीं हजारों खेडूत बंड करण्याला आणि अंगावर गोळ्या घेण्याला तयार आहेत. आणि त्या सांगण्यावर गांधींचा विश्वास बसतो ! याज्ञिक, गांधीजी हे अनुभवाने नवे आहेत. पण मला गुजराथेतल्या खेडुतांचा कित्येक वर्षांचा अनुभव आहे. जर का सरकारने मार्शल लॉ पुकारला तर एकहि खेडूत जिवावर उदार होणारा दिसणार नाही ! ” निदान त्या वेळेला तरी गांधींना वाटत होती तितकी खेडुतांची तयारी नव्हती असा पटेलंच्या बोलण्याचा रोख होता. अर्थात् पटेलंचे हे वैयक्तिक मत होते हे लक्षांत ठेवणे जरूर आहे. कारण ज्या वेळी काँग्रेस कामिटीने बाडोलीच्या कायदेभंगास संमति दिली त्या वेळी पटेलंनी शिस्तीचे पालन करून त्या संग्रामांत पुढाकार घेतला. यापूर्वी पूर्ण चौकशी करून बाडोलीच्या कायदेभंगाचा निर्णय तहकूब करणेच योग्य आहे असे जरी पटेलंना आढळून आले होते तरी केवळ कर्तव्य म्हणून ते काँग्रेसच्या आज्ञेबाहेर गेले नाहीत. आणि २९ जानेवारीला तर खुद्द पटेलंच्या अध्यक्षतेखाली बाडोली तालुक्यातील रयतांची सभा भरून कायदेभंग सुरू करण्याचे ठरून महिला पथकाचे नेतृत्व पटेलंनाच देण्यांत आले.

चळवळीची अनपेक्षित तहकुबी

मानवी जीवनांत अशा प्रकारचे प्रसंग कांहीं कमी घडतात असे नाही. मग पटेलंच्या आयुष्यांतहि असे प्रसंग आले तर त्यांत आश्चर्य नाही. आपले मत आणि आपले कर्तव्य यांच्यातला हा विशेष विरोध हजारों वर्षांच्या इतिहासांत सुद्धा आपल्याला ठिकठिकाणी दिसून येतो. आणि ज्याच्या त्याच्या स्वभावरचनेप्रमाणे कालमान पाहून कोणी मनाकडे झुकतो

तर कोणी कर्तव्याकडे वळतो. कोणी आपलें मत समाजाला पटवून देऊन त्या मतानुसार समाजाची कर्तव्याची दिशा बनवितो. तर कोणी समाजाला त्याच्या निराळ्या इच्छेप्रमाणें वागू देऊन शेवटीं आपलें मतच कसें प्रभावी आहे याची समाजाला निश्चिती करून देतो. बाडोलीच्या बाबतीत तरी या मागाहून सांगितलेल्या प्रकारांत पटेल बसू शकतात. कारण शेवटीं अकस्मितपणें त्यांचेंच म्हणणें खरें झालें ! गांधींनीं मुळीं बाडोलीचा कायदे-भंगच एकदम रद्द केला ! याप्रमाणें बाडोलीचा वार फुकट गेला. मग त्याची कारणमीमांसा कोणी कशीहि करो. तिकडे संयुक्तप्रांतांत ५ फेब्रुवारीला चौरीचौऱ्याला दंगा झाला, अर्थात् कायदेभंगाला जें शांततेचें वातावरण हवें तें राहिलें नाहीं. लोक अनत्याचारी पूर्णपणें बनलेले दिसत नाहींत म्हणून ही चळवळ माघारी घ्यावी लागत आहे असें गांधींनीं सांगितलें. तसेंच त्यापूर्वीं २३ जानेवारीला युवराज मद्रासला गेले असतां तेथेहि दंगा झाला होता. या शेंकडों मैलांवर झालेल्या दोन दंग्यांचीं कारणें दाखवून बाडोली येथें १२ फेब्रुवारीला भरलेल्या वर्किंग कमिटीच्या सभेनें कायदेभंगाची चळवळ बाडोलीला व इतर ठिकाणीं तहकूब ठेवली असल्याचें जाहीर केलें. सारेंच अकल्पित व अत्रटित ! पटेलंच्याच मताचा पण एकादा पोकळगर्बी मनुष्य असता तर त्याला “जितं मया” म्हणून या वेळीं आनंद झाला असता ! पण एकदा पुढें टाकलेलें पाऊल मागें फिरवायचें नाहीं असा पटेलंच्या बाणेदार स्वभाव असल्यानें त्यांना गांधींच्या या आकस्मिक निर्णयामुळें दुःख व आश्चर्य वाटलें. गांधींच्या मनावर आयत्या वेळीं असा मृदुतेचा व कारुण्याचा पगडा बसावा हें त्यांना इष्ट वाटलें नाहीं. त्या प्रसंगाचें वर्णन करतांना पटेल म्हणाले, “गांधींनीं आपल्या विचाराप्रमाणें एकदम फतवा बाहेर काढला आणि ही लढत साऱ्या हिंदुस्थानांत बंद केली. खरोखर ही लढत बाडोलीला चालू ठेवली असती तर आम्हीं हार खाष्टी नसती. निदान आमच्यातलं तेज तरी जगाला प्रकट केल्याशिवाय आम्हीं राहिलों नसतों. पण केवळ गांधींच्या शब्दाखातर ही चळवळ साऱ्या हिंदुस्थानांत एकाच वेळीं बंद करण्यांत आली हें वरं झालें नाहीं. हा फतवा बाहेर पडला तेव्हां मी बाडोलीलाच होतो. मीं महात्माजींना हात जोडून

विनवणी केली, ' एक चौराचौरा नाहीतर एक मद्रासचा दंगा झाला म्हणून तुम्ही ही चळवळ साऱ्या हिंदुस्थानांत काय म्हणून बंद करतां ? ' पण अहिंसेच्या तत्वावर व शांततेच्या मार्गावर त्यांचा इतका विश्वास दिसून आला, कीं हिंसेची थोडीशी जरी कुठें कुरबुर झाली किंवा थोडीशी जरी अशांतता कुठें झाली तरी ती त्यांना नको होती. म्हणून ही लढत त्यांनीं थांबविली. एरवीं लढा सुरू केल्यावर बाडोली हटली नसती. " गांधींनीं ही चळवळ थांबविल्याबद्दल केवळ पटेलानींच तक्रार केली असें नसून त्या वेळीं तुरुंगांत असलेले पंडित मोतिलाल नेहरू व लाला लजपतराय यांनींहि आक्षेप घेतले. त्यांनीं कारागृहांतून लांबलचक पत्रे बाहेर पाठविलीं व कांहीं थोड्या लोकांच्या अपराधाकरितां सर्व राष्ट्राला शिक्षा दिल्याबद्दल त्यांनीं गांधींच्या कृत्याला हरकत घेतली. कन्याकुमारीजवळील एकादें खेडें अहिंसा व्रत पाळूं शकलें नाहीं म्हणून हिमालयाच्या पायथ्याजवळील शहराला काय म्हणून शिक्षा द्यायची असें पंडितजींनीं विचारलें. चौराचौरावर किंवा गोरखपूरवर बहिष्कार टाका, परंतु वैयक्तिक किंवा सामुदायिक कायदेभंग सुरू ठेवा, असें पंडितजी व लालाजी यांचें म्हणणें होतें. लोकनायक बापूजी अणे यांनींहि अशाच प्रकारचे विचार प्रकट केले. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीची सभा झाली तेव्हां गांधींना बाडोलीच्या ठरावाबद्दल दोष देण्यांत आला. व विशेषतः महाराष्ट्र व बंगाल यांनीं त्यांत पुढाकार घेतला. परंतु अखेर गांधींच्या निश्चयाप्रमाणेंच वागण्याचें ठरलें. आपल्या केवळ अंगुलिनिर्देशानें जो प्रचंड चळवळीची लाट एकदम थांबवूं शकतो तो जनतेचा पुढारी असामान्य होय आणि म्हणून गांधींजींचें हें वर्चस्व लक्ष्यांत घेऊन सरकारनें लवकरच म्हणजे १५ मार्च रोजीं गांधींना अटक केली व लोकमान्य टिळकांप्रमाणें राजद्रोहाच्या आरोपावरून गांधींना सहा वर्षे कारावासाची शिक्षा दिली. याप्रमाणें गांधींना शिक्षा झाल्यावर राष्ट्राच्या विस्कळित झालेल्या सर्व शक्तींची जुळवाजुळव करण्याला वर्किंग कमिटीला तीन महिने लागले. लखनौ येथे ७, ८, व ९ जून १९२२ रोजीं ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीची सभा होऊन तींत नवीन परिस्थितीचा विचार करण्यांत आला. असहकारिता अशा प्रकारची असावी, कायदेभंगाची चळवळ कोणत्या

स्वरूपांत असावी वगैरे गोष्टींची चर्चा या कमिटींत झाली. अहिसामय असहकारितेच्या तत्त्वावर विश्वास प्रकट करण्यांत आला. तरी त्या चळवळीचें स्वरूप कसें असावें या प्रश्नावर मतभेद होता. पटेलान्चा असहकारितेला पाठिंबा होता तरी त्या चळवळींत बदल करणें अवश्य आहे असें त्यांचें म्हणणें होतें. नोकरशाहीच्या बालेकिर्यांत जाऊन तेथें असहकारितेचा लढा चालविला पाहिजे असा त्यांचा विचार होता. तसेंच कायदेभंगासंबंधी काहीं तरी योजना ठरविली पाहिजे असें या कमिटीनें ठरविलें व ऑगस्टपर्यंत कमिटीची सभा तहकूब करण्यांत आली. मध्यंतरीच्या काळांत सर्व देशांत दौरा काढून कोणत्या स्वरूपांत व कोठें कायदेभंग करणें शक्य आहे याची चौकशी करण्याकरितां व तिजवरून रिपोर्ट करण्याकरितां एक कमिटी याच वेळीं नेमण्यांत आली. कायदेभंगाच्या प्रश्नावर काँग्रेसला साह्य करणें हा या कमिटीचा उद्देश होता. पटेल हे या कमिटीचे एक प्रमुख सभासद होते. त्यांच्याबरोबर पंडित मोतीलाल नेहरू, डॉ. अनसारी, जमनालाल बजाज, सी. राजगोपालाचारी, शेट छोटाणी यांनाहि या कमिटीवर सभासद म्हणून घेण्यांत आलें. हकीम अजमलखान हे या कमिटीचे अध्यक्ष होते. शेट जमनालाल बजाज यांना ही जागा स्वीकारणें शक्य नसल्यामुळें श्री. कस्तुरीरंग आयंगार यांची नेमणूक करण्यांत आली. शेट छोटाणी या कमिटीबरोबर काम करूं शकले नाहींत.

चौकशी कमिटीतिल पटेलान्चें कार्य

या कायदेभंग चौकशी कमिटींत पटेलानीं केलेलें कार्य फार महत्त्वाचें आहे यापुढील काळांत राजकारणामध्ये जें स्थित्यंतर झालें व त्यांत जे अनेक पुढारी सामील झाले त्याला कारण मुख्यतः पटेल हेच होते असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आधीं मुळीं अशा कायदेभंग चौकशी कमिटीची कल्पना ज्यांना सुचली त्यांत पटेल हे प्रमुख होते. ते जर या कमिटींत नसते तर तिच्या कार्याला जो उठाव आला तो आला नसता असेंच परिणामावरून म्हटलें पाहिजे. कौन्सिल-प्रवेशाच्या बाबतींत नेहरू, हकीम अजमलखान, व दास यांना अनुकूल करण्यांत पटेलान्ची खटपट कारणीभूत झाली; व कमिटीच्या बाहेर श्री. न. चि. केळकर यांच्या परिश्रमानें कौन्सिलप्रवेशासंबंधी अनुकूल वातावरण देशांत

निर्माण झालें. या कमिटीतील सभासदांनीं २ जुलैपासून १५ ऑगस्टपर्यंत देशांतील प्रमुख ठिकाणीं जाऊन पुढाऱ्यांच्या साक्षी घेतल्या; आणि त्यासंबंधी रिपोर्ट काँग्रेसला सादर केला. त्यांतून मंडळाचे असे दोन निर्णय आहेत ते प्रथम पाहूं. पहिला निर्णय: सर्वांनुमतें असा होता, कीं सध्या देशांतील कोणताहि प्रांत किंवा जिल्हा सार्वत्रिक, सामुदायिक कायदेभंगाला अथवा सार्वत्रिक करवंदीची चळवळ करण्याला तयार नाही. दुसरा निर्णय कौन्सिलप्रवेशासंबंधी होता. परंतु त्याला दोन सारखे फाटे फुटले. कमिटीतील राजगोपालाचारी, अनसारी व आर्यंगार या तीन सभासदांनीं आपलें मत कौन्सिलप्रवेशाच्या विरुद्ध आहे असें सांगितलें. तर बाकीचे तीन सभासद म्हणजे नेहरू, हकीम अजमलखान व पटेल यांनीं आपण कौन्सिलप्रवेशाला अनुकूल असल्याचें सांगितलें. पहिल्या तिघांचें म्हणणें असें, कीं कोणत्याहि तऱ्हेचा कौन्सिलप्रवेश हा असहकारितेच्या तत्त्वाला बाधक असून कलकत्याची जादा काँग्रेस व नागपूर व अहमदाबाद या ठिकाणीं झालेल्या काँग्रेसच्या ठरावांना विरोध कारण आहे. काँग्रेसनें आंखलेल्या धोरणाला विलक्षण यशःप्राप्ति झालेली आहे व म्हणून तें धोरण त्याज्य ठरविणें सयुक्तिक होणार नाही. शिवाय त्यांचें म्हणणें असें, कीं 'कौन्सिलांत जाऊन अडवणुकीचें धोरण स्वीकारायचें व सरकारला पेचप्रसंग निर्माण करून सुधारणांचा कुचकामीपणा उघड करायचा या बोलण्यांत कांहीं अर्थ नाही, कारण सरकारच्या हातांत कायद्यानें राखीव अधिकार दिले आहेत. व कौन्सिलांतील लोकमताची पर्वा न करतां सरकारला आपल्या इच्छेप्रमाणें वागतां येण्यासारखें आहे. म्हणून सरकारला वठणीवर आणायचें तर आपले प्रयत्न बाहेरूनच झाले पाहिजेत. गेल्या दोन वर्षांच्या चळवळींवरून ज्या सुधारणा आधींच फोल ठरल्या गेल्या आहेत त्या पुनः राबविण्याकरितां कौन्सिलांत शिरून देशांची शक्ति फुकट घालविण्यांत काय हित आहे? कौन्सिलांत जाऊन सरकारची अडवणूक करायची किंवा सरकारशीं प्रतियोगी सहकारिता करायची असें जे लोक म्हणतात त्यांची मुळीं अशी समजूत झालेली दिसते, कीं गांधीप्रणीत असहकारिता ही आपलें उद्दिष्ट साध्य करण्यांत फसली आहे. परंतु वस्तुस्थिति हा विलक्षण विपर्यास आहे. उलट आम्हांला चौकशीत असें आढळून आलें

की देशाला असहकारितेचा आतांपर्यंचा कार्यक्रम पटलेला आहे. फक्त आतां पाहिजे तें एवढेंच, कीं देशांतिल पुढाऱ्यांनीं काँग्रेसचा विधायक कार्यक्रम पूर्णपणें पाळण्यांत आपलें शक्तिसर्वस्व ओतलें पाहिजे. आणि लोकांचें लक्ष त्यांनीं इतर कोणत्याहि गोष्टीकडे वेधूं देतां कामा नये. कौन्सिल प्रवेश मान्य केला तर आणखी असें अहित होईल कीं काँग्रेसचें महत्त्व कमी होऊन कौन्सिल निवडणुकीलाच नसतें महत्त्व प्राप्त होईल. ही अदला-बदल देशाच्या दृष्टीनें हितकारक नाहीं. 'एकंदरीनें काँग्रेसच्या पूर्वीच्या धोरणांत फेरफार करणें इष्ट नाहीं असें राजगोपाळाचारी आदि तीन सभासदांनीं म्हटलें.

हें झालें नाफेरवाल्याचें म्हणणें. आतां निराळ्या बाजूनें पटेलांदिकांचें व त्यांतूनहि पटेलांचें प्रथमपासूनच मत असें होतें, कीं कौन्सिलप्रवेश करण्यानें काँग्रेसच्या धोरणाला कोणत्याहि प्रकारें विरोध होत नाहीं. कौन्सिलप्रवेशाच्या बाबतींत पटेलांनीं जो पुढाकार घेऊन नेट धरला तो त्यांनीं धरला नसता तर या कमिटीचे बहुतेक श्रम व्यर्थ गेले असते असें म्हटलेंतर त्यांत अतिशयोक्ति होणार नाहीं. इतकें महत्त्वच या वेळीं कौन्सिलप्रवेशाच्या प्रश्नाला आलेलें होतें. आणि यापुढील चार पांच वर्षे राजकारणाचीं सूत्रे काँग्रेसच्या निकट राहून पटेलांनीं मुख्यतः हलविलीं. या ठिकाणीं पटेलांचें कौन्सिलप्रवेशाबाबतचें धोरण जरा खुलासेवार मांडणें अवश्य आहे. त्यांचें म्हणणें असें, कीं देश जर खरोखरीच कायदेमंगाला तयार असता तर कौन्सिलांवरील बहिष्कार सध्या आहे तसा ठेवायला हरकत नव्हती. परंतु आपल्याला परिस्थितीकडे डोळेझाक करून चालणार नाहीं. राजकीय डावपेच हे नेहमीं जसेच्या तसे निश्चल राहूं शकत नाहींत. त्यांत इष्ट तो फेरबदल करणें क्रमप्राप्त असतें. खुद्द महात्मा गांधींनीं सुद्धा अनेक वेळां असे फेरबदल केलेले आहेत, हें १९१९ सालापासून त्यांना अटक होईपर्यंतच्या काळांत आपणांला दिसून आलें. मग आम्हीं जर काळवेळ पाहून योग्य ते फेरबदल नुसते सुचविले तर आम्हीं खुळे ठरतो हें कसें? उलट तसे फेरबदल आम्ही सुचविले नाहींत तरच आम्ही राजकारणाच्या क्षेत्रांत खुळे ठरूं. महात्माजींना वाटलें त्याप्रमाणें कौन्सिलांवरील बहिष्कार हा जर अगदीं

पूर्णपणे पाळला गेला असता आणि एकहि हिंदी प्रतिनिधि जर कौन्सिलांत गेला नसता तर मात्र सरकार नमलें असतें असें मानण्यास पुष्कळ जागा आहे. पण तसें झालें नाहीं. कारण नेमस्त प्रतिनिधि कौन्सिलांत गेले व त्यांनीं प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीनें सरकारच्या दडपशाहीच्या धोरणाला हातभार लावला. पण आतां परिस्थिति बदलली आहे. सरकारशीं होणारा झगडा लांबणीवर पडला आहे. कोर्टें, शाळा व कॉलेजें यांजवरील बहिष्कार गांधींनीं बाडोलीला ठिला केला, त्या वेळीं कौन्सिलांचा प्रश्न इतकासा पुढें आला नाहीं परंतु आतां तो आम्हांला हातीं घ्यावा लागत आहे. कौन्सिलांपासून सध्या कांहीं हित होत नाहीं हें तर दिसतें आहे, पण उलट सध्याच्या स्थितींत देशाचा त्यामुळे घातच होत आहे. आतां मवाळांनीं सरकारशीं सहकार्य केलें किंवा नाहीं हा प्रश्न जरी वाजूला ठेवला किंवा देशावर कराचा बोजा लादला गेला आहे ही गोष्ट जरी वाजूला ठेवली तरी नुसत्या मवाळांच्या कौन्सिलप्रवेशानेंच देशाचें नुकसान होत आहे. कारण असें पाहा, कीं मवाळ हे कांहीं बहुजन समाजाचे खरे प्रतिनिधी नव्हत, पण ते मात्र स्वतःला तसे म्हणवितात आणि सरकारहि जगाला सांगतें कीं हे लोकांचे प्रतिनिधी आहेत. म्हणजे देशांत असहकारितेची चळवळ दडपून टाकण्याच्या कामीं कौन्सिलांनीं सरकारला अधिकच प्रबळ करून सोडलें आहे. यापुढें असे अनिष्ट प्रकार टाळायचे असतील तर आपण येत्या गया काँग्रेसमध्ये खालील गोष्टी केल्या पाहिजेत. पंजाब, खिलाफत आणि स्वराज्य या तीन प्रश्नांवर असहकारितावाद्यांनीं येत्या कौन्सिल निवडणुकी लढवाव्या व सरकारला ज्यांनीं आतांपर्यंत मदत केली त्यांना बाहेर ठेवावें आणि लोकांना घातक अशा ज्या योजना सरकारला आपल्या न जाण्वानें करतां आल्या त्यांना आळा घालावा. बहुजन समाजांत काँग्रेसचें तत्त्वज्ञान फैलावायला आणि देशांतलें सामाजिक आर्थिक व राजकीय प्रश्नांवर चर्चा करायला कौन्सिलच्या निवडणुकीकरितां वाढलेल्या मोहिमांनीं फार मदत होते. कौन्सिलांत गेल्यावरहि आपण राजकीय गांडा असाच चालविला पाहिजे, कीं सरकारनें आमचें म्हणणें तरी कबूल केलें पाहिजे नाहींतर आम्हांला न विचारतां शिकेबाजांनीं

राज्य चालविलें पाहिजे. यापैकी दुसरी गोष्ट जर घडून आली तर आतांची कौन्सिलें ही कशी कुचकामी आहेत हें जंगला पटवितां येईल. पण सध्या काय आहे ? आपण कौन्सिलांवर बाहिष्कार घातला. पण तिकडे मात्र कौन्सिलांतून सरकारी दडपशाही चालू आहे. आतां आम्ही जरी कौन्सिलांत शिरलों तरी त्यामुळें काँग्रेसच्या विधायक कामाला कोणताहि बाध येणार नाही. आंतून व बाहेरून अशा दोन्ही बाजूंनी लढा चालू ठेवला म्हणजे असहकारितेच्या चळवळीतील कायदेभंग व करवंदी या योजना पार पाडण्याला अनुकूल वातावरण निर्माण होईल. आतां असा एक प्रश्न येथें उत्पन्न होतो, कीं समजा, आम्ही असहकारितावादी कौन्सिलच्या निवडणुकीला उभे राहिलों तर आम्ही बहुमतानें कौन्सिलांत निवडून येऊं कीं नाहीं ? आम्ही ज्या साक्षी घेतल्या त्यावरून आम्हांला स्पष्ट असें आढळून आलें कीं आम्ही कौन्सिलांत बहुमतानें निवडून येऊं. तसा विश्वास जनतेनें आमच्यांत उत्पन्न केलेला आहे. मात्र याला काँग्रेस व खिलाफत यांनीं संमति दिली म्हणजे झालें. जे कौन्सिलप्रवेशाच्या अगदीं विरुद्ध आहेत व कौन्सिलप्रवेश करणें म्हणजे राष्ट्रावर संकट ओढवणें आहे असें ज्यांना वाटतें त्यांनीं सुद्धा म्हटलें आहे, कीं असहकारितावाद्यांची निवडणुकींत सरशीच होईल.

“ निराशावाद आम्हांला मान्य नाही ”

“ कौन्सिलबाहिष्कारवाले आम्हांला सांगतात कीं कौन्सिलांत जाण्यानें कौन्सिलावादेर काम करणाऱ्या कांहीं उत्तम कार्यकर्त्यांचा तुटवडा पडेल व त्यामुळें वाहेरच्या चळवळीला जोर राहाणार नाही. परंतु या बोलण्यांत कांहीं तथ्य नाही. आपण तावडतोव कायदेभंगालाच सुरवात करणार असतो तर हें म्हणणें आम्ही मान्य केलें असतें. कारण तशा वेळीं चांगले कार्यकर्ते चळवळींत असावे लागतात. पण आपण तर ही कायदेभंगाची चळवळ तहकूब केली आहे. फक्त आपल्याला बाहेरून विधायक कार्य करावचें, पण त्याला कौन्सिलांतील कामानें अडथळा न येतां मदतच होईल. शिवाय कौन्सिलताहि आपण असे क्तिती लोक पाटविणार ? सगळे कांहीं पुढारी तेथें जाणार नाहीत. शिवाय कौन्सिलबाहिष्कारवाले असेहि बोलतात कीं

एकदा लोक कौन्सिलांत शिरलें. कीं त्यांना ते लालचावतीळ, जता मासा गळाला लागलेल्या आमिषाला भुलतो ! पण या विधान करणारांचीं आम्हांला कीं व येते. ज्या लोकांनीं आजवर एवढी विशाल चळवळ शुद्ध अंतःकरणानें वाहेरून चालविली ते लोक कौन्सिलांत जाऊन जर तेथल्या मोहाला बळी पडणार असतील तर झाली ती चळवळ खऱ्या उच्च भूमिकेवरून झाली नाही असें म्हणणें त्यांना भाग आहे. परंतु त्यांना वाटते ती भिति निरर्थक आहे. कारण जे लोक आपण कौन्सिलांत पाठवूं ते आपण नीट पारखूनच पाठवूं. आणि यदाकदाचित् त्यांनीं काँग्रेसची किंवा मतदार वर्गाची आज्ञा पाळण्यांत कसूर केली तर त्यांना काँग्रेस कमिटीतून राजीनामा द्यावा लागेल. कौन्सिलांत पाठवायचे थोडे लोकहि जर चांगले प्रामाणिक मिळूं शकले नाहीत तर मग आपली स्वराज्याची लायकी ती काय राहिली ? तेव्हां कौन्सिलबहिष्कारवाल्यांचा निराशावाद आम्हांला मान्य नाही. आम्ही आशावादी आहोंत. आम्हांला चांगले पुढारी कौन्सिलांत निवडून यावेत अशी इच्छा आहे व तसे ते आम्हांला मिळतील. आतां शेवटीं एवढें सागायचें कीं सध्या कायदेभंग तर तहकूब झालेला आहे. पण त्याचें समूळ उच्चाटन आपण केलेलें नाही. कायदेभंगाशीं ज्याचें जवळचें नातें आहे असें कांहींतरी पाहिजे अशी सर्वांचीच इच्छा आहे पण हें 'कांहींतरी' म्हणजे काय तें मात्र कौन्सिलबहिष्कारवाद्यांनीं सांगितलेलें नाही. म्हणून कौन्सिलप्रवेश करून त्यांत सरकारशीं झगडा चालविण्याचें धोरण आम्हीं सुचविलें आहे. चालू घटकेची ही निकडीची गरज आहे. हिंदुस्थानांतील एक लक्षांश लोकांना सुद्धा खादीचा वेष देईपर्यंत जरी तुम्ही थांबलांत; राष्ट्रीय शिक्षणाचा नुसता ओनामा देईपर्यंत जरी तुम्हीं वाट पाहिलीत, अस्पृश्योद्धाराच्या मार्गांत थोडीशी जरी प्रगति करूं लागलांत आणि जातीय ऐक्याचे प्रयत्न करण्यांतच तुम्ही काळाचा अपव्यय जर करूं लागलांत तर तुमचा विनाशकाळ आलाच म्हणून समजा. कारण हीं सर्वां कायें प्रचंड व नित्य चालणारीं व जितकीं करावीं तितकीं आहेत. पण सध्याच्या या निकडीच्या गरजेकडे तुम्हीं जर लक्ष दिलें नाहीं व ही संधि आपण घालविलीत तर आपण महाभयंकर चूक केल्यासारखें होईल. आम्हीं ही अत्यंत महत्त्वाची बाब आतां ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीकडे सोंपवितों. ”

कौन्सिलप्रवेशाच्या प्रश्नावर फूट

रिपोर्टाच्या या भागावरून पटलांचाच हात बराचसा फिरलेला आहे असें साहाजिकच वाटते. या कायदेभंग चौकशी कमिटीने ज्या इतर शिफारशी केल्या त्यांपैकी काहीं महत्त्वाच्या शिफारशीं बद्दल पटलांनी आपला मतभेद कसा व्यक्त केला हें पाहणें उद्बोधक होईल. प्रथम आत्मसंरक्षणाच्या हक्काची शिफारस पहा. कायद्याच्या मर्यादेंत आत्मसंरक्षण करण्याचा पूर्ण हक्क व्यक्तिमात्राला असावा पण काँग्रेसचें किंवा काँग्रेसशी संबंध असलेलें काम आलें कीं मग मात्र दंग्याचा संभव असल्यास हा हक्क बजावूं नये अशी शिफारस पटलांखेरीज सर्व सभासदांनी केली. पटलांनीं मात्र अशी शिफारस केली, कीं कायद्याच्या मर्यादेंत आत्मसंरक्षणाचा हक्क कोणत्याहि परिस्थितींत प्रत्येकाला असला पाहिजे. मग तें काम काँग्रेसचें असो वा नसो. मात्र त्यामुळें दंग्याचा संभव असूं नये म्हणजे झालें. दुसरी गोष्ट म्हणजे मजूर संघटनेच्या प्रश्नावर इतर कोणत्याहि सभासदापेक्षां पटलांचे विचार अत्यंत प्रभावी असे होते. जाणत्या मजूर वर्गाचा आधार मिळाल्याशिवाय आपल्याला खरें स्वराज्य मिळायचें नाहीं असें त्यांना वाटे. या कायदेभंग-चौकशी कमिटींत कौन्सिलप्रवेशावर जरी मतविभागणी झाली तरी म्युनिसिपालिटीचा व लोकलबोर्डें या सारख्या स्थानिक संस्थांवर काँग्रेसनें बहिष्कार टाकूं नये अशी कमिटीनें सर्वानुमते शिफारस केली. या संस्थांच्या निवडणुकी काँग्रेसनें लढवाध्या व विधायक कार्यक्रमाला सुरवात जोरानें करावी असें कमिटीनें सुचविलें. या कमिटीच्या शिफारशींचा विचार करण्याकरितां कलकत्ता येथें ऑल इंडिया कमिटीची सभा भरली. परंतु कौन्सिलप्रवेशाचा जो सर्वांत वादग्रस्त मुद्दा होता त्याचा निकाल करण्याचें काम गया काँग्रेसवर सौंपविण्यांत आलें. तसेंच ब्रिटिश मालावर बहिष्कार घालावा कीं घालूं नये हा प्रश्नहि गया काँग्रेसवरच सौंपविण्यांत आला. यासंबंधी पटलांचें मत काय होतें, तसेंच गांधींचें व अर्थात् गांधीवादी लोकांचें म्हणणें काय होतें व त्यांत फरक कोणता होता हें आम्हीं मागे सांगितलें आहेच. असो. कायदेभंग चौकशी कमिटीचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाल्यानंतर कौन्सिल-प्रवेशाच्या बाबतींत देशांत फेरवाले व नाफेरवाले असे दोन पक्ष निर्माण

झाले. व गयेला १९२२ सालीं जी काँग्रेस झाली तीतहि या दोन पक्षांची चुरस लागली. या काँग्रेसचे अध्यक्ष फेरवाले देशबंधु दास हे होते. तसेंच पटेल, मोतीलाल नेहरू व महाराष्ट्र आणि बंगाल हे सर्व काँग्रेसच्या कौन्सिलप्रवेशाच्या धोरणांत फेर करावा असें म्हणणारे होते. काँग्रेसनें कौन्सिलच्या निवडणुकी जरूर लढवाव्या असें त्यांनीं आग्रहानें प्रतिपादन केलें. परंतु या काँग्रेसमध्ये नाफेरवाल्यांचें बहुमत असल्यानें फेरवाल्यांना तात्कालिक यश आलें नाहीं. नुसत्या कौन्सिलप्रवेशाच्या प्रश्नाचा निर्णय लावण्यासाठीं काँग्रेसला पांच दिवस खर्चावे लागले. इतका हा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा होऊन गेला. परंतु शेवटीं कौन्सिलबहिष्कार बहुमतानें मान्य होऊन फेरवाल्यांचा जरी पराजय झाला तरी त्यांत त्यांच्या पुढील विजयाचें बीज रुजलें गेलें. प्रसिद्ध नाफेरवादी पट्टाभि सीतारामय्या या वेळचें वर्णन करतांना लिहितात, कीं “ देशबंधु दास हे गया काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले त्या वेळीं त्यांच्या खिशांत दोन महत्त्वाचे कागद होते. एक त्यांचें अध्यक्षीय भाषण व दुसरा कागद म्हणजे अध्यक्षपदाचा राजीनामा व त्याचबरोबर असलेली स्वराज्यपक्षाची घटना हा होय. ” आतां गयेंत स्वराज्यपक्षाचा उदय कसा झाला व तो पक्ष कसा वाढीस लागला, त्यांत पटेलानीं कोणतें कार्य केलें, तें सांगण्यापूर्वीं पटेलानीं भाग घेतलेल्या एका महत्त्वाच्या चळवळीचा आढावा घेऊं. ती चळवळ म्हणजे नागपूरचा झेंडा-सत्याग्रह होय.

नागपुरचा झेंडा-सत्याग्रह

हा सत्याग्रह अखिल भारतीय स्वरूपाचा झाला. या चळवळीशी कांहीं मोठ्या पुढाऱ्यांचा संबंध आला हें खरें. पण हीहि गोष्ट तितकीच सत्य आहे, कीं या सत्याग्रहाचे योजक व सूत्रधार विठ्ठलभाई पटेल हेच होते. या सत्याग्रहांतिल पटलांची कामगिरी इतर सर्वांना शिरोधार्य झाली. या सत्याग्रहाची नांदी नागपुरांतिल कांहीं उत्साही स्वयंसेवकांनीं म्हटली; पण तिला साथ पटलांची होती. आणि शेवटीं भरतवाक्य म्हणतांनाहि पटेलच प्रमुख होते.

तारीख १८ मार्च १९२३ ची गोष्ट. गांधीदिनानिमित्त प्रथम ज्वल-पुरास सत्याग्रहाची ठिणगी उडाली. कॅंटोनमेंटच्या हद्दींत कांहीं तरुण स्वयंसेवकांनीं राष्ट्रीय निशाणाची मिरवणूक काढली. ते म्युनिसिपालिटीच्या इमारतीवर चढले व तिच्या शिखरावर त्यांनीं राष्ट्रीय निशाण रेंवळें. तेव्हां पोलीस आले व त्यांनीं निशाण खाली पाडून तुडविलें. त्या म्युनिसिपालिटीचा अध्यक्ष युरोपियन होता व त्याची पोलीसांच्या कृत्याला संमति होती. तेव्हां तेथल्या जिऱ्हा काँग्रेस कामिटीनें निशाणाच्या सत्याग्रहाला उचलून धरलें व पुन्हा मिरवणुकी काढल्या. त्या मिरवणुकींना बंदी करण्यांत आली. अखेर सरकारला हार खावी लागली. ज्वलपुरास उडालेली ठिणगी नागपुरांत आली. तेव्हां तेथें भडका उडाला व हां हां म्हणतां साऱ्या हिंदुस्थानांत त्याची उष्णता भासूं लागली. नागपुरास तारीख १३ एप्रिल रोजी सत्याग्रहाला सुरवात झाली. तो दिवस जालियनवाला बाग दिन म्हणून संबंध हिंदुस्थानांत पाळला गेला. कारण बरोबर चार वर्षांपूर्वी याच तारखेला अमृतसर येथें डायरनें जालियनवाला बागेंत भरलेल्या सभेची कत्तल केली होती. असो. त्या दिवसाच्या स्मरणार्थ कायदेभंग करावा म्हणून कांहीं तरुण स्वयंसेवकांनीं नागपुरास सिव्हिल स्टेशनमध्ये राष्ट्रीय निशाणाची मिरवणूक काढली. पोलीसांनीं या मिरवणुकीला मनाई केली. पण स्वयंसेवकांनीं

आपला निश्चय टिकवल्यामुळे त्यांना अटक झाली व शिक्षा करण्यांत आली. पुढे तारीख १ मे पासून दररोज १०-१२ सत्याग्रही निशाणाची मिरवणूक काढून कायदेभंग करू लागले. मे अखेर सत्याग्रहींची संख्या अडीचशेपर्यंत गेली. त्यांतल्या बहुतेकांना अटक व कारावासाची शिक्षा झाली. पण अद्यापहि या घटनेकडे काँग्रेसचे लक्ष वेधले नाही. देशांत कायदेभंगाचे वातावरण असू नये अशी काँग्रेसमधल्या कार्यकर्त्यांची इच्छा होती. पटेलांसारख्या लढवय्याला ही स्वस्थ बसण्याची रीत आवडणें शक्य नव्हतें. पण आपलें हृद्गत मात्र त्यांनीं खाजगी रीतीनें सुद्धां कोणाला बोलून दाखविलें नाही. पटेल त्या वेळीं मुंबईस होते. तेथील मांडवी कमिटीशीं त्यांचा स्नेहसंबंध होता. त्या कमिटीचे अध्यक्ष शेठ छोटानी यांच्याजवळ त्यांनीं सहज म्हणून बोलणें केलें, कीं “कमिटीतफें एक जाहीर सभा बोलवावी अशी माझी इच्छा आहे.” कशाकरितां असें छोटानींनीं विचारलें. तेव्हां पटेलांनीं सांगितलें, कीं बऱ्याच दिवसांत आपण कमिटीतफें सभा केली नाही. तेव्हां आतां एक सभा बोलवावी व सभेचा विषय ‘आपल्यापुढील कार्य’ हा ठेवावा; मुख्य भाषण मी करीन. छोटानींनीं होय म्हणून सांगितलें व त्याप्रमाणें जाहीर सभा झाली. सभेंत पटेल काय बोलणार याची कोणालाच कल्पना नव्हती. कारण ‘आपल्यापुढील कार्य’ अशा प्रकारचा अगदीं मोघम विषय होता व त्याची रूपरेखाहि पटेलांनीं आधीं कोणाला सांगितली नव्हती. सभेला शेठ छोटानी अध्यक्ष होते. पटेल व गांधी यांचे मदतनीस मणिलाल कोठारी हे सभेला हजर होते. इतर मुंबईचे काँग्रेस कार्यकर्तेहि सभेला आले होते. पटेलांनीं मुख्य भाषण केलें. त्यांत ते म्हणाले, “आजचा विषय ‘आपल्यापुढील कार्य’ हा आहे. पण आपण खरोखरी त्या कार्याकडे लक्ष तरी देत आहोंत काय? मग त्यांत प्रत्यक्ष भाग घेणें तर दूरच राहिलें. आज नागपुरांत शेकडों तरुण लोक झेंडा-सत्याग्रह करून तुरुंगांत जात आहेत. पण आपण काय करीत आहोंत? महात्मा गांधी हे तर कारागृहांतच आहेत. तिकडे प्रतिगांधी राजगोमालाचार्य मद्रासमध्ये चरख्यावर सूत काढीत बसले आहेत. सगळ्या काँग्रेस कमिठ्या जशा काहीं कानावर हात ठेवून बसल्या आहेत. नागपुरांस जे स्वयंसेवक सत्याग्रह करीत आहेत ते आपल्यांतले

नाहींतच काय ? ते जर आपलेच आहेत तर त्यांच्या कृत्याला आपण सक्रिय सहानुभूति अवश्य दर्शविली पाहिजे. तसें न केल्यास आपण कर्तव्य-शून्य ठरूं. म्हणून नागपूरच्या झेंडा-सत्याग्रहाकडे मी या सभेचें व वर्किंग कमिटीचें लक्ष वेधूं इच्छितों. ” याप्रमाणें पटेलानें भाषण झाल्यावर कोणीं एकांनें प्रश्न केला, कीं “ वर्किंग कमिटी सत्याग्रहाला पाठिंबा देत नाहीं तर मग तुम्हांला तो न द्यायला काय झालें ? तुम्ही सत्याग्रहांत जा. ” पटेलानें उत्तर दिलें, कीं “ वर्किंग कमिटीची जर तशी मला आज्ञा असेल तर मीहि सत्याग्रहांत जरूर जाईन. आम्हांला सत्याग्रहांत जायला सांगणें हें काम वर्किंग कमिटीचें आहे. पण वर्किंग कमिटी तर स्वस्थ बसली आहे. तेव्हां तिला जागृत करा असें मला या सभेला सांगायचें आहे. ” याप्रमाणें वादविवाद होऊन सभा संपली. आश्चर्याची गोष्ट ही कीं असा महत्त्वाचा विषय त्यासंबंधी आगाऊ कांहींहि न बोलतां सभेपुढेंच आणून व त्यावर भाषण करून व शंकाकुशंका दूर करून पटेलानें काँग्रेसच्या गोटांत खळबळ उडवून दिली; व काँग्रेसला कार्यप्रवृत्त करण्याचें श्रेय संपादन केलें. कारण लगेच काँग्रेस कार्यकर्त्यांच्या हालचालींना सुरवात झाली. दुसऱ्याच दिवशीं विठ्ठलभाई पटेलाने धाकटे बंधु वल्लभभाई पटेल हे तडक अहमदाबाद-हून मुंबईस निघून आले. व त्यांनीं विठ्ठलभाईची गांठ घेतली. वल्लभभाई हे वर्किंग कमिटीचे एक प्रमुख सभासद होते. त्यांना विठ्ठलभाईंनीं सर्व गोष्टी समजावून दिल्या. नागपुरास झेंडा-सत्याग्रहाला पाठिंबा देण्यानें वर्किंग कमिटीची इभ्रत राष्ट्रांत कशी वाढेल हें विठ्ठलभाईंनीं स्पष्ट केलें व शेवटीं वल्लभभाईंना विनंती केली, कीं “ तुम्ही आतां ताबडतोब नागपुरास जा आणि तेथील सत्याग्रहींना धीर द्या. तोंवर सत्याग्रहींच्या टोळ्या साऱ्या हिंदुस्थानांतून नागपुरास जमतील अशी खटपट मी करतो. आणि तुम्हीहि पुढें त्या खटपटीला लागा. मात्र सारा पत्रव्यवहार वगैरे तुमच्याच (वल्लभभाईंच्याच) सहांनै होऊं द्या. ” याप्रमाणें वडील बंधूंचें म्हणणें ऐकल्यावर वल्लभभाई नागपुरास रवाना झाले.

विठ्ठलभाईंनींही नागपूर गांठलें

त्यावेळीं पटेल मुंबई म्युनिसिपालिटीचे सभासद होते. कांहीं कामकाजा-

निमित्त पटेल व त्यांची मित्रमंडळी म्युनिसिपालिटीच्या सभागृहांत जमली होती. त्यांत श्री. जम्नादास मेहता व श्री. महेश्वरी हे होते. दोघेहि पटेलंचे निकटवर्ती विश्वासाचे स्नेही होते. मध्यंतरी चहाची वेळ झाली तेव्हां पटेल, मेहता व महेश्वरी हे तिघे चहा घेण्याच्या खोलींत बसले. इतर शिळोप्याच्या गप्पा चालू झाल्या. चहापान संपल्यावर पटेल म्हणाले, “ मला जरा बाहेर काम आहे; मी आतां जातो.” मेहता-महेश्वरींना वाटलें कीं असेल कांहीं पटेलंचें स्वतःचें काम; जाऊन येतील लवकर परत. म्हणून त्यांनीं पटेलंना कांहीं विचारलें नाहीं. इकडे पटेल चहापानाच्या खोलींतून बाहेर पडले ते लगेच स्टेशनवर जाऊन नागपूरच्या गाडींत बसले व तसेच नागपुरास गेले. तेथें गेल्यावर वर्तमानपत्रांत जेव्हां प्रसिद्ध झालें कीं विठ्ठलभाई पटेल हे नागपुरास आले आहेत तेव्हां मुंबईच्या मित्रांना पटेलंच्या कृत्याचें आश्चर्य वाटलें. कोणतेंहि काम उगीच बोलून न दाखवतां प्रत्यक्ष करित राहावचें ही पटेलंची नेहमीचीच रीत होती. व तिचें प्रत्यंतर पावेळींहि त्यांच्या मित्रांना जरी आलें तरी तेंहि आकस्मिक रीतीनें आल्यामुळें मेहता-महेश्वरी ही त्यांचाखावी मित्रमंडळीहि थक झाली.

झेंडा सत्याग्रहांत पटेलंचा पुढाकार

पटेल नागपुरास येऊन पोचल्यावर त्यांनीं विठ्ठलभाईंना सर्व प्रकारें नंतर सल्लामसलत देऊन कार्याची दिशा दाखविली. दोघां बंधूंच्या विचारें अनेक पत्रें हिंदुस्थानांतील ठिकठिकाणच्या प्रातिक काँग्रेस कमि-
ट्यांना पाठविण्यांत आलीं. त्यांत “ तुमच्याकडून स्वयंसेवक पाठविले जावे ” अशी विनंती त्या कमिट्यांना करण्यांत आली होती. खुद्द नाग-
पुरांतहि विठ्ठलभाईंच्या आगमनानें विलक्षण उत्साह स्वयंसेवकांत दिसून आला. व त्यांच्याच प्रयत्नानें दिवसेंदिवस सत्याग्रहींची संख्या वाढूं लागली. मात्र आम्हांला स्वयंसेवकांची गरज आहे असें पटेलंनीं जाहीर रीतीनें कधींच कोणाला सांगितलें नाहीं. तरी ठिकठिकाणाहून सत्याग्रही स्वयंसेवक नागपुरास येऊं लागले. अखेर खुद्द मुंबई प्रातिक कमिटीनें तिस स्वयंसेवकांची एक तुकडी नागपुरास पाठविली. अर्थात्

वर्किंग कमिटीने या चळवळीला पाठिंबा लवकरच दिला. चळवळीचा वाढता जोर पाहून मध्यमांताचे गव्हर्नर सर फ्रँक स्लाय हे २३ जूनला नागपुरांत येऊन राहिले. पुढे जुलै महिन्यांत झालेल्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या सभेनेहि नागपूर सत्याग्रह कमिटीला साहाय्य करण्याचा ठराव पास केला. तारीख १८ जुलै रोजी साऱ्या हिंदुस्थानांत झेंडा दिन पाळण्यात यावा व त्या दिवशी झेंड्याची मिरवणूक काढून लोकांनीहि सार्वजनिक रीतीने या झेंड्याला वंदन करावे असे ठरविण्यांत आले. याप्रमाणे या चळवळीला अखिल भारतीय स्वरूप प्राप्त झाले. यापूर्वीच शेट जम्नालाल बजाज इत्यादि पुढाऱ्यांना सरकारने अटक केली. तरी या चळवळीची खरी सूत्रे प्रथमपासूनच विठ्ठलभाई व वल्लभभाई या पटेल बंधूंच्या हातांत होती. व त्या दोघांतूनहि योजकता विठ्ठलभाईकडेच होती. आतांपर्यंत एक हजारानंवर स्वयंसेवकांना अटक झाली होती. ता. १८ जूनला सरकारने १४४ कलम जारी करून झेंडा मिरवणूक बंदीची मुदत आणखी दोन महिने वाढविली. पण त्यामुळे चळवळ दडपून न जातां तिला अधिक बळ येत चालले. नागपूरच्या प्रांतिक कौन्सिलांत तारीख ७ ऑगस्टच्या बैठकींत सरकारतर्फे सर मोरोपंत यांनी खुलासा केला की तारीख १७ ऑगस्टपर्यंत दंगाघोषा न होईल तर मनाई हुकूम पुन्हा काढण्यांत येणार नाही व मिरवणुकीला पोलिसांची परवानगी घेतल्यास सिव्हिल लाइन्समधून मिरवणूक जाऊ दिली जाईल. पण त्यावर लोकक्षाचे शेट शिवलाल यांनी ठराव मांडला की नागपुरांतील १४४ कलमांची बंदी सरकारने ताबडतोब बिनशर्त काढून टाकावी. या ठरावावर दोन दिवस पुरा वाद-विवाद होऊन तो ३१ विरुद्ध २६ मतांनी पास झाला. तसेच सत्याग्रह्यांवर यापुढे खटले भरू नयेत व भरले असतील तर काढून टाकावे व आतांपर्यंत दिलेली शिक्षा भोगीत असलेले सगळे सत्याग्रही कैदी बंधमुक्त करावे असे दोन ठराव पुढे येऊन तेहि बहुमताने मंजूर झाले. अशा रीतीने सरकारचा तीन दिवसांत तीन वेळां पराजय झाला. लोक-वक्षाला हे जे मोठे विजय प्राप्त झाले त्याच्या मुळाशी पटेलानेच अविश्रांत परिश्रम होते असे म्हणण्यांत अतिशयोक्ति नाही. कारण पटेलानीं कौन्सिल-

रांच्या गांठी प्रत्यक्ष घेऊन त्यांच्याशी विचारविनिमय केला होता. फक्त त्यांचे परिश्रम लोकांना उघड दिसले नाहीत इतकेंच. यानंतर १८ ऑगस्टला झेंड्याची प्रचंड मिरवणूक काढावी असे ठरविण्यांत आले. परंतु त्यापूर्वी या चळवळीचे सूत्रधार विठ्ठलभाई पटेल यांनी आपल्या बंधूसह गव्हर्नरांच्या बऱ्याचदा भेटी घेतल्या. गव्हर्नर व विठ्ठलभाई यांची पूर्वीपासून वैयक्तिक दाट मैत्री होती. त्या दोघांच्याहि मनांतून काहींतरी उभयपक्षां समाधानकारक निकाल व्हावा असे होते. म्हणजे धरपकडी तर होऊ नयेत आणि झेंड्याचाहि मान राखला जावा, व त्याप्रमाणे गव्हर्नर व पटेल यांच्या आपसात समजुती झाल्या. तारीख १८ ऑगस्टला मिरवणूक काढण्याचे ठरवून तिची वेळ व रस्ताहि जाहीर केला. मनाई हुकूम कायमच होता; एवढेंच नव्हे तर तो पुन्हा जाहीर करण्यांत आला होता. तथापि १८ तारखेच्या झेंड्याच्या मिरवणुकीला कोणताहि अडथळा सरकारने केला नाही. या बाबतींत वर्तमानपत्रांतून वादळ सुरू झाले. कोणी अँग्लोइंडियन वर्तमानपत्रांनी प्रसिद्ध केले की काँग्रेसने सरकारकडे अर्ज करून मिरवणुकीकरितां परवानगी मागितली. पण ही बातमी खोटी आहे असे काँग्रेसने जाहीर केले. व अशा खोट्या कंड्या पिकविणारांचा निषेध केला. एवढेंच की ही आपसतील समजुतीची एक तडजोड होती. आणि पटेल हे जसे तत्त्वाकरितां लढणारे होते तसेच जेव्हां सन्माननीय समेट करण्याची वेळ येईल तेव्हां तशा समेटाला ते दूर करणारे नव्हते हेहि यावरून दिसून आले. नाहींतरी राष्ट्रीय चळवळीचे जे विरोधक आहेत ते अशी एकादी सन्माननीय तडजोड जी घडली तरी ती घडून आल्याबरोबर तिच्याविरुद्ध नाना प्रकाराच्या टीका करतात हा साधारणपणे नेहर्माचा रिवाज आहे. तथापि दिल्ली काँग्रेसने नागपूरच्या सत्याग्रह चळवळीच्या कार्यकर्त्यांचे अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन केले; व हा लढा यशस्वी करून नागपूरने राष्ट्राच्या मानांत भर घातली असे जाहीर केले. असो. याप्रमाणे सत्याग्रह थांबला व वर निर्देशलेल्या तीनहि ठरावांची अंमलबजावणी सरकारला करावी लागली. पण सत्याग्रह आतां थांबला हें जणू काय लक्षांत न घेऊन नागपूरच्या कौन्सिलांत काहीं अराष्ट्रीय लोकांनी सत्याग्रही कैद्यांच्या निर्वाहाकरिता एक पुरवणी

ग्रँट मंजूर करून घेतली ! ही वार्ता पटेलाना मुंबईस समजली तेव्हां मारवाडी विद्यालयांत एक जाहीर सभा भरविण्यांत आली तींत पटेलानीं स्वच्छ सांगितलें कीं “ पाहा हे कौन्सिलांतले दीडशहाणे लोक ! राष्ट्रीय वृत्तीच्या लोकांनीं कौन्सिलांत जरूर शिरावं असं मी म्हणतो तें एवढ्याकरितां कीं त्यांच्या हातून असा मूर्खपणा तरी होणार नाही. सत्याग्रह थांबला हें त्यांच्या गांवींहि नाही आणि पुरवणी ग्रँट मात्र मंजूर करून घेतली ! यावरून सध्या जे लोक कौन्सिलांत आहेत त्यांच्या अज्ञानाचं आणि हलक्या मनोवृत्तीचेंहि प्रदर्शन होत आहे ! आणि पुन्हा हे लोक आपणांला जनतेचे प्रतिनिधी म्हणवून घ्यायला तयारच ! आहे कीं नाही उलटा न्याय ? ‘ कुन्हाडीचा दांडा गोतास काळ ’ असे हे लोक आहेत. हेच जर आपण आपले राष्ट्रीय वृत्तीचे आणि समजस प्रतिनिधी कौन्सिलांत पाठविले तर असले प्रकार व्हायचे नाहीत. ” यावरून कौन्सिलावाहेरीलमुद्धा कायदेभंग किंवा सत्याग्रह यशस्वी होण्याकरितां कौन्सिलप्रवेशाची किती आवश्यकता आहे हें पटेलानीं पटवून दिलें. असो. लवकरच मुंबईच्या प्रांतिक काँग्रेस कमिटीनें मुंबईस राष्ट्रीय निशाणाचा टोलेजंग मिरवणूक काढली. पटेल हेच त्या मिरवणुकीचे नेते होते.

नागपूरच्या झेंडा-सत्याग्रहाचें प्रकरण पटेलान्या अव्वल दर्जाच्या बुद्धिमत्तेचा साक्ष देते. त्यांच्या बुद्धितेजानें वल्लभभाईसारखे काँग्रेसचे कार्यकर्ते तर दिपून गेलेच, पण कौन्सिलर गव्हर्नर, व खुद्द काँग्रेसची वर्किंग कमिटी या सर्वांवर त्यांनीं छाप पाडली व काँग्रेसच्या मानांत भर घातली. लवकरच सर्व सत्याग्रही कैदी सरकारनें बंधमुक्त केले. अशा रीतीनें तारीख १ मे पासून तारीख १८ ऑगस्टपर्यंत म्हणजे सुमारे अर्डाच महिन्यांकेखां अधिक दिवस सतत चाललेला हा सत्याग्रह शेवट गोड होऊन थांबला व नागपुरास सत्याग्रहींचा विजय झाला, असें वर्किंग कमिटीतर्फें वल्लभभाई पटेल यांनीं जाहीर केलें. पुढें दिल्लीच्या काँग्रेसनें या सत्याग्रहाची प्रशंसा केली तेंहि योग्य असेंच झालें.

आगामी लढ्याचा पूर्वरंग

(कार्पोरेशनमधील कामगिरी)

प्रसादचिन्हानि पुरःफलानि ।

“ ज्यांनीं मुंबई म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्षपद रुजविलें त्या कर्तृत्वशाली पटेल्यांच्या हातांत मी आतां असेंब्लीच्या अध्यक्षाची सूत्रें देत आहे व त्याबद्दल मला समाधान वाटतें. ” असे उद्गार हिंदुस्थानच्या असेंब्लीचे पहिले सरकारनियुक्त अध्यक्ष मि. फ्रेडरिक व्हाइट यांनीं पटेल्यांविषयी काढले होते. यावरून एवढें दिसून येतें कीं मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्षपद हें गौरवास्पद तर होतेंच पण पटेल्यांच्या यशाचें बीज त्यांच्या मुंबईच्या अध्यक्षपदांतच रुजलेंलें होतें हें अगदीं स्पष्ट आहे. साऱ्या हिंदुस्थानांतील म्युनिसिपालिट्यांत मुंबईची म्युनिसिपालिटी ही अग्रगण्य समजली जाते. मुंबई म्युनिसिपालिटीचा कारभार म्हणजे एकाद्या बड्या संस्थानच्याच कारभारासारखा. परंतु आतांपर्यंत म्हणजे १९२२ सालापर्यंत या संस्थानचा कारभार जशा राष्ट्रीय वृत्तीनें चालायला पाहिजे तसा चाललेला नव्हता. सर्वत्र स्वाभिमानशून्यता दिसून येत होती. एकादी सरकारी संस्था आणि ही मुंबईची स्थानिक स्वराज्य संस्था यांत अंतर दिसून येत नव्हतें. सरकारी हुकूम कसेहि असले तरी त्यापुढें निमूटपणें मान वाकवावी आणि ही ‘बाबांची विहीर, म्हणून एकाद्या भोळसट किंवा गतनुगतिक मुलानें जसें तिचें खारट पाणीहि प्यावें तशीच स्थिति जवळजवळ या म्युनिसिपालिटीची झालेली होती. परंतु पटेल या म्युनिसिपालिटीचे सभासद व अध्यक्ष होतांच त्यांनीं तिच्या कारभारांत विलक्षण क्रांति केली. अनेक जुनाट रूढांचीं जाळीं जाळून टाकलीं, स्वाभिमानशून्यतेला रसभरहि वाव ठेवला नाहीं. आणि म्युनिसिपालिटी ही खरीखुरी लोकांची संस्था आहे, तिच्या कारभारांत व तिला घालून दिलेल्या मर्यादेंत सरकारला ढवळाढवळ करण्याचा अधि-

कार नाहीं हें पटेलानीं कृतीनीं पटवून दिलें. त्यांनीं म्युनिसिपालिटींत कांहीं अगदीं नवीन असे उपक्रम सुरू केले आणि ते सर्वच उपक्रम लोकादरास पात्र झाले. त्यांना मुंबई म्युनिसिपालिटीच्या कारभारांत जें अनुभव आले त्यांवर आपल्या भावी कर्तृत्वाची भव्य इमारत त्यांना पुष्कळशी रचतां आली. म्युनिसिपालिटीचें अध्यक्षपद म्हणजे त्यांच्या आयुष्याच्या मुख्य परीक्षेची पूर्वतयारी ठरली. पटेलानीं म्युनिसिपालिटींत केलेल्या कामगिरीला आगामी लढ्याचा पूर्वरंग म्हणण्यास हरकत नाहीं.

म्युनिसिपल नॅशनलिस्ट पक्ष

पटेलानीं आपल्या आगमनानें मुंबईच्या स्थानिक स्वराज्यांत नवचैतन्य निर्माण केलें असें म्हणण्यास कारण हें, कीं त्या स्वराज्यांतील अशी कोणतीही वाव नव्हती कीं जिंकडे त्यानीं जातीनें लक्ष घातलें नाहीं किंवा ती सुधारली नाहीं. परंतु पटेलानें व्यक्तिशः सामर्थ्य जरी म्हटलें तरी त्यामागें संघटना होती. व ती नदीच्या मुठाप्रमाणें जरी प्रथम लहान होती तरी पुढें त्यांच्या प्रयत्नानें विस्तार पावली. ही संघटना म्हणजे मुंबई म्युनिसिपालिटीच्या विडणुका राष्ट्रीय पक्ष नें लढवाव्या या हेतूनें पटेलानें खटपटीनें स्थापन झालेल्या म्युनिसिपल नॅशनलिस्ट पक्षाची संघटना होय. कौन्सिलांवर काँग्रेसनें बहिष्कार घातला होता तसा स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर घातला नव्हता. व म्हणून ही मुंबईची प्रचंड संस्था हस्तगत करण्याचें या राष्ट्रीय पक्षानें ठरविलें. प्रथम मे १९२३ सालीं पटेलानें नेतृत्वालाळीं या राष्ट्रीय पक्षाची स्थापना झाली. म्युनिसिपालिटीच्या जागा काँग्रेसनें लढवाव्या ही कल्पना मुंबईच्या मांडवी भागांत निघाली. त्या वेळीं या पक्षाचे प. क्त. दहा लोक होते. त्यांत डॉ. बेलकर, व. जम्मादास मेहता, श्री. नगीमन वगैरे प्रसिद्ध पुढारी होते. व ते सर्व त्या वेळच्या म्युनिसिपालिटींतहि सभासद होते. त्याच सर्वांची एक सभा वर लिहिल्याप्रमाणें तारीख २३ मे १९२२ रोजीं आर्यभुवनमध्ये भरली व तींत पक्षाची घटना ठरविण्यांत आली. पटेल हे या पक्षाचे अध्यक्ष झाले. पुढें म्युनिसिपालिटीच्या नवीन निवडणुकी जवळ आल्या म्हणून आतां म्युनिसिपालिटींत राष्ट्रीय पक्षाचे लोक अधिक जावेत

व त्या पक्षाची संघटना मोठी व्हावी यासाठी २९ जानेवारी १९२३ साली या पक्षाची पुन्हा सभा झाली व त्या पक्षाला म्युनिसिपल नॅशनलिस्ट पार्टी असे नांव देण्यांत आले. तीत ठरविण्यांत आले, की पक्षाचा प्रत्येक सभासद हा काँग्रेसचा सभासद असला पाहिजे. तसेंच म्युनिसिपालिटींत व बाहेर त्याची दृष्टि लोकहिताचीच असली पाहिजे. या पक्षाचा कार्यक्रमही लवकरच प्रसिद्ध झाला. त्यांत मुख्यतः असे म्हटले होते, की या पक्षाचा उद्देश मुंबईच्या स्थानिक स्वराज्याच्या घटनेत सुधारणा करणे हा असून मुंबईची म्युनिसिपालिटी सर्वतोपरी लोकनियुक्त करण्याचे या पक्षाचे धोरण राहिल. तसेंच प्रत्येक प्रौढ स्त्रीपुरुषाला मतदानाचा अधिकार मिळवून देण्याची हा पक्ष स्वटपट करील. त्याचप्रमाणे लोकसंख्येच्या प्रमाणांत प्रतिनिधींची प्रमाणशीर निवडणूक व्हावी, म्युनिसिपल कारभारांत पूर्ण स्वायत्तता असावी, त्यांत सरकारने हस्तक्षेप करू नये, म्युनिसिपालिटीचा कारभार काटकसरीचा पण चोख व्हावा, मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरू करण्यांत यावे, हिंदुस्थानी भाषेचा अभ्यास शाळांतून सुरू करावा, संपूर्ण दारूबंदी अमलांत आणावी, काँग्रेसचा विधायक कार्यक्रम शक्य तो पार पाडावा, देशी वैद्यकाला उत्तेजन द्यावे म्युनिसिपालिटींतही भाषणे इंग्रजीत तशी देशी भाषांतही व्हावी इत्यादि लोकहिताच्या व महत्त्वाच्या गोष्टींचा या पक्षाच्या कार्यक्रमांत समावेश झाला होता. यावरून पक्षाने आपल्या पुढील कार्यक्षेत्र किती व्यापक स्वरूपाचे व राष्ट्रीय बाण्याचे ठेवले याची सहज कल्पना होते. १९२३ सालापर्यंत मुंबईची म्युनिसिपालिटी ही खरी प्रातिधिक संस्था नव्हती. तीत पूर्वी बडे व्यापारी व भांडवलवाले यांचाच भरणा असे. त्यामुळे मध्यम व इतर कामकरी इत्याहि वर्गांच्या हिताकडे दुर्लक्ष होई, त्या वेळीं मुंबई शहरांत दरमहा शेंकडों रुपये भाडे देऊन राहाणाऱ्या भाडेकऱ्यांना नुसता मत देण्याचाहि अधिकार नव्हता. तो अन्याय दूर होऊन १९२३ सालच्या निवडणुकीच्या वेळीं भाडेकऱ्यांना मत देण्याला संधि मिळाली व तिचाच फायदा घेऊन बहुजनसमाजाला जागृत करण्याची तयारी पटेलंच्या राष्ट्रीय पक्षाने चालविली. पण कोणत्याहि सत्कार्याला विघ्ने आलीं नाहींत तर त्याची प्रसिद्धि तरी जगांत व्हावी कशी? प्रथम

१९२२ सालच्या निवडणुकींचीच गोष्ट घेऊं. वास्तविक पटेल ज्या मांडवी भागाचे हितसंबंधी होते तेथूनच या राष्ट्रीय पक्षाची प्रेरणा झाली व त्याच भागानें काँग्रेसतर्फें प्रथम १९२२ सालीं निवडणुकी लढविण्याचा चंग बांधला. पण ही इष्ट अशी गोष्टहि पटेलविषयीं मत्सरग्रस्त असणाऱ्या कांहीं विद्व-संतोषी लोकांना अनिष्ट वाटली. कारण काय तर संबंध मुंबई शहरातर्फें काँग्रेसची प्रतिनिधि संस्था म्हणजे जी मुंबई प्रांतिक काँग्रेस कमिटी तिनें निवडणुकी लढविण्याबद्दल कांहींच ठरविलें नसतांना मांडवी वॉर्ड काँग्रेस कमिटीनेंच तो निर्णय वरिष्ठाना न विचारतां कसा केला ? परंतु मुंबई काँग्रेस कमिटी ही निवडणुकी लढवीत नाहीं असें दिसून आल्यावरच तिची शाखा जी मांडवी कमिटी तिनें स्वतःच्या जबाबदारीवर तें कार्य करण्याचें ठरविलें. अशा रीतीनें १९२२ सालच्या निवडणुकींत मांडवी भागांतूनच काँग्रेसचे प्रतिनिधी पहिल्यांदा म्युनिसिपालिटींत शिरणार होते.

मांडवी भागांत विनविरोधी यश

मांडवी भाग हा राष्ट्रीय पक्षाचा बालेकिल्ला होता. व तो जेव्हां स्थापन झाला त्यापूर्वी म्हणजे १९२२ सालीं त्या भागांतून आठ प्रतिनिधी म्युनि-सिपालिटींत निवडून यायचे होते. पटेलची तर अशी महत्त्वाकांक्षा कीं हे आठहि प्रतिनिधि राष्ट्रीय पक्षांतूनच विनविरोध निवडून यावेत. पण आयत्या वेळीं आठ जागांकरितां दहा उमेदवार उभे राहिले. त्यापैकीं आठ तर राष्ट्रीय पक्षाचे होते व बाकीचे दोन स्वतंत्र होते. पण अखेर तडजोड होऊन या दोन स्वतंत्र उमेदवारांपैकीं एकानें आपलें नांव मागें घेतलें व राष्ट्रीय पक्षाच्या आठ प्रतिनिधींपैकीं एकानें आपलें नांव मागें घेतलें. व म्हणून आतां जे आठ सभासद राहिले ते सर्वच्या सर्व विनविरोध निवडून आले. फक्त एक सभासद स्वतंत्र होता व बाकीचे सात राष्ट्रीय पक्षाचे होते. यामागें सन्मान्य तडजोड होऊन राष्ट्रीयपक्षाला जो मोठा मानाचा विजय प्राप्त झाला त्याचें सारें श्रेय पटेलच्याच बुद्धिचातुर्याला व व्यवहारकुशलतेला दिलें पाहिजे. पटेलच्याच वर्चस्वानें व हिकमतीनें सारे सभासद विनविरोध निवडून आले व त्यांत आठांपैकीं सात त्यांचेच लोक होते. ही गोष्ट पटेलानीं सर्वथैव अभू-तपूर्व अशी घडवून आणली. कारण यापूर्वी या मांडवी भागांतून विनविरोध

निवडणूक तर दूरच राहिली पण चुरशीच्या ज्या निवडणुकी होत त्यांतहि अनेक भांडणेंतंडणें व कुलंगडी वारंवार उपस्थित होत असत व यांतलीं काहीं प्रकरणें कोर्टापर्यंतहि जात असत. अर्थात् या वेळीं या भांडखोर वॉर्डांतहि जी बिनविरोध निवडणूक झाली त्यामुळें सारी मुंबईनगरी आश्चर्याने थक झाली व पटेलाना धन्यवाद देऊं लागली.

राष्ट्रीय पक्षाचा विजय

परंतु यापुढील वर्षाच्या म्हणजे १९२३ सालच्या निवडणुकी अधिक महत्त्वाच्या होत्या. कारण त्या वेळीं मतदानाचा हक्क वाढविण्यांत आला होता. म्हणजे आतां दहा रुपये भाडें देणाऱ्यांनाहि मतदानाचा अधिकार मिळाला. संख्याहि वाढली होती. उदाहरणार्थ १९२२ सालीं वर लिहिल्याप्रमाणें मांडवी भागांतून फक्त आठच प्रतिनिधी निवडून यावयाचे होते. तर आतां त्या भागांतून प्रतिनिधींच्या जागा सोळा होत्या. या वेळीं पटेलानीं आपल्या मांडवी भागांतच नव्हे तर मुंबईच्या प्रत्येक वॉर्डांतून काँग्रेसतर्फें उमेदवार उभे केले. आणि निवडणुकीची मोहीम इतकी जोरानें सुरू केली, कीं मुंबई शहराच्या इतिहासांत ती केवळ अपूर्व होती. आपल्या उत्साही सहकाऱ्यांच्या मदतीनें पटेलानीं निवडणुकी लढविण्याकरितां जी संघटना व जागृति केली तिला तोड नव्हती. कारण अवघ्या एक महिन्याच्या अवधींत एकट्या पटेलानींच साऱ्या भागांत हिंडून सुमारे अडीचशें सभा करून त्यांत भाषणें केलीं व निवडणुकींत आपली दृष्टि केवळ राष्ट्रीय कशी आहे हें मतदारांना स्पष्ट करून सांगितलें. शेवटीं पटेलान्या व त्यांच्या सहकाऱ्यांनीं जी खटपट केली तिला उत्तम यश प्राप्त झालें. कारण बड्या व्यापारी व भांडवलदारांचा भयंकर विरोध असतांनाहि या वेळीं एकंदर अडेचाळीस लोक राष्ट्रीय पक्षातर्फें म्युनिसिपालिटींत निवडून आले. पटेलानीं केलेल्या संघटनेचा प्रभाव याहि वेळीं दिसून आला. वर सांगितलेंच, कीं खास पटेलान्या मांडवी भागांतून सोळा प्रतिनिधी निवडून यायचे होते. पण या सोळा जागांकरितां सर्व्हीस उमेदवार उभे राहिले. प्रथम पटेलानीं काँग्रेसतर्फें सारेचे सारे म्हणजे सोळा उमेदवार उभे केले होते.

पण या वेळीं प्रतिपक्षी उमेदवार इतके भेदरून गेले, कीं ते स्वतः पटेलंशीं तडजोड करण्यास तयार झाले. तेव्हां दूरदर्शी पटेलंशींहि तडजोडीच्या दृष्टीनें आपल्या सोळांपैकीं दोन जागा सोडल्या व त्या प्रतिपक्षांना दिल्या. म्हणजे आतां विरुद्ध पक्षाचे जे दहा उमेदवार होते त्यांतील आठानीं आपलीं नांवां मागे घेतलीं व काँग्रेसचे चौदा आणि इतर फक्त दोन असे सोळा प्रतिनिधी विनविरोध निवडून आले. मांडवीत विनविरोध निवडणुकीचा हा दुसरा प्रसंग होय. या दोन्ही प्रसंगांचें श्रेय पटेलंनाच दिलें पाहिजे.

याप्रमाणें निवडणुकींचा रागरंग झाला. आतां म्युनिसिपालिटींत शिरल्यानंतर पटेलंशीं राष्ट्रीय पक्षाच्या वतीनें कोणती महत्त्वाची कामगिरी केली ती पाहाणें अवश्य आहे. त्यापूर्वीं पटेलंंच्या उमेदवारीला कशी हरकत आली होती तें सांगणें उद्बोधक होईल. पटेल ज्या मांडवी वॉर्डांत उभे होते त्या वॉर्डांतकें उमेदवार म्हणून उभें राहण्यास ते पात्र नाहींत अशी कोणीतरी तक्रार म्युनिसिपल कमिशनर मि. क्लेटन यांच्याकडे केली. त्यावर कमिशनर-साहेबांनीं सांगितलें, कीं त्यांच्या उमेदवारीस अडथळा आणण्यासारखें मला तरी कांहीं दिसत नाहीं. तुम्हांला दिसत असल्यास तुम्ही कोर्टामार्फत दाद मिळवा. पण अखेर पटेलंंच्या विरुद्ध कोणींहि कोर्टांत गाऱ्हाणें केलें नाहीं.

पटेलंशीं रूढि मोडली

पटेलंंच्या व्यक्तिमत्तेचा हा प्रभाव होता असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति नाहीं. असो. पटेलंंचा ४८ सभासदांचा राष्ट्रीय पक्षाचा एक गट म्युनिसिपालिटींत शिरला तेव्हांपासून तिच्या इतिहासाला निराळें वळण लागत चाललें. तोंपर्यंत अशी रूढि होती, कीं दर वर्षीं वेगळ्या धर्माचा अध्यक्ष म्युनिसिपालिटींत असावा. म्हणजे या वर्षीं हिंदु असला तर पुढच्या वर्षीं निराळ्या धर्माचा अध्यक्ष असावा. व ही रूढि आतांपर्यंत कोणी मोडली नव्हती. पटेल १९२३ सालीं ज्या वेळीं म्युनिसिपालिटीचे सभासद झाले त्या वेळीं पारशी मनुष्याची अध्यक्ष होण्याची पाळी होती. अर्थात् सारे पारशी उमेदवारच अध्यक्षपदाकरितां उभे राहात व त्यांपैकीं एक पारशी मतदानपद्धतीनें निवडून येई. पण पटेलंशीं ही रूढि मोडली. त्यांचें

म्हणणें असें, कीं रूढि कुचकामी आहे. जो मनुष्य अध्यक्षपदाकरितां लायक असेल, मग तो कोणत्याहि धर्माचा भ्रसो, त्यानें अध्यक्षपदाकरितां कोणत्याहि वर्षी निवडून घेण्यास हरकत नसावी. या उद्देशानें या वर्षी पारशी गृहस्थाची पाळी होती तरी पारशी उमेदवारांबरोबर पटेलानींहि आपलें नांव अध्यक्षपदाकरितां दाखल केलें. पारशी उमेदवार दोघे होते; एक श्री. एच्. पी. मोदी व दुसरे डॉ. सुखिया. पण या वेळीं पटेल हे आणखी तिसरे हिंदु उमेदवार उभे राहिले. अध्यक्षपदाची निवडणूक चुरशीची झाली. मोदींना ५० मते, पटेलंना ४७ मते व डॉ. सुखियांना अवधी ५ मते पडलीं. अर्थात् मोदी अध्यक्ष झाले. तरी पण पटेलानीं रूढि मोडूनहि जीं ४७ मते मिळविलीं तीं निःसंशय त्यांना गौरवारपद होती. पटेलच यावेळीं वास्तविक निवडून यायचे. परंतु कांहीं राष्ट्रीय पक्षाचे सभासद गैरहजर असल्यानें त्यांना कमी मते मिळालीं व म्हणून त्यांची मोदींवर सरशी झाली नाही.

याप्रमाणें मोदी अध्यक्ष झाले खरे, पण त्यांना पटेलची हाजिरी जाणवल्या-शिवाय राहिली नाही. एकदां असा प्रसंग घडला कीं, म्युनिसिपालीत एका महत्वाच्या ठरावावर चर्चा होणार होती. त्या वेळीं प्रेक्षकांची इतकी गर्दी झाली, कीं गॅलऱ्या व मुख्य हॉल हे सर्व लोकांनीं भरून गेले. एवढी मोठी दाटी हॉलमध्येसुद्धा झालेली पाहून मोदींनीं लोकांना हॉलमधून बाहेर निघण्याचा हुकूम फर्माविला. विठ्ठलभाई पटेल त्या वेळीं हजरच होते. त्यांनीं त्याच वेळीं या हुकुमाला विरोध करतांना म्हटलें कीं “ कापोंरेशनचें कामकाज हें जाहीर रीतीनें चालविण्याचा रिवाज आहे. आणि मुंबई शहरांतील प्रत्येकाला तें कामकाज पाहाण्याचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. वरतीं गॅलरींत जागा नाही मिळाली तर या हॉलमध्येसुद्धा लोकांना उभे राहाण्यास कांहीं हरकत नसावी. जशी गॅलरी तसऱ्हा हॉलहि लोकांच्या कामाकरितांच मोकळा आहे. जोंपर्यंत ते तुमच्या कामाला अडथळा आणीत नाहीत तोंपर्यंत तुम्हां त्यांना बाहेर काढूं शकत नाहीं.” पटेलचें हें म्हणणें अध्यक्ष मोदी ऐकून घेण्यास तयार नव्हते. ते म्हणाले, “ मीं रूलिंग दिलें आहे, कीं लोकांनीं बाहेर जावें. त्याप्रमाणें त्यांनीं बाहेर गेलें पाहिजे.

नाहीतर त्यांना बाहेर काढण्यांत येईल.” अध्यक्षान्या या भाषणानें सारी गडबड उडाली. विठ्ठलभाई मनांतून संतप्त झाले. पण त्यांनी आपला राग अनावर होऊं दिला नाही. दोन तीन मिनिटें ते शांतपणें उभे राहिले व मग म्हणाले, “ आजची सभा तहकूब करावी अशी माझी सूचना आहे.” या सूचनेनुसार सभेचें मत घेण्यांत आलें. तेव्हां पटेलान्या सूचनेला बहुमत मिळालें. अशा रीतीनें लोकांच्या हकाला बाध येईल असें कांहीं न करतां सभेचा कार्यभाग साधला गेला. असो.

पटेलानीं साधे सभासद या नात्यानें प्रथम जें कार्य म्युनिसिपालिटींत केलें तेंहि कांहीं कमी महत्त्वाचें नव्हतें. ते राष्ट्रीय पक्षाचे अध्यक्ष व पुढारी असल्यानें त्यांना म्युनिसिपालिटीच्या कार्यांत मानाचें पण जबाबदारीचें स्थान होतें. व त्यांनीं केलेली कामगिरी त्यांना भूषणास्पद अशीच झाली.

देशी भाषेतून भाषणांचा उपक्रम

आतांपर्यंत म्युनिसिपालिटींत जीं भाषणें होत तीं इंग्रजींतूनच व्हावीत अशी रूढि असे. पटेलानीं तारीख २३ एप्रिल १९२३ च्या सभेंत यांत दुरुस्ती करणारा असा ठराव आणला, कीं “यापुढें कोणत्याहि सभासदाला इंग्रजी, गुजराथी, मराठी किंवा हिंदुस्थानी यांपैकीं कोणत्याहि भाषेतून बोलण्याची मोकळीक असावी.” वादविवाद होऊन शेवटीं हा ठराव अशा स्वरूपांत पास झाला, कीं “ ज्याला इंग्रजींतून बोलतां येत नसेल त्याला गुजराथी, मराठी किंवा उर्दू यांपैकीं कोणत्याहि भाषेतून बोलण्याची परवानगी असावी.” कोणत्याहि सभासदाला आपले विचार मनमोकळेपणानें व योग्य रीतीनें सांगतां यावे हा या ठरावाचा अगदीं साधा सरळ उद्देश होता व तो उद्देश साध्य करण्याचें श्रेय प्रथम पटेलानाच मिळवितां आलें. पण ही रूढि ठराव पास होण्यापूर्वीच पटेलानीं मोडली होती. मात्र ती कॉंग्रेसच्या सभेंत न मोडतां त्यापूर्वीं भरलेल्या स्कूल्सकमिटीच्या नव्या वर्षाच्या पहिल्या सभेंत मोडली. ही सभा १४ एप्रिल १९२३ रोजीं भरली होती. या सभेला पटेल, मेहता वगैरे १२ सभासद हजर होते. प्रथम स्कूल्सकमिटीच्या नव्या वर्षाच्या अध्यक्षाची निवडणूक झाली.

विठ्ठलभाई पटेल हे अध्यक्ष व्हावेत अशी सूचना जमनादास मेहता यांनी आणली व तिला अब्दुल कादर बाबला यांनी अनुमोदन दिले. जमनादासांच्या सूचनेवर वादविवाद होऊन सात विरुद्ध चार मतांनी पटलांची अध्यक्षपदावर निवडणूक झाली. पटेल अध्यक्ष्याच्या जागी बसल्यावर त्यांनी आपली मातृभाषा जी गुजराथी तीत भाषण केले व आपल्याला हा मान दिल्याबद्दल सभेचे आभार मानले. पटलांच्या या भाषणानंतर डॉ. जावळे यांनी असा एक मुद्दा उपस्थित केला, की ही स्कूलसकमिटी ही कॉर्पोरेशनची एक शाखा आहे. कॉर्पोरेशनमध्ये सारी भाषणे इंग्रजीतून करण्याचा प्रघात आहे. असे असतांना स्कूलसकमिटीत सारी भाषणे इंग्रजीतून कां होऊं नयेत ! कॉर्पोरेशनच्या रूढीप्रमाणे ती येथेहि इंग्रजीतूनच झाली पाहिजेत. यावर अध्यक्ष पटेल यांनी असा निर्णय केला, की “भाषणे इंग्रजीतूनच व्हायला पाहिजेत असा कांहीं स्वतंत्र नियम किंवा कायदा झालेला नाही. मग असे असतांना इंग्रजीचा आग्रह काय कामाचा ? स्कूलसकमिटीपुरतं तरी मी असं सांगतो, की यापुढे या कमिटीत कोणत्याहि सभासदाला इंग्रजीत किंवा इतर लोकांना कळणाऱ्या अशा भाषेत म्हणजे मराठी, गुजराथी किंवा हिंदुस्थानीत भाषण करण्याची मोकळीक राहिल.”

“आधी केले मग सांगितले ” या सदुक्तीप्रमाणे तंतोतंत वागणूक या बाबतीत पटलांची होती व ज्याप्रमाणे स्कूलसकमिटीमध्ये त्याचप्रमाणे कॉर्पोरेशनमध्ये त्यांच्या ठरावामुळे बहुसंख्य सभासदांची भाषणे करण्याची मोठी सोय झाली. एवढेच नव्हे तर म्युनिसिपालिटीत चाललेले कामकाज बहुजनसमाजाला समजेल अशीहि सोय इंग्रजी भाषेची अडगळ नाहीशी करणाऱ्या पटलांच्या या ठरावामुळे झाली हे निर्विवाद आहे.

‘शाळांत राजकारण घुसडले !’

पटेल हे पुढे कॉर्पोरेशनचे अध्यक्ष होण्यापूर्वी त्यांनी स्कूलसकमिटीचे अध्यक्ष म्हणून शिक्षणक्षेत्रांत उपयुक्त कामगिरी केली होती; व कॉर्पोरेशनचे अध्यक्ष झाल्यानंतर ते त्या कमिटीचे अध्यक्ष होते. दोन्हीकडे एकच मनुष्य अध्यक्ष असणे ही प्रथा अगदी सर्वस्वा नवीन होती. असो. कमिटीच्या

नव्या वर्षाच्या पहिल्याच दिवशी भाषेची अडचण कशी नाहींशी केली हें आपण आतांच पाहिलें. नंतर या कमिटीच्या कामाच्या सोयीसाठी ज्या अनेक पोटकमिट्या नेमल्या गेल्या त्या प्रत्येकीचे पटेल सभासद तर होतेच पण प्रत्येक पोटकमिटीचे ते अध्यक्षहि होते. नवीन शाळा काढणें, काटकसरीनें खर्च कसा करतां येईल याची योजना करणें वगैरे कामासाठीं या पोटकमिट्या नेमलेल्या होत्या. या स्कूलसकमिटीनें दलितवर्गाच्या शिक्षणाला मदत करून उत्तेजन दिलें. तसेंच शाळांतून राष्ट्राभाषा जी हिंदी तिच्या शिक्षणाची सोय करण्यांत आली व त्याकरितां एका स्वतंत्र हिंदी शिक्षकाची योजना झाली. या शिक्षकाचें नांव कृष्णलाल वर्मा असें होतें. पटलांच्या खटपटीमुळे 'एफ' आणि 'जी' या वर्डॉत मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची सोय झाली. पटलांच्या सूचनेवरून स्कूलसकमिटीच्या शिपाई, हमाल, पोर्टर वगैरे कनिष्ठ नोकरांना शुद्ध स्वदेशी खादीच्या छऱ्या मोफत देण्यांत आल्या व स्वदेशीच्या प्रसाराकरितां म्युनिसिपल स्टोअरचीहि योजना झाली. पटलांच्या अवघ्या दीड वर्षांच्या कारकीर्दीत शाळेंत येणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या पूर्वापेक्षां दुप्पट वेगानें वाढली. तसेंच बक्षिसें द्यावयाच्या रकमेतहि बरीच वाढ करण्यांत आली. एकंदरीनें अगदीं किरकोळ बाबींपासून तों अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टीपर्यंत पटेल स्वतः लक्ष घालीत व त्यामुळे स्कूलसकमिटीचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनीं केलेले कार्य लोकप्रिय झालें यांत आश्चर्य नाहीं. परंतु चांगल्या कृत्यालाहि नांवें ठेवणारे कांहीं दुराराध्यलोक असतातच. ते म्हणत असत, कीं पटेल हे स्कूलसकमिटींत शिरल्यापासून त्यांनीं शाळांत राजकारण घुसडलें आहे व अशा लोकांचा पटलांच्या कारभारावर हा मोठा आरोप होता. परंतु आपलीं स्कूलसकमिटीच्या अध्यक्षपदाचीं अधिकारसत्रें ज्या वेळीं पटलांनीं खालीं ठेविलीं त्या वेळीं त्यांनीं अशा टीकाकारांना सभेंत योग्य उत्तर दिलें. आरंभीं ते सभासदांना म्हणाले, "तुमच्या सहकार्यानें व सौजन्यानें मीं आजपर्यंत या अध्यक्षपदाची जबाबदारी पार पाडली. मीं १८ महिन्यांपेक्षां अधिक काळ या जागेवर होतो व तेवढ्या अवधींत कसकसें कार्य झालें तें आपल्यांसमोर आहेच. कोणी म्हणतात, कीं मीं अध्यक्ष झाल्यापासून शाळांत राजकारण

आणलें आहे. परंतु हा आरोप अगदी चुकीचा आहे. शिक्षकांची व शिक्षणा-धिकाऱ्यांची सर्व गाऱ्हाणी आमच्या कमिटीनें दूर केलीं आहेत. आम्हीं त्यांना आणखीहि असें आश्वासन दिलें आहे, कीं जोंपर्यंत शाळेच्या कामाला किंवा कमिटीच्या कारभारांत अडथळा येत नाहीं तोंपर्यंत प्रत्येक शिक्षकाला किंवा कमिटीच्या नोकराला किंवा अधिकाऱ्याला आपली स्वतंत्र अशीं राजकीय, सामाजिक किंवा नैतिक मते प्रतिपादन करण्याचा पूर्णपणे हक्क आहे. मग एवढें आम्हीं त्यांना स्वातंत्र्य दिलें यांत आम्ही राजकारण आणलें हें कसे सिद्ध होतें ? असो. आतांपर्यंत तुम्ही जी आनंदानें मला मदत केलीत त्याबद्दल मी तुमचे आभार मानतों. ” या भाषणावरून दुराराध्य लोकांना परस्परच उत्तर मिळालें.

कॉॅंग्रेसनें नगरपालिका काबीज केल्या

आतां आपण पटलांच्या कॉॅंग्रेसमधील कार्याकडे वळूं. १९२३ साल संपलें व १९२४-२५ सालाकरितां नवीन अध्यक्षाची निवडणूक होण्याची वेळ आली. पटेल या जागेकरितां उभे राहिले. त्यांचे प्रति-स्पर्धी डॉ. जावळे होते. ही निवडणूक ३ एप्रिल १९२४ रोजीं झाली. पटलांना ५३ मते व डॉ. जावळे यांना ४७ मते मिळालीं. अर्थान् पटलांची अध्यक्ष म्हणून निवडणूक झाली व त्याबरोबरच मुंबई म्युनिसि-पालिटीच्या इतिहासांत नव्या युगाला सुरवात झाली. एवढेंच नव्हे तर त्याचे प्रतिध्वनी साऱ्या हिंदुस्थानांत ऐकूं येऊं लागले. पटलांसारखा एक मोठा देशनेता अध्यक्ष झाल्याची वार्ता पसरतांच त्यांच्यावर हिंदु-स्थानांतील मोठमोठ्या स्थानिक व इतर संस्थांकडून संदेशांचा वर्षाव होऊं लागला. त्या वेळीं योगच असा आला, कीं देशाचे प्रख्यात पुढारी आप-आपल्या प्रांतांतील वरिष्ठ म्युनिसिपालिटीच्या अध्यक्षस्थानी विराजमान झाले. इकडे पटलांनीं मुंबई म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्षस्थान सजविलें तर तिकडे कलकत्ता म्युनिसिपालिटीच्या अध्यक्षस्थानी बंगालचे पुढारी देशबंधु चित्तरंजनदास यांची निवड झाली. विठ्ठलभाई पटलांचे बंधु वल्लभभाई हे अहमदाबाद म्युनिसिपालिटीच्या अध्यक्षपदावर विराजमान झाले व पांडित

जवाहरलाल नेहरू यांनी अलाहाबाद कॉॅंपॅरेशनचें अध्यक्षस्थान मंडित केलें तसेंच बाबू राजेंद्रप्रसाद पाटणा म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष झाले. याप्रमाणें देशांतील पांच मोठ्या स्थानिक स्वराज्य संस्था कॉॅंग्रेसच्या पुढारी वर्गानें हस्तगत केल्या. कॉॅंग्रेसचा विधायक कार्यक्रम पार पाडण्याकरितां देशांतील स्थानिक स्वराज्य संस्था हस्तगत करण्याचें ठरलें होतें. व त्याप्रमाणें अंमल होण्यास सुरवात झाली. या नव्या युगांतील संस्थांनी सरकारच्या विरोधास न जुमानतां देशांत नवचैतन्य निर्माण केलें, यांत शंका नाहीं.

पटलांची कार्यक्षमता

म्युनिसिपालिटीचा अध्यक्ष किती कर्तव्यनिष्ठ आणि जबाबदारीची जाणीव असलेला पाहिजे, हें प्रथम पटलांनीं निदर्शनास आणलें. अध्यक्षाची जागा ही नुसत्या मानसन्मानाची नसून ती कर्तव्याची भूमि आहे, लोकसेवा हेंच तिचें ध्येय आहे हें पटलांनींच प्रथम आपल्या स्वतःच्या उदाहरणावरून सिद्ध केलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आतांपर्यंत जेव्हां म्युनिसिपल कौन्सिलच्या सभा असतां त्याच वेळीं साधारणपणें अध्यक्ष हजर असायचा. बाकी इतर वेळेला सरकारनें नेमलेला जो म्युनिसिपल कमिशनर त्याजकडेच बहुतेक काम सोंपविलेलें असायचें ! मग अशा स्थितींत म्युनिसिपालिटीचें काम किती लोकमतानुवर्ती चालत असेल याची कल्पनाच करावी ! कारण अध्यक्षाच्या गैरहजिरीत तर, हा एक कमिशनर म्युनिसिपालिटीच्या सर्वसत्ताधिकार्याप्रमाणें वागे ! आणि असा अध्यक्ष सभांच्या वेळीं हजर राहिला तरीसुद्धा त्याला कामाची माहिती पुरेशी नसल्यानें सरकारनियुक्त कमिशनर हाच बहुशः लोकनियुक्त अध्यक्षांचा मार्गदर्शक होई ! पटलांनीं ही स्थिति पार बदलून टाकली. अध्यक्षाला वास्तविक पगार नाहीं कीं पेन्शन नाहीं. पण तो जनतेचा सेवक आहे. त्यानें म्युनिसिपालिटीच्या इतर नोकरांप्रमाणें काम केलें पाहिजे. या गोष्टी पटवून देण्यासाठीं पटेल अध्यक्षपदाच्या कारकीर्दीच्या अगदीं पहिल्या दिवसापासून दररोज सकाळीं ११ ते सायंकाळीं ६ वाजेपर्यंत म्युनिसिपालिटींत इतर नोकरांप्रमाणें हजर राहून काम करीत. पहिल्या दिवशीं ११ वाजतां जेव्हां अध्यक्ष पटेल म्युनिसिपालिटींत आले तेव्हां

ते तडक कमिशनरच्या ऑफीसमध्ये गेलें व त्यांनीं कमिशनरला विचारलें, “ माझे ऑफिस कुठें आहे ? ” तेव्हां कमिशनर मि. क्लेटन म्हणाले, “ अध्यक्षाकरितां अद्यापि स्वतंत्र ऑफिस नाही ! ” “ मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे ही ! ” पटेल म्हणाले, “ चला आतां मला ऑफिस तयार करून पाहिजे. ” असें म्हणून पटेलानीं कॉर्पोरेशनच्या हॉलमध्येच कमिशनरकडून एक पडदा बांधवून एका बाजूला आपलें ऑफिस थाटलें ! कमिशनरला या सर्व गोष्टी झटक्यासरशीं झालेल्या पाहून आश्चर्य वाटलें. कारण अध्यक्षांनै पहिल्याच दिवशीं एकदम कमिशनरच्या खोलीत जाणें, त्याच्या कामाची पाहाणी करणें, स्वतःचें स्वतंत्र ऑफिस करवून घेऊन सायंकाळीं सहा वाजेपर्यंत काम करणें या कृती कोणत्याहि अध्यक्षाकडून अद्यापि घडलेल्या नव्हत्या. त्या प्रथम पटेलानीं घडविल्या, आपल्या कामावर देखरेख करणारा आपल्या वरचा कोणी तरी अधिकारी आहे ही जाणीव अद्यापि युरोपियन कमिशनरला झालेली नव्हती. ती त्याला पटेलानीं करून दिली. आतां जुना जमाना जाऊन नवी विटी नवें राज्य सुरू झालें, असें पडेवाल्यापासून कमिशनरपर्यंत सर्वांना वाटूं लागलें. अध्यक्ष हा सभांच्या वेळांन्यतिरिक्त इतर वेळीं काम करित नसल्यानें आंतापर्यंत त्याला स्वतंत्र ऑफिसची गरज भासली नाही. पटेलच्या मतें ही स्थिति इष्ट नव्हती. त्याबरोबर हेहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे, कीं पटेलानीं आपल्या अध्यक्षपदाची बडेजावी कधीं मिरविली नाही. कारण त्यांनीं जें ऑफिस मागितलें तें केवळ हॉलमध्ये एक पडदा घालून थाटलें होतें ! पण पटेलानीं अध्यक्षपद सोडल्यानंतर ते जेव्हां साधे सभासद झाले तेव्हां त्यांनीं अध्यक्षाला ऑफिसकरतां एक स्वतंत्र खोली असावी व त्याकरितां सर्व फर्निचर व इतर सामानसुमान, नोकरचाकर व अध्यक्षांकरितां एक स्वतंत्र मोटार असावी असा ठराव आणला व तो पास झाला. याप्रमाणें अध्यक्षाचा जामानिमा व इतमाम उपभोगणारे पहिले अध्यक्ष म्हणजे बॅरिस्टर बॅण्टिस्टा होत. ही सर्व व्यवस्था स्वतःला करून घेतां येण्यासारखी असूनसुद्धा पटेलानीं स्वतःला अध्यक्षपद असेपर्यंत करून घेतली नाही, यांत त्यांची विनयशील, त्याचप्रमाणें त्यागी वृत्ति दिसून येतें. पटेल म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष असतांना स्कूल्सकमिटीचेहि अध्यक्ष

होते व तिच्या कामांत व शाळांच्या तपासणींत ते बारकाईने लक्ष घालीत. अशा रीतीने दोन्हीकडे अध्यक्ष राहाणे ही अगदी नवी गोष्ट होती यासंबंधी वर उल्लेख केलाच आहे. पण एवढ्यावरूनच पटेलाना कामाचा उरक किती असेल याची जरी कल्पना करतां आली तरी पटेल खुद्द अध्यक्ष असतांना त्यांनीं जें काम केलें तें आतांपर्यंतच्या कोणत्याहि अध्यक्षाच्या किंवा इतर अधिकारीवर्गाच्याहि कल्पनेबाहेरचें होतें. पटेल हे कॉर्पोरेशनचे व स्कूलसकमिटीचे अध्यक्ष असून शिवाय सर्व स्पेशल कमिष्ट्यांचे अध्यक्ष होते. त्यांनीं अशा स्पेशल मीटिंगच्या सभा एक हजारच्यावर भरविल्या ! प्रत्येक सभेला पटेल हजर राहून काम पाहात. दिवसा काम संपलें नाहीं तर पटेल रात्रीच्या सभा बोलवीत पण ठराविक वेळांत काम संपलेंच पाहिजे याबद्दल दक्षता बाळगीत. ज्या त्या महिन्यांतील ठरावांची यादी त्या त्या महिन्यांत निकालांत ते काढीत. त्यामुळें या महिन्याचें काम पुढच्या महिन्याला उरत नसे. पटेलान्या कार्यपद्धतीचें हें वैशिष्ट्य होतें. कारण त्यापूर्वी व अजूनहि तीनतीन चारचार महिन्यांचीं शिलकी कामे राहिलेलीं आढळून येतात. पटेलानीं असें शिलकी काम एका महिन्याचें दुसऱ्या महिन्याला कधीहि ठेवूं दिलें नाहीं. त्यांनीं काम संपण्याकरितां रात्रीच्या सभा भरविण्याची रीत प्रथमच सुरू केली. पूर्वी अध्यक्षाची मुदत संपली म्हणजे त्यानें गव्हर्नरला पार्टी, मेजवानी द्यावी असा रिवाज असे. या पार्टींत मद्याचा उपयोग केला जाई. पण पटेल हे जेव्हां अध्यक्षपदावरून निवृत्त झाले तेव्हां त्यांनीं गव्हर्नरला पार्टी देण्याची पद्धत बंद करून टाकली. अशा रीतीनें खर्चांत स्वतःपुरतीच काटकसर न करितां ती त्यांनीं सरसहा म्युनिसिपालिटी व स्कूलसकमिटीच्या कारभाराला लागू केली. ही सर्व काटकसर स्वाभिमानानें प्रेरित अशीच होती. म्युनिसिपालिटींत कमिशनरची जागा आतांपर्यंत युरोपियन माणसाकडेच असे, पण या जागेवर हिंदी मनुष्य यावा अशी पटेलानींच योजना केली. म्युनिसिपालिटीच्या व स्कूलसकमिटीच्या कारभारांत स्वदेशी मालाचा प्रचार त्यांनींच केला. शेंकडों लांड्यालबाड्या व अफरातफरी त्यांनीं शिताफीनें उघडकीस आणल्या व त्या करणाऱ्यांना कडक शासन केलें. एफ. व जी. या वॉर्डांत त्यांच्या

स्वतःच्या खटपटीनें मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची सोय झाली हें तर उल्लेखिलेलेच आहे. याप्रमाणें आपल्या आमदानीत पटेलानीं अनेक लोकोपयुक्त कामें केलीं. परंतु या सर्वांपेक्षां ज्या प्रसंगांनीं सभासद या नात्यानें व अध्यक्षपदावरूनहि साऱ्या हिंदुस्थानचें लक्ष पटेलानीं आपल्याकडे वेधलें ते महत्त्वाचे प्रसंग आतां सांगूं.

इंग्रज अधिकाऱ्यांचें कट्टु स्वागत

पहिला प्रसंग म्हणजे १९२३ च्या डिसेंबरमध्ये मुंबई म्युनिसिपालिटीनें मुंबई इलाख्याचे गव्हर्नर सर जॉर्ज लॉईड यांना मानपत्र देण्याचा ठराव पास केला त्या वेळेचा होय. १९२३ या सालीं पटेल हे म्युनिसिपालिटीचे साधे सभासद होते. तरी मानपत्र देण्याचा हा ठराव त्यांना स्वतःला व त्या संस्थेलाहि मानहानिकारक आहे असेंच वाटलें व म्हणून या कृत्याबद्दल त्यांनीं त्या संस्थेच्या ठरावाचा निर्भय रीतीनें उघड निषेध केला. या ठरावाच्या निषेधार्थ चौपाटीवर तारीख २ डिसेंबर रोजीं प्रचंड जाहीर सभा भरविण्यांत आली. व तींत निषेधाचा ठराव खुद्द पटेलानीं मांडला, तो असाः—(१) मुंबईवासीयांची ही जाहीर सभा सर जॉर्ज लॉईड यांच्या कारभाराचा कडक निषेध करीत आहे. कारण त्यांनीं आपलपोख्या व दडपशाहीच्या धोरणानें हॉर्निमनच्या हद्दपारीस सुरवात केली, महात्मा गांधींना कैद केलें आणि आमच्या राष्ट्रीय भावनांचा दुश्मनाप्रमाणें द्वेष केला. (२) मुंबईनगरवासीयांच्या इच्छेला न जुमानतां त्यांच्या नांवानें म्युनिसिपालिटीनें गव्हर्नरला मानपत्र देण्याचा जो ठराव केला आहे त्याबद्दल मुंबईवासीयांची ही जाहीर सभा म्युनिसिपालिटीचा तीव्र निषेध करीत आहे. आणि ज्या सभासदांनीं मानपत्राच्या बाजूनें मतें दिलीं ते शहराचे प्रतिनिधी नाहींत असें आम्हीं समजतो. म्हणून त्यांनीं आपल्या जागांचे राजीनामे द्यावेत व पुन्हा त्यांच्याबद्दल निवडणुका व्हाव्यात अशी ही सभा म्युनिसिपालिटीला सूचना करीत आहे.

पटेलानीं हा ठराव मांडून त्यावर भाषण केल्यानंतर तो या जाहीर सभेत पास झाला.

राष्ट्रकार्यांत पटेलान्ची मनःप्रवृत्ति कशी होती हें कळण्याच्या दृष्टीनें या प्रसंगाचें महत्त्व आहे हें स्पष्ट होतें. व्यक्तीपेक्षां संस्था श्रेष्ठ व संस्थेपेक्षां जनता श्रेष्ठ हें तत्त्व या प्रसंगानें पटेलान्नीं चांगलें विबविलें व हें त्यांचें कार्य अगदीं योग्य असेंच होतें असें कोणीहि सुज्ञ मनुष्य म्हणेल. परंतु या प्रसंगाहून दुसरा प्रसंग अधिक महत्त्वाचा होता व तो जेव्हां पटेल १९२४ सालीं अध्यक्ष झाले त्या वेळीं घडून आला. त्याची माहिती वाचकांना उद्बोधक होईल म्हणून जरा विस्तारानें आतां खालीं दिली आहे.

मंगळवार तारीख २ डिसेंबर १९२४ या दिवशीं हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय लॉर्ड रीडिंग हे आपल्या पत्नीसह मुंबई नगरांत प्रवेश करणार होते. त्या वेळीं सकाळीं स्टेशनवर त्यांचें सार्वजनिक रीतीनें मोठें स्वागत करण्याकरितां ज्या लोकांना सरकारकडून बोलावण्यांत आलें त्यांत म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष म्हणून पटेलान्चें नांवहि समाविष्ट होतें. तसेंच लॉर्ड व लेडी रीडिंग यांना गव्हर्नमेंट हाउसवर थाटाची मेजवानी द्यायची होती तिलाहि हजर राहाण्याकरितां पटेलान्ना अध्यक्ष म्हणून निमंत्रण होतें. शिवाय ४ डिसेंबरला सायंकाळीं व्हाइसरॉय साहेबांच्या हस्ते 'गेटवे ऑफ इंडिया' चा उद्घाटन समारंभ व्हायचा होता त्याकरितांहि अध्यक्ष पटेलान्ना हजर राहाण्याविषयीं बोलावले होतें. तेव्हां या व्हाइसरॉयांचें आगमन होण्यापूर्वीं पटेलान्नीं तारीख २४ नोव्हेंबरला मुंबई सरकारच्या राजकीय खात्याच्या सेक्रेटरीला खालीलप्रमाणें उत्तर लिहिलें:—

“ महाराज,

व्हाइसरॉय व त्यांच्या पत्नी यांच्या स्वागतार्थ जे तीन निरनिराळे समारंभ होणार आहेत त्यांना हजर राहाण्याकरितां मला आपणांकडून निमंत्रणें आलीं. परंतु या तीनहि समारंभापैकीं एकाहि समारंभास मला हजर राहतां येणें शक्य नाहीं हें आपणांस कळविण्यांस मला अत्यंत खेद होत आहे. सध्या देशांत जी राजकीय स्थिति आहे तिचा विचार केला तर माझ्या हजारों देशबांधवांप्रमाणें मलाहि अशा समारंभास हजर न राहाण्यांतच स्वाभिमान आहे असें वाटतें. तरी आपण व्हाइसरॉय व त्यांच्या पत्नी यांना कृपा

करून कळवा, कीं या समारंभास हजर राहण्यास मी असमर्थ आहे याबद्दल मला दिलगिरी वाटते. आणि त्यांना असेंहि स्पष्ट सांगा, कीं अशा समारंभास हजर न राहण्यांत मी माझे अवश्य असें राष्ट्रीय कर्तव्यच बजावीत आहे. त्यांत व्हाइसरॉयसाहेबांचा अपमान करण्याचा माझा हेतु नाही. कळावे.

आपला,

व्ही. जे. पटेल

हे महत्त्वाचे पत्र पटेलानीं आधीं पाठवून दिलें व त्याच दिवशीं व्हाइसरॉयांच्या आगमनाचा विचार करण्याकरितां कॉर्पोरेशनची तांतडीची संस्मरणीय सभा भरविण्यांत आली. कॉर्पोरेशनच्या नित्याच्या कामाला सुरवात करण्यापूर्वीं पटेल म्हणाले, “ सभ्य गृहस्थहो व भगिनीनो, आजच्या नेहर्मीच्या कामाला सुरवात करण्यापूर्वीं मला व्यक्तिशः एका महत्त्वाच्या सार्वजनिक वावर्तीत आपल्याला कांहीं सांगायचें आहे. आपल्याला माहीतच आहे कीं पुढच्या मंगळवारीं व्हाइसरॉय लॉर्ड रीडिंग आपल्या पत्नीसमवेत मुंबानगरांत येणार आहेत. त्यांच्या मुक्कामांत त्यांच्या सन्मानार्थ निरनिराळे समारंभ होणार आहेत. मला या समारंभास हजर राहाण्याबद्दल निमंत्रणें आली आहेत. आणि कॉर्पोरेशनच्या अध्यक्षाला निमंत्रण असल्यामुळें तो समारंभास हजर असणें हें अपेक्षित आहे. परंतु बराच विचार केल्यानंतर आणि मनोदेवतेला साक्ष ठेवून अशा कोणत्याहि समारंभाला मी हजर न राहण्याचें ठरविलें आहे. त्याची कारणे आपल्याला चांगलीं माहीतच आहेत. तरी पण या ठिकाणीं ही गोष्ट मला स्पष्टपणें सांगितली पाहिजे, कीं माझा हा निर्णय फक्त माझ्यापुरताच आहे. माझ्यामागून येणाऱ्या अध्यक्षाला तो कोणत्याहि प्रकारें बंधनकारक नाही. कारण ही ज्याच्या त्याच्या मर्जीची गोष्ट आहे. मला असेंहि जाहीर रीतीनें सांगितलें पाहिजे, कीं व्हाइसरॉयसाहेबांच्या सन्मानार्थ होणाऱ्या समारंभास हजर न राहण्यांत मला त्यांच्याबद्दल कोणत्याहि प्रकारचा अनादर व्यक्त करायचा नाही. तर तसें करण्यांत मी अवश्य असें माझे राष्ट्रीय कर्तव्यच बजावीत आहे असें मला वाटतें. मी या संबंदांत आतां जें सांगितलें तसें पत्र मुंबई सरकारच्या राजकीय सेक्रेटरीला पाठविलें आहे.”

कार्पोरेटरांवर वज्राघात !

हैं पत्र वाचल्याबरोबर वज्राघात व्हावा किंवा आकाशांतून वीज कडाडून खाली पडावी आणि मग कांहीं लोकांच्या हृदयांत धडकी भरावी किंवा सर्वांगांत भीतीचें कार्पोरे संचरावें अशी स्थिति कार्पोरेशनमधील मवाळ सभासदांची होऊन गेली, व्हाइसरॉयांच्या स्वागतावर बहिष्कार ! आणि तोहि अध्यक्षानें घालायचा ! मुंबानगरीची केवढी ही अप्रतिष्ठा !! व्हाइसरॉयांचा केवढा हा अपमान ! त्यापेक्षां असा हा नामुष्की आणणारा अध्यक्षच नको असें त्यांना वाटूं लागलें. या बहिष्कारभीरूंचे अग्रणी जे राजपदवी-विभूषित वसंतराव दाभोळकर त्यांनीं तर अशी सूचना आणली, कीं ज्या महत्त्वाच्या कामाकरितां आजची सभा बोलावली आहे त्या कामाला अडथळा आणूं पाहाणारे पटेल हे अध्यक्षस्थानीं बसूं शकतात काय असा माझा सवाल आहे. या सूचनेवर झालेली चर्चा ऐकल्यानंतर पटेलानीं निर्णय दिला, कीं “ मला अध्यक्षस्थानीं बसण्याचा अधिकार चालू ठेवतां येतो. मीं माझी अध्यक्षची खुर्ची आनंदानें रिकामी केली असती, आणि साधा सभासद म्हणून बसलों असतों. पण नियमांतच तसें करतां येत नाही असें आहे त्याला कोण काय करणार ? ” झालें, सभा चूप झाली. इतर मामुली कामें संपल्यावर अध्यक्षांनीं त्या दिवशींची बैठक बरखास्त केली. पुन्हा १ डिसेंबरला म्हणजे व्हाइसरॉयांच्या आगमनाच्या एक दिवस आधीं कार्पोरेशनची सभा झाली. व त्या सभेंत अध्यक्षांनीं कार्पोरेशनतर्फें निमंत्रणाप्रमाणें स्वागताला हजर असावें असा ठराव ५० विरुद्ध ४४ मतांनीं पास झाला. अनुकूल असणाऱ्या ५० सभासदांत सरकार-नियुक्तांचीच पुष्कळशी भरती होती. या लोकांनीं पटेल हे कार्पोरेशनला न विचारतां व्हाइसरॉयांच्या स्वागतावर बहिष्कार घालीत आहेत याबद्दल लांबलचक ठराव करून दुःखाचें प्रदर्शन केलें ! विरुद्ध असलेल्या ४४ सभासदांत व्. वॅण्टिस्टा, डॉ. वेलकर, अवंतिकाबाई गोखले इत्यादि राष्ट्रीय बाण्याची मंडळी होती. आणि ठराव पास करणाऱ्या सभासदांत मोदी, सेठना, दाभोळकर ही सरकारी कृपेची पाखर इच्छिणारी मंडळी होती. ठरल्याप्रमाणें व्हाइसरॉय

येऊन गेले. त्यानंतर पांच तारखेला कॉंपॅरेशनची बैठक भरली. तीत पटेलंवर निंदाव्यंजक ठराव आणण्याची कारवाई होणार होती, पण त्यापूर्वीच पटेलंंनी म्युनिसिपल सेक्रेटरीला एक पत्र पाठविलें होतें. तें या बैठकींत सेक्रेटरींनीं प्रथम वाचून दाखविलें. त्यांत पटेलंंनीं लिहिलें, कीं “तारीख १ डिसेंबरला स्वागताबद्दलचा जो ठराव झाला तो मीं पाहिला. पण त्याप्रमाणें मला वागतां येणार नाहीं याबद्दलचीं माझीं कारणें सभासदांना मी पूर्वीं चांगलीं माहीत करून दिलीं आहेत. अर्थात् अशा परिस्थितींत मला माझ्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा देणें भाग आहे व तो मी या पत्रानें देत आहे. माझ्या कित्येक स्नेह्यांनीं मला आग्रहून सांगितलें, कीं मला राजीनामा देण्याचें कांहीं कारण नाहीं. कारण लोकमत हें माझ्या बाजूचें आहे. ठरावाविरुद्ध मत देणारे सभासद बहुतेक लोकनियुक्त होते आणि त्या बाजूला मत देणाऱ्यांत सरकारपक्षाचे बरेचसे सभासद होते. या सर्व गोष्टींची जाणीव जरी मला आहे तरी एकदा राजीनामा देण्याचा निश्चय केल्यानंतर तो आतां मला रद्द करण्याची इच्छा नाहीं. ज्यांनीं मला अध्यक्ष म्हणून निवडून दिलें त्या सभासदांनीं जर बहुमतानें ठराव पास केला आहे व जर असा ठराव मला मान्य नाहीं तर मी त्या जागेवर न राहाणेंच योग्य आहे. झाला तो ठराव इष्ट झाला कीं नाहीं हा या ठिकाणीं मुद्दा नाही. फक्त आहे त्या परिस्थितींत लोकशाहीच्या तत्त्वाप्रमाणें कारभार चालला आहे कीं नाहीं तेवढें पाहायचें आहे व तसा तो चालू द्यावा अशी माझी इच्छा आहे व म्हणून त्या तत्त्वास अनुसरून मी राजीनामा दिला आहे.” याप्रमाणें पटेलंंनीं व्हाइसरॉयांच्या स्वागतावर बहिष्कार घालून अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला ही बातमी वणव्यासारखी मुंबई इलाख्यांत पसरली व त्यांचें चौंहीकडे या बाणेदार कृत्याबद्दल सार्वजनिक रीतीनें अभिनेदन करण्यांत आलें. पण पटेलंंनीं जरी अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला तरी पुनः अध्यक्षकी निवड होईतों त्या खुर्चीवर कोणी तरी काम चालू करण्यास असलें पाहिजे, म्हणून त्या जागेकरितां प्रथम वसंतराव आनंदराव दाभोळकर यांचें नांव सुचविलें गेलें. पण त्याला जमनादास मेहता यांनीं उपसूचना आणली, कीं आजच्या बैठकीला पटेलंंनीं अध्यक्ष असावें. ही उपसूचना प्रचंड

बहुमतानें मंजूर होऊन पटेलानीं अध्यक्षीय काम चालविलें. पुन्हा तारीख ८, ११ व १८ या दिवशीं ज्या बैठकी झाल्या त्या प्रत्येकींत पटेलानींच तात्पुरते अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. परंतु असें फार दिवस चालणे शक्य नव्हतें. कारण नेहमींच्या अध्यक्षाची निवड कधीं तरी व्हावयास पाहिजेच होती व त्याप्रमाणें तारीख ५ जानेवारी १९२५ या दिवशीं अध्यक्षाची निवडणूक करण्याचें ठरलें. निवडणूक चुरशीची झाली. पटेल व जावळे असे अध्यक्षपदाच्या निवडणुकीला उभे राहिले. पटेलाना ५० व जावळे यांना ४५ मते मिळून, पटेल हे पुन्हा अध्यक्षपदीं निवडले गेले. त्या वेळीं पटेल म्हणाले, “मी एकदा राजीनामा दिला असतां हि तुम्ही मला पुन्हा या ठिकाणीं निवडून आणलें याबद्दल मी तुमचे आभार तर मानतोच, पण यावरून ज्या कारणांकरितां मी राजीनामा दिला तें कारण अयोग्य नव्हतें ही गोष्ट तुम्ही चांगली सिद्ध केली आहे, असें मला वाटतें. मला पुन्हा निवडून आणण्यांत तुम्हीं माझा व्यक्तीचा गौरव केला असें नसून त्यापेक्षां महत्त्वाची जी आपली जनता तिचाच गौरव केला आहे. तिच्या इच्छेला तुम्हीं मान दिला आहे.” यानंतर पटेलानींच्या अध्यक्षपदाची मुदत लवकरच संपली. तेव्हां त्यांना त्यांच्या मित्रांनीं व चाहत्यांनीं थाटाची मेजवानी केली व सहा हजार रुपयांची थैली अर्पण केली. पण त्यांपैकीं तीन हजार रुपये पटेलानीं स्वराज्य पक्षाला दिले व तीन हजार रुपये राष्ट्रीय पक्षाला दिले व स्वतःला एक पैहि त्यांतून ठेवली नाहीं !

नगरपित्यांकडून

! यानंतर पुढील सालाकरितां ६ एप्रिल १९२५ च्या सभेंत वॅ. वॉल्टिस्टा यांची अध्यक्षस्थानीं जेव्हा निवड झाली तेव्हां पटेलानींच्या कामगिरीचा सन्मानपूर्वक उल्लेख करण्यांत आला. जम्नादास मेहता यांनीं त्या वेळीं त्या-संबंधीं ठराव मांडतांना सांगितलें, कीं “पटेलानीं अध्यक्ष नात्यानें गतवर्षीं जी बहुमोल जनसेवा केली त्याबद्दल ही कॉर्पोरेशन त्यांची अत्यंत आभारी आहे. विशेषतः निरनिराळ्या कमिष्ट्यांवर अध्यक्ष होऊन त्यांनीं कामाचा जो दांडगा उरक दाखविला त्याबद्दल आम्ही त्यांच्याविषयीं कृतज्ञता व्यक्त

करीत अहो. त्यांचा उल्हाह, बुद्धिवैभव, मनमिळाऊपणा, कार्यकुशलता आणि निःपक्षपातीपणा या त्यांच्या अनेक गुणांबद्दल आम्हांला अत्यंत आदर वाटत असून तो आम्ही या ठिकाणी दर्शवीत आहो. ” जन्मादासांचा हा गौरवपर ठराव कॉर्पोरेशनमध्ये टाळ्यांच्या प्रचंड गजरांत सर्वानुमते संमत झाला.

यापुढे पटेलानीं साधे सभासद असतांना अनेक लौकौपयुक्त ठराव आणून ते पास केले. शहरांतील वॉर्डांची संख्या त्यांनी वाढवून घेतली व त्यांतील उमेदवारांच्या संख्येची पुनर्घटना करण्यांत आली. तसेंच अध्यक्षाकरितां नवीन ऑफिस व मोटार यांची तरतूद त्यांनीं करविली. शहरांत देशी दवाखाने स्थापण्याची त्यांनीं व्यवस्था करून घेतली. म्युनिसिपल कमिशनरकरितां स्वतंत्र बंगला बांधावा अशी जी एक ट्रूम निघाली होती ती त्यांनीं रद्द केली व असा बंगला बांधण्यांत खर्च करण्याचें कारण नाही असे ठरवून घेतलें. मुंबई शहरांत मलेरियाची साथ कमी करण्याकरितां हेल्थ ऑफिसरकडून जी उपाययोजना करण्यांत आली तिच्यावर देखरेख करण्याकरितां तियांजगांची एक कमिटी नेमली होती तीत पटेल एक सभासद होते. या कमिटीनें उपयुक्त असे कार्य करून शहरांतील मलेरिया हटावण्याचें श्रेय सांगून दिलें. अशो. यानंतर लवकरच पटेलानीं असेंब्लीच्या अध्यक्षस्थानीं निवड झाल्याची सुवार्ता कॉर्पोरेशनमध्ये आली तेव्हां व. वॉटिस्टा यांनी आनंद प्रदर्शित करून म्हटलें, कीं “ पटेलानीं असेंब्लीच्या अध्यक्षस्थानीं निवडणूक झाल्याचें समजून मला जसा आनंद झाला तसाच तो तुम्हांलाहि झाला असला पाहिजे असं मला खात्रीनें वाटतं. मी कॉर्पोरेशनचा अध्यक्ष या नात्यानें त्यांचें यापूर्वीच अभिनंदन करून त्यांना सुयश चितिलं आहे. मला असं निश्चितपणें वाटतं कीं पटेल हे आपल्या उदात्त व्यक्तिमत्वांनें आणि निःपक्षपाती धोरणांनें असेंब्लींतहि आदर्श अध्यक्ष म्हणून गाजतील. ‘नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता’ हें वर्णन त्यांना लागू करण्यास हक्कत नाही. त्यांच्या कारकीर्दीत हिंदुस्थानला स्वराज्याचा मार्ग जलद आक्रमण करतां येईल असा मला विश्वास वाटतो.

“पण आपल्याला जो आनंद झाला आहे त्यांत थोडं दुःखाचं विरजण पडलं आहे. कारण पटेलंच्या अध्यक्षपदानें असेंब्लीचा जरी फायदा झाला असला तरी आपला तोटा झाला आहे. कॉर्पोरेशनला त्यांचा विरह होणार आहे. नेशनल पार्टीला आतां पुढारी नाहीं. कांहींना आपला चांगला मित्र दुरावला असें वाटेल; कांहींना आपला उदात्त शत्रु लांब गेला असें वाटेल आणि कमिशनरला या दोन्ही गोष्टी झाल्या असें वाटेल. कांहीं असलं तरी या कॉर्पोरेशनला ही मोठी अभिमानाची व आनंदाची गोष्ट आहे, कीं हिंदुस्थानांतील वरिष्ठ कायदेमंडळाचा पहिला लोकनियुक्त अध्यक्ष या कॉर्पोरेशनमधील आहे.”

वृत्तपत्रांसाठीं लेखन

हार्ती घेतलेलें काम शक्य तितक्या उत्तम रीतीनें पार पाडायचें हें पटेल्यांचें धोरण असे. त्यामुळें अध्यक्ष असतांना कॉर्पोरेशनचा वारभार अधिकाधिक लोकांहतप्रवण कसा करतां येईल इकडेच त्यांचें लक्ष असे. व तेवढ्याकरिता ह्या कार्याचीं सर्व अंगोपांगें ते समृद्ध करीत. एककल्ली प्रयत्न कुठल्याहि बाबतींत होऊं देतां कामा नये. सर्व बाजूनीं आणि सर्व योग्य प्रकारांनीं चळवळ वाढविली पाहिजे अशी त्यांची कार्यपद्धति होती. व मुंबईची कॉर्पोरेशन अधिक कार्यक्षम करण्यास पटेल्यांचे हे सर्वांगीण परिश्रमच कारणीभूत झाले. उदाहरणार्थ, म्युनिसिपालिटींत राष्ट्रीय पक्ष निवडून यावा या करितां पटेल्यांनीं मुंबईच्या प्रत्येक त्रिभागांत हिंडून, व्याख्यानें देऊन व इतर मार्गांनीं जी जगति केली ती म्युनिसिपालिटीच्या इतिहासांत केवळ अपूर्व अशी होती. व याचदलचा उल्लेख वर आलेलाच आहे. शिवाय आधुनिक काळांत चळवळ करायची म्हणजे तिची प्रसिद्धि होण्याकरितां वर्तमानपत्राचा फार उपयोग होतो हें ते जाणून होते व म्हणून त्यांनीं आपले परममित्र श्री. मदेश्वरी यांच्या करवीं ‘स्थानिक स्वराज्य’ या नांवाचें गुजराती साप्ताहिक वर्तमानपत्र सुरू काविलें. पटेल कधीं मोठे लेखक म्हणून गाजले नाहींत तरी ते या वर्तमानपत्रांतून आपले लेख प्रसिद्ध करीत. त्यांना कधीं कोणावर टीका करायची असली किंवा विरोधी प्रतिपादन करायचें

असलें तर त्याकरितां ते कधीं लेखांचा उपयोग करित नसत. त्यांना जें काय सांगायचें तें ते जाहीर सभातून सागत. आणि मग जरी एकाद्यानें त्याच्या भाषणाचा रिपोर्ट प्रसिद्ध केला तरी त्यांतील एकाद्या विपर्ययत विधानाची जबाबदारी ते आपणाकडे कधींहि घेत नव्हते, व त्याला निष्कारण उत्तर देण्याचीं यत्नायातहि ते करित नव्हते. परंतु स्थानिक स्वराज्य हें वर्तमानपत्र जेव्हां १९२३ सालीं सुरू झालें तेव्हां त्यात मात्र ते लेख देत. राष्ट्रीय पक्षाचें हें पत्र होतें व म्युनिसिपालिटीचा वारभार हा बहुजनसमाजाला माहीत व्हावा, त्याकडे जनतेचे लक्ष जावें व म्हणून तो लोकशाहीच्या तत्त्वाप्रमाणें चालला पाहिजे असें या पत्राचें प्रतिपादन होतें. पटेल जेव्हा त्यांत लेख देत तेव्हा तो लेख सांगण्याचें काम पटलांचें असे व लिहून घेण्याचें काम त्या साताडिकाचे सहसंपादक श्री. सीतागम शर्मा हे करित. त्यासंबंधींची आटवण देतांना श्री. शर्मा म्हणतात, “ प्रथम ज्या दिवशीं लेख देण्याचें पटलांनीं कचूल केलें असेल त्या दिवशीं मी पटलांच्या आर्य-भुवनमधील ऑफिसमध्ये गेलों. इतर अनेक उद्युक्त कामें मागें असतांनाहि ते सवड काढून स्थानिक स्वराज्याकरितां लेख लिहिण्याचें काम करित होते. दोन तीन पानें त्यांनीं आपल्या हातांनीं लिहिलींहि होती. परंतु गुजराथी अक्षर लिहिण्याची सवय त्यांना नसल्यामुळें त्यांनीं लिहिण्याचे कागद माझ्या हातांत दिले व मग ते मला म्हणाले, “ मि. शर्मा, मला स्वतःला फारमें प्रिहिता येत नाहीं. ” तेव्हां मग पटलांनीं लेख सांगवा व मी तो लिहून काढावा अशी आमची आरसांत तडजोड झाली. ज्या ज्या वेळीं मा त्याच्याकडे जाई त्या त्या वेळीं ते कोणत्या तरी सार्वजनिक कामांत गटलेले मग्य दिसत. तरोगण तेवढ्या गर्दीतहि ते माझ्यावडून लेख लिहवांत. आपल्या हेतु साध्य होण्यासाठीं एकती जरी लहानशा वाच असली तरी तिकडे ते कसोशीनें लक्ष देत.

आणि इतके कार्दमम राहूनहि विद्वलभर्ई कधींकधीं आला विनोदी स्वभाव प्रकट करित. ऑफिसांतल्या मग्य्याशींहि ते थडामस्करां करात. मी त्यांच्याकडे लेख लिहण्याकरितां गेलों कीं मला ते ‘ स्थानिक स्वराज्य ’ या नांवाने हाक मारांत. ”

या 'स्थानिक स्वराज्य' साप्ताहिकांत प्रसिद्ध झालेल्या पटेलंच्या लेखांतील काहीं महत्त्वाचे उतारे खाली देतो, त्यावरून त्यांच्या घोरणाचा खुलासा होईल :—

“जों पर्यंत स्वराज्य मिळत नाही तोंपर्यंत खरें स्थानिक स्वराज्य आपल्याला मिळालें असें होणार नाही. त्या वेळेला स्वराज्य मिळालें असें आपण म्हणूं कीं ज्या वेळेला सरकार प्रजेला जबाबदार होईल. जेव्हां हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळें तेंव्हां स्थानिक स्वराज्य संस्थांवरहि लोकांचा खरा ताबा राहील; आणि त्याच वेळीं खरें स्थानिक स्वराज्य मिळालें असें म्हणतां येईल. यावरून असें कोणी समजू नये कीं तोंपर्यंत या संस्थांवर बहिष्कार घालावा. या संस्थांवर बहिष्कार घालण्याचा काँग्रेसचा इरादा कधींच नव्हता. असें असूनहि काहीं काँग्रेस कमिट्यांनीं या संस्थांवर बहिष्कार टाकला होता. १९२१ सालीं भडोच येथें भरलेल्या गुजराथ प्रांतिक परिषदेमध्ये या संस्थांशीं असहकार करण्याचा ठराव आणण्यांत आला होता व त्याला महात्मा गांधींचो अनुमतिहि घेतली होती. मौलाना महंमद अल्ली या परिषदेला हजर होते. शेवटीं हा ठराव परत घेण्यांत आला, ही गोष्ट वेगळी.

असहकारितेच्या मर्यादा

कायदेभंग चौकशी कमिटीनें पाहिलें, कीं काहीं ठिकाणीं या संस्थांवर बहिष्कार घातला जावा हें योग्य नाही. म्हणून तिनें अशी शिफारस केली, कीं असहकारितावाद्यांनीं स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीं लढविणें ही इष्ट अशीच गोष्ट आहे. कारण त्यामुळें विधायक कार्यक्रम पार पाडण्याला मदतच होणार आहे. कमिटीचा ही शिफारस काँग्रेसच्या विषयनियामक कमिटीपुढें ठेवण्यांत आली. पण या कमिटीनें या ठरावाला संमति न दिल्यानें तो काँग्रेसपुढें आला नाही. त्यामुळें लोकांना असें वाटलें कीं काँग्रेसनें या संस्थांशींहि असहकार पुकारला आहे. परंतु हा मोटाच गैरसमज होता. गयेच्या काँग्रेसनें पूर्वीच्या स्थितींत काहींहि परक केला नाही. असें असतांना काँग्रेसनें या संस्थांवर बहिष्कार घातला

आहे असें समजून घेण्यांत कांहीं अर्थ नाही. म्हणजे असहकारी लोकांना या संस्थांत दाखल होण्याला कोणताहि प्रतिबंध नाही. एवढेंच नव्हे तर ज्या प्रांतांत जशी परिस्थिति असेल त्याप्रमाणें निवडणुकी लढविण्याला काँग्रेसची मोकळीक आहे.

ज्या प्रांतांत लोकलबोर्डें व म्युनिसिपालिटीच्या काँग्रेस संस्थांच्या ताब्यांत आल्या आहेत त्या ठिकाणीं काँग्रेसच्या कार्यक्रमांला चांगल्या रीतीनें मदत होण्यासारखी आहे. या संस्थांचा ताबा आल्यास शाळांतून राष्ट्रीय वृत्ति वाढवितां येईल, तसेंच मद्यपानबंदी, अस्पृश्यांची सुधारणा, स्वदेशीचा प्रचार, हिंदी भाषेचा प्रचार इत्यादि विधायक कामें या संस्थांतून असहकारितावाद्यांना करतां येतील. परंतु एकदा या संस्थांत प्रवेश करण्याचें मान्य केल्यावर त्या ठिकाणीं सरकारशी असहकारिता करणें योग्य होणार नाही. काँग्रेसचाहि तसा उद्देश नाही. कारण अशा संस्थांना क्षणोक्षणीं सरकारशी सहकारिता करण्याची गरज भासत असते. ज्या असहकारितावाद्यांना असें वाटत असेल, कीं या संस्थांत प्रवेश करून सरकारशी सहकारिता करावी लागते हें योग्य नाही, त्यांनीं दूर राहावें. पण त्याचा परिणाम मात्र असा होईल कीं सरकार अशा संस्था चालवील व त्यामुळें काँग्रेसच्याच कार्याची हानी होईल. म्हणून कायद्याच्या मर्यादेंत जितकें करता येणें शक्य आहे तितकें या संस्थांत जाऊन केलें पाहिजे. काँग्रेसनें असा कांहीं हुकूम केलेला नाही कीं असहकारितावाद्यांनीं या संस्थाशीहि असहकार करावा. तरीसुद्धा जे लोक असहकार करतात त्यांच्या कृतीला काय म्हणावें हें मला समजत नाही.”

सक्तीचें प्राथमिक शिक्षण

याप्रमाणें स्थानिक स्वराज्य संस्था काबीज करण्याचें महत्त्व सांगितल्यावर पटेलानीं सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणासंबंधीहि या साप्ताहिकांत आपले विचार प्रकट केले आहेत. ते म्हणतात, “प्रजा सुशिक्षित झाली तर ती स्वराज्याला पात्र होईल असें म्हणण्यांत येतें, प्रजेला शिक्षण देण्याचें काम सरकारचें आहे. पण हिंदुस्थान सरकार हें विदेशीय आहे आणि त्यांनीं जर लोकांना शिक्षण दिलें तर त्यांना येथून निघून जावें लागेल. म्हणून आतांचें हें परकीय सर-

कार लोकांना शिक्षण देईल हे संभवत नाही. गेलीं दीडशें वर्षे सरकारने जनतेला असेच शिक्षण दिलें, कीं ज्या योगानें त्यांना आपलें राज्य चालवितां येईल. पण या शिक्षणानुळे शेंकडा फक्त ६ किंवा ७ माणसेंच साक्षर झालीं आहेत. म्हणून प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार करणें हें काम आतां जनतेच्या पुढान्यांनीं हातीं घेतलें पाहिजे. काँग्रेसच्या प्रयत्नांनं गांवोगांवां राष्ट्रीय शाळा स्थापन झाल्या पाहिजेत. म्युनिमिपालिट्या, लोकउवाडें व इतर स्थानिक संस्था या राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकांनीं कायोज करून त्यांनीं त्यामार्फत प्राथमिक शिक्षणाचा फैलाव केला पाहिजे. खरी गोष्ट अशी आहे, कीं प्राथमिक शिक्षण जर सक्तीचें केलें तर थोड्या वर्षांत शिक्षणाचा पुष्कळ प्रसार होईल. पण सध्याचें हिंदुस्थान सरकार असें सक्तीचें शिक्षण करील हें शक्य वाटत नाही, आणि म्हणून स्वराज्याची प्राप्ति करायची असेल तर प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसाराकडे लक्ष देणें फार अगत्याचें झालें आहे. पण हें शिक्षण सक्तीचें करायचें म्हणजे तिजोरीची फिडो आपल्या हातांत पाहिजे व ती मिळविण्याकरितां आपण सर्व प्रकारें झटलें पाहिजे.”

या उताऱ्यावरून पटेल्यांची सार्वजनिक कार्यांतील भूमिका कशी होती हे उत्तम रीतीनें व्यक्त होतें. व प्रत्येक गोष्टीकडे राष्ट्रीय दृष्टीनें पाहण्याची त्यांची वृत्ति होती हेंहि दिसून येतें. कोणत्याहि संस्थांत शिरायचें तर त्यातील अधिकारांची आसक्ति न धरतां कार्य करित राहायचें आणि आपल्या राष्ट्रीय ध्येयापासून दळायचें नाही असें त्यांचें व गणें असे. व असें वागणें ठेवले म्हणजे मग स्थानिक स्वराज्य संस्थांत किंवा कौन्सिलांतून प्रवेश करण्याला कांहींच हरकत नाही, उलट तसें न करण्यानें देशाचें नुकसान होणार आहे असें पटेल्यांचें म्हणणें होतें.

राजकारणांत स्त्रियांचा प्रवेश

स्वराज्याच्या लढ्यांत पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांनाहि आलें पाहिजे व त्यांना येऊं दिलें पाहिजे; स्थानिक स्वराज्य संस्थांत काय किंवा कौन्सिलांत काय, पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांनाहि निवडून घेण्याचा हक्क असावा, याबद्दल पटेल्यांनीं पुष्कळ खटण्ट

केली होती. याचदल त्यांनी विलायतेंत १९१९ सालापासून प्रयत्न चालविले होते. विलायतेंत स्त्रियांतफें जें शिष्टमंडळ हिंदुस्थानांतून गेलें त्याचें पुढागीपण सरोजनी नायडू यांच्याकडे होतें. हें शिष्टमंडळ मॉटेग्यूसाहेबांस भेटण्यास जाण्यापूर्वी सरोजिनीबाईंनीं पटेलाना मुद्दाम निमंत्रण करून आपल्याबरोबर नेलें हातें. व या शिष्टमंडळाच्या मुख्य वाटाघाटी बाईंनीं पटेलंचे मार्फत केल्या होत्या. याचरून पटेलंच्या ठिकाणीं असलेली स्त्रियांच्या उन्नतीविषयीची कळकळ बाईंना पूर्णपणें माहित असली पाहिजे असें अनुमान काढण्यास हरकत नाही. असो. ज्या वेळीं हें शिष्टमंडळ मॉटेग्यूसाहेबांच्या भेटीला गेलें त्या वेळीं पटेल त्यांना म्हणाले, “ स्वतंत्र हिंदुस्थानांतील पुरुष ज्या दृष्टीनें त्यांतील स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे पाहातील त्याच दृष्टीनें तुम्ही त्या प्रश्नांकडे पाहिलें पाहिजे. ” त्यावर मॉटेग्यूंनीं विचारलें, “ स्वतंत्र हिंदुस्थानांतील पुरुषांनीं काय केलें असतें ? ” पटेलानीं उत्तर दिलें, “ त्यांनीं स्त्रियांना मतदानाचे व उमेदवारीचे हक्क दिले असते. ” त्यावर मॉटेग्यूसाहेबांनीं आपण या प्रश्नाचा विचार करीत आहों असें आश्वासन दिलें होतें. या ठिकाणीं विलायतेंतला हा प्रसंग सांगण्याचें कारण एवढेंच, कीं पटेलानीं मॉटेग्यूसाहेबांना जें सांगितलें तें त्यांनीं मुंबई म्युनिसिपालिटींत प्रत्यक्ष आचरणांत आणलें. १९२३ सालीं प्रथम मुंबई म्युनिसिपालिटींत स्त्रियांना निवडणुकीचे हक्क प्राप्त झाले होते व त्याचा भरपूर उपयोग करून घेण्याचें ठरविलें असें पटेलानींच. त्यांच्याच प्रेरणेंनें, त्यांच्याच उत्तेजनानें म्युनिसिपालिटींत स्त्रीमतनिर्घोचा प्रवेश झाला होता. १९२३ सालीं जेव्हां म्युनिसिपल निवडणुकी लढविण्याकरितां राष्ट्रीय पक्षाची स्थापना पटेलानीं केली तेव्हां त्यांत त्यांनीं तीन स्त्रिया सामील केल्या. त्या तीन स्त्रिया म्हणजे कु. बच्चूबेन लोटवाला, सौ. अवंतिकाबाई गोखले आणि श्री. सरोजिनी नायडू या होत. या तिघींनाहि त्यांनीं म्युनिसिपल निवडणुकींत उमेदवार म्हणून उभें केलें. प्रथम या स्त्रियांनीं उमेदवार म्हणून उभें गहाण्यास आढेवेढे घेतले, कारण निवडणुकीसारख्या धकाधकीच्या मामल्यांत स्त्रियांचा निभाव लागणें कठीण आहे असें त्यांचें म्हणणें पडलें. परंतु त्यांना निवड-

पुष्पित मदत करण्याचें आश्वासन पटेलानीं दिलें व त्यामुळें या तिन्ही स्त्रिया म्युनिसिपालिटींत निवडून येऊं शकल्या. असो.

मुंबई म्युनिसिपालिटीसारख्या हिंदुस्थानांतील अत्यंत महत्त्वाच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेंत पटेलानीं केलेली कामगिरी येथवर निवेदन केली. परंतु कॉर्पोरेशनची मोठमोठी कामें करीत असतांच पटेलानीं हिंदुस्थानांतील स्वराज्याच्या लढ्यांतहि मोठी कामगिरी अव्याहत चालविली होती. ही गोष्ट सामान्य प्रतीच्या मनुष्यास साधणें कठीण आहे. पण दीर्घोद्योग, कार्यतत्परता आणि सार्वजनिक कार्याची आवड हीं जवळ असल्यानें पटेलाना आपल्या कामाचा व्याप मोठा असूनहि तो आवरतां आला. व यांतच त्यांच्या यशाचें व लोकप्रियतेचें रहस्य आहे हें कोणालाहि मान्य होण्यासारखें आहे.

मागील प्रकरणांत सांगितलेंच आहे कीं कायदेभंग चौकशी कमिटीचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला व त्यानंतर गयेला काँग्रेस झाली. त्यानंतरच्या अडीच तीन वर्षांत पटेलानीं कोणतें कार्य केळें तें पुढील प्रकरणांत सांगूं.

पटेल व स्वराज्य-पक्ष

स्वराज्यपक्षाचें बीजारोपण गयेच्या काँग्रेसमध्ये १९२२ सालीं कसें झालें त्याचा उल्लेख मागील एका प्रकरणांत आलेलाच आहे. गयेच्या काँग्रेसमध्ये कौन्सिलवहिष्कारवाल्यांचें बहुमत होतें व त्यांनीं कौन्सिलवहिष्काराचा ठराव पास करून घेतला. तरी पण कौन्सिलप्रवेश करूं म्हणणारा दास, केळकर, नेहरू, पटेल, यांचा पक्षहि अल्पमतवाला असला तरी कांहीं कमी प्रबळ नव्हता. गया येथें कौन्सिलवहिष्कारी नाफेरवाल्यांचा विजय झाला खरा, पण तो फार दिवस टिकणें शक्य नव्हतें. गया काँग्रेस संपल्यानंतर लगेच तिचे अध्यक्ष देशबंधु चित्तरंजनदास यांनीं राजीनामा दिला. आणि कौन्सिलप्रवेशास मान्यता देणाऱ्या काँग्रेस-विलाफत-स्वराज्यपक्षाची स्थापना केली. दासांचा राजीनामा काँग्रेस कमिटीनें मंजूर केला नाहीं. पण इकडे दासांनीं मात्र काँग्रेसच्या अंतर्गत अशा आपल्या स्वराज्यपक्षाची संघटना वाढविण्याचे प्रयत्न जोरांनें चालविले. गया काँग्रेसनंतर लवकरच १९२३ सालीं स्वराज्यपक्षाचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला व त्या पक्षाच्या चार चिटणीसांपैकीं विठ्ठलभाई पटेल यांना एक चिटणीस नेमण्यांत आलें. इतर तीन चिटणीस पंडित मोतीलाल नेहरू, श्रीयुत बी. एन्. ससमल व चौधरी खलिकुझमा हे होते. या जाहीरनाम्यांत असें म्हटलें होतें, कीं “गयेस भरलेल्या राष्ट्रीय सभेनें जो कार्यक्रम आंखला आहे त्यानें स्वराज्याची प्राप्ति लवकर होईल असें वाटत नसल्यामुळे, व ज्या विषयांचा सदर कार्यक्रमांत अंतर्भाव होणें जरूर होतें त्यांचा अंतर्भाव झाला नसल्यामुळे, आम्ही राष्ट्रीय सभेच्या छत्राखालींच एका नव्या पक्षाची स्थापना करित आहों. शांततेच्या व न्याय्य ह्या सर्व मार्गांनीं स्वराज्य प्राप्त करून घ्यायचें हें राष्ट्रीय सभेचें ब्रीद व अनत्याचारी असहकारितेचें तत्त्व आम्हांस मान्य आहे. या पक्षाचे अर्ध्वर्युत्व देशबंधु चित्तरंजनदास यांस आम्ही देत असून पं. मोतीलाल नेहरू, श्रीयुत बी. एन्. ससमल, विठ्ठलभाई पटेल व चौधरी खलिकुझमा यांस चिटणीस नेमात

आहो. या पक्षाची संघटना जानेवारी महिन्यांत व्हायची आहे. अध्यक्ष व चिटणीस यांनी कार्यक्रम व कायदेकानू ठरवून ते चिटणीस ठरवतील त्या वेळी व त्या ठिकाणी सभासदापुढे त्रिचाराकरिता मांडावे. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या व राष्ट्रीय समेच्या भिळून ११० सभासदांनी आणि प्रतिनिधींनी या जाहीरनाम्यावर सहा केले. या जाहीरनाम्यावर सही करणारे प्रमुख गृहस्थ, अध्यक्ष व चार चिटणीस, शिवाय केळकर, जयकर, अणे, मुंज, भोपटकर, गोखले, मेहता, संपूर्णानंद वगैरे होते.

नव्या पक्षापुढील कार्यक्रम

गया काँग्रेसमध्ये अशा रीतीने एका नव्या पक्षाची स्थापना होणे ही एक अपरिहार्य गोष्ट होती. कारण या काँग्रेसने जो कार्यक्रम आखला तो देशाला प्रगतिथ्यावर नेणाग नव्हता असे या पक्षाचे स्पष्ट मत होते. गयेतील नाफेरवाले ऊर्फ कौन्सिलबहिष्कारवाले यांना कायदे-कौन्सिलांत सहकारितेचा वास येत होता म्हणून त्यांना ती नको होती. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा त्यांनी प्रामुख्याने उल्लेखहि केलेला नव्हता. द्वेषबुद्धि उत्पन्न होते म्हणून परदेशी मालावर त्यांना बहिष्कार नको होता ! ब्रिटिशांशी आपले वैर नाही म्हणून त्यांच्या मालाबहिष्कार त्यांना बहिष्कार नको होता ! त्यांना परराष्ट्रीय राजकारण नको होते ! लोक पूर्ण अनत्याचारी बनले नाहीत म्हणून त्यांना कायदेभंग नको होता. त्यांना मजूर संघ नको होते, कारण त्यामुळे त्यांच्या मते उद्योगधंदे व राजकारण यांची गळत होते ! याप्रमाणे वगैरे महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर नवीन फेरवादी पक्षाचा नाफेरवादी पक्षाशी मतभेद होता. हजारों स्वयंसेवक उभारले गेले आणि पंचवीस लक्ष रुपये जमा केले गेले एवढे जाहीर झाले म्हणजे त्यांचा कार्यक्रम तडीस गेला अशी नाफेरवाद्यांची भावना होती ! तेऱ्हां देशाच्या राजकारणाला नवीन वळण लावण्याची वेळ आली आहे व म्हणून कालांतराने आपण आपला कार्यक्रम जनतेला पटवून देऊं असा आत्मविश्वास स्वराज्यपक्षांच्यांना वाटू लागला. गयेच्या काँग्रेसमध्ये जरी हा पक्ष लहान होता तरी तो पुढे प्रबळ होणार असे नाफेरवाद्यांनी ओळखले व म्हणून

मौ. अबुल कलाम आजाद यांनी या पक्षाशीं सभेपार्ची बोलणीं सुरू केलीं. अर्थात् ही गोष्ट नवीन पक्षाच्या वाढत्या बळाची निदर्शक होती. लवकरच म्हणजे फेब्रुवारी १९२३ च्या तिसऱ्या आठवड्यांत अलाहाबाद येथें स्वराज्यपक्षाची सभा सुमारे चार दिवस भरून तिनें आपली संघटना व कार्यक्रम निश्चित केला. राष्ट्रीय सभेच्या ध्येयांविरुद्ध न जातां नोकरशाहीला शक्य त्या सर्व बाजूंनीं प्रतिकार करायचा व त्यांना स्वराज्य देण्यास भाग पाडायचें असें आपलें धोरण स्वराज्य पक्षानें जाहीर केलें. कायदेभंगासंबंधानें या पक्षानें असें धोरण ठरविलें, कीं तो शक्य व व्यवहार्य नाहीं; पण जरूर तेव्हां त्याचा साधनासारखा उपयोग करावा. कायदेकौन्सिलच्या नवीन निवडणुकीच्या वेळीं सर्व देशभर राष्ट्रीयसभांवादी उभेदार उभे करण्याचें पक्ष नें ठरविलें व त्या ठिकाणीं गेल्यानंतर सरकारनें जनतेच्या मागण्या पुरविल्या नाहींत तर त्यांना विरोध करून, त्यांना राज्यकारभार करणें अशक्य करून सोडायचें अशी या नवीन पक्षाची दृष्टि होती. शेतकरी व मजूर संघाना काँग्रेसनें जरी मान्यता दिली नसली तरी इतर सुधारलेल्या देशांप्रमाणें अशा संघाचा राजकारणाकडे उपयोग केला पाहिजे असें या पक्षाचें म्हणणें होतें; कारण कोणतीही सामुदायिक चळवळ करायची तर त्यांत हे महत्त्वाचे संघ सामील झाले पाहिजेत. यानंतर राष्ट्रीय सभेच्या विधायक कार्यक्रमात ज्या बाबी होत्या त्या त्या म्हणजे खादी, स्वदेशी, मद्यपान-निषेध, अस्पृश्यत निवारण, राष्ट्रीय शिक्षण, पंचायतपद्धति, व राष्ट्रीय सभेचें बळवर्धन या सर्व गोष्टी नवीन पक्षानें आदरपूर्वक मान्य केल्या.

याप्रमाणें फेब्रुवारी महिन्यांत अलाहाबादेस स्वराज्य पक्षाचा कार्यक्रम ठरल्यानंतर पटेल मुंबईस परतले. हा कार्यक्रम ठरविण्यांत पटेलचें अर्थात्तच प्रमुख अंग होतें व तो पार पाडण्याची जबाबदारी ज्या कार्यकर्त्यांवर येऊन पडली त्यांत पटेलाना महत्त्वाचें स्थान होतें. मुंबईस आल्यानंतर नव्या पक्षाला विरोध करणारे लोक पुष्कळच आहेत असें त्यांना दिसून आलें. परंतु हा विरोध नव्या पक्षाचें धोरण किंवा कार्यक्रम पुरा समजून घेतल्यामुळें होत आहे हेंहि त्यांनीं पाहिलें. तेव्हां या गैरसमजांचें निराकरण करण्याकरितां व आपल्या पक्षाचें बीजरोपण मुंबईस करण्याकरितां

स्वराज्यपक्षातर्फे पटेलाना सर्व प्रकारचे प्रयत्न करावे लागले. त्यांना त्यांच्या नव्या कार्यक्रमाबद्दल पुष्कळ कट्टरांनी धाक दाखविला व धमक्या दिल्या. परंतु हे धाक व या धमक्या लवकरच पोकळ ठरल्या. मुंबईत आल्यावर एके दिवशी मांडवीत रात्री जाहीर सभा भरविण्यांत आली. व त्यांत पटेलानीं पांच हजार जनसमुदायासमोर स्वराज्यपक्षाची कैफियत मांडली. ती इतकी निर्दोष व विनतौड होती की त्यांना विरोध करण्याला एकहि मनुष्य पुढें आला नाहीं. लवकरच स्वराज्य पक्षाच्या मुंबई शाखेची स्थापना झाली व पटेल तिचे अध्यक्ष झाले. त्या वेळीं त्यांनीं मारवाडी विद्यालयांत जें माषण केलें तें अतिशय उत्कृष्ट असें होतें. स्वराज्यपक्षाची स्थापना करावी लागली व त्या पक्षाचें धोरण व कार्यक्रम कोणते हें त्यांनीं श्रोत्यांना इतकें उत्तम रीतीनें पटवून दिलें, कीं या नव्या पक्षाबद्दल जनतेत तेव्हांपासून आदरबुद्धि उत्पन्न झाली. आणि स्वराज्यपक्ष ज्या नवीन कौन्सिल निवडणुकी लढविणार होता त्यांत जनतेचें सहकार्य मोठ्या प्रमाणांत मिळेल असा विश्वास पटेलाना वाटूं लागला.

काँग्रेसचें दिल्ली येथील अधिवेशन

१९२३ साल हें स्वराज्यपक्षाच्या इतिहासांत अत्यंत महत्त्वाचें साल होतें. या वर्षी या पक्षानें हिंदुस्थानांत कौन्सिलप्रवेशाला अनुकूल वातावरण निर्माण करण्याचा अखंड प्रयत्न केला. आणि त्यांत यश मिळविलें. आणि या सर्व गोष्टी त्यांनीं काँग्रेसला राजी ठेवून केल्या. फेब्रुवारी महिन्यांत पक्षाची संघटना व कार्यक्रम निश्चित झाल्यानंतर त्याच्या ठिकठिकाणीं शाखा स्थापन झाल्या व आगामी कौन्सिल-निवडणूक लढविण्याकरितां स्वराज्य पक्षाच्या पुढान्यांनीं दौरे काढले. याचा परिणाम हळूहळू दिसून येऊ लागला. मुंबई येथें मे महिन्यांत ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीची सभा भरून तींत असें ठरलें, कीं राष्ट्रीय सभेचें मत कौन्सिल-प्रवेशाविरुद्ध असलें तरी कोणी कुठें कौन्सिलांत जाण्याची खटपट करित असल्यास त्याविरुद्ध कोणत्याहि काँग्रेस कमिटीनें चळवळ करूं नये. अर्थात् या ठरावानें स्वराज्य पक्षाला आपल्या मताप्रमाणें कौन्सिल-प्रवेश

करणाला मोकळीक मिळाली होती. किंबहुना स्वराज्य पक्षाने आपल्या प्रयत्नाने ती मिळविली होती असे म्हणण्यास हरकत नाही. पुढे दिल्ली येथे १९२३ सप्टेंबरच्या तिसऱ्या आठवड्यांत मौलाना अबुल कलाम आजाद यांच्या अध्यक्षतेखाली काँग्रेसचे जादा अधिवेशन भरविण्यांत आले आणि त्यांत स्वराज्य पक्षाच्या कार्यक्रमाला मान्यता देण्यांत आली. कौन्सिल प्रवेशाविरुद्ध सर्व प्रचार तहकूब करावा व विधायक कार्यक्रम अमलांत आणण्याकरितां दुप्पट जोराने प्रयत्न करावा असा ठराव वरील अधिवेशनांत करण्यांत आला. या वेळीं महात्मा गांधींनी अध्यक्षकांडे कळविले कीं “मी माझ्या कार्यक्रमाला चिकटून राहाण्याचा आग्रह धरीत नाही. माझ्या कार्यक्रमांत देशकालपरिस्थितीप्रमाणें फेरफार करणे अवश्य असेल तर माझी हरकत नाही. देशप्रेमाकरितां असे फेरफार करू देण्यास मी तयार आहे” या दिल्लीच्या काँग्रेसने देशांतल्या चळवळीला नवी दिशा द्याली. कारण स्वराज्य पक्षाला काँग्रेसची अवज्ञा न करतां आपले प्रयत्न चालू ठेवण्यास प्रोत्साहन मिळाले. आणि अशा रीतीनें गया येथे झालेलें बंड जवळजवळ यशस्वी झाले.

पटेलंचा निवडणूक जाहीरनामा

असो. कौन्सिलच्या निवडणुकी आतां जवळ येऊन ठेपल्या. स्वराज्य पक्षाने ठिकठिकाणीं आपले उमेदवार उभे केले. असहकारितेच्या काळांत झालेल्या निवडणुकीच्या वेळीं हजारों मतदारांनीं कौन्सिल निवडणुकांवर बहिष्कार घातला होता. परंतु या वेळीं मात्र पूर्वापेक्षां पुष्कळ मतदारांनीं आपलीं मते स्वराज्य पक्षाच्या उमेदवारांस दिलीं. मध्यवर्ती लेजिस्लेटिव्ह असेंबलीच्या निवडणुकीकरितां मुंबई शहरातर्फे स्वराज्य पक्षाचे पुढारी श्री. पटेल उभे राहिले. त्या वेळीं स्वराज्य पक्षाच्या लढवय्या उमेदवारांत सर्वश्रेष्ठ उमेदवार म्हणून पटेलंचा गौरव करण्यांत आला. एकंदर पांच उमेदवार होते त्यांपैकीं दोघे निवडून यायचे होते. पटेलाना चार प्रतिस्पर्धी उमेदवार उभे राहिले. ते म्हणजे सर चिमणलाल सेटलवाड, जम्नादास द्वारकादास, नवरोजी दुमाशिया आणि जहांगीर बमनजी पेटिट

हे होत. यारैकीं पहिले तीन नोकरशाही पक्षाकडे ओढ घेणारे होते. आणि चौथे उमेदवार हे स्वतंत्र म्हणून उभे होते. निवडणूक १४ नोव्हेंबर १९२३ रोजी व्हायची होती. त्या वेळीं मतदारांना उद्देशून पटेलानीं एक पत्रक काढलें. त्यांत त्यांनीं सांगितलें, कीं “ आपल्यातकें असेंळीत समासद म्हणून जाण्याची माझी इच्छा आहे. मला तुम्ही ओळखतां. माझे विचार आणि कार्यबद्धति तुम्हां सर्वांना चांगली माहीत आहे. सरकारी अधिकाराविषयी म्हणाल तर मला त्याची लालसा नाही. तुम्ही मला निवडून आणलें तर राष्ट्रीय समेच्या मागण्या मी कौसिलांत मांडीन व त्या मान्य झाल्या नाहीत तर नोकरशाहीला इरेक शुद्ध उपायांनीं पदोपदीं हेंराण करीन. त्यांना स्वस्थ वसूं देणार नाही !

“गेलीं पंधरा वर्षें सार्वजनिक जीवनांत जेवढी करता आली तेवढी लोकसेवा मी केली आहे व ती आपण जाणतांच. त्या सेवेमुळें मी जर तुमच्या विश्वासास पात्र झालों अनेन तर निवडणुकीच्या वेळीं तुम्हीं तुमचीं दोन्हीं मते मला द्यावी. अशी विनंती आहे.

“मी व्यक्तिशः किंवा स्वयंसेवकांमार्फत मतदारांना भेटण्यास असमर्थ आहे. कारण इतकें करणाला मजजवळ द्रव्य नाही तसेंच सवडहि नाही. माझा हा संदेश म्हणजेच तुम्हांला दिलेली भेट आहे असे समजा. कांहीं लोक म्हणतात कीं मी खात्रीनें निवडून येणार. पण तुम्हीं मला आपलीं दोन्हीं मते दिश्याशियाय मी निवडून येणें शक्य नाहीं.”

तराधिक दिवशीं म्हणजे १४ नोव्हेंबर रोजीं मुंबईला असेंळीची निवडणुका झाली. व त्यांत पटेलाना सर्वांत जास्त मते मिळून ते पहिल्या नंबरानें निवडून आले. व दुसरे दुमाशिया निवडून आले. पटेलाना सहा हजारानंतर मते पडलीं. व दुमाशियांना सुमारे तीन हजार मते मिळालीं. नेमस्ताग्रणी सेटलवाड याची स्थिति मात्र केविलवाणी झाली. कारण त्यांना या सामन्यात अवधीं सुमारे एक हजारच मते मिळालीं व ते पडले.

याप्रमाणे पटेलच नव्हे तर स्वराज्यपक्षाचे सर्व उमेदवार ज्या ज्या ठिकाणी उभे राहिले त्या त्या बहुतेक ठिकाणी त्यांना यश मिळाले. एवढेच नव्हे तर त्यांना निवडणुकीत पहिला नंबर मिळाला. त्यांच्या व त्यांच्या खालच्या नबरच्या उमेदवारांत पुष्कळच मतांची तफावत पडली. यावरून स्वराज्यपक्षाचा कार्यक्रम जनतेला आवडला हें निर्विवाद सिद्ध झाले. लवकरच कोकानाडा येथें मौलाना महंमद अल्ली यांच्या अध्यक्षतेखाली काँग्रेसचे अधिवेशन भरलें व तेथेहि स्वराज्यपक्षाच्या कौन्सिलप्रवेशाला मान्यता देण्यात आली. मौलाना महंमदअल्ली यांनीं तर आपल्या भाषणांत अशी एक कोटी केली, कीं “ खुद्द महात्मा गांधी देखील कौन्सिलप्रवेश ला हरकत घेणार नाहीत असा दिव्य संदेश एक विहंगम माझ्या कानाशीं गुणगुणत आहे ! ” अशा रीतीनें कोकानाडा काँग्रेसनें कौन्सिलवहिका-राच्या तत्त्वाचा वास्तविक शोषट्च करून टाकला. पूर्वीच्या गांधीप्रणीत असहकारितेच्या ठरावास दिलेला पाठिंबा वरकरणीच होता. आणि आतां कौन्सिलमंजूर व कौन्सिलमंजूरानेहि असहकारितेची चळवळ करता येतें असें कोकानाडा काँग्रेसमनसून मानण्यांत येऊं लागलें. दिल्ली आणि कोकानाडा येथें मिळालेले हे विजय अधिक दृढ करण्याच्या मार्गाला नेहरू पटेल हे स्वराज्यपक्षचे पुढारी आतां लागले. आतांमर्यात स्वराज्यपक्षाची घटना केवळ नांवाची होती. म्हणून ती घटना नीट ठरविण्याकरितां नेहरू व पटेल यांनीं स्वराज्यपक्षाच्या कार्यकारी मंडळाची सभा जुहू येथें तारीख २४-२५ एप्रिलला बोलाविली व तींत पक्षाची घटना व नियम व्यवस्थित ठरविण्यांत आले. याप्रमाणे स्वराज्यपक्ष चांगला संपाटित झाला व नुकत्याच झालेल्या कायदेकौन्सिलच्या निवडणुकींत सर्व हिंदुस्थानभर उभे केलेले स्वराज्यपक्षाचे बहुतेक सर्व उमेदवार निवडून आले. मध्यवर्ती असे-बर्लीन तर या पक्षाच्या ४५ सभासदांचा एक शिस्तीचा गट निवडून आला. मोतीलाल नेहरू विनविरोध निवडून आले. व त्यांच्याकडे कौन्सिलमंतील स्वराज्यपक्षाच्या अध्यक्षत्वाचा मान गेला. विठ्ठलभाई उपाध्यक्ष झाले. हिंदुपत्राचे संपादक श्री. ए. रंगास्वामी अयंगर यांना पक्षाचे चिटणें सव

श्री. न. चिं. केळकर यांना पार्टीचा व्हिप म्हणजे संचालक नेमण्यांत आले.

धोरण बदलत गेले

पहिल्या वर्षी ' त्रिधिमंडळांत सरकारची शक्य ती अडवणूकच करा-
यची ' असें या पक्षाचें जाहीर केलेले धोरण होतें. व त्याप्रमाणें प्रथम
या पक्षानें असेंब्लीचें सर्व्‌च्या सर्व बजेट फेटाळून लावले. पण पहिल्या
सहा महिन्यांतच हें सतत अडवणुकीचें धोरण ढिलें पडलें. तें कसें तें
पाहाण्यापूर्वी कौन्सिलबाहेर पटेलानीं स्वराज्यपक्षाची कोणती कामगिरी केली
तें पाहूं.

१९२४ साल उजाडलें आणि तारीख ५ फेब्रुवारीला गांधींची काराग्रहां-
तून विनशर्त मुक्तता झाली. या वर्षातील महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ऑगस्ट
महिन्यांत स्वराज्य पक्षाचे पुढारी व गांधी यांच्यांत कलकत्ता येथें स्वराज्य-
पक्षाच्या समेत समेट होऊन स्वराज्यपक्षाचें कौन्सिलप्रवेशाचें धोरण गांधींनीं
मान्य केले. काँग्रेसमधील निरनिराळ्या गटांनीं त्रिधायक कार्यक्रमांतील
निरनिराळीं कामें करावीं व स्वराज्य पक्षानें कौन्सिलमधील काम सांभाळावें
असें या समेटांत ठरलें. हा समेट ऑल इंडिया कमिटीनें मान्य केला. या
प्रमाणें गांधीजींनीं चळवळीचीं सूत्रें दास, नेहरू, पटेल, केळकर यांच्या हवालीं
केलीं. तरी त्यांच्या बदला गांधींचें समाधान करणारी गोष्ट घडली. ती म्हणजे
वार्षिक चार आण्याऐवजीं काँग्रेसच्या सर्व अधिकारारूढ व सामान्य सभा-
सदानां दरमहा २ हजारवार कातलेलें सूत दिलें पाहिजे असें ठरविण्यांत आलें.
या समेटाचें वर्णन करतांना गांधीजी म्हणतात "मी स्वराज्यपक्षाला शरण
गेलों. मला ज्या ज्या गोष्टींचा त्याग करणें शक्य होतें त्या सर्वांचा त्याग
करून मी त्यांच्या स्वाधीन झालों. मी इतका त्यागशील होईन अस मला
किंवा माझ्या स्नेह्यांनाहि वाटलें नव्हतं. पण तें सर्व करण्यास ईश्वरानें
मला धैर्य दिलें याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. उलटपक्षीं हात-सूत
खादी यांचा समावेश काँग्रेस सभासदांच्या अर्तीत मी केला त्याला स्वराज्य-
पक्षाचो तत्त्वतः हरकत होती. या गोष्टी स्वराज्यपक्षाला किंवा परदेशी
कापडावरील बहिष्काराच्या यशाला आवश्यक किंवा अनिवार्य नाहींत

असं या पक्षाचं म्हणणं होतं. तरी पण ही कडू औपधाची गोळी गिळण्याचं अवघड काम त्यानीं केलं आणि एकीकरितां आणि देशाकरितां त्यानीं या अटीला मान्यता दिली याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.” असो. या समेदानंतर लवकरच बेळगांवास काँग्रेसचें अधिवेशन भरविण्यांत आलें व महात्मा गांधी या अधिवेशनाचे अध्यक्ष झाले. जे लोक हातसुताची व हातविणीची खादी वापरतील व जे प्रतिमासी स्वतः काढलेलें दोन हजार वार सूत काँग्रेसला वर्गणी म्हणून देतील त्यांनाच काँग्रेसचे सभासद होतां येईल असें या काँग्रेसनें ठरविलें. अर्थात् या ठरावामागें गांधींचीच प्रेरणा होती. पुष्कळांचा या ठरावाला प्रामाणिक विरोध होता. या विरोधकांत अर्थातच पटेल होते. कारण त्यांच्यामते सुतास मत ही अट काँग्रेसच्या सभासदत्वास अडगळीसारखी बाधक होणार होती. या ठिकाणीं जातां जातां सांगण्यास हरकत नाही कीं पटेलानीं हा प्रामाणिक विरोध प्रखर भाषेंत—मग तो खाजगी रीतीनें कां होईना—प्रकट करावा ही गोष्ट स्वराज्यपक्षाच्या कांहीं पुढाऱ्यांना पसंत नव्हती. खुद्द पंडित मोतीलाल नेहरू त्यांना म्हणत कीं “तुम्ही सुताच्या मतदाराला वेळीं अवेळीं इतका विरोध करावा हें मला पसंत नाही. आपल्या सर्वांना माहित आहे कीं ही मतदारी यशस्वी व्हायची नाही व ती येत्या काँग्रेसमध्ये काढावी लागेल. पण तसा काँग्रेसनें ठराव केल्याशिवाय आपल्याला तीत हात घालतां येणार नाही. वर्षाअखेरीसच तिचा काय तो निकाल लागेल. सभांतून कितीहि भाषणें केलीं तरी ती बदलतां येणार नाही.”

पक्षाचें वाढतें यश

काँग्रेस झाल्यानंतर स्वराज्य पक्षांच्या मतांतील विरोधास प्रत्यक्ष पुष्टि मिळाली. काँग्रेसचे सभासद भराभर कमी होऊं लागले! सुतास मत या अटीचा हा प्रतिकूल परिणाम होता हें निश्चित होतें. स्वराज्य पक्षांतील विशेषतः जे महाराष्ट्रीय सभासद होते त्यांचा तर प्रथमपासूनच या अटीला तीव्रतम विरोध होता व म्हणून प्रथम महाराष्ट्रांतच या विरोधाला जाहीर वाचा फुटली ही अगदीं साहजिकच अशी गोष्ट झाली. बेळगांव काँग्रेस-

नंतर सातारा येथे १० मे १९२५ रोजी महाराष्ट्र प्रांतिक परिषद भरविण्यांत आली. व. रामराव देशमुख अध्यक्ष व श्री. भाऊसाहेब सोमण परिषदेचे स्वागताध्यक्ष होते. या परिषदेला पटेल, केळकर, अणे, वेळवी, वामणगांवकर, भोपटकर, वेझंटबाई इत्यादि पुढारी मंडळी हजर होती. गांधी, मालवीय, नायडू, जयकर, खापर्डे इत्यादिकांचे सहानुभूतीचे संदेश परिषदेला आले होते. श्री. ल. व. भोपटकर यांनी ठराव मांडला, कीं “ काँग्रेस कमिठ्यांच्या सभासदत्वावर ‘ सुतास मत ’ या अटीचा प्रतिकूल परिणाम झाला असल्याने या परिषदेची ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीला अशी विनंती आहे, कीं सुतास मत ही अट काढून टाकून त्या जागी पूर्वीप्रमाणे चार आणे देऊन सभासद होण्याला मोकळीक देण्याबद्दल पुढील राष्ट्रीय संमेलन शिफारस करण्यांत यावी. या ठरावावर पटेलानीं जोरदार भाषण करून त्याला संपूर्ण पाठिंबा दिला, ते म्हणाले, “ वेळगांवच्या काँग्रेसमध्ये फक्त खादी वापरणाऱ्या व सूत काढणाऱ्या मनुष्यासच काँग्रेसचे सभासद होतां येईल हा जो ठराव पास झाला त्यानें राष्ट्रवर मोठी आपत्ति ओढवली आहे. गेले तीन महिने या ठरावाच्या अमलबजावणीनें केवळ प्रलय मांडला आहे. काँग्रेसची इभ्रत झपाट्यानें कमी कमी होत चालली आहे. कोणी म्हणतात सभासदांची नुसती संख्या वाढविण्यांत अर्थ नाही. सगळं महत्त्व काय तें लायकी वाढविण्यांत आहे. परंतु हा कोटिक्रम जर चालू ठेवायचा असेल तर काँग्रेसनें यापुढें चक्र सांगावं कीं ‘ मी देशाची प्रतिनिधि नाहीं. ’ पण वस्तुस्थिति अशी आहे, कीं सध्या हिंदुस्थानांत काँग्रेस हीच एक प्रातिनिधिक राजकीय संस्था समजली जाते. मग हा समज जर खरा करायचा असेल तर तिचं संख्याबल हजारांनीं वाढविलं पाहिजे. आणि ‘ सुतास मत ’ ही विवेकशून्य अट काढून टाकली पाहिजे. साऱ्या हिंदुस्थानांत ज्या संस्थेविषयीं सरकारला भीति वाटते अशी जर कोणती संस्था असेल तर ती काँग्रेस हीच एक होय. वेळगांवच्या काँग्रेसमध्ये माझा या अटीला विरोध होता आणि अजूनहि जेव्हां प्रसंग येतो तेव्हां मी तो दर्शविल्याशिवाय राहात नाहीं. ही अडगळ जितकी लवकर नाहींशी होईल तितकें बरें होईल. कोणी म्हणतात कीं आज या ठरावाचा विचार

करण्याची वेळ नाही. पण मी विचारतो 'कां असें? एकादी गोष्ट जर वाईट आहे असं आढळलं तर ती ताबडतोब नाहीशी केली पाहिजे. या अटीमुळे काँग्रेसच्या व देशाच्या ऐक्याचा घात होत आहे हें आपणां सर्वांना दिसत आहे. लोकांचा खादीवर विश्वास असो वा नसो, त्यांना काँग्रेसचे सभासद होण्याचा हक्क आहे. या अटीला विरोध करण्यांत महाराष्ट्रानें पुढाकार घेतला आहे याबद्दल मला फार आनंद वाटतो. आणि खरोखरी मानवी व्यवहारांत असाच सरळ व स्पष्टवक्तेपणा असला पाहिजे. आजच्या अध्यक्षानीं या विरोधाचे नेतृत्व पत्करलं आहे. त्यांना तुम्ही अनुसरलं पाहिजे. मी यापूर्वी सांगितलेलें आहे व पुन्हाहि असंच सांगेन, कीं वेळगांयला त्या ठरावावर जें मतदान झालं तें मुळींच सरळ व प्रामाणिक झालं नाही. शेंकडा नव्वद लोकांनीं केवळ गांधी सांगतात म्हणून आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीला सोडून त्या ठरावाला पाठिंबा दिला. त्यांना जें वाटत होतं तें त्यांनीं तेंथें बोलून दाखविलं नाही. खरं म्हटलं तर काँग्रेसमध्ये सर्व पक्ष समाविष्ट झाले पाहिजेत. काँग्रेसवर विश्वास एवढीच अट काँग्रेसचे सभासद होण्यास माझ्या मते पुरेशी आहे. पण आतां मात्र ज्यांचा काँग्रेसवर विश्वास आहे, पण चरख्यावर विश्वास नाही त्यांना काँग्रेसचे सभासद होण्यास बंदी आहे! हा खरोखरी मोठा अन्याय आहे!"

याप्रमाणें पटेलानें सडेतोड भाषण झाल्यावर भोपटकरांनीं मांडलेला मूळ ठराव पास झाला. सुताचा मताधिकार काढून टाकावा हा ठराव करण्यांत या परिषदेनें फार घाई केली. असा अनेकांपैकीं एक लंगडा आक्षेप या ठरावावर घेण्यांत आला. पण गंमत अशी कीं एकाहि टीकाकारानें छातीठोकपणें असें लिहिलें नाहीं, कीं सुताची मतदारी ही यशस्वी झाली आहे, सबब ती काढून टाकूं नये.

या परिषदेंत आणखी एक महत्त्वाचा ठराव झाला. केळकरांनीं मांडला असला तरी केळकर व पटेल या दोघांनीं भिळून तो तयार केलेला होता. तो ठराव असा:— "देशाच्या राजकारणांत मंदाई उत्पन्न झाल्याबद्दल परिषदेला वाईट वाटत आहे. परिषदेचें असें स्पष्ट मत आहे, कीं ही मंदाई

उत्पन्न होण्यास सर्वस्वी नसलें तरी बऱ्हेशीं कारण म्हणजे काँग्रेसला स्वतःचा असा राजकीय कार्यक्रम सध्या नाहीं हें होय. काँग्रेसनें आपलें सर्व लक्ष राजकारणाशीं संबंध नसलेल्या विधायक कार्यक्रमाकडे लावलें आहे; व देशांतील अनेक राजकीय पक्षांत एकी नाहीं. म्हणून ही परिषद आल इंडिया काँग्रेस कमिटीला अशी शिफारस करते, कीं देशांतील राजकीय जीवनांत चैतन्य उत्पन्न होण्यासाठीं काँग्रेसनें राजकीय कार्यक्रम हातीं घ्यावा. अमृतसर काँग्रेसप्रमाणें काँग्रेसमध्ये इतर पक्ष सामील होण्यासाठीं अवश्य तर सर्वास इष्ट अशा दुरुस्त्या स्वराज्यपक्षाच्या कार्यक्रमांत कराव्या, व अशा रीतीनें प्रस्तुतच्या राजकीय झगड्यांत कौन्सिलांतून व बाहेरून सरकारशीं तोंड देण्यास अनुकूल परिस्थिति निर्माण करावी.”

वरील ठरावांत पटेलंच्या विचारांचें प्रतिबिंब उत्तम तऱ्हेनें दिसून येतें. त्यांत मुख्यतः ज्या गोष्टी दिसून येतात त्या अशा, कीं राष्ट्रीय सभेनें स्वतःचें असें राजकीय धोरण स्वीकारावें; स्वराज्यपक्षाचा कार्यक्रम हाच आपला कार्यक्रम तिनें मूलाधार म्हणून मानावा; राष्ट्रीय सभेंत सर्व पक्षांचा समावेश असावा; पण राष्ट्रीय सभा सर्वपक्षीय व्हायची तर माझाच कार्यक्रम आहे तसा राष्ट्रीय सभेनें घेतला पाहिजे असा आग्रह स्वराज्यपक्षाला धरतां यायचा नाहीं. याकरितां त्या कार्यक्रमांत तिला अवश्य तो फेरबदल करतां आला पाहिजे, आणि असहकारितेच्या युगाचा आरंभ होण्यापूर्वी अमृतसर येथें झालेल्या राष्ट्रीय सभेच्या प्रसंगी जो कार्यक्रम मान्य झाला, त्याचा पुनरुद्धार केल्यास तो आजहि सर्वसंमत असा कार्यक्रम मानला जाईल आणि राष्ट्रांत पुन्हा ऐक्य नांदूं लागेल. एकंदरीनें नाफेररक्षास अप्रिय व बंडखोरीचे वाटणारे हे दोन ठराव पटेल व केळकर यांच्या संमतीनें व सहविचारानें सातारा परिषदेनें मान्य केले. अशा रीतीनें या परिषदेनें एक प्रकारें साऱ्या देशाला व काँग्रेसला नवी दिशा दाखविण्याचें उपयुक्त कार्य केलें व त्यांत पटेलंच्या वांटा मोठाच होता यांत शंका नाहीं. आतां हे महत्त्वाचे ठराव परिषदेत पास झाले तरी ते बहुजन-समाजाला कितपत मान्य आहेत हें पाहायचें होतें. म्हणून त्यावर जाहार मते घेण्यात आलीं. तेव्हां जून व जुलै या दोन महिन्यांत महाराष्ट्रांतून तीन

हजारांवर मते या दोनहि ठरावात अनुकूल अशीं लिहून आलीं व आणखीहि पुढें येणार होतो. परंतु तिकडे ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटींत सूतमतदानाच्या हक्काचे दिवस आधींच भरत आले होते. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटींत स्वराज्यपक्षाचें बहुमत होतें. व त्यांचा सुताच्या मतदारीला विरोध होताच.

काँग्रेसच्या घटनेंत महत्त्वाचे फरक

ता. २१ सप्टेंबर १९२५ रोजीं पाटणा येथें ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीची सभा झाली. व तींत काँग्रेसच्या घटनेंत तीन महत्त्वाचे फरक घडून आले. खादीचें महत्त्व नष्ट करण्यांत आलें; काँग्रेसचे चार आण्याचें सभासद व मान्य करून सूतमतदानाचा हक्क वैकल्पिक करण्यांत आला व सर्व राजकीय कार्यक्रम स्वराज्यपक्षाकडे सौंपविण्यांत आला. यामुळें स्वराज्यपक्ष हां आतां नुमता काँग्रेसची एक शाखा म्हणून राहिला नाहीं किंवा विरोधी पक्ष म्हणूनहि राहिला नाहीं; तर आतां स्वराज्यपक्ष म्हणजेच काँग्रेस असें समीकरण झालें. म्हणून यापुढील कौन्सिलच्या निवडणुका आतां पूर्वाप्रमाणें एका पक्षातर्फें व्हायच्या नव्हत्या तर काँग्रेसतर्फें व्हायच्या होत्या. यांप्रमाणें वेळगांव येथें जें झालें तें प्रथम झुगारून देण्याचा मान सातारा परिषदेनें घेतला. व सातारा परिषदेनें जें केलें त्याला अखेरची मान्यता पाटण्यांत मिळाली. यावरून त्या वेळीं स्वराज्यपक्षाचें वर्चस्व किती मरी होतें याची कल्पना करतां येते. पटेल, नेहरू व केळकर यांच्या राजकारणाचा हां विजय होता. लोक एकदा कौन्सिलवादी होऊन कौन्सिलांत शिरले म्हणजे त्यांची कौन्सिलवादीहील चळवळ थंडावते या नाफेवाद्यांच्या आक्षेपाला आतां रोकडें उत्तर मिळालें. कारण कौन्सिलांत निवडून येऊनहि कौन्सिलवादी राजकारण करतां येतें व देशाला मार्ग दाखवितां येतो हें या वेळीं स्वराज्यपक्षानें दाखवून दिलें. किंबहुना कौन्सिलप्रवेशामुळेंच चळवळीला दुष्यट जोर येतो हें स्वराज्यपक्षाच्या या विजयावरून चांगलें सिद्ध झालें. पटलांचेंहि पडिण्यामाखून हेंच मत कमें होतें हें आम्हीं मागील एका प्रवचणांत विस्तारानें सांगितलेंच आहे. स्वराज्यपक्षानें व त्यांतूनहि महाराष्ट्रपक्षानें देशांतिल चळवळीला नवें वळण लावलें; त्यामुळें त्यांचें देशांत महत्त्व

वाढलें. याचा पुरावा लवकरच दिसून आला. तो म्हणजे येत्या कानपूर काँग्रेसच्या अध्यक्षपदाकारितां जीं दोन नावें सुचविण्यांत आलीं त्यांत पूर्वी स्वराज्यपक्षाचे व आतां त्यांतून निघालेल्या प्रतिसहकार पक्षाचे पुढारी श्री. न. चिं. केळकर यांचें नांव होतें. कौन्सिलांत एकजात अडवणुकीची भाषा बोलण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं; तर शक्य तेथें अडथळा करावा, नसेल तेथें तटस्थ राहावें व मिळेल तेथें सत्ता किंवा अधिकारपदें बळकावून आक्रमण करित जावें असें प्रतिसहकारपक्षाचें धोरण होतें. व तेंच यापुढें स्वराज्यपक्षानें, बोलण्यानें नाहीं तरी कृतीनें हळूहळू अंमलांत आणलें. तें कसें तें आगण पुढील प्रकरणांत पाहूं.

कलकत्ता नागरिकांकडून मानपत्र

कलकत्ता येथें स्वराज्यपक्षाची सभा होऊन तींत फेरपक्ष व नाफेरपक्ष यांचा समेट झाल्याचा वृत्तांत पूर्वी सांगितलेलाच आहे. या समेटाच्या वेळीं कलकत्त्यास स्वराज्यपक्षाचे जे थोर पुढारी जमले होते त्यांत पटेलंांची गणना अर्थातच प्रामुख्यानें होत होती. त्या वेळीं कलकत्ता कॉर्पोरेशननें पटेलंांना मानपत्र दिलें. देशबंधु चित्तरंजन दास हे त्या कॉर्पोरेशनचे अध्यक्ष होते. त्यांनीं कॉर्पोरेशनतर्फें पटेलंांना मानपत्र अर्पण केलें. मानपत्र नक्षीकाम केलेल्या चांदीच्या चौरंगावर कोरलेलें होतें. या चौरंगावर एका बाजूला चरख्याचें चित्र काढलें असून दुसऱ्या बाजूला पक्ष्याची वगैरे नक्षी काढली होती. हें मानपत्र अर्पण करण्याचा सभारंभ सोमवार तारीख १८ ऑगस्ट, १९२४ रोजी सायंकाळीं २ वाजतां कलकत्त्याच्या टाऊन हॉलमध्ये झाला. बरोबर साडेसहा वाजतां कौन्सिलर व अधिकारीवर्ग ही मंडळी उच्चासनावरील पुढच्या व मागच्या रांगांत येऊन बसली. समारंभाकरितां शृंगारलेल्या कमानीपार्शी म्युनिसिपालिटीचे चीफ ऑफिसर यांनीं या समारंभाचे मुख्य पाहुणे पटेल व नेहरू यांचें स्वागत केलें. आंत प्रवेश केल्यावर उच्चासनाच्या पायथ्याशीं कॉर्पोरेशनचे अध्यक्ष दास यांनीं पाहुण्याचें स्वागत केलें. उच्चासनावर अध्यक्ष व पाहुणे आरूढ होतांच त्यांना वर बसलेल्या मंडळीनीं खडी ताजीम दिली. सर्व मंडळी आपापल्या आसनावर बसल्यानंतर

अध्यक्षांनी पाहुण्यांना पुष्पहारमंडित केलें व नंतर त्यांच्यावर पुष्पवृष्टि झाली. स्वागतपर पद्य गाऊन झाल्यानंतर अध्यक्षानीं मानपत्र वाचून दाखविलें. त्या वेळीं कौन्सिलर व अधिकारी मंडळी उभी होती. पाहुण्यांनीं उत्तरादाखल भाषणें केल्यावर हा समारंभ संपला. हें मानपत्र मोठें उद्बोधक व पटलांच्या व्यक्तिमत्त्वर प्रकाश पाडणारें असल्यानें तें सारांशरूपानें खाली दिलें आहे:

वन्देमातरम्

श्रीयुत विठ्ठलभाई जव्हेरभाई पटेल यांसी—

आपण या शहराला भेट दिली त्याप्रीत्यर्थ आम्ही कलकत्ता कॉर्पोरेशनचे सभासद आपलें अत्यंत मनःपूर्वक स्वागत करतो.

आम्हांला आपल्याबद्दल जो परमोच्च आदर वाटत आहे तो व्यक्त करण्याची संधि आपण आम्हांला दिली याबद्दल आम्ही आपले फार आभारी आहों. आपला उत्कट स्वदेशाभिमान, उदात्त स्वार्थत्याग, आणि राष्ट्रैक्य साधण्यासाठीं केलेली चिरंतन देशसेवा या गुणांमुळे आपण आमच्या हृदयांत अखंड स्थान मिळविलें आहे. आपण हिंदुस्थानच्या स्वराज्यप्राप्तीकरितां जी विविध कामगिरी केली आहे ती आतां इतकी लोकविश्रुत आहे की, तिचा उल्लेख करणें अनावश्यक होईल. आपली निःसीम स्वदेशभाक्ती, दूरदर्शी मुत्सद्दीपणा यामुळे जातीजातींतील संशयग्रस्त वातावरण नाहींसें झालें असून त्या ठिकाणीं प्रेमाचें, स्नेहभावाचें आणि अन्योन्य सहिष्णुतेचें बीजारोपण आपण केलें आहे व त्यामुळेच संघटित हिंदुस्थानाचा पाया आपण रोंविला आहे.

आपण हिंदी जनतेत मोठी जागृति केली असून तीमुळे त्यांच्यांत स्वाभिमान व आपल्या हक्कांबद्दल व जबाबदारीबद्दल जाणीव उत्पन्न झाली आहे. हिंदुस्थानला जगांतील स्वतंत्र राष्ट्रांत मानाचें स्थान मिळावें यासाठीं आपण हिंदी जनतेच्या हृदयांत आशा, विश्वास व धैर्य निर्माण केलें आहे. मानवसमाजाची सेवा हें सर्वांत उच्चप्रतीचें ध्येय आहे व आपलेंहि तेंच ध्येय

आहे. स्वातंत्र्यार्थ लढा हा सर्वांत श्रेष्ठ लढा होय व आपणहि तोच लढत आहां. हा लढा फार मोठा व संकटमय आहे. पण आपण आमच्या भाविष्यकालावद्दल आशावाद प्रकट केला आहे.

कलकत्ता, } आपले
तारीख १८ ऑगस्ट, १९२४ } कलकत्ता कॉर्पोरेशनचे सभासद.

वैभवाच्या शिखरावर

पाहिला टप्पा

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा । सदासि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशासि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ । प्रकृति सिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥

१९२३ च्या कौन्सिल निवडणुकीचें वातावरण सरकारची अडवणूक—
सतत व सुसंगत अडवणूक—या स्वराज्यपक्षीय घोषानें दुमदुमून गेलें होतें.
आतांपर्यंत काँग्रेसनें कौन्सिलाबाहेर असहकारिता केली होती. आतां ती
कौन्सिलांत शिरून सरकारशीं असहकारिता करण्याची भाषा बोलत होती.
सरकारनें लोकांवर लादलेली घटना त्यांना मोडून तोडून फेकून द्यायची
होती व म्हणून त्यांच्या दृष्टीनें नागपूरला रचलेला असहकारितेचा ठराव
आतांच्या कौन्सिलप्रवेशाशीं मुळींच विसंगत नव्हता. स्वराज्याच्या मार्गांत
अडथळा उत्पन्न करणाऱ्या नोकरशाहीच्या धोरणाचा प्रतिबंध करणें हा
त्यांच्या 'अडवणूक' या शब्दाचा अर्थ होता व तो काँग्रेसच्या असह-
कारितेला अनुकूल असा होता. फरक एवढाच कीं, आतांपर्यंत काँग्रेसची
असहकारिता एकांगी म्हणजे सर्वस्वीं कौन्सिलाबाहेर होती; आतां ती
कौन्सिलांतहि सुरू होणार; व हा झगडा सर्व बाजूनीं चालणार. स्वराज्य-
पक्षानें या अडवणुकीचा तपशील जाहीर केला. तो असा:— आमच्या
हकांना मान्यता मिळेर्यंत आम्ही अंदाजपत्रकें फेटाळून लावूं, सरकारचीं
कायद्याची विलें फेटाळून लावूं. या कृतींत लहान सहान फायद्यांवर पाणी
सोडण्याची वेळ आली तरी हरकत नाही. पण नोकरशाहीला अनियंत्रित
सत्ता चालवूं देणें अशक्य करून टाकूं; नोकरशाहीची सत्ता नष्ट होईल व
आमच्या राष्ट्रीय जीवनाची वाढ होईल असले कायदे व विलें आम्ही
कौन्सिलपुढें मांडूं. तसेंच कौन्सिलाबाहेर आम्ही काँग्रेसच्या विधायक कार्य-
क्रमास पाठिंबा देऊं.

अडवणुकीच्या तत्त्वाचे उत्पत्ति-स्थिति-लयकर्ते !

आतां पटेलांचे या अडवणुकीसंबंधानें विचार कसे होते तें पाहणें मोठें बोधप्रद आहे. कारण स्वराज्यपक्षाची भाषा जरी निखालस अडवणुकीची होती तरी त्या अडवणुकींतहि सौम्य, तीव्र किंवा वेळ येईल तसे फेरफार पुढें करावेच लागले व म्हणून पटेलांनीं आगली भूमिका आर्धाच स्पष्टपणें ठरविली होती. ती अशी: स्वराज्याचे तीन मार्ग शक्य आहेत असें त्यांनीं कल्पिलें. पहिला सहकारिता, दुसरा असहकारिता व तिसरा सहकारिता व अडवणूक मिळून. अर्थात् यांपैकी सहकारिता ही निष्फळ आहे. दुसरा मार्ग जो असहकारितेचा त्याचा प्रयोग नुकताच होऊन पूर्ण असहकारिता अशक्य आहे असें दिसून आलें आहे. कारण महात्मा गांधीनासुद्धा स्वदेशी, मद्य-पानबंदी या विधायक कार्याकरितां 'सैतानी' सरकारची सहकारिता लागते. रेल्वे, पोस्ट, तारखातें, मोटारी यांच्यावांचून काहीं चालत नाहीं. व त्यांच्या-पुरती तरी सहकारिता करावोच लागते. तेव्हां आतां असहकारितेचा कांटा तिसऱ्या मार्गाकडे झुकत आहे. फरक एवढाच कीं ज्याला ते असहकारिता म्हणून म्हणतात त्याला आम्ही अडवणूक म्हणतो. शिवाय ही अडवणूक ज्या ठिकाणीं सरकार सहकारितेचा हात पुढें करील त्या ठिकाणीं कमी करायची आहे. म्हणजे जरूर व इष्ट तेथें सहकारिता व जरूर व इष्टतेथें अडवणूक सरकारला केली पाहिजे. केवळ असहकारिता सध्याच्या स्थितीत अशक्यप्राय असल्यानें वर सांगितलेला मार्गच सध्या व्यवहार्य ठरतो. कौन्सिलान्त जाऊन याच मार्गाचा अवलंब करावा लागेल. पटेलांचें धोरण हें होतें व तेंच पुढें अंमलांत आणलें गेलें. पटेलांचें अध्यक्षपद, नेहरूंचें सरकारी कमिटीवरील सभासदत्व या गोष्टी केवळ अडवणूक मुचवीत नसून पटेलांचें धोरण त्यावरून दर्शविलें गेलें. व म्हणूनच कीं काय पटेलांच्या कायदेभंग चौकशीच्या निर्णयानासून तों त्यांनीं असेंब्लीचें अध्यक्षपद स्वीकारीपर्यंत जो काळ गेला त्याचा आढावा लक्षांत घेऊन एका वृत्तपत्रानें "अडवणुकीच्या तत्त्वाचे उत्पत्ति स्थिति लयकर्ते" असें पटेलांचें मौजेचें वर्णन केलें होतें ! असो.

असेंब्लीतील पटेलांचा शपथविधि तारीख ३० जानेवारी १९२४ सालीं झाला व ते रीतसर सभासद झाले. पटेल व त्यांचे स्वराज्यपक्षीय सहकारी

यांनी असेंब्लीत पदार्पण करून आपल्या जागा घेतल्या त्या वेळेचे दृश्य मोठे उठावदार होते ! कौरव-सभेत जसे भीमार्जुन तसे ते नेहरू पटेल असेंब्लीला आपल्या हजिरीने भूषणभूत झाले होते. एक स्वराज्यपक्षाचे अध्यक्ष तर दुसरे उपाध्यक्ष. दोघेहि महान् मुत्सद्दी आणि खंबीर राजकारणपटु वीर. दोघांनीहि अपार लोकप्रियता मिळविलेली. भारतमंत्री लॉर्ड बर्कनहेड यांनी स्वराज्यपक्षासंबंधी बोलतांना “ एक अत्यंत सुसंघटित पक्ष ” अशी त्यांची प्रशंसा केली होती व ती खरीच होती. अशा या प्रबळ व सुसंघटित पक्षाचा या दोघांना पाठिंबा होता. या लोकग्रणींच्या नुसत्या आगमनाने सरकार-पक्षाच्या तारांबळीला सुरवात झाली ! नेहरू पटेलंच्या वाकशर्यांनी हेले-मुडिमन घायाळ होऊं लागले एवढेंच नव्हे, तर त्यांची ‘ दे माय धरणी ठाय ’ अशी केंविलवाणी स्थिति होऊं लागली ! नेहरू-पटेलंचा दराराच तसा विलक्षण होता. नेहरूंचें विशाल भाल, उग्र मुद्रा, उन्नत नासिका, खान-दानी रुबाव व खणखणीत भाषण; आणि पटेलंचे तीक्ष्ण नेत्र, दुसऱ्यावर छाय पाडणारी शुभ्र लांब दाढी, खोचक मुद्रा आणि मर्मभेदी वक्तृत्व या सर्व गोष्टींनी आरंभीच सरकारी सभासदांना वाटू लागलें, कीं यापुढें जीं झुंज होणार तीं चांहीं सामान्य प्रतीचीं किंवा नेभळट होणार नाहीं. तीला भयंकर जड जाणार; विलक्षण मानहानि सोसण्याचे प्रसंग येणार.

“ एवढ्या रात्री कां बोलाविलें ? ”

साधे सभासद असेपर्यंतहि पटेलंनीं राज्यकारभारावरील अनेक प्रश्न विचारून सरकारी अधिकाऱ्यांना हैराण केलें; आणि लोकपक्षाची बाजू राखली. पटेलंची कार्यक्षमता विस्मयजनक होती. असेंब्लीचा आदर्श सभासद कसा असावा हें त्यांनीं आपल्या वागणुकीनें सिद्ध करून दिलें. पण ही कार्य-तत्परता ते आपल्यापुरतीच मर्यादित कर्तव्य नव्हते. ते स्वतः झडून कामे करित व दुसऱ्यानाहि कामे करायला लावीत. यासंबंधी एक प्रसंग या ठिकाणी नमूद करतो.

१९१९ च्या सुधारणा कायद्याची अंमलबजावणी कशी झाली त्याचें परीक्षण करण्याकरितां सरकारनें सर अलेक्झांडर मुडिमन यांच्या अध्यक्षते-खाली १९२४ साली एक कमिटी नेमली. हिलाच मुडिमन कमिटी असें.

नांव मिळाले. या कमिटीने आपल्या कामाचा रिपोर्ट लिहून तो रात्री दहा वाजतां छापखान्यांतून बाहेर काढला. पटेलानीं लगेच त्याच वेळीं रात्री त्या रिपोर्टाची एक नकल हस्तगत केली; व नंतर ते आपल्या निवासस्थानीं गेले. तेथून ताबडतोब त्यांनीं आपले स्नेही बॅरिस्टर जमनादास मेहता याना बोलावून घेतले. जमनादास येतांच त्यांनीं पटेलाना विचारलें “ एवढ्या रात्री मला येथे कां बोलावले ? ” तेव्हां पटेल त्यांना म्हणाले, “ हें पहा जमनादास, असा एक दिवस आपल्या आयुष्यांत येणार आहे, की त्या वेळीं आपण जे निजं ते पुन्हा उठणार नाहीं. पण आजचा दिवस तरी असा आहे कीं आपण या दिवशीं निजणारच नाहीं. आज आपण जागेच राहूं. ” “ आज जागरण का करायचं ? ” असें जमनादासांनीं विचारतां पटेल म्हणाले, “ हा पहा मुडिमन कमिटीचा रिपोर्ट. आतां माझ्या हातांत पडला आहे. हा समग्र रिपोर्ट आज संबंध रात्रीत वाचून काढून, त्यावर आपल्या पक्षाचं म्हणणं काय आहे तें खुलासेवार लिहून, उद्यां सकाळीं प्रसिद्ध झालें पाहिजे. आणि वर्तमानपत्राच्या बातमीदारांना उद्यां या रिपोर्टाबद्दल आपण मुलाखती देऊं शकलों पाहिजे. ” याप्रमाणें पटेलानीं सांगतांच त्या दोघांनीं तो रिपोर्ट संबंध रात्री अलोचन जागरण करून वाचून काढला व त्यावर आपली टीकाहि लिहून काढली, दिवस उजाडतो तों त्या रिपोर्टावर ज्यांनीं आपलें मत पहिल्यांदा जाहीर केलें व मुलाखती दिल्या असे फक्त पटेलच होते. पटेल व जमनादास यांखेरीज तिसऱ्या कोणीहि या वेळेपर्यंत रिपोर्ट वाचला तर नव्हताच; पण रिपोर्ट हातांत पडल्यावरदेखील त्याचें कव्हराहि उघडलें नव्हतें ! तेव्हां पटेलानीं रिपोर्टाबद्दल इतक्या लवकर मत प्रदर्शित करण्याबरोबर सर्वांना त्यांच्या दक्षतेबद्दल आश्चर्य वाटलें !

पटेल-नेहरूंची अलौकिक जोडी

पटेलान्या कार्यदक्षतेबरोबर त्यांची स्पष्टवक्तेपणाबद्दलहि ख्याति होती- सरकारनें असेंब्लीपुढें ठेवलेल्या अंदाजपत्रकावर त्यांनीं जीं प्रखर भाषणें केलीं, तीं त्यांच्या स्पष्टवक्तेपणाची साक्ष देतात. १९२५ च्या अंदाजपत्रकाची तपशीलवार छाननी करण्यापूर्वी त्यांनीं सरकारला बजावून सांगितलें,

की " आतां आम्हांला एकच मार्ग उरला आहे; आणि तो म्हणजे तुमच्याशी सारखं झगडत राहायचं ! तुमच्याशी अव्याहत लढा चालू ठेवायचा ! कौन्सिलांत लढा व कौन्सिलबाहेरहि लढाच चालवायचा आणि लोकांना याहीपेक्षां प्रचंड आणि उदात्त असा स्वातंत्र्यसंग्राम चालविण्यास तयार करायचें ! जोंपर्यंत आम्ही येथें आहोंत तोंपर्यंत पावलापावलागणिक आम्ही कौन्सिलांतून सरकारशी झगडत राहाणार ! आणि त्याचबरोबर साऱ्या राष्ट्रांत सविनय कायदेभंगाची मोहीम सुरू करण्याकरितां लोकांची संघटना करणार ! " पटेलांप्रमाणें नेहरूंचें टीकास्त्रहि कठीण असे. याप्रमाणें या दोन थोर पुढाऱ्यांनीं आपापल्यापरी मोठी छाप बसविली तरी त्यांच्या बाह्य वागणुकींत वरवर पाहाणाराला केवढी तरी तफावत दिसून येई. त्यांच्यांतील या विरोधाचें श्री. केळकर यांनीं मार्मिक वर्णन केलें आहे. ते लिहितात, " नेहरू हे अजिंक्योत्तम स्वराज्यपक्षाचे अध्यक्ष म्हणून जोरदार भाषणें करीत. तथापि त्यांचा आणि वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचा खाजगी स्नेह चांगलाच असे. पंडितजी हे खाण्यापिण्याच्या बाबतींत मोठे रसज्ञ असत. यामुळें युरोपियन अधिकारी निरनिराळे प्रसंग उत्पन्न करून ख्यालीखुशालींत समरस होण्याकरितां त्यांना लोभवून नेत; आणि पंडितजी हे त्या सामाजिक संगतीचे भोक्ते असल्यामुळें जात. पंडितजी खाजगी बोलण्याचालण्यांत मोठे चतुर. जेवणाखाणाच्या टेवलाशीं जीं नर्म संभाषणें, कोट्या-प्रतिकोट्या, हास्य-विनोद चालतो त्यांत युरोपियन लोकांच्या बरोबरीनें भाग घेणारे, किंवाहुना त्यांच्यावर चढ करणारे असे होते. उलट, विठ्ठलभाई पटेल हे खाण्यापिण्यांत कमी करणारे नसले तरी ते युरोपियन लोकांशीं फटकून वागत. " म्हणजे पटेल युरोपियन लोकांशीं जरी बोलले तरी त्यांच्या बोलण्यांत तिखटपणा असायचा. विनोद असे, पण तो केव्हांहि कोणाला तरी लागण्या बोचण्यासारखा असावयाचा. भांडखोर प्रतिपक्षी म्हणून ते ठरून गेले होते. त्यामुळें युरोपियन अधिकारी त्यांना कधीं जवळ करीत नसत. पंडितजींच्या व युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या स्नेहाबद्दल पटेल तक्रार करीत. व याबद्दल खाजगी मित्रमंडळींत ते नेहरूंवर एकसारखें टीकास्त्र चालवीत; पण या भांडगाच्या मुळाशीं प्रेमबुद्धिच असल्यामुळें पटेल-नेहरूंचा ही वागणूक कौतुकाचा विषय होऊन

बसली एवढेंच. त्यांच्या मनांत एकमेकांबद्दल वैरभाव किंवा मत्सर होता असे मुळींच नाही. कारण दोघांच्या सहकार्यांत कधी अंतर पडलेलें नव्हतें. पंडितजी हे युरोपियन अधिकाऱ्यांशीं खेळीमेळीनें वागतात म्हणून नेहरूंवर पटलांचा राग होता खरा, पण त्याबरोबर नेहरूंच्या इतर गुणांची जाणीव पटलांना होती व नेहरूंनाहि पटलांच्या गुणांची जाणीव होती. यामुळें दोघांचें एकमेकांशिवाय चालत नसे. आणि ज्या वेळीं अध्यक्षपदाच्या निवडणुकीची वेळ आली, त्या वेळीं नेहरूंना पटलांवांचून दुसरा लायक उमेदवार अध्यक्ष होण्यासारखा दिसला नाही. पटेल हे कायदेकौन्सिलच्या कामांत पटाईत, हजर जबाबी, करारी, खंबीर साधनयोजक, धीट होते हैं नेहरूंना पुरतें माहीत होतें. मुंबई कॉर्पोरेशनच्या अध्यक्षपदाचा महत्त्वाचा अनुभवहि पटलांना होता. या सर्व गोष्टी लक्षांत घेऊन स्वराज्यपक्षातर्फें पटलांनाच असेंब्लीच्या अध्यक्षपदाला उमेदवार म्हणून उभें करण्याचें नेहरूंनीं ठरविलें व त्या खटपटीला ते लागले.

विजयश्री मिळवली

आतांपर्यंत असेंब्लीचा अध्यक्ष हा सरकारनियुक्त होता. लोकनियुक्त अध्यक्ष होण्याची आतां ही पहिलीच वेळ होती. स्वराज्यपक्षानें पटलांनाच अध्यक्षपदीं निवडून आणण्याचें ठरविलें. पण पटेल हेच अध्यक्ष असावेत असें जरी पंडितजींना वाटत होतें, तरी इतर पक्षांतील लोकांना तसें वाटत नव्हतें. आणि स्वराज्यपक्षाचें तसें हुकमी बहुमत असेंब्लींत नसल्यामुळें त्यांना आपला मनुष्य निवडून आणायचा तर इतर पक्षांचाहि पाठिंबा मिळविणें अवश्य होतें. त्यांतल्या त्यांत स्वराज्यपक्षाला जवळचा पक्ष म्हणजे जिनांचा स्वतंत्र पक्ष होता. म्हणून जिनांना अनुकूल करण्याच्या खटपटीस पंडितजी लागले. दिल्लीस असतांना एके दिवशीं पंडितजींनीं मुद्दाम या कामाकरितां जिनांची गांठ घेतली व पटलांना अध्यक्षपदाकरितां पाठिंबा देण्याबद्दल त्यांना विनंती केली. परंतु जिनासाहेबांनीं तर पटेलविषयीं आरंभालाच प्रतिकूल उद्गार काढले. कारण काय तर त्यांच्या मतें पटलांचें बोलणें तिव्र आणि वागणूक विनम्र ! जिनांनीं पंडितजींना सांगितलें, कीं

“ पटेल हे मुंबई कॉर्पोरेशनचे अध्यक्ष असतांना त्यांची वर्तणूक शिष्टाचारास धरून नव्हती ! अध्यक्ष असतांना त्यांनी कचेरीचं काम जसं संभाळलं तसं त्यांनी वरिष्ठ सरकारी अधिकाऱ्यांशीहि शिष्टसंमत वर्तन ठेवायला पाहिजे होतं, पण तें त्यांनी ठेवलं नाही. व्हाइसरॉयांच्या आगमनावर पटेलानीं बहिष्कार घालावा हें काहीं त्यांच्या अध्यक्षपदाला शोभण्यासारखं कृत्य नव्हतं ! त्यांनीं व्हाइसरॉयकडे नेहमीं येणं जाणं, लिहिणं बोलणं ठेवायला पाहिजे होतं. तेव्हां अशाच रीतीची त्यांची वागणूक याहीपुढें राहायची असेल तर मी त्यांच्या उमेदवारीला पाठिंबा देण्यास तयार नाहीं.” यावर पंडितजींनीं जिनांना सांगितलें, कीं “ त्या वेळीं पटेलानीं तसं केलं म्हणून यापुढें ते तसं करतील असं मात्र नाहीं; जेव्हां जरूर लागेल तेव्हां ते व्हाइसरॉयांना भेटत जातील हें मी तुम्हांला निश्चित सांगतो.” परंतु इतकें झाल्यावरहि जिनांनीं नकीं असं काहींच पंडितजींना त्या वेळीं सांगितलें नाहीं. तेव्हां मानधन पंडितजींनीं जिनांच्या बेपर्वा वागणुकीची वर्तमानपत्रांतून खरपूस हजिरी घेतली. त्या वेळीं कुठें जिना ताळयावर आले. व नंतर स्वराज्यपक्ष व जिनापक्ष यांची एकत्र खाजगी सभा भरली. आणि अशा रीतीनें जिनांच्या स्वतंत्रपक्षाचे आंघोळी नेहरू-केळकरांच्या चातुर्यानें मोटेंत बांधण्यांत आले ! अखेर दोन्ही पक्षांत एकमत जरी झालें नाही तरी पटेलाना बहुमत मिळेल असें दिसलें. जिनापक्षांतील बहुतेकांनीं पटेलानाच मतें देण्याचे ठरविलें. पटेलाना प्रतिस्पर्धी दिवाणबहादूर रंगाचारियर हे उभे राहिले. ते सरकारपक्षाचे होते. तारीख २२ ऑगस्ट १९२५ रोजी अध्यक्षीची निवडणूक झाली. दि. व. रंगाचारियर यांना ५६ व पटेलाना ५८ मतें मिळालीं. व पटेल निवडून आले. ही निवडणूक मोठी चुरशीची झाली. कारण रंगाचारियरना निवडून आणावें अशी सरकारपक्षाची इच्छा होती. त्यांना पटेल अध्यक्ष मुळींच नको होते. कारण त्यांनीं पूर्वी मुंबई कॉर्पोरेशनचे अध्यक्ष म्हणून व्हाइसरॉयांचें स्वागत न करतां राजीनामा दिला होता व हें शक्य सरकारपक्षाला डांबत होतें ! त्यांनीं रंगाचारियरना निवडून आणण्याकरितां अनेक खटपटी केल्या. ही निवडणूक सिमल्यास झाली. तेव्हां त्यांनीं खाली म्हणजे कात्का येथें एक मोटार सुदाम पाठवून सरकारी पुढ्यांतली मंडळी

बरोबर वेळेला मतदान करण्याकरितां आणली. नवीन दहा युरोपियन सभासद प्रतिज्ञाबद्ध करून त्यांना मतांची भर करायला लावली तरी अखेर प्रत्यक्ष निवडणुकींत पटेलंांचाच विजय झाला.

निवडणूक संपेपर्यंत सभागृहांत जो कडवटपणा उत्पन्न झाला होता तो मात्र आतां नाहीसा झाला. व आतां उभयपक्षांत गोड बोलणीं सुरू झालीं. एका युरोपियन सभासदानें तारीख २५ च्या बैठकींत बोलून दाखविलें कीं दोन दिवसांपूर्वी जरी या ठिकाणीं आपसांत फूट दिसत होती तरी आतां जे नवे अध्यक्ष झाले आहेत त्यांचें स्वागतहि संबंध सभा एकदिलानें करीत आहे. पटेलंच्या या निवडणुकीनें असेंब्लींतच नव्हे तर साऱ्या हिंदुस्थानांत उत्साहपूर्ण वातावरण निर्माण झालें. आणि झाली ही निवडणूक सर्वथैव योग्य झाली असेच उद्गार एक सुरानें सर्व ठिकाणीं निघू लागले. राजकारणांत किंवा कुठेंहि, असा एकहि पक्ष नव्हता कीं ज्यानें पटेलंांचें त्यांना मिळालेल्या बहुमानाबद्दल अभिनंदन केलें नाहीं.

मावळते अध्यक्ष सर फ्रेडरिक व्हाइट यांनीं पटेलंांबद्दल गौरवपूर्ण उद्गार काढले व ज्यांनीं मुंबई कॉर्पोरेशनचें अध्यक्षपद सजविलें त्यांच्याच हवालीं असेंब्लीच्या अध्यक्षपदाचीं सूत्रें जात आहेत याबद्दल अतिशय समाधान व्यक्त केलें. या वेळीं पटेल हे खादीच्या पोशाकांत इतर सभासदांप्रमाणें प्रथम खाली बसले होते. त्यांनींहि परत व्हाइटसाहेबांच्या कर्तवगारीबद्दल प्रशंसोद्गार काढले. सरकारपक्षाचे पुढारी सर अलेक्झांडर मुडिमन यांनीं या प्रसंगाचें ऐतिहासिक महत्त्व सांगितलें व असेंब्लीला लोकनियुक्त अध्यक्ष लाभण्याचा हा पहिलाच सुप्रसंग होय असे उद्गार काढले.

‘जंटलमेन, दि ऑनरेबल प्रेसिडेंट !’

थोड्याच वेळानें सभागृहांत एक पालट दिसून आला. “जंटलमेन दि ऑनरेबल प्रेसिडेंट” याप्रमाणें चोपदाराच्या ललकारीत नवीन अध्यक्षांनीं सभामवेश केला; त्यासरशीं सर्व सभासदांनीं उभे राहून त्यांचें स्वागत केलें. त्या वेळीं सर्वांना अध्यक्ष पटेलंच्या पोशाकाविषयी उत्सुकता उत्पन्न झाली होती. पटेल हे नेहमींच्या पाटीदारी खादीच्या वेष्टांत येणार, कीं तो टाकून

नामदार विठ्ठलभाई पटेल
अध्यक्षीय वेषांत

Hon'ble Panditji

Allahabad

Congress demands fully satisfactorily
put before Joint Committee. Stanley
Reed Reed evidence good.

Patel

Before I address you a few words
on the present situation and ~~on~~ the work that
lies before us I can not help referring to the
great ^{and irreparable} loss sustained by the country in the
death of Lokmanya Bal Gangadhar Tilak.
He lived ~~which~~ for the people & died for
them. He was a born leader of men and
it is no exaggeration to say that he was
the maker of modern India. Love for India
was his religion. When the history of India's
struggle for freedom comes to be written,
Lokmanya's name will find the first
place. He ^{sang to the country the inspiring message that} ~~the teaching~~ "Home Rule is my
birth right and I will have it" ~~is as~~

श्री. विठ्ठलभाई पटेल यांचें हस्ताक्षर

कोट पाटलोन चढविणार, का विलायती झगा व टोप घालणार ? याममाणे सभासद आपसांत गमतीने चर्चा करीत होते. आणि खरे म्हटलें तर पटेलान्चा पोशाक कसा असणार याबद्दल तर्कवितर्क करण्याला बरीच जागाहि होती. कारण पटेल हे काँग्रेसवादी असल्याने खादीशिवाय दुसरे कांहीं अंगावर घालायचें नाहीं या प्रतिज्ञेने ते बांधले गेले होते. ते गेली कांहीं वर्षे धोतर नेसत व आताहि अध्यक्ष झाल्यावर ते धोतरच नेसून आले. वर अध्यक्षान्चें चिन्ह म्हणून काळा झगा त्यांनी घातला. पण हा झगा काळ्या रंगाच्या रेशमी खादीचा होता; व तो सरोजिनी नायडूनी दिलेली रेशमी साडी फाडून तयार केला होता ! त्या वेळीं सिमल्याला रेशमी खादी मिळत नव्हती. पण विलायती रेशमी झगा घातला तर व्रतभंग होणार म्हणून वरील तत्काळ सोईची गोष्ट करण्यांत आली ! जुन्या अध्यक्षांचा विलायती झगा पांवरण्याचें त्यांनी साफ नाकारलें.

गांधी टोपीचा गौरव

आतां राहतां राहिला डोक्यावरचा केसांचा टोप. विलायती झगा घेतला नाहीं, पण टोप मात्र नाइलाजानें त्यांनी डोक्यावर घातला. पण त्यांतसुद्धा एकदा त्यांनी आपलें वैशिष्ट्य दाखविलेंच ! आतांशा पटेल हे खादीची टोपी किंवा कसलीच टोपी घालीत नसत. पण एकदा त्यांनी अध्यक्ष असतांना खादीची साधी टोपी घालून काम चालविलें. त्यावर कित्येक परंपराभिय लोकांनी आडून आक्षेप घेतले. व्हाइसरॉयपर्यंत कुजबुज गेली ! या कुजबुजी लोकांत अर्थातच सरकारी युरोपियन सभासदांचाच भरणा विशेष होता. पटेलाना हें समजतांच त्यांनी खुद्द व्हाइसरॉयाना सांगितलें, कीं “अध्यक्षानें केसांचा टोप घातला पाहिजे असा नियम कुठे आहे ? परंपरा चालत आली म्हणून तो कांहीं कायदा ठरत नाहीं. अर्थात् अशा परंपरा जर मोडली तर बेकायदेशीर कृत्य असें कांहींच घडत नाहीं.” पण खादीची टोपी घालण्यांत पटेलान्चा एवढाच उद्देश नसून दुसराहि एक महत्त्वाचा हेतु होता. मात्र तो त्यांनी व्हाइसरॉयला बोलून न दाखवितं आपल्या स्नेह्यांना सांगितला. ते म्हणाले, “माझ्या पूर्वाच्या अध्यक्षांनी वटहुकमामाणें गांधी टोपीची तुरुंगांत रवानगी करण्यास मान्यता

दिली होती. पण पूर्वी तुरुंगांत अध्यक्षान्नीं घातलेली ती टोपी आतां खुद्द अध्यक्ष्याच डोक्यावर येऊन बसली आहे, हा फरक मला लोकांना दाखवायचा होता; व म्हणून मी मुद्दाम एक दिवस गांधी टोपी घालून काम चालविलं !” पटेलान्नीं ही कृति साधी पण चाणाक्ष लोकांच्या दृष्टीने फार अर्थवाहक होती. अगदीं साध्या गोष्टींतसुद्धा अध्यक्षाने आपल्या पदाचा अधिकार विसरतां कामा नये या मताचे ते होते व त्याचप्रमाणें त्यांचें आचरण असे.

पटेल अध्यक्ष्याच्या खुर्चीवर बसल्यानंतर त्यांच्याविषयी बऱ्याच सभासदांनीं गौरवपर भाषणें केलीं. व हें रीतीला धरूनच होतें. या स्तुतिवर्षानंतर पटेलान्नीं त्याला शांतपणें उत्तर दिलें. त्यांत ते म्हणाले, “ मीं माझे डोळे उघडे ठेवून हीं अध्यक्षपदाचीं वस्त्रं धारण केलीं आहेत ! या अधिकाऱाला आनुषंगिक जेवढ्या गोष्टी आहेत तेवढ्यांची मला पूर्ण जाणीव आहे. मीं येथें हें पद घेण्यापूर्वी पूर्ण विचार केलेला होता व विचारांतीच मीं ठरविलं कीं या अधिकाराचा स्वीकार करून मी हिंदुस्थानची सेवा अधिक चांगली करूं शकेन. स्वराज्यपक्षाचे लोक विध्वंसक आहेत असं म्हणण्यांत येतं; पण आतां त्यांनीं विधायक कामगिरी करून दाखविण्याची वेळ आली आहे. आणि तसं करणं हें त्यांचं प्राप्त कर्तव्य आहे. व्हाइसरॉयसाहेबांनीं सहकार्यांचा हात पुढें केला आहे आणि माझ्या पूर्वीच्या अध्यक्षांनींही तदनुरूप वागणूक दाखविली. अर्थात् मीहि आतां सहकार्य करण्यास तयार आहे. विशेषतः या ठिकाणीं जे सरकारी सभासद बसले आहेत त्यांना माझं हेंच सांगणं आहे.” पटेलान्च्या या भाषणानें काहीं कडव्या असहकारितावाद्यांना कसेसैंच झालें असेल यांत नवल नाहीं. त्यांतल्या काहींनीं आपल्या स्वभावानुसार तर्ककुतर्काचीं जाळीं विणण्यास सुरुवात केली ! त्यांतले काहीं समंजस होते त्यांच्या विचारांना चालना मिळाली व ते शांतपणें नवीन परिस्थितीकडे पाहूं लागले, हा एवढा फरक एकदम कसा घडला याचें कित्येकांना राहून राहून आश्चर्य वाटलें. परंतु वास्तविक यांत आश्चर्यजनक असें काहींच नव्हतें ! कायदेभंग चौकशी कमिटीवर असतांना

पटेलांनी आपलीं मते मांजळपणे जनतेला सांगितलीं होती व त्यानंतरहि वेळ-प्रसंगी त्यांनी आपलीं मते कधीहि दडपून ठेवलीं नव्हतीं. निर्भयपणानें आपल्याला जें वाटतें तें त्यांनीं जाहीर सभांतूनहि सांगितलें होतें व त्याबद्दल त्यांना काँग्रेसमधील कांहीं एककळी लोकांचा रोषहि पत्करावा लागला होता. एवढेंच काय पण पटेलांच्या स्पष्टवक्त्रेपणाबद्दल पंडित मोतीलाल हेहि पटेलांवर रुष्ट असत. राजकारणांतील डावपेच हे कधीं ठराविक नसतात, ते समय पाहून बदलावे लागतात हें पटेलांच्या राजनीतीचें तत्त्व होतें व कोणत्याहि व्यावहारिक राजकारणी मनुष्याला तें पटणारेंच होतें. आतां अध्यक्ष झाल्यावरहि त्यांनीं आपल्या मतांचा पुनरुच्चार केला व त्यामुळें यापुढें स्वराज्यपक्षाचें धोरण कसें राहिल यांची सरकारला व जनतेला कल्पना आली. परंतु त्याबरोबर पटेलांनीं या वेळीं असेंहि सांगून टाकलें, कीं मी आतां कोणत्याहि पक्षाचा राहिलों नाहीं. मी आतां सर्व पक्षांना समान लेखणारा झालों आहे ! व लगेच मला आतां तुम्ही स्वराज्यपक्षाच्या बंधनांतून मुक्त करणारा ठराव पास करा, असें त्यांनीं स्वराज्यपक्षाचे पुढारी पं. नेहरू यांना सांगितलें. त्या वेळीं कांहीं सभासदांची व इतरांचीहि अशी समजूत झालेली होती, कीं पटेल व व्हाइसरॉय यांनीं एव्हांपासूनच दोस्तीची बोलणी सुरू केली होती व म्हणून पटेल पुष्कळदा व्हाइसरॉयांच्या भेटीला जात होते. पण या आक्षेपाला पटेलांनीं उत्तर दिलें, कीं मी व्हाइसरॉयांच्या भेटीला गेलों किंवा जाईन म्हणून मीं त्यांच्याशीं गट्टी केली आहे हा समज निराधार आहे. उलट माझे असं म्हणणं आहे, कीं माझं कर्तव्य करित असतां जरूर तर दिवसांतून दहा वेळां मी व्हाइसरॉयसाहेबांना भेटेन !” असो. याप्रमाणें आपलें अध्यक्षीय काम करण्याकरितां पटेलांनीं स्वराज्यपक्षांतून आपलें अंग काढून घेतलें व निःपक्षपाती न्यायाधीश या नात्यानें असेंब्लीचें व पर्यायानें देशाचें हित साधण्याची तयारी केली.

पटेलांची चोखंदळ दृष्टि

अध्यक्ष झाल्यापासून पटेलांना फुरसत माहीत नव्हती, इतकें त्यांनीं आपल्या नवीन कार्याला वाहून घेतलें होतें. व हें कार्य एका दृष्टीनें पूर्वी-पक्षाहि कठीण होतें. पूर्वी ते एका पक्षाचे असल्यानें त्यांना खाजगी रीतीनें

पक्षासंबंधी सर्व काहीं बोलण्याची मोकळीक होती. व प्रतिपक्षावरहि टीका करून त्यांच्यावर मात करण्याचें स्वातंत्र्य त्यांना होतें. अर्थात् हें कम अध्यक्षाय कामापेशां वेगळें असून सहजमुलभ होतें. पण आतां अध्यक्ष झाल्यानें पटेलाना पक्षातीत व्हावें लागलें, व केव्हाहि कुठेंहि त्यांना आतां जपून बोलणें भाग होतें. सर्वांशीं निःपक्षपाती वागणूक तर दिसली पाहिजे आणि इतकें करूनहि संपूर्णतेनें राष्ट्रकार्यच साधलें पाहिजे, ही राजकारणाच्या तारेवरील अवघड कसरत पटेलाना यापुढें खेळावी लागली. व एके कार्ळी ज्यांना भारतमंत्री मॉंटॅग्यूसाहेबांनीं ' सर्वांत बोलके सभासद ' असें म्हटलें त्या पटेलाना आतां दुसऱ्यांना बोलूं देऊन स्वतः मितभाषणी व्हावें लागलें ! हें लक्षांत येऊनच कीं काय, ते अध्यक्ष झाल्याबद्दल कित्येकांना मनांतून थोडें वाईटहि वाटलें. अर्थात् मत्सरानें किंवा वैषम्यानें नव्हे तर निराळ्या एका समजुतीनें. यांसंबंधी खालीं एका सभासदाचें म्हणणें उद्धृत करतां, म्हणजे ही समजूत कोणती तें स्पष्ट होईल. मद्रासचे ए. रंगास्वामी अय्यंगार यांनीं पटेलाना ते अध्यक्ष होण्याच्या आधीं एक पत्र लिहिलें होतें व त्यांत त्यांनीं पूर्वींचे एक प्रख्यात कायदे-कौन्सिलर श्री. कामिनीकुमार चंदा यांच्याकडून आलेल्या पत्राची नकल पटेलाना पाठविली होती. या पत्रांत श्री. चंदा यांनीं अय्यंगारांना असें लिहिलें, कीं ' पटेलानें नांव अध्यक्षपदाकरितां सुचवायचें ही गोष्ट खरोखरी निश्चित झाली आहे काय ? त्यांना अध्यक्ष करून तुम्ही आपल्यांतला एक उत्तम कार्यकर्ता गमावणार आहांत असें होत नाहीं का ? सभासद या नात्यानें ते जी देशसेवा करतील त्यांच्या तुलनेनें ते अध्यक्षच्या खुर्चीवरून कितीसं कार्य करूं शकतील ? ' हें पत्र या ठिकाणीं उद्धृत केलें तें एवढ्यासाठीं, कीं त्यावरून पटेलानाच्या योग्यतेची यथार्थ कल्पना व्हावी. पण या पत्रावरून अध्यक्ष या नात्यानें पटेलाना फारशी देशसेवा करतां आली नसती हा जो अर्थ निघतो तो मात्र परिणामावरून बरोबर वाटत नाहीं. कारण पटेलानां अध्यक्ष राहूनहि जी देशसेवा केली ती त्यांना इतकी भूषणास्पद झाली, कीं त्यामुळे त्यांच्या मूळच्या कीर्तीत अतिशय महत्त्वाची भरच पडली. असेंल्लींतील बहुसंख्य सभासदांना अध्यक्षच्या जागेला पटेल हेच सर्वांत योग्य आहेत असें वाटतें व

म्हणून त्यांना अध्यक्ष करण्यांत आले त्यात तर मुख्य उद्देश हाच होता, की पटेल हेच अध्यक्ष झाल्याने खरे राष्ट्रीय तेज सरकारच्या बालेकिल्ल्यांत चमकले; व असेंब्लीचे काम निःपक्षपातीपणाने पण खऱ्या राष्ट्रीय भूमिकेवरून चालेल. पटलांच्या अध्यक्षपदाने राष्ट्राचे एवढे हित होणार होतं, व ते साधलेहि; म्हणून वरील श्री. चंदांच्या पत्रातील मजकूर जरी सद्धेतुपूर्ण असला तरी फारसा अचूक निदान करणारा होता असे म्हणता येत नाही. शिवाय पटलांसारख्या उद्योगी पुरुषाने अध्यक्ष होऊन स्वस्थ बसणे हे कधीच संभवनीय नव्हते. अध्यक्ष झाल्यानंतर आपण किती कार्यमग्न आहोत यासंबंधी त्यांनी आपले मुंबईचे मित्र श्री. महेश्वरी यांना ३०-१-१९२६ च्या एका पत्रांत दिल्लीहून लिहिले, “ या ठिकाणी मला कामाचा बोजा इतका आहे, की त्यांत मी अगदी गुरफटून गेलो आणि विलकुल फुरसत मिळत नाही. सर्वांना पत्रे लिहिण्यासहि सवड होत नाही. तुम्हीच सर्वांना माझे नमस्कार सांगा. ” अगदी किरकोळ गोष्टीपासून तो अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टीपर्यंत त्यांचे लक्ष असे. आपल्या अध्यक्षपदाला शक्य तितके मानाचे स्थान मिळवून देण्याकरिता त्यांनी ज्या अनेक गोष्टी केल्या त्यापैकी त्यांनी आरंभालाच खुद्द पार्लमेंटच्या अध्यक्षार्थी पत्रव्यवहार सुरू केला ही एक गोष्ट नमूद केली पाहिजे. इंग्लंडचे पार्लमेंट हे जगातील नमुनेदार पार्लमेंट समजले जाते, त्याचा अध्यक्ष किंवा ‘स्पीकर’ याचा दर्जा इंग्लंडच्या राज्यघटनेत मोठा व विशिष्ट मानाचा असा आहे. तेव्हा या स्पीकरच्या कामाची पद्धति कशी आहे ती समजणे पटलांना अवश्य वाटले. त्यांनी प्रथम स्पीकरला ९ डिसेंबर १९२५ रोजी एक पत्र लिहिले व त्यांत सभासदांनी आक्षेपार्ह असे कोणते शब्दप्रयोग किंवा शब्दसमुच्चय पार्लमेंटमध्ये वापरू नयेत व तसे वापरल्यास त्यांना काय शासन होतं याबद्दल त्यांनी स्पीकरला विचारणा केली. त्यावर स्पीकर मि. व्हिटले यांनी स्वतःच्या हाताने एक पत्र लिहून पटलांना उत्तर दिले. हे पत्र तारीख ७ जानेवारी १९२६ चे आहे. त्यांत मि. व्हिटले लिहितात, “ खरे म्हटले तर पार्लमेंटांत वापरू नयेत अशा शब्दांची यादी आमच्या जवळ नाही. आमचे मार्गदर्शकत्व असे आहे, की कोणत्याहि सभासदाने दुसऱ्या कोणत्याहि

सभासदांच्या वैयक्तिक मानाला धक्का लावतां कामा नये. म्हणून कोणताहि विशिष्ट शब्द कसा व कोण या हेतूनें वापरला हें पाहिलें पाहिजे. तोच शब्द-प्रयोग कधीं आक्षेपाह असेल, व कधीं नसेल. दुसऱ्यानें आपल्याशीं सभ्य-तेचें वर्तन ठेवावें असें प्रत्येक सभासदाला वाटतें, तसेंच सभ्यपणाचें वर्तन त्यानें दुसऱ्याशीं ठेवलें पाहिजे. म्हणून त्या त्या वेळेच्या परिस्थितीला अनु-सरून त्या त्या शब्दांकडे पाहिलें पाहिजे. मात्र कोणतीहि तक्रार येण्यापूर्वी किंवा रागाच्या भरांत भलतेंच कांहीं तरी होण्यापूर्वी अध्यक्षांनं अनिष्ट शब्दप्रयोगांना वेळींच बंधन घालण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आपण अध्यक्षपदावर निवडून आल्याबद्दल मी आपलें मनःपूर्वक अभिनंदन करतों. आणि आपल्या अधिकाराची कारकीर्द सुखाची व यशस्वी होवो असें मी मनोभावानें इच्छितों. ” अगदीं प्राथमिक स्वरूपाच्या गोष्टीतहि पटेलानीं किली दक्षता ठेवली होती याचें हें एक नमुनेदार उदाहरण आहे व म्हणूनच त्याचा खुलासेवार उल्लेख केला आहे. असो.

स्वराज्य पक्षानें वॉक-आऊट केला तेव्हां

पटेलानीं ही पहिली अध्यक्षपदाची कारकीर्द अल्पकाल म्हणजे सुमारे एक वर्षभरच होती. तेवढ्या अवकाशांत एक विशेष गोष्ट घडून आली व ती म्हणजे ८ मार्च १९२६ रोजीं स्वराज्यपक्षाच्या सर्व सभासदांनीं कौन्सिलान्तून केलेला वॉक-आऊट—सभागृहांतूननिष्क्रमण—ही होय. तारीख ५ मार्च रोजीं झालेल्या वर्किंग कमिटीच्या आशेनुसार स्वराज्यपक्षाचे पुढारी पंडित मोतीलाल यांनीं जाहीर केलें, कीं असेंब्लीच्या बैठकींत अंदाजपत्रक मताकरितां पुढें मांडण्यांत येईल, त्या वेळीं आपण व आपले अनुयायी त्यावर मते देणार नाहींत; व अंदाजपत्रकाच्या निषेधार्थ आपण आपल्या सर्व अनुयायांसह बाहेर निघून जाऊ. तेव्हां ही गोष्ट ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीमार्फत नेहरूनीं जाहीर केल्यानंतर सभासद ८ मार्च रोजीं असेंब्लींतून कसे बाहेर पडतात हें पाहाण्याकरितां असेंब्लीच्या प्रेक्षकांच्या गॅलरींत खूप गर्दी जमली. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीची बैठक आदल्या दिवशींच आटोपली होती. तरी पण असेंब्लीच्या बैठकीकरितां ४०—५० सभासद मुद्दाम दिल्लीत राहिले. किंबहुना अध्यक्ष पटेल यांनींच त्यांना

आग्रहानें ठेवून घेतलें होतें. कारण त्यांची सभागृहांत बसण्याची सुद्धा व्यवस्था केली असल्याचें आगाऊ एक दोन दिवस पटेलानीं जाहीर केलें होतें. असो. ८ मार्चला अकरा वाजतां असेंब्लीची बैठक सुरू होणार होती. पण गॅलरींत दहा वाजल्यापासून प्रेक्षकांची गर्दी झाली. वेळ होतांच पंडित मोतीलाल नेहरू आपल्या भाषणांत म्हणाले, “ गेलीं दोन अडीच वर्षे स्वराज्यपक्षानें सरकारशीं सहकारिता केली व सुधारणा राबविण्यांत सरकारला मदत केली. परंतु आम्हीं सहकार्याकरितां पुढें केलेला हात सरकारनें झिडकारला व आम्हांला अपमानानें वागवलं. या सभेनें बहुमतानें पास केलेलीं विलं सरकारनें बेजबाबदारपणें फेटाळून लावलीं व ज्यांना बेकायदा कायदे म्हणतां येतील असे स्वतःला वाटतील असे कायदे शिकेबाजीच्या जोरावर पास करून घेतले. वटहुकूम काढून सरकारनें हिंदमातेचे थोर थोर सुपुत्र तुरुंगांत चौकशीविना डांबून ठेवले. यापुढें अशा गोष्टी आम्ही सहन करून घेणार नाहीं. मी तूर्त एवढा इशारा देऊन ठेवतो, की तुम्ही जर यापुढें खबरदारी बाळगली नाहीं तर साऱ्या देशभर मघाच्या षोड्याप्रमाणें गुप्त मंडळं स्थापन होतील ! ” याप्रमाणें भाषण केल्यानंतर पंडित मोतीलाल आपल्या पक्षाच्या सर्व सभासदांसह असेंब्ली-हॉलमधून बाहेर पडले ! पण काय ? असेंब्लीच्या बालेकिल्ल्यांत शिरलेली, पूर्वी स्वराज्यपक्षाचा सभासद असलेली पण आता पक्षातीत म्हणविणारी एक व्यक्ति तशीच खुर्चीवर बसून होती ! पटेल कांहीं नेहरूंबरोबर गेले नाहींत ! पण त्यांनींही बाहेर पडलं पाहिजे याकरितां कांहीं दुराराध्य व उपद्रव्यापी लोकांनीं केवढा अट्टाहास व प्रसर्ग धाकदपटशाहि पटेलाना दाखविला होता ! कारण काय, तर पटेल हे स्वराज्य पक्षाच्या तिकिटावर असेंब्लींत निवडून आले व पुढें स्वराज्यपक्षाच्या आश्रयानें अध्यक्षहि झाले. तेव्हां काँग्रेसच्या आज्ञेनुसार स्वराज्यपक्षानें जी असेंब्लींतून बाहेर जाण्याची कृति केली तिचें अनुकरण पटेलानीं करायला पाहिजे होतें ! आहे की नाहीं तर्कशास्त्र ? पण पटेलाना, देशबंधु दास म्हणाले त्याप्रमाणें, तर्कशास्त्रापेक्षां जीवितांतील प्रत्यक्ष घडामोडीचें महत्त्व खरोखरीच अधिक वाटत होतें. पटेलानीं अध्यक्षची खुर्ची सोडली असती, म्हणजे पर्यायानें राजीनामा

दिला असता, तर राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने ती गोष्ट अनिष्ट अशीच झाली असती. कारण एक तर वाईट पायंडा पडला असता. वास्तविक अध्यक्ष हा जर पक्षातीत असला पाहिजे तर त्याने एका विशिष्ट पक्षाच्या शिस्तीप्रमाणे वागलें पाहिजे हें बंधन त्याच्यावर राहात नाही. अर्थात् पटेल हे अध्यक्ष होतांच स्वराज्यपक्षाच्या शिस्तीच्या पलीकडे गेल्यामुळे त्यांनीं राजीनामा देण्याची आवश्यकता नव्हती. दुसरे असें, कीं अध्यक्ष जो निवडायचा त्याला बहुतेक सर्व पक्षांचें पाठबळ असणें इष्ट असतें. परंतु एका विशिष्ट पक्षाच्या शिस्तीनें अध्यक्ष बांधला गेला आहे असें इतर पक्षांना समजलें तर त्यांचीं मते पुढें मिळणें संभवनीय राहिलें नसतें. शिवाय अध्यक्षान्या निवडणुकीला व्हाइसरॉयाची मंजूरी लागते. पण पक्षातीत नसलेल्या अध्यक्षान्या निवडणुकीला अशी मंजूरी मिळणें अशक्य झालें असतें. एकंदर त पटेलानीं राजीनामा दिला असता तर राष्ट्रीयपक्षाच्या हातचें अध्यक्षपद कायमचें गेलें असतें! तेव्हां या सर्व गोष्टींचा विचार केला तर पटेलानीं या वेळेला खंवीरपणा दाखवला व अध्यक्षपद सोडलें नाही तेंच राष्ट्रहिताच्या दृष्टीनें योग्य केलें असें म्हटलें पाहिजे. या वॉक-ऑऊटच्या प्रकारानंतर पटेलानीं महात्मा गांधींना कळविलें, कीं “मी स्वराज्यपक्षाच्या सभासदांबरोबर बाहेर गेलों नाही याचा पंडितजींना राग आला हें मला माहीत आहे. पण कोणाचें करणें बरोबर होतें अगर चुकीचें होतें हें काळच सर्वांना दाखवील.” यावरून आपलें धोरणच योग्य होतें याची पटेलाना कशी पुरेपूर खात्री होती हें कळून येतें. असो.

स्वराज्यपक्षाचे सारे सभासद वर लिहिल्याप्रमाणें बाहेर पडल्यानंतर अध्यक्ष पटेलानीं त्या दिवसाची बैठक तहकूब केली. त्या वेळीं ते म्हणाले, “असेंब्लींत बहुमत असणारा पक्ष ज्या कारणानीं बाहेर निघून गेला त्याबद्दल आम्हांला फार दिलगिरी वाटते. आतां हा पक्ष बाहेर गेल्यामुळे या असेंब्लीचें प्रातिनिधिक स्वरूप कायद्याप्रमाणें नष्ट झालें आहे. असेंब्लीचें काम पुढें चालवितां येईल कीं नाही हा सरकारनें विचार करण्यासारखा मुद्दा आहे अशा स्थितींत या वेळीं माझा सरकारला असा सल्ला आहे, कीं त्यांनीं या वेळीं वादग्रस्त असणारा अंदाजपत्रकासारखा विषय असेंब्लींत मांडूं नये.

पण सरकारने हा सल्ला ऐकला नाही आणि लोकांहिताला बाध येईल अशी वागणूक केली तर मला आपल्या हातांतील जादा अधिकारान्वये असेंब्लीची बैठक तहकूब ठेवावी लागेल. तेव्हां मला अशी आशा व विश्वास वाटतो, कीं अध्यक्षाला इतके करण्याची पाढी येऊं नये असें यापुढें सरकारनें वागावें. सध्या मी ही बैठक उद्यां सकाळपर्यंत तहकूब करतो. ”

पटेलांचें हें कृत्य त्यांच्या निःपक्षपाती अध्यक्षपदाला विसंगत होतें, पटेलांनीं बैठक तहकूब करण्यांत पक्षाभिनिवेश दाखविला अशी सरकारी सभासदांनीं त्यांच्यावर टीका केली. ही कुजबुज अर्थातच पटेलांच्या कानीं गेली. म्हणून दुसऱ्या दिवशींच्या बैठकींत पटेल म्हणाले, “ माझं कालचं भाषण कांहीं सरकारी सभासदांना रुचलं नाहींसं दिसतं. पण त्यांना वाईट वाटावं असं बोलण्याचा माझा उद्देश कधींहि नव्हता. मीं एवढंच स्पष्टपणें सांगितलं, कीं बहुसंख्य पक्षाच्या गैरहजिरींत सरकारनें वादग्रस्त विषयांची चर्चा असेंब्लींत करूं नये. मात्र अध्यक्ष या नात्यानें मीं आपल्या अधिकारांचा जो निर्देश केला तो करायचा नव्हता. तसेंच सरकारला धमकीसारखी वाटणारी जी भाषा मीं वापरली तीहि अध्यक्ष या नात्यानें मीं वापरायला नको होती. या सर्व गोष्टी मला आतां विचारांततीं कळून आल्या आहेत. मीं आपले कालचे विचार प्रकट करण्यापूर्वीं पुढच्या घडामोडी काय होतात याची वाट पाहायला हवी होती. ” पटेलांच्या या भाषणानें सरकारला हायसें वाटलें ! उलट पटेलांचें हें भाषण म्हणजे माफी होती असेंहि कित्येकांना वाटलें ! पण माफी असें म्हटलें तरी ती जर विशिष्ट धोरणानें व चांगल्या कारणाकरितां केली असेल तर त्यांत बिघडलें कुठें ? वास्तविक तिला माफी म्हणतां येत नाहीं. फक्त आपण जें भाषण केलें तें करण्यांत थोडी घाई केली; नाहींतर तें भाषण योग्य होतें असाच पटेलांच्या बोलण्याचा आशय होता. हा एक आरंभीचा प्रसंग सोडला तर यापुढें पटेलांनीं सर्व गोष्टी धिमेपणानेंच निश्चित केल्या व म्हणून त्यांची अध्यक्षपदाची कारकीर्दहि यशस्वी ठरली.

पगारांतून राष्ट्रकार्याला मदत

पटेलंच्या अध्यक्षपदाच्या पहिल्या कारकीर्दीतील आणखी एक गोष्ट उल्लेखनीय आहे व ती म्हणजे त्यांनी आगल्या पगारांतील जवळ जवळ निम्मी रकम दरमहा राष्ट्रकार्याकरिता देऊं केली ही होय. या रकमेचा विनियोग करण्याचें काम त्यांनीं महात्मा गांधींकडे सोंपविलें. पटेल अध्यक्ष झाले होते तरी ते कधीं थाटामाटांत राहिले नाहींत. त्यांच्या राहाणीसंबंधी पुढें लोकरच सांगूं. परंतु तूर्त एवढें सांगितलें म्हणजे पुरे, कीं ते थाटांत व ऐवभारामात राहिले असते तर त्यांना कोणीहि नावें ठेविलीं नसतीं. एवढेंच नव्हे तर तसें राहाणें हें त्यांच्या दर्जाला योग्यच आहे असेंच सामान्यतः कोणीं म्हटलें असतें. पण पटेलंचें तसें नव्हतें. इतकेंच काय पण त्यांचा कमालीचा साधेपणा पाहून युरोपियन अधिकाऱ्यांना व त्यांच्या सहकाऱ्यांनाहि थोडेसें चमत्कारिक वाटे. पण “ वेष्ट असावा बावळा, अंतरीं असाव्या नाना कळा ” या श्रीसमर्थांच्या उक्तीप्रमाणें पटेलंचें वर्तन होतें. असो. पटेलानीं स्वतःला लागेल तेवढाच पगाराचा हिस्सा ठेवून बाकीची पगाराची रकम त्यांनीं महात्मा गांधींच्या स्वाधीन करण्यास सुरवात केली. यासंबंधी तारीख १० मे १९२६ च्या पत्रांत त्यांनीं महात्मा गांधींना लिहिलें :

“ प्रिय महात्माजी,

जेव्हां मी अध्यक्षपद स्वीकारलें तेव्हां मी मनाशीं असा निश्चय केला, कीं माझ्या पगारांतून कांहीं रकमेचा विनियोग राष्ट्रकार्याकडे करावा. पहिल्या सहा महिन्यांत कित्येक कारणांसुळें मला अशी रकम शिल्लक टाकतां आली नाहीं. परंतु आतां सांगण्यांत मला आनंद वाटतो, कीं गेल्या महिन्यापासून मी अडचणींतून मोकळा झालों आहे आणि बरीचशी रकम शिल्लक टाकतां येईल असं मला आतां वाटतं. आतां गेल्या महिन्यास सुरवात करून मी दरमहा १६२५ रुपये आपणांकडे पाठवीत जाईन. त्यांचा विनियोग तुमच्या पसंतीस येईल त्याप्रमाणें करावा. अर्थात् हे पैसे कोणत्या बाबतींत खर्च करावे याबद्दल मलाहि कांहीं कल्पना आहेच व त्याबद्दल मी आपणांशीं बोलेंनाहि. पण तुमचें माझ्या मताशीं जमो अगर न जमो, रसकेची व्यवस्था तुमच्याकडे राहाणार आहे.

सोबत एमिल महिन्याचा १६२५ रुपयांचा चेक पाठविला आहे.

ही जबाबदारी तुम्ही पत्करण्याचें नाकबूल करणार नाही असा मला विश्वास आहे.

आपला स्नेहांकित
विठ्ठलभाई पटेल”

पटेलानीं अशा प्रकारे आपल्या पगाराची व्यवस्था न लावतां आपल्या पगारांतील अर्धी रकम स्वराज्य पार्टीच्या फंडाकडे द्यावी असें पटेलानीं सुचविण्यांत आलें होतें. परंतु या सूचनेला पटेलानीं विरोध केला व त्याप्रमाणें त्यांनीं गांधींना कळविलेंहि. त्यांचें म्हणणें असें, कीं असेंब्लीचा अध्यक्ष या नात्यानें एकाद्या विशिष्ट पक्षाच्या फंडांत पगाराची रकम मिळविणें ही गोष्ट उचित नव्हती. कारण अध्यक्ष हा सर्व पक्षांचा प्रतिनिधि असतो. व म्हणून पगारांतून दिलेल्या रकमेचा उपयोग कसा करावा हें ठरविण्याचें काम त्यांनीं स्वराज्यपक्षाकडे न सोंपवितां स्वतंत्र रीतीनें गांधींकडे सोंपविलें. वर त्याचाच उल्लेख वरील पत्रांत आला आहे. त्याला लिहिलेल्या जुलै महिन्याच्या उत्तरांत गांधीजांनीं सावरमतीच्या आश्रमांतून खालीलप्रमाणें लिहिलें :

“ प्रिय विठ्ठलभाई,

तुमचेकडून चेक आले ते मिळाले. माझ्या पसंतीस येईल अशा एकाद्या राष्ट्रहिताच्या कार्मी ही रकम खर्च करावी असें तुम्ही म्हणालांत व तुम्हीं दिलेल्या या मोठ्या देणगीबद्दल तुमचें आमचें बोलणेंहि झालें. परंतु अद्यापि मीं कांहीं ठरविलें नाही. तोंपर्यंत ती रकम तशीच सहा महिनेपर्यंत साचूं द्यावी असें वाटलें म्हणून त्याप्रमाणें करित आहे. हेतु हा, कीं त्या रकमेवर चांगलें व्याजहि सुटावें. एकदा ही पक्षाचीं भांडणें मिटलीं म्हणजे कांहीं मित्रांच्या विचारानें व तुमच्या सहकार्यानें कांहीं स्तुत्य अशा राष्ट्रीय कार्याकडे त्या रकमेचा विनियोग करूं. तुम्हीं आपल्या पगारांतली एवढी मोठी रकम देणगीरूपानें राष्ट्राकरितां दिलीत या तुमच्या उदारबुद्धीबद्दल मी तुमचे आभार मानतां. मला अशी आशा आहे, कीं तुमच्या उदाहरणाचें इतरांकडून अनुकरण केलें जाईल.

आपला स्नेहांकित

सही:—मो. क. गांधी”

स्वदेशीव्रत आणि विनोदबुद्धि

आणि खरोखरी पटेलंची ही दातृत्वबुद्धि त्यांच्यासारख्या अधिकारारूढ झालेल्या देशभक्तास साजेशीच होती. स्वदेशीच्या नावर्तीतहि पटेलंची वागणूक अनुकरणीय होती. तसें म्हटलें तर पटेलांचें सार्वजनिक जीवन व खाजगी जीवन हें एकच झालें होतें. राजकारण काय किंवा समाजकारण काय, त्यांत बोकाळणाऱ्या दांभिकतेमुळें दोहोंचीहि कशी पिछेहाट होते हें आतां चांगलें सिद्ध झालें आहे. बाहेर खादी व घरांत विलायती धोतरें असा दांभिकपणा पटेलाना मुळींच पसंत नव्हता. व म्हणून पोशाबाच्या नावर्तीतहि त्यांनीं घरींदारी व अध्यक्षपद आल्यावरहि स्वदेशी व्रत कायम ठेवलें.

पण हेंहि या ठिकाणीं सांगितलें पाहिजे, कीं स्वदेशी व्रताचें पालन करतांना देखील त्यांची विनोदबुद्धि पुष्कळदा प्रकट होत असे. मात्र हा विनोद भरीव व प्रतिपक्षाला बोचणारा, झोंबणारा असाच बहुधा असायचा. अध्यक्ष असतांना एकदा ते गांधी टोपी घालून आले होते हें वर सांगितलेंच. प्रथमदर्शनीं समासदांना हसूं येण्यासारखी त्यांची ही कृति होती. पण त्यांतहि गर्भितार्थ कसा होता हें आपणांस समजलें. त्यांच्या विनोदप्रियतेचें आणखी एक उदाहरण येथें देतो. पटेल हे विलायतेला गेल्यापासून कडक शाकाहारी राहिले नव्हते. मुंबईजवळ वांद्र्याला टाटा ब्लॉकमध्ये ते एकटेच एकाद्या आश्रमवासीयांप्रमाणें राहात. कारण, ना नायको ना मूलवाळ. घरचा सारा संसार त्यांनीं धाकटे बहु वल्हभभाई यांच्यावर सोपविला होता व आपण राष्ट्राचा संसार चालविला होता. घरीं जेवण करून घालायला फक्त एक ब्राह्मणैतर आचारी त्यांच्या सोबतीला होता. पटेलचे परमस्नेही माजी चीफ प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट वॅरिस्टर खंडाळावाला यांनीं आम्हांला पटेलंच्या या एकांतवासा गृहजीवनाची करुणरसपूर्ण हकीगत सांगितली. तेव्हां वॅरिस्टरसाहेबांच्या डोळ्यांतून अश्रूं वाहूं लागले ! असो. मुख्य मुद्द्याकडे वळूं. घरीं आतांशा पटेल बहुधा विलायती पद्धतीप्रमाणें टेबलावर अन्न मांडून जेवीत. पण असेंभलांचे अध्यक्ष झाल्यापासून त्यांनीं दिव्हा मिमच्याला हें सर्व बदलून टाकलें ! त्यांचे मुंबईचे स्नेही श्री. महेश्वरी यांच्याकडून त्यांनीं स्वयंपाकाकरितां मणिलाल नांवाचा एक गुजराथी ब्राह्मण आचारी तिकडे

नेला. व तिकडे दिल्ली सिमल्याला ते जमिनीवरच पाट मांडून किंवा चटई पसरून जेवण करीत. जेवणाच्या वेळीं पूर्वीच्या खुर्ची-टेबलांना रजा दिली. शिवाय त्यांनीं आतां पूर्ण शाकाहारच सुरू केला. त्यांच्यांतील हा बदल पाहून त्यांच्या असेंब्लींतील मित्रमंडळींना थोडेसें आश्चर्य वाटलें. पण पटेलंच्या स्वभावाचा त्यांना परिचय असल्यामुळें या धरगुती गोष्टींकडे तेहि कांहींसे विनोदानें पाहत. ते पटेलंना थट्टेनें म्हणत! “हैं पाहा, तुम्ही अध्यक्षीच्या खुर्चीवर घोतर नेसून बसतां, कधीं टोपाऐवजीं गांधीटोपी घालतां, घरीं पाटावर जमिनीवर पान मांडून जेवयाला बसतां; कडक शाकाहार पाळतां; पण या तुमच्या कृत्यांमुळें तुम्हांला युरोपियन अधिकारी जवळ करीत नाहींत. पाठर्यांना बोलवीत नाहींत.” तेव्हां पटेल उत्तर देत, “युरोपियन अधिकारी मला जवळ करीत नाहींत पण तेच माझ्याकडे येतात त्याला मी काय करूं? कामाशिवाय उगाच चहापाठर्यांना कोणाकडे जाणं मला आवडत नाहीं. युरोपियन लोकांशीं मी माझ्या कामापुरताच संबंध ठेवतो. शिवाय असं पाहा, कीं असेंब्लीचा अध्यक्ष म्हणजे विलायत सरकारनें पाठविलेला दून नव्हे कीं म्हणून त्यानें विलायती पोशाक घालावा आणि धरींदाशीं विलायती थाटाचीं जेवणं करावीं आणि विलायती राहाणी ठेवावीं. आणि त्या लोकांवरुं निष्कारण मिसळून राहावं. हिंदुस्थानच्या असेंब्लीचा अध्यक्ष हा हिंदी लोकांचा एक प्रतिनिधि—एक सेवक आहे. तो कांहीं विलायत सरकारचा सेवक नव्हे. हिंदी लोकांच्या चालीरीती या प्रतिनिधीनें पाळल्या पाहिजेत. आणि तसा तो, अध्यक्ष झाल्यावर कां होईना, पाळतो हैं दाखविण्याकरितां मी असें वागतों.” म्हणजे पटेलंच्या वर्तनांतली तारतम्यबुद्धि ही अशी होती.

असेंब्लीच्या अधिवेशनाची मुदत नोव्हेंबर १९२६मध्ये संपल्यामुळें पटेलंच्या अध्यक्षपदाची पहिली कारकीर्दहि याच वेळीं आपोआप संपली. त्या वेळच्या शेवटच्या असेंब्लीच्या बैठकींत पटेलंच्या गुणगौरवपर अशीं भाषणें युरोपियन सभासदांनीं केलीं व असेंब्लीच्या नव्या अधिवेशनाच्या वेळीं आपण पटेलंनाच अध्यक्षपदाकरितां मतें देऊं असें युरोपियन गटातकें सर्वोच्च विस्मय घातून घालीं सांगितलें. पण युरोपियन सभासदांच्या स्तुतिवर्षावाला

पटेल भाळून जाणारे नव्हते. पटेलानीं युरोपियन सभासदांचें अभिनंदन करून सांगितलें, कीं “ मी जो या अध्यक्षपदावर आलों त्यांत ब्रिटिशसं-कारला असं सिध्द करून देण्याकरितां आलों कीं तुम्हीं हिंदी लोकांना जबाबदारीच्या जागा देत नाहीं आणि वर त्यांना बेजबाबदार व विध्वंसक टीकाकार म्हणतां; तरी हें योग्य नाहीं. तुम्ही हें राज्ययंत्र त्यांच्या स्वधीन कराल तेव्हांच ते जबाबदारीला लायक होतील.”

याप्रमाणें पटेलानीं ही पहिली अध्यक्षीय कारकीर्द फार थोड्या मुदतीची म्हणजे सुमारे एक वर्षभरच झाली. तरी तो त्यांच्या वैभवाच्या शिखरावरील पहिला टप्पा होता.

दुसरा टप्पा

१९२६ च्या नोव्हेंबरांत असेंब्ली बरखास्त झाल्यावर पुन्हा निवडणुकी झाल्या. या वेळीं पटेल निवडणुकीला उभे राहिले ते काँग्रेसतर्फें न राहातां स्वतंत्र उमेदवार म्हणून उभे राहिले व त्याला विशेष कारणहि होतें. १९२६ च्या मार्चमध्ये जेव्हां स्वराज्यपक्षानें असेंब्लीच्या सभागृहांतून निर्गमन केलें तेव्हां पटेलानींहि त्याचें अनुकरण करावें अशी कांहीं सभासदांची इच्छा होती हें आपण पूर्वी पाहिलेंच आहे. पण पटेलानीं तसें करण्याचें नाकारल्यामुळें त्यांच्याविषयीं गैरसमज झाला. वास्तविक हा गैरसमज अगदीं निराधार होता हें मागेंच सांगितलें आहे. कारण अध्यक्ष म्हटला, कीं त्याला विशिष्ट पक्षाचीं बंधनें असतां कामा नयेत. पण हटवादी लोकांना त्याचें काय ? तेव्हां असल्या दुराराध्य लोकांच्याहि गैरसमजाला मुळींच जागा राहूं नये आणि पुन्हा शक्य झाल्यास अध्यक्ष होतां यावें या हेतूनें पटेल स्वतंत्र उमेदवार म्हणून निवडणुकीला गुजरायतर्फें उभे राहिले व बिनविरोध निवडून आले.

या ठिकाणी थोडा मागचा संदर्भ दिल्यास पटेलाना स्वतंत्र म्हणून जे उभे राहावे लागले त्याची कारणे मागेपर्यंत कशी गेली होती तें समजेल. मार्चमध्ये स्वराज्यपक्षाने वॉक-आउट केला व जुलैमध्ये पटेलाना पगारांतल्या देणगीविषयी महात्मा गांधींना पत्र लिहिले. त्या पत्रांत यासंबंधी, पटेलाने हेतू स्पष्ट दिसून येतात. त्यांत ते म्हणतात, की असेंब्ली बरखास्त झाल्यावर आपण पुन्हा निवडणुकीला उभे राहाणार आहो व ब्रिटिश पार्लमेंटच्या अध्यक्ष-प्रमाणे आपणहि पुन्हा अध्यक्ष होऊन पार्लमेंटसारखी वहिवाट पाडावी अशी इच्छा आपण धरीत आहो. म्हणजे प्रत्यक्ष पुन्हा निवडणूक होण्यापूर्वी पांचसहा महिने पटेलाने धोरण ठरूनच गेले होते.

असेंब्लीचे सभासद म्हणून पटेल जसे बिनविरोध निवडून आले, त्याच-प्रमाणे असेंब्लीच्या अध्यक्षपदाकरिता म्हणूनहि या वेळी त्यांना कोणी प्रति-स्पर्धी उभा राहिला नाही व त्यांची त्या पदावर १९२७ सालच्या आरंभाला बिनविरोध निवडणूक झाली. त्या वेळी पटेल म्हणाले, “माझ्या गेल्या वर्षाच्या लहानशा अनुभवावरून मी सांगू शकतो, की अध्यक्षपद जर यशस्वी करायचे असेल तर त्याने पक्षोपक्षापेक्षा असेंब्लीच्या हिताकडेच अधिक लक्ष दिले पाहिजे. याचा अर्थ असा नाही, की ज्याने ज्याने अध्यक्ष व्हावे त्याने त्याने आपली मतं टाकून द्यावी. प्रत्येकाला त्याचे स्वतःचे मत असतेच आणि तें त्याने टाकून देतां कामा नये. मात्र त्याने दिलेल्या निर्णयांत कोणत्याहि प्रकारचा दोष असतां कामा नये. अर्थात् या ध्येयाप्रमाणे मी कितपत वागलों किंवा यापुढे मला कितपत वागतां येईल हें काहींनी सांगू शकत नाही. परंतु एवढे मात्र आश्वासन मला देतां येतें, की त्याप्रमाणे वागण्याचा मी शक्य तितका प्रयत्न करीन.” असेंब्लीचे अध्यक्ष-पद याप्रमाणे दुसऱ्यांदा स्वीकारल्यानंतर लवकरच पटेलाना वाटू लागले की, इंग्लंडमध्ये व आयर्लंडमध्ये पार्लमेंटातील कामकाज कसे चालते तें आपण पाहावे, व त्यांचा पूर्ण अभ्यास व निरीक्षण करून परत हिंदुस्थानांत यावे; असेंब्लीचे कामकाज चालविण्याच्या बाबतींत या अनुभवाचा आपणांस पुष्कळच उपयोग होईल. याप्रमाणे निश्चय करून पटेल या वेळी म्हणजे एप्रिल १९२७ विजायतेमध्ये गेले. त्यांचा मुक्काम लंडनमधील नॅशनल

लिबरल क्लवांत होता. इंग्लंडमध्ये असतांना बहुतेक दररोज तीन प्रहरी पार्लमेंटच्या 'प्रसिद्ध पाहुण्यांच्या गॅलरींत' जाऊन ते तेथील कामकाज पाहात. असा त्यांचा क्रम १ महिन्यापेक्षा अधिक काळ चालू होता. तेथे असतांना कित्येक पाठ्यां, उद्योगोपाहार इत्यादिकांची त्यांना निमंत्रणे येत. कित्येक संस्था व सद्गृहस्थ, लॉर्ड यार्नीहि त्यांना निमंत्रणे केली. संस्थापैकी इंडियन सोशल क्लब, रॉयल एअर फोर्स, रॉयल इन्स्टिट्यूट ऑफ इंटर-नॅशनल अफेअर्स, साऊथ केन्सिंग्टनची नॅशनल इंडियन असोसिएशन, ऑक्सफर्ड व केंब्रिज येथील इंडियन स्टूडन्ट्समजलिस या प्रमुख संस्था होत्या. सद्गृहस्थापैकी अँग्लो इंडियन टेंपरन्स असोसिएशनचे फ्रेडरिक ब्रव, लॉर्ड विंटरटन, जे. एम्. पारिख, मजूरपक्षाचे पुढारी जॉर्ज लॅन्सवरी—हे हिंदुस्थानविषयक ब्रिटिश कमिटीचे चेअरमन होते—तसेंच या कमिटीचे सेक्रेटरी मेजर डी. ग्रॅहम पोल, हुजूरपक्षाचे सभासद लॉर्ड हार्टिंग्डन, इत्यादि सद्गृहस्थ होते. शिवाय हाऊस ऑफ कॉमन्स व हाउस ऑफ लॉर्ड्स यात त्यांचा प्रवेश झाला व कॉमन्स सभेचे अध्यक्ष मि. जे. एच. विटले यांनी त्यांना पार्लमेंटचे कामकाज समजून घेण्याच्या कार्याी पुष्कळ साहाय्य केले. कॉमनवेल्थ ऑफ इंडिया लीगचे एस्. एल्. पोलाक यांनी त्यांचा थाटाचा सकार केला. हाउस ऑफ लॉर्ड्समध्येहि त्यांचा मोठा सकार होऊन त्या सभागृहाच्या गचीवर लॉर्ड मीथ यांनी त्यांना पार्टी दिली. त्यांच दिवशी म्हणजे २५ मे १९२७ रोजी सकाळी पावणे अकरा वाजतां राजेसाहेब पांचवे जॉर्ज यार्नीहि त्यांचें स्वागत करून त्यांना मुलाखत दिली. त्यांनी त्या वेळीं वादशहाना व लॉर्ड बर्कनहेड यांना स्पष्ट सांगितले, कीं "तुम्ही हिंदुस्थानला ताबडतोब पूर्ण जबाबदारीचे स्वराज्य दिल्याशिवाय परिस्थिति निवळणार नाही व हिंदुस्थान व ब्रिटन या देशांत सलोखा राहाणार नाही." त्यावर हिंदुस्थान हें स्वसंरक्षण करण्यास असमर्थ आहे असें पटेलाना सांगण्यांत आले. तेव्हां पटेल म्हणाले, "जेथें इच्छा आहे तेथें मार्ग सांपडतो. मी आपणांस वजावतीं कीं हिंदुस्थानसेंबंधीं काँग्रेसला समाधानकारक होईल असा निर्णय तुम्ही जर न कराल तर १९२१ च्या चळवळीची मोटी आशुक्ति १९३०मध्ये होईल." कित्येक हिंदी क्लवांतून व इतर संस्थांतूनहि

अभेरिकेस जाताना

श्री. विठ्ठलभाई पटेल

लंडनच्या परिषदेनंतर महारमा गांधी व
श्री. पटेल यांचे मुंबईत पुनरागमन

न्यूयॉर्कचे नगराध्यक्ष मि. मॅकी
श्री. पटेल यांचे स्वागत करीत आहेत.

त्यांनी हिंदुस्थानच्या परिस्थितीवर भाषणे केली. एकदा सेसिल हॉटेलांत त्यांना थाटाची मेजवानी झाली. त्या प्रसंगी ते म्हणाले, कीं “ हिंदुस्थानांतील लोकांवर राज्यकारभाराची जबाबदारी सन्मानानें सोपविलीत, कीं ती जबाबदारी ते किती कतोशीनें पार पाडतात हें दाखविण्यासाठीं मी असेंब्लीच्या अध्यक्षपदाचा स्वीकार केला आहे. ” “ हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारासंबंधीं नेमलेल्या रॉयल कमिशनवर आपण जागा कां घेतली नाहीं ? ” असें त्यांना एके प्रसंगी कोणीं विचारलें तेव्हां ते म्हणाले, “ ज्या कमिशनचा अध्यक्ष हिंदी मनुष्य नाहीं अशा कमिशनचा सभासद होण्याला मी तयार नाहीं. ” या व इतर भाषण प्रसंगांशिवाय विलायतेतील प्रमुख वृत्तपत्रें म्हणजे टाइम्स, स्पेक्टेटर, ईव्हनिंग न्यूज यांनीं त्यांना आपल्या वृत्तपत्रांतून लेख लिहिण्याबद्दल विनंती केली; व त्यांपैकीं कित्येकांनीं त्यांना मेजवान्यांकरितां निमंत्रणे केलीं. त्यांचे कित्येक फोटो वृत्तपत्रांकरितां काढण्यांत आले. याप्रमाणें पटेल्यांचें इंग्लंडांत सर्व प्रकारें स्वागत करण्यांत आलें व तें त्यांच्या दर्जास शोभेल असेंच झालें. केवळ औपचारिक नसून त्यांच्या लोकप्रियतेचें व कार्यकुशलतेचें तें खरेंखुरें निदर्शक होतें, हें निरनिराळ्या ठिकाणीं झालेल्या भाषणांवरून, लेखांवरून दिसून आलें. इंग्लंडमधील काम संपल्यावर पटेल आयर्लंडला गेले व तेथील उत्तर व दक्षिण पार्लमेंटांना त्यांनीं भेटी दिल्या. याच ठिकाणीं आयरिश पुढारी व देशभक्त डी. व्हॅलेरा यांच्याशीं त्यांची मुलाखत झाली. त्या वेळीं डी. व्हॅलेरा हे नव्या आयरिश पार्लमेंटांत शिरलेले नव्हते. कारण पार्लमेंटांत गेलें म्हणजे इंग्लंडशीं राजनिष्ठेची शपथ घ्यावी लागते. ती त्यांना नको होती. पण यामुळें डी. व्हॅलेराचा जहाल लोकपक्ष जरी देशांत प्रबळ होता तरी त्यांच्या हातांत राज्यकारभाराची सत्ता नव्हती. ती सत्ता कॉसग्रेव्ह या मवाळ पुढान्यानें बळकावली होती. तेव्हां डी. व्हॅलेराशीं बोलणें करतांना पटेल त्यांना म्हणाले, “ तुमचें ध्येयवादित्व टाकून देऊन तुम्ही आतां नव्या पार्लमेंटांत शिरा. ” याच वेळीं पटेल्यांनीं त्यांना पार्लमेंटांत अडवणूक कशी करावी यासंबंधींहि कांहीं गोष्टी सांगितल्या. डी. व्हॅलेरांवर पटेल्यांच्या उपदेशाचा परिणाम झाला. त्यांनीं शपथ न घेण्याचा हट्ट टाकून देऊन, पार्लमेंटांत शिरून मवाळ पुढारी कॉसग्रेव्ह याला थोड्याच मुदतींत अधिकारच्युत

केले हें आपल्याला इतिहासावरून समजतें. एकंदरीनें पटेलांच्या उपदेशानेंच डी. व्हॅलेरा हे कौन्सिलवादी बनले असें म्हणण्यास हरकत नाही.

याप्रमाणें आपलें विलायतेंतील वास्तव्य चार महिन्यांत अटोपून पटेल हिंदुस्थानांत परतले. परतल्यावर असेंब्लीची बैठक सुरू झाली. नेहमीप्रमाणें कामें चालून कांहीं दिवस लोटताहेत तोंच एक भयंकर वार्ता दिल्लीस येऊन थडकली. ही वार्ता म्हणजे गुजराथेंत महापूर येऊन त्यानें कोसळलेल्या संकटाची होय. १९२७ च्या जुलैच्या शेवटच्या आठवड्यांत गुजराथमध्ये महापूर आला. या महापुरांत गावेंच्या गावें वाहून गेलीं व हजारां लोक निराधार झाले. ठिकाठिकाणच्या जमिनीवर मोठमोठाले वाळूंचे थर येऊन पडले. रस्तेचे रस्ते वाहून गेले व तारांचें दळणवळणहि बंद पडलें. या जलप्रलयांत ४००० खेड्यांचें नुकसान झालें. या खेड्यांतील शेंकडा ५०-६० व कांहीं ठिकाणीं शेंकडा ९० घरेंहि उध्वस्त झालीं. या वेळीं विठ्ठलभाई पटेलांचे धाकटे बंधु वल्लभभाई पटेल अहमदाबाद म्युनिसिपॅलिटीचे व गुजराथ प्रांतिक काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष होते. त्यांनीं जवळजवळ दोन हजार स्वयंसेवकांचें पथक उभारून त्याचें नेतृत्व पत्करलें व संकटग्रस्तांना अन्नवस्त्र पुरविण्याचें काम तत्परतेनें सुरू केलें. त्यांनीं सरकारला या कामीं पैशाची मदत करण्यास भाग पाडलें. शिवाय काँग्रेस व इतर संस्थांनींहि फंड उभारला. या गुजराथवर ओढवलेल्या आपत्तीचें निवारण करण्याच्या कामीं विठ्ठलभाई पटेलांनींहि प्रयत्न केले. त्यांत त्यांनीं आपल्या अध्यक्षीय अधिकाराचा उपयोग चांगला करून घेतला. त्यांच्या वर्चस्वामुळें त्यांना मदत मिळण्यास कुठेंच अडचण पडली नाही. साऱ्या हिंदुस्थानभर व ब्रह्मदेशांतहि त्यांनीं आपल्या शेंकडों मित्रांना व संस्थांना पत्रें लिहिलीं. तसेंच कित्येक राजेरजवाड्यांना, संस्थानिकांना पत्रें लिहून त्यांनीं गुजराथेंतील संकटग्रस्तांना मदत पोचविण्याबद्दल विनंती केली, आणि या विनंतीला मान मिळून हजारां रुपयांनीं फंड गोळा झाला. या कामीं पटेलांनीं सुमारे शंभर खेड्यांना भेटी दिल्या. त्यांचा हा दौरा दोन महिनेपर्यंत चालला होता. त्यांत त्यांनीं शेतकरी व इतर आपद्ग्रस्त लोकांचा

चांगला परामर्श घेतला; त्या त्या ठिकाणच्या कामावरील सरकारी व बिन-सरकारी अधिकाऱ्यांशी वाटाघाटी करून परिस्थितीची प्रत्यक्ष पहाणी केली. पटेलानीं स्वतः पांच हजार रुपये संकटांत सांपडलेल्या लोकांना मदत म्हणून दिले. त्यांनीं इतरत्रहि सुमारे पंचाऐंशी हजार रुपयांच्यावर रक्कम गोळा करून ती मदत फंडाला दिली. त्यांनीं व्हाइसरॉयसाहेब लॉर्ड आयर्विन यांना महापुरानें पीडित झालेले प्रदेश पाहाण्यासाठीं बोलावले. त्यांना अहमदाबादेस भेजवानीं दिली व आपल्या बरोबर व्हाइसरायांना नडियाद व अहमदाबाद येथील खेड्यांतून दौऱ्यावर नेले. खुद्द पटेल संकटग्रस्त प्रदेशांतून हिंडत असतांना त्यांना अनेक ठिकाणीं मानपत्रें देण्यांत आलीं. त्यापैकीं खेडा जिल्ह्याच्या पाटीदारांनीं त्यांना २६ नोव्हेंबर १९२७ रोजीं जें मानपत्र दिलें तें विशेष उल्लेखनीय आहे. त्यांत ते पाटीदार म्हणतात, “ ही खेडाभूमि मरुध्वज राजाची तपश्चर्येची आणि पराक्रमाची भूमि होती. त्या वेळीं ही भूमि समृद्धियुक्त, वैभवशाली आणि भाग्यशाली होती. उत्तर आणि दक्षिण हिंदुस्थान यांच्या मध्यभागीं हें खेडा गांव मोंगली अंमलाचे वेळीं व्यापाराचें केंद्र होतें. चारुतरच्या उत्तरभागांत खेडा गांव आहे. तो भाग फार सुंदर आहे. पण मध्य चारुतरमध्ये सुंदर, विद्याभूषण, साहित्यभूषण आणि वीरवर्य रत्ने निर्माण झालीं त्यांतलें आपण एक आहांत, यांत मुळींच अतिशयोक्ति नाही. ” आपली मायभूमि जी गुजराथ ती आपत्तींत असतांना तिच्या साहाय्यार्थ पटेल धावून गेले यांत विशेष नवल नाही. परंतु ज्या ज्या वेळीं देशांत असे अनर्थ ओढवले त्या त्या वेळीं पटेलानीं संकटग्रस्तांना शक्य ती मदत केली. गुजराथप्रमाणें बिहार व ओरिसा येथेहि या सुमारास महापुरानें प्रलय मांडला होता. पण त्याहि ठिकाणीं पटेलानीं आपल्या वर्चस्वाचा उपयोग करून संकटाचें निवारण करण्याच्या कामीं मदत केली.

आतां पुन्हा आपण पटेलानें या वेळेचें मुख्य कार्यक्षेत्र जी असेंब्ली तेथील व दिल्लीतील हालचालींकडे वळूं. १९२७ सालचा नोव्हेंबरचा पहिला आठवडा दिल्लीस फार गडबडीचा गेला. व्हाइसरॉय यांनीं आपला दौऱ्याचा कार्यक्रम रहित केला व ते दिल्लीला परत गेले. तेथून त्यांनीं

अखिल हिंदुस्थानांतील प्रमुख राजकीय पुढाऱ्यांना पाचारण केलें व त्यांच्याशीं खाजगी भेटांत कांहीं महत्त्वाच्या विषयावर चर्चा केली. या निमंत्रित मंडळींत महात्मा गांधी होते. ते या वेळीं मंगलोर येथें होते. त्यांनीं हि आपला दौऱ्याचा कार्यक्रम रद्द करून दिल्लीस प्रयाण केलें. इतर निमंत्रित मंडळींत व्. जिना, व्. जयकर, डॉ. अनसारी, श्रीनिवास अय्यंगार हे होते. असेंब्लीचे अध्यक्ष ना. पटेल हे तर आरंभापासून शेवटपर्यंत साक्षीभूत होते. या सर्वांशीं व्हाइसरॉयांनीं जी चर्चा केली ती खाजगी स्वरूपाची असावी व इतक्यांत तिला प्रसिद्धि देऊं नये असा एक संकेत ठरला होता. त्यामुळे पुढारी व्हाइसरॉयांची भेट घेतल्यानंतर बाहेर पडले तरी कोणींहि झालेल्या चर्चेविषयीं जाहीर खुलासा केला नाहीं. पण बड्या घरची गुप्त गोष्ट जशी गुप्तपणेंच गांवांत पसरते त्याप्रमाणें गुप्त म्हटली जाणारी ही चर्चा सर्वतो-मुखी झाली. ही चर्चा म्हणजे सायमन कमिशनच्या नेमणुकीची होय. सुधारणा कायद्याची जी दुसरी आवृत्ति निघायची तिच्या पूर्वतयारीसाठीं एक पार्लमेंटरी कमिशन नेमलें जाणार आणि त्या कमिशनने साक्षीपुरावा घेऊन आपला रिपोर्ट पार्लमेंटला सादर केल्यानंतर नवें बिल तयार होऊन तें पार्लमेंटपुढें येणार हा त्या चर्चेचा आशय होता. या कमिशनचे अध्यक्ष सर जॉन सायमन हे होते व बाकी सर्व सभासदहि ब्रिटिश होते. कमिशनमध्ये एकहि हिंदी सभासद नव्हता. अशा या सायमन कमिशन-संबंधींचें स्टेट सेक्रेटरीचें जाहीर पत्रक व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन यांनीं महात्माजींच्या हातीं ते मुलाखतीला आले असतांना दिलें. 'कां? एवढेंच काम होतं?' या गांधीजींच्या प्रश्नाला आयर्विनसाहेबांनीं होकारार्थी उत्तर दिलें. एका आण्याच्या पोस्टाच्या तिकिटानें हें काम झालें असतें असें गांधीजी म्हणाले. लॉर्ड आयर्विन तरी काय करणार? ते वरच्या हुकुमाचे ताबेदार. त्यांनीं या पार्लमेंटरी कमिशनसंबंधीं जाहीर पत्रक तारीख ८ नोव्हेंबर १९२७ रोजी प्रसिद्ध केलें. परंतु या कमिशनमध्ये एकहि हिंदी सभासद नसल्यानें हिंदुस्थानांतील सारे पक्ष संतापून गेले. 'गण्डस्योपरि पाटिका संवृत्ता' असें डॉ. अंनी वेझंट यांनीं या ब्रिटिश सरकारच्या कृत्याचें वर्णन केलें. पंडित मोतीलाल नेहरू या वेळीं इंग्लंडमध्ये होते. त्यांनीं

हैं कमिशन म्हणजे लहान मुलांची समजूत काढण्यासारखें आहे असें आपलें मत दिलें. मवाळाग्रणी मि. डी. ई. वाच्छा यांनींहि या कमिशनच्या निषेधार्थ जाहीरनामा काढला. अमृतसरच्या अत्याचारानंतर ज्याचा अत्यंत तीव्र निषेध राष्ट्रांनें केला असें हैं सायमन कमिशनच होय. मद्रास येथें १९२७ सालीं झालेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनांतहि या सायमन कमिशनचा कडक निषेध करण्यांत आला; व त्यावर हिंदुस्थानांत सार्वत्रिक बहिष्कार घातला जावा असें त्यांत ठरविण्यांत आलें.

याप्रमाणें या सायमन कमिशनविरुद्ध देशांत सर्व पक्षांनीं उठावणी केली असतां कित्येकांच्या डोक्यांत असे विचार आले, कीं या वेळीं पटेलानींहि कमिशनच्या निषेधार्थ अध्यक्षपदाचा राजीनामा देणें जरूर आहे. या लोकांनीं पटेलानीं राजीनामा द्यावा असें आग्रहानें सांगितलें. व त्यांच्या दृष्टीनें तें योग्य असेलहि. पण समुद्रांत ज्याप्रमाणें जहाजावर लाटा आदळतात व परत जातात तरी खरा कुशल कर्णधार हा निश्चित मार्गावरून ढळत नाही, त्याप्रमाणें टीकांचे प्रहार सोसूनहि पटेलानीं आपल्याला जें योग्य वाटलें तेंच केलें. त्यांनीं अध्यक्षपद सोडलें नाही. अखेर पटेलानीं आपल्या कृत्याच्या समर्थनाकरितां डिसेंबरांत एक पत्रकहि काढलें. त्यांत ते म्हणाले, “ आजच्या सारखे जे राजकीय क्षोभांचे प्रसंग उत्पन्न होतात त्यामुळें मनुष्यस्वभावानुसार अध्यक्षपद जरी परिणाम होत असला तरी त्यानें आपलें प्राप्त कर्तव्य विसरून चालणार नाही. कारण अध्यक्षाची भूमिका ही जवळ जवळ न्यायाधीशासारखी आहे. अध्यक्ष होण्यापूर्वी ती व्यक्ति जरी एकाद्या पक्षाची असली तरी एकदा तें पद स्वीकारल्यानंतर अध्यक्ष हा सर्व पक्षांना समान वागविणारा असला पाहिजे; व तरच त्याला खरं काम करतां येईल. माझी राजकीय मते सर्वाना चांगली माहित आहेत. आणि आतां मी जरी अध्यक्ष झालों असलों तरी त्यांत मुळांच बदल झालेला नाही. मी जर या पदावर नसतों तर आलेल्या कमिशनमुळें मला काय वाटतें तें मी उघड सहज सांगूं शकलों असतों. खरें म्हटलें तर खाजगी रीतीनें मी माझे मन या बाबतींत अगदी स्पष्ट

रीतीनें पूर्वीच बोलून दाखविलेंच आहे. व अशा प्रकारचें पार्लमेंटरी कमिशन जर आलें तर त्याचें स्वागत कोणत्या रीतीनें करायला पाहिजे तेंहि मी सांगितलें आहे. व मी अजूनहि सांगतो, कीं हिंदुस्थानला जे स्वराज्याचे हक्क पाहिजेत ते ठरविण्याकरितां ग्रेट-ब्रिटन व हिंदुस्थान अशा दोन्ही ठिकाणचे प्रतिनिधि समान भूमिकेवर एकत्र आले पाहिजेत. सध्याच्या कमिशनवर एकहि हिंदी प्रतिनिधि नसल्यानें तें राजकीय दृष्ट्या अत्यंत दोषपूर्ण आहे याचीहि मला पुरी जाणीव आहे.

“अशा परिस्थितींत मी आपल्या जागेचा राजीनामा द्यावा व अधिक स्वतंत्र आणि कमी जबाबदारीच्या स्थितींत राहावें किंवा काय याबद्दल मी मनाशी पुष्कळ विचार केला. मला जर अधिक स्वतंत्र रीतीनें वागायचें असेल व माझ्या काँग्रेस मित्रांच्या खांद्यास खांदा लावून काम करायचें असेल तर मी राजीनामा दिला पाहिजे हें उघड आहे. पण या बाबतींत मी जेव्हां माझ्या मित्रांचा सल्ला घेतला तेव्हां मी असें ठरविलें, कीं सध्या तरी असा राजीनामा देण्यापासून कांहीं उपयोग होणार नाहीं.”

“शिवाय असें, कीं मी जर राजीनामा दिला तर जो तोटा होईल तो इतर फायद्याच्या मानानें फारच मोठा होईल. परिस्थिति कितीहि विकट असली तरी हिंदी लोक जबाबदारीचीं कामें कर्तव्यदक्षतेनें पार पाडतात हें मला या पदावर राहिल्यानेच दाखवितां येईल. हिंदुस्थानच्या सध्याच्या कठीण अवस्थेंत या जागेवर राहून जितकें लोकहित साधतां येईल तितकें साधण्याचें मी योजिलें आहे.”

याप्रमाणें अध्यक्षपदाचा राजीनामा न देण्यांत पटेलंचा सद्धेतुच कसा होता हें स्पष्ट होतें. राजीनामाच देण्यानें सायमन कमिशनचा निषेध दाखविला जातो व देशहित साधतें हें त्यांना मान्य नव्हतें व याची कारणें त्यांनीं वरील पत्रकांत सांगितली आहेत. ज्या वेळीं सायमन कमिशन असेंबलीला भेट देण्यास आलें त्या वेळीं पटेलानीं त्याची व्यवस्था कशी केली हें आपल्याला आतां पाहायचें आहे.

साऱ्या हिंदुस्थानानें बहिष्कृत केलेलें हें कमिशन मुंबईला तारीख ३

फेब्रुवारी १९२८ रोजी उतरलें व तेव्हांपासून देशाचें वातावरण लोक-
 क्षोभानें भरून गेलें. कमिशनवरचा बहिष्कार यशस्वी कसा करावा इकडे
 साऱ्या देशाचें लक्ष लागून राहिलें. कमिशनच्या आगमनाच्या दिवशीं
 म्हणजे तारीख ३ फेब्रुवारीला सर्व हिंदुस्थानभर हरताळ पडून बहि-
 ष्काराला सुरवात झाली. दिल्लीला कमिशनची भेट व्हायची असल्यामुळें तेथील
 बहिष्काराच्या चळवळीला जोराचा रंग चढला होता. व “गो बॅक सायमन”
 (सायमनसाहेब, मागें फिरा) हीं वाक्यें असलेलीं शेंकडों निशाणें घेऊन
 लोक मिरवणुकींतून चालले होते. पण इकडे जनतेकडून बहिष्कार बहुतांशीं
 यशस्वी होत असतां तिकडे व्हाइसरॉयसाहेब व सरकारी अधिकारी त्यांच्या
 स्वागतांत दंग होऊन गेले होते. आतां असेंब्लीकडून त्यांचें थाटानें स्वागत
 व्हायें अशी सरकारी सभासदांना साहजिकच इच्छा झाली ! परंतु अध्यक्ष
 पटेल यांनीं अद्यापि स्वागताची कोणतीच तयारी दाखविली नव्हती असें
 सरकारी सभासदांचें म्हणणें होतें. म्हणून त्यांच्या वतीनें एक युरोपियन
 सभासद मि. हेन्री मॉन्क्रिफ स्मिथ यांनीं कमिशनचे अध्यक्ष सायमन व
 कमिशनचे इतर सभासद यांना असेंब्लीस भेट देण्यासाठीं निमंत्रण केलें. हें
 निमंत्रण करण्यास कांहीं हरकत आहे कीं काय अतें स्मिथनीं पटेलाना
 विचारलें. तव्हां पटेल म्हणाले “ माझी हरकत नाही. पण तुम्ही जें म्हणतां
 कीं मी स्वागताची कांहीं तयारी केलेली नाहीं तर त्या बाबतींत आपला
 गैरसमज झालेला दिसतो. आपण कमिशनला निमंत्रण करा. ” यानंतर सर
 डार्ली लिंडसे यांनीं तारीख ९ फेब्रुवारी रोजी पटेलाना पत्र लिहिलें, कीं
 “ ज्या दिवशीं असेंब्लीचें काम चालू नसेल अशा दिवशीं तुम्ही कमिशनला
 बोलावून त्यांना हें सभागृह दाखवावें व असेंब्लीच्या सभासदांपैकीं अकरा
 सभासद कमिशनला भेटूं इच्छितात तरी त्यांची ओळख कमिशनला आपण
 त्या दिवशीं करून द्यावी, याप्रमाणें आमची आपणांस विनंती आहे. ” या
 अकरा सभासदांपैकीं बहुसंख्य सभासद सरकारी गोटांतले मुसलमान होते.
 लिंडसे साहेबांचें हें विनंतीपत्र आल्यावर पटेलानीं त्यांना उत्तर लिहिलें, कीं
 मीं असेंब्लीतील बीन सरकारी सभासदांच्या पुढाऱ्यांना आपण केलेल्या
 विनंतीबद्दल विचारलें आहे. खरें म्हटलें तर कमिशनचें स्वागत तुम्ही

म्हणतां त्याप्रमाणें नेहमींचा रिवाज सोडून कांहीं विशेष पद्धतीनें करावें अशी जरूरी मला वाटत नाही. तरीपण असेंब्लींत पक्षनेत्यांना विचारून त्यांचें या बाबतींत काय म्हणणें आहे तें मला समजल्यावर आपणांस कळवीन.” याप्रमाणें लिंडसे यांना लिहिल्यावर पटेलानीं असेंब्लींत पक्षनेत्यांना कमिशनच्या स्वागताबद्दल त्यांचे काय विचार आहेत ते कळविण्याची विनंती केली. हे पक्षनेते म्हणजे स्वराज्यपक्षाचे पुढारी पंडित मोतीलाल नेहरू, स्वतंत्रपक्षाचे पुढारी बॅरिस्टर जिना व राष्ट्रीयपक्षाचे पुढारी लाला लजपतराय हे होते. त्या सर्वांनीं पटेलाना आपलीं मतें कळविलीं. त्यांपैकीं स्वराज्यपक्षाचे पुढारी पंडित मोतीलाल यांनीं पटेलाना लिहिलें, कीं “ काँग्रेस व इतर प्रमुख संस्था यांनीं सायमन कमिशनवर संपूर्ण बहिष्कार घालण्याचें ठरविलें आहे हें आपणाला माहित आहेच. काँग्रेसच्या ठरावाला अनुसरून असेंब्लींतील आमचा काँग्रेस पक्ष, तुम्ही अध्यक्ष या नात्यानें कमिशनचें जें स्वागत कराल त्यांत मुळांच भाग घेणार नाहीं. माझ्या माहितीप्रमाणें सर जॉन सायमन व कमिशनचे इतर सभासद यांनीं तुम्हांला तर नुसतें निमंत्रण करण्याचेंहि सौजन्य दाखविलें नाहीं. त्यांनीं याप्रमाणें असेंब्लींचा अपमान केला आहे. अशी परिस्थिति असतांना, शिवाय असेंब्लींतील तीनहि प्रमुख विनसरकारी पक्ष स्वागताच्या पूर्णपणें विरुद्ध असतांना केवळ लिंडसेसाहेब व त्यांचे मूठभर हस्तक हे आपल्याला विनंती करतात म्हणून आपण कमिशनचें स्वागत करावें यांत मला कांहींच स्वारस्य दिसत नाहीं.” त्याचप्रमाणें स्वतंत्रपक्षाचे पुढारी बॅरिस्टर जिना यांनींहि पटेलाना लिहिलें, कीं “ मी माझ्या पक्षाची मतें अजमाविलीं आहेत व त्यांच्या निर्णयाला अनुसरून मी आपणांस कळवूं इच्छितों, कीं आमचा पक्ष या कमिशनला व त्यांच्या योजनेला मानीत नाहीं; अर्थात् आम्ही सर जॉन सायमन व कमिशनचे सभासद यांचें स्वागत करण्यास तयार नाहीं. मात्र व्यक्तिशः आम्हांला त्यांच्याविषयीं अनादर नाहीं. तुम्ही अध्यक्ष या नात्यानें कमिशनला बोलावूं शकाल काय ? या तुमच्या सूचनेला उत्तर असें, कीं त्याबाबतींतला निर्णय तुमच्या मर्जीवर अवलंबून राहिल. ” तसेंच राष्ट्रीयपक्षाचे पुढारी लाला लजपतराय यांनीं पटेलाना लिहिलें, कीं “तुमच्या पत्राला उत्तर

देण्यास उशीर झाला याबद्दल मी तुमची क्षमा मागतो. माझ्या पक्षातील सभासदांचा सल्ला मला घ्यायचा होता म्हणून पत्र लिहिण्यास उशीर झाला. मी आता त्यांचा सल्ला घेतला आहे. आमचें मत असें आहे, की ज्या अर्थी तुमच्या अध्यक्ष्याच्या दर्जाला योग्य असें नुसतें निमंत्रणहि कमिशननें तुम्हांला दिलें नाहीं त्या अर्थी तुम्हांवरहि कमिशनला निमंत्रण करण्याचें बंधन राहात नाहीं. म्हणून तुम्ही कमिशनला बोलावण्याचें कारण नाहीं असें आम्हांस वाटतें.” लालाजींनीं बहुतेक गोष्टी नेहरूंप्रमाणेंच लिहिल्या. व शेवटीं असें कळविलें, कीं जेव्हां असेंब्ली चालू नसेल त्या वेळीं कमिशनला बोलावणें ही तुमच्या मर्जीची गोष्ट आहे. परंतु असेंब्ली चालू असतांना तिला कमिशनशी कांहीं कर्तव्य नाहीं. असेंब्लीचे उपाध्यक्ष श्री. याकूब खान यांनींहि पटेलाना वरीलप्रमाणेंच कळविलें.

याप्रमाणें सर्व प्रमुख पक्षांचा व उपाध्यक्षांचा सल्ला घेतल्यानंतरहि एक महिनापर्यंत पटेलानीं कमिशनला कसलेंच निमंत्रण केलें नाहीं. मध्यंतरी सायमन कमिशनवर बहिष्कार घालण्याचा ठराव पंजाब केसरी लाला लजपतराय यांनीं तारीख १८ फेब्रुवारी रोजीं असेंब्लींत आणला व तो अनुकूल ६८ व प्रतिकूल ६२ मते पडून मंजूर झाला. त्यानंतर मार्चच्या शेवटच्या आठवड्यांत पटेलानीं कमिशनला निमंत्रण करतांना स्पष्ट कळविलें, कीं “असेंब्लीच्या या अधिवेशनाचे दिवस आतां संपत आले आहेत व म्हणून सध्या सभासदहि फारच थोडे हजर असतात. बरेच सभासद दिल्ली सोडून गेले आहेत. तेव्हां या गोष्टी कुपेनें लक्षांत घ्याव्या व आपण जेव्हां असेंब्लीला याल तेव्हां आपण नेहमींच्या प्रेक्षकांच्या गॅलरींतच बसल्यास मला आनंद होईल.” याप्रमाणें कमिशनच्या स्वागताचा कांहीं एक थाट न करतां व त्यांना साध्या प्रेक्षकांच्या गॅलरींत बसण्यास सांगून पटेलानीं अध्यक्ष्याच्या खुर्चीवरूनहि कमिशनचा एकप्रकारें निषेधच व्यक्त केला व झालेल्या अपमानाचें उट्टें चांगल्या रीतीनें काढलें. कमिशन असेंब्लींत आले तेव्हां सभागृहांत जवळ जवळ शुक्रशुक्राट होता. सर्व गोष्टीवरून पटेलानीं आपल्यावर टीका करणाऱ्यांना उत्तम रीतीनें पटवून दिलें, कीं अध्यक्षालाहि कमिशनचा निषेध करतां येतो व तो एक प्रकारें इतरांच्याहूनहि अधिक परिणामकारक-

रीतीने प्रकट करतां येतो. कारण या कृतींत कमिशनचें स्वागतहि होत नाहीं व मुळींच येऊं नका असें म्हणण्याचा उघड अपमानहि होत नाहीं. पण पटेलानीं कमिशनला उजाड झालेल्या असेंब्लीच्या साध्या प्रेशकांच्या गॅलरींत बसायला सांगून त्यांचा प्रच्छन्न निषेध इतका जबरदस्त केला, कीं तसा तो दुसऱ्या कोणालाहि करतां आला नाहीं. किंबहुना करणें शक्य नव्हते. पटेलानें हें चातुर्य पाहून सर्व पक्षांतील लोक थक्क होऊन गेले व त्यांना धन्यवाद देऊं लागले.

१९२८ सालच्या मार्च महिन्यांत हा प्रकार झाला; व सरकारला त्यामुळें मुकाट्यानें मानहानी सोसावी लागली. पण याच महिन्यांत सरकारवर मानहानीचा आणखी एक अधिक कठीण प्रसंग ओढवला. त्यांत पटेलानाच प्रत्यक्ष सरसेनापतीशीं संबंध आला. व ज्याचा दर्जा व्हाइसरॉयांच्या बरोबरीचा आहे ते सर बुइल्यम बर्डबुड, कमांडर-इन-चीफ—सर सेनापति—यांना अखेर पटेलानाची माफी मागावी लागली. तो प्रसंग असा.

सैन्याचें हिंदीकरण व्हावें याकरितां योजना ठरविण्यासाठीं स्कीन कमिटी नेमली होती. तिचा रिपोर्ट १९२७ मध्ये प्रसिद्ध झाला होता. त्यावर डॉ. मुंजे यांनीं स्कीन कमिटीच्या शिफारशीसंबंधीं एक ठराव असेंब्लींत मांडला. त्या रिपोर्टांत म्हटलें होतें, कीं हिंदी उमेदवारांना ब्रिटिश उमेदवारांच्या बरोबरीनें वागविलें जावें, त्यांच्यासारखेंच शिक्षण दिलें जावें, आणि त्यांच्या जोडीनेच त्यांना हुद्देदारी मिळावी. पण सरकारला या स्कीन कमिटीच्या शिफारशी मान्य नव्हत्या. सरसेनापति बर्डबुड यांनीं आपल्या भाषणांत या रिपोर्टाची हेटाळणी केली. हिंदी उमेदवार अधिकाधिक घेऊं लागल्यास सैन्याची कार्यक्षमता कमी होईल आणि सध्याच ब्रिटिश उमेदवार मिळण्यास अडचण पडूं लागली आहे ती अडचण अधिकच वाढेल आणि लष्करी अधिकाऱ्यांत ब्रिटिश हुद्देदारांचें विशिष्ट प्रमाण असल्याखेरीज सैन्याच्या लायकीची हमी देतां येणार नाहीं, हाच त्यांच्या भाषणांतला मुख्य मुद्दा होता. व अखेर हिंदुस्थानांत उच्च प्रतीचें लष्करी शिक्षण देणारें सॅटर्स्ट कॉलेज काढावें अशी जी एक मागणी अनेकांपैकी स्कीन कमिटीनें केली

होती, तीही सरसेनापतीसाहेबांनी झिडकारून लाविली. व हिंदुस्थानांतून इंग्लंडांत सांप्रत दरसाल दहा विद्यार्थी उच्च प्रतीचे लष्करी शिक्षण संपादण्यास जातात, त्यांत आणखी थोडीशी भर घालण्यांत येईल एवढेच अश्वसन दिले.

सरसेनापतींच्या या भाषणावर असेंब्लीची बैठक तहकूब करण्यांत यावी अशी एक सूचना करण्यांत आली. या तहकूबीच्या सूचनेवर पुन्हा होणाऱ्या बैठकींत चर्चा व खुलासे करण्याचे ठरले. पण या वेळीं सरसेनापति हजर नव्हते. ते दौऱ्यावर गेले होते. त्यांच्या जागी त्यांचे आर्मी सेक्रेटरी असेंब्लींत हजर होते. व चर्चेवर खुलासा करण्याचे काम या आर्मी सेक्रेटरीकडे आले होते. परंतु तो खुलासा करण्याकरितां उठणार त्यापूर्वी पटेलानी सरसेनापतींची त्यांच्या गैरहजिरीबद्दल खरपूस हजेरी घेतली. त्यानंतर आर्मी सेक्रेटरीनीं भाषणावरचा खुलासा केला व चर्चेला उत्तर दिले. पण पटेल एवढ्यावरच थांबले नाहीत. त्यांनीं व्हाइसरॉयसाहेबांना कळविले, कीं “ सरसेनापति हे चर्चेला गैरहजर राहिले यांत त्यांनीं मुद्दाम असभ्यपणाचे वर्तन केले आहे. असेंब्लीचा व अध्यक्षीचा त्यांनीं गैरहजर राहून जाणूनबुजून अपमान केला आहे, एवढे आपल्या नजरेस आणून आम्ही आर्मी सेक्रेटरीचा खुलासा स्वीकारतो. ” त्यावर व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन यांनी उत्तर दिले, कीं “ तुमच्या पत्रांतील ‘मुद्दाम जाणूनबुजून’ हे शब्द तुम्हीं परत घ्यावे. ” पण पटेलानीं हे शब्द परत घेण्याचे नाकारले व आपले धैर्यशालित्व व्हाइसरॉयांच्या निदर्शनास आणले. ते व्हाइसरॉयांना म्हणाले कीं “ त्या दिवशीं सरसेनापति का गैरहजर राहिले त्याचा मला खुलासा पाहिजे. ” त्यावर सरसेनापतींनीं खुलासा केला कीं, “ मी कांहीं असेंब्लीचा सभासद नाही. व म्हणून असेंब्लीच्या चर्चेत ढवळाढवळ करण्याचे मला कांहीं कारण नाही. ” पटेलानी हा खुलासा समाधानकारक वाटला नाही. यांनीं सांगितले कीं, “ तुमचे म्हणणे बरोबर नाही. तुम्ही असेंब्लींत भाषण केले त्यावर चर्चा होणार होती तींत तुम्हांला भाग घेण्याचा व चर्चेला उत्तर देण्याचा तुम्हांला पूर्ण अधिकार होता. असे असून व या

गोष्टी तुम्हांस खऱ्या माहीत असून तुम्ही गैरहजर राहिलां. तेव्हां आतां तुमच्या गैरहजेरीबद्दल तुम्ही दिलगिरी व्यक्त करावी. ” वास्तविक पटेलंांचा व्हाइसरॉयशी व सरसेनापतींशी खाजगी स्नेह चांगला होता. परंतु अध्यक्ष या नात्याने त्यांना आपले कर्तव्य दिसायला कठोर असले तरी ते करणे प्राप्त होते. त्यांनी व्हाइसरॉयसाहेबांना स्पष्ट लिहिले, की “ तुमचा आमचा खासगी स्नेह चांगला असला तरी मी तुम्हांस निश्चित सांगू इच्छितो की कांहींहि झाले तरी मला माझे कर्तव्य, प्रामाणिकपणाने व निःपक्षपातीपणाने करित राहिले पाहिजे. ” इतक्या सगळ्या गोष्टी झाल्यावर अखेर सरसेनापतींना पटेलंांची माफी मागावी लागली. पटेलंांनी यावर सरसेनापतींना क्षमा केली व आपणांला व्हाइसरॉयसाहेब व सरसेनापतींसाहेब यांच्यावर जी टीका करावी लागली त्याबद्दल दुःख प्रदर्शित केले. याप्रमाणे या सरसेनापतींच्या माफी-प्रकरणाचा शेवट झाला व हे तिघे गोडीने वागू लागले. परंतु प्रकरणाचा परिणाम असा झाला, की त्यानंतर सरसेनापति हा असेंब्लीच्या बैठकीला कधीच हजर असत नाही. कारण न जाणो त्यामुळे सरसेनापतींसारख्या लष्करांतिल सर्वश्रेष्ठ अधिकाऱ्याला एकाद्या वेळीं नामुष्कीचा प्रसंग यावयाचा ! या प्रकरणावरून पटेलंांचा करारीपणा मात्र उत्तम रीतीने व्यक्त झाला.

याप्रमाणे ब्रिटिश सिंहाच्या गुहेंत शिरून पटेलंांनी त्यांच्याशी झुंज चालविली होती. तरी त्यांचे देशांतल्या हालचालींवरचे लक्ष उडाले नव्हते. आंतून बाहेरून सर्व बाजूंनी आम्ही सरकारशी झगडा चालू ठेवणार या त्यांच्या घोषणेप्रमाणे त्यांचे वर्तन तंतोतंत होते. १९२८ सालच्या मध्याला हिंदुस्थानच्या इतिहासांत बाडोलीच्या सत्याग्रहाला महत्त्व प्राप्त झाले व त्यांत विठ्ठलभाईंचे बंधु सरदार वल्लभभाई यांनी जी मोठी कामगिरी केली, जवळ जवळ तितक्याच महत्त्वाची कामगिरी विठ्ठलभाईंनीहि केली. या सत्याग्रहाला जे यश प्राप्त झाले त्याचे बरेचसे श्रेय सरदार वल्लभभाईंबरोबर प्रेसिडेंट विठ्ठलभाई पटेल यांनाहि दिले पाहिजे. वल्लभभाईंनी बाडोली तालुक्यांत केलेली जागृति व संघटना आणि विठ्ठलभाईंचा सरकार दरबारा असणारा दरारा व निर्भयता या सर्वांचा मेळ जमला, तेव्हांच बाडोलीचा

सत्याग्रह यशस्वी झाला. आणि मागच्याप्रमाणे म्हणजे १९२२ साला-
प्रमाणे बाडोलीचा हा बार फुकट गेला नाही.

१९२७ च्या जुलै महिन्यांत बाडोलीतील रयतांच्या जमिनीवरील सारा
२० ते २५ टक्के वाढविण्यांत आला. त्यावर ही सारावाढ शेतकऱ्यांना
जाचक झाल्यामुळे या तालुक्यांतील शेंकडों शेतकऱ्यांनी व मुंबई कौन्सिलां-
तील गुजराथेंतल्या प्रतिनिधींनी मुंबई सरकारकडे अर्ज-विनंत्या केल्या, कीं
एकादी निःपक्षपाती कमिटी नेमून ही सारावाढ योग्य आहे किंवा नाही
याचा निर्णय व्हावा. पण कांहीं उपयोग झाला नाही. शेवटीं वल्लभ-
भाईंना या कामीं पुढारीपण देण्यांत आलें. त्यांनींही गव्हर्नरांना पत्र लिहून
चौकशी कमिटी नेमण्याबद्दल सुचविलें. पण कांहीं उत्तर न मिळाल्यामुळे
वल्लभभाईंनीं लोकांना सांगितलें, कीं जुनी सारा आकारणी चालू होईपर्यंत
किंवा निःपक्षपाती चौकशी कमिटीची नेमणूक होईपर्यंत तुम्हीं सरकारला
वाढलेला नवीन सारा देऊ नये. तारीख १२ फेब्रुवारी रोजी वल्लभ-
भाईंच्या नेतृत्वाखालीं बाडोली तालुक्यांत करबंदीचा सत्याग्रह जाहीर कर-
ण्यांत आला. सत्याग्रह जाहीर होतांच लोकांच्या छळाला सुरवात झाली.
सरकारनें स्थावरजंगम मालमत्तेवर जप्त्या आणल्या, लोकांच्या गुरांवर
जप्त्या आणल्या. चौकशी म्हणजे केवळ फार्स होऊन चांगल्या कार्य-
कर्त्यांना शिक्षा ठोठावण्यांत आल्या. या अत्याचारांचीं वर्णनें जाहीर सभांतून
करण्यांत येत व त्यांच्यावर रचलेलीं गीतेंहि सभांतून म्हणून दाखविण्यांत
येत. बाडोलींत चालू असलेल्या अत्याचारांचा निषेध करण्यासाठीं मुंबई
कौन्सिलांतील चार सभासदांनीं आपल्या जागांचे राजीनामे दिले व या चळ-
वळींत लक्ष घातलें. उत्तर विभाग कमिशनर स्मार्ट यानें एका डॉक्टराला
लिहिलेल्या एका पत्रांत पुढाऱ्यांची नालस्ती केली असें लोकांना समजण्यांत
आलें तेव्हां तर जनतेचा संताप झाला. लोकांनीं या गाऱ्यांच्यांची दाद
लावण्यासाठीं मुंबईच्या गव्हर्नरकडे अर्ज केला व त्यांत वल्लभभाईंनीं
सुचविल्याप्रमाणें एक नवी निःपक्षपाती चौकशी कमिटी नेमण्याविषयीं
पुन्हां विनंती केली. या अर्जाची एक प्रत श्री. दादूभाई देसाई यांनीं
विठ्ठलभाई पटेल यांचेकडे पाठविली. व त्यांना लिहिलेल्या पत्रांत म्हटलें, कीं

‘तुम्ही असेंबलीतील गुजराथचे प्रतिनिधि आहांत तेव्हां आमची अशी इच्छा आहे की, तुम्ही या बाबतीत कांहीं तरी तोड काढावी. तुम्ही अध्यक्षपदी असल्याने या बाबतीत तुम्हांला अलित राहावे लागेल हें आम्ही जाणतो. पण त्याच वेळेला आम्ही हेंहि ओळखतो की, तुमचा पाठिंबा व दर्जा यामुळे बाडोली तालुक्यांतील शेतकऱ्यांची गाऱ्हाणी दूर करण्यास पुष्कळच मदत होईल.’ पटेलाना अर्थातच या चळवळीत प्रत्यक्ष भाग घेणे शक्य नव्हते. पण आपल्याला जें जें करणें शक्य आहे तेवढें सर्व करण्याची आपण शिकस्त करूं एवढें अश्वासन त्यांनी दिलें.

दिवसेंदिवस सरकारनें चालविलेल्या दडपशाहीला उग्र स्वरूप येऊं लागलें व या लढ्यांत शेतकऱ्यांना तग धरतां यावा यासाठीं फंड जमविण्यांत येऊं लागला. हा लढा चालू असेपर्यंत दर महिन्याला एक हजार रुपये पटेलानीं या फंडाला दिले. पटेलानीं सत्याग्रहाला ही देणगी देऊं करतांच मुंबईच्या टाइम्सचे पित्त खवळलें व त्यानें पटेलाना (He should mind his own business) त्यांनीं आपलें काम सांभाळावें असें सांगण्यास सुरवात केली. परंतु महासाधु कबीर यांनीं म्हटल्याप्रमाणें “हाथी चलत है अपने मनसे, कुतर भुक्त वाकुं भुक्वा दे” या वचनांचें पटेलानीं पालन केलें व आपल्या निंदकांना खुशाल भुंकू दिलें. ही देणगी देऊं करतांना तारीख २ मे १९२८ च्या पत्रांत त्यांनीं महात्मा गांधींना खालील आशयाचें पत्र लिहिलें.

“मत्प्रिय महात्माजी,

बाडोली तालुक्याच्या वतीनें तुम्ही फंडाकरितां जें जाहीर पत्रक काढलें आहे तें मी पाहिले. मी ज्या भागातफें निवडून आलों त्यांत बाडोली तालुका येतो. तेव्हां या दृष्टीनें बाडोली तालुक्यांत चाललेल्या लढ्याकडे मी फार बारकाईनें लक्ष देत आहे. बाडोलीची दाद लागावी यासाठीं सरकारदरबारांत माझ्याकडून सर्व प्रयत्न चालू आहेत. माझी खात्री झाली आहे की, बाडोलीच्या रयतानें स्वतंत्र व निःपक्षपाती चौकशीची मागणी केली ती सर्वस्वी न्याय्य आहे. तसेंच त्यांनीं सर्व सनदशीर उपाय संपले तेव्हांच ही

चळवळ चालू केली हेहि मला पूर्ण माहीत आहे. बाडोलीतील स्त्री-पुरुषांचें धैर्य, चिकाटी व कष्ट पाहून मला अत्यंत कौतुक वाटतें. पण त्याचबरोबर सरकारनें सारावसुलीच्या कामीं जो रयतेचा लळ मांडला आहे त्यांचें वृत्त ऐकून मी अत्यंत व्यथित व क्षुब्ध झालों आहे. उत्तर विभाग कमिशनरनें कायद्याच्याच सुव्यवस्थेच्या व समानतेच्याहि मर्यादा ओलांडून जी सक्तीची उपाययोजना चालविली आहे तीमुळें परिस्थिति अधिकच विघडून लागली आहे. अशा प्रसंगीं मला गप्प किंवा निष्क्रिय राहावें असें वाटत नाहीं. सध्यां हा लढा चालू असेपर्यंत मी दरमहा एक हजार रुपये मदत देण्याचें आश्वासन देतां. तसेंच या बाबतीत सरकारशीं वाटाघाटी करण्याचे प्रसंगहि मी दवडणार नाहीं.

आपला स्नेहांकित,
व्ही. जे. पटेल

या सुमारास पटेलानीं मुंबईचे त्या वेळचे गव्हर्नर सर लेस्ली वुड्सन यांचेबरोबर पत्रव्यवहार केला. त्यांत त्यांनीं गुजराथेंत सरकारी अधिकारी कसे रयतेवर अन्याय करीत आहेत यांचें वर्णन केलें. व विशेषतः उत्तर-विभाग कमिशनरनें पुढाऱ्यांची जी नालस्ती केली होती ती किती निंद्य होती हें कळविलें. गव्हर्नरसाहेबांनीं अर्थात्च या नालस्तीच्या बातमीचा नुसता इन्कार केला. परंतु पटेलानें विधान त्यांना खोडून काढण्याला पुरावा नव्हता. कारण तें खरेंच होतें. गव्हर्नरसाहेबांनीं प्रथम तरी बाडोलीच्या बाबतीत नमतें न घेण्याचें ठरविलें होतें. व म्हणून पटेलानीं महात्मा गांधींना कळविलें, कीं “ भल्या बुऱ्या उपायांनीं ’ ही चळवळ चिरडून टाकण्याचा मुंबई सरकारचा निश्चय आहे हें अगदीं स्पष्ट आहे ” तरी पण पटेलानीं वेळोवेळीं गव्हर्नरंशीं पत्रव्यवहार चालू ठेवून झालेल्या अन्यायाचें परिमार्जन करण्याबद्दल चौकशी-कमिटी नेमावी असें सुचविलें. या चौकशी कमिटीपुढें पुराव्यानिशीं आपण खालील बाबी मांडूं असें पटेलानीं गव्हर्नरंना सांगितलें. त्या बाबी अशाः— (१) पुष्कळ ठिकाणीं जप्त्या केल्या तरी पंचनामे केले नाहींत. (२) मालकांची चौकशी न

करतां म्हशी जप्त केल्या. (३) ज्या इस्टेटीवर कायद्याप्रमाणें जप्ती आणायला नको त्या इस्टेटीवर जप्ती आणली. (४) रात्रीच्या वेळीं जप्ती केली. (५) कुंपणें, दारें फोडून घरांत शिरले. (६) सत्याग्रही लोकां-वरील खटल्यांची चौकशी वरोवर न करणें वगैरे गोष्टींवरून बाडोली तालुक्यांत चाललेल्या अन्यायांचा पटेलानीं पाढा वाचला. परंतु गव्हर्नरवर त्याचा कांहीं परिणाम होत नाही असें पाहून पटेलानीं व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन यांच्याशीं पत्रव्यवहार सुरू केला. पटेलानीं जी ही कामगिरी केली तिचा शेवटीं लढा थांबण्याच्या कामीं फार उपयोग झाला. पटेलानीं व्हाइसरॉयांना कळविलें कीं, सरकार आपला ताठरपणा सोडून या प्रश्नाचा विचार करण्यास तयार नसेल तर आपण आपल्या जागेचा राजनिामा देऊन ही चळवळ हातीं घेऊं. शेवटीं वाढीची रकम मध्यस्थानें सरकारकडे अनामत ठेवावी असा मार्ग काढण्यांत आला. चळवळीच्या बाबतींत शिक्षा झालेल्या सर्व कैद्यांना मुक्त करण्यांत आलें. जप्त झालेली मालमत्ता परत देण्यांत आली. चळवळ थांबविण्यांत आली व या प्रश्नांची चौकशी करण्याकरितां एक कमिटीहि नेमण्यांत आली. या कमिटीला मान्यता देण्यांत यावी असें पटेलानीं व व्हाइसरॉयांनीं वल्लभभाई पटेलाना सांगितलें व त्याचा परिणाम होऊन वल्लभभाई पटेलानीं व महात्मा गांधींनींहि या कमिटींत कांहीं दोष असले तरी तिला मान्यता दिली. कारण विठ्ठलभाई पटेलानीं यापूर्वीं त्यांना सांगितलें होतें, कीं जर प्रत्यक्ष चौकशींत तुम्हांला या कमिटीचें काम नीट नाही असें वाटलें तर अशा कमिटीशीं संबंध तोडून टाकण्यासाठीं एवढीं तुम्ही मोकळेच आहांत. याप्रमाणें ही चौकशी कमिटी विशेषतः पटेलान्या प्रयत्नानें नेमण्यांत आली. व म्हणून त्यांनीं व्हाइसरॉयसाहेबांना कळविलें, कीं मुंबई सरकार व बाडोलीचे सत्याग्रही यांच्यामधील लढा मिटविण्याच्या कामीं आम्हांला यश आलें याबद्दल मला आनंद होत आहे. वर लिहिल्याप्रमाणें जी चौकशी-कमिटी नेमण्यांत आली तिनें शेंकडा सहा टक्क्यांपेक्षां जास्त सारा-वाढ करूं नये अशी शिफारस केली. सरकारनेंहि या शिफारशीला मान्यता दिली. बाडोली-तील करबंदीची चळवळ हाणून पाडण्याकरितां साम्राज्याच्या हातीं असलेल्या

लेल्या सर्व साधनांचा उपयोग करण्यांत येईल, असें ना. गव्हर्नरांनीं मुंबई कौन्सिलांत बोलून दाखविलें होतें. परंतु पटेलबंधूंच्या प्रयत्नांनीं तें बोलणें फोल ठरलें व डोलणेंहि वायां गेलें. शिवाय ज्यांच्या जमिनी जप्त करण्यांत आल्या होत्या त्या त्यांच्या त्यांच्या मालकांना परत देण्यांत आल्या; व चळवळींत सामील झाल्याबद्दल ज्या पाटलांना व तलाठ्यांना कामावरून काढून टाकलें होतें त्यांना पूर्वींच्या नोकऱ्या देण्यांत आल्या.

तिसरा टप्पा

“ पटेल-राज्य ”

ज्या गोष्टीनें पटेलान्ची कीर्ति जगभर झाली ती म्हणजे पब्लिक सेफ्टी बिलाविरुद्ध त्यांनीं दिलेला निर्णय ही होय. या बिलानें उठविलेल्या प्रचंड चादळांत आपली नांव कुशलतेनें हाकणारा कर्णधार म्हणजे एक पटेलच होत. त्यांची घडाडी व देशप्रीति यांची पुरी कसोटी या वेळीं लागली व तींत तें पूर्णपणें उतरले. आणि म्हणून सान्या राष्ट्राकडून पटेलाना सहस्रशः धन्यवाद मिळाले यांत कांहींच आश्चर्य नाहीं. तेव्हां पब्लिक सेफ्टी बिलाच्या या हकीगतीकडे आपण आतां दृष्टि फेकूं. या हकीगतीबरोबर आनुषंगिक अशा इतर महत्त्वाच्या घडामोडींचाहि समावेश करावा लागेल.

सन १९२८ च्या सप्टेंबर महिन्यांत तारीख ४ रोजी सरकारनें हें सुप्रसिद्ध पब्लिक सेफ्टी बिल असेंब्लीपुढें वादविवादासाठीं ठेवलें. हिंदुस्थानांत बोल्शेव्हिकपंथाचा किंवा कम्युनिस्टपंथाचा प्रसार थांबावा असा या बिलाचा उद्देश होता. यासाठीं जें कोणी परराष्ट्रीय लोक हिंदुस्थानांत या पंथाचा प्रचार करतील किंवा हिंदुस्थानांतील राज्यंत्र मोडून टाकण्याची खटपट करतील त्यांना चौकशीवांचून हिंदुस्थानांतून हद्दपारीची शिक्षा देण्याचा गव्हर्नर जनरलला अधिकार असावा असा या बिलाचा

आशय होता. परंतु अशा रीतीनें वरवरून अगदीं थोड्या लोकांना जरी हें बिल लागू होणारें होतें तरी त्याचें स्वरूप व्यापक होतें. कम्युनिस्ट तत्त्वाचा प्रसार करणें व मिळकतीसंबंधीं हल्लीं असलेल्या पद्धतींत फेरफार करावा असें म्हणणें हा या बिलानें गुन्हा ठरविला होता. तसेंच परदेशाहून येणारा पैसाहि जप्त करण्याचें विचित्र कलम या बिलांत होतें ! वास्तविक, ब्रॅडले व स्मॅट हे दोन ब्रिटिश लोक या वेळीं हिंदुस्थानांत कम्युनिझमचा प्रचार करीत होते व त्यांना दडपून टाकण्याकरितां सरकारनें हें मोठें व्यापक बिल पुढें आणलें होतें ! श्री. न. चिं. केळकर यांनीं या बिलासंबंधीं विनोदी पण मार्मिक वर्णन करतांना म्हटलें, कीं “ ज्यांना बिलाचा विचार लागू करायचा अशा व्यक्ती अगणित किंवा गुप्त नाहींत. त्या डोळ्यांपुढें दिसत आहेत. येऊन जाऊन एकदा ब्रॅडलेचें नांव ऐकायचें व एकदा स्मॅटचें नांव ऐकायचें ! व या नांवांचा या क्रमानें कंटाळा आला तर नांवांची उलटापालट करून पुनः तींच नांवां व्यायचीं ! या दोन नांवांची सरकारला एवढी भीति वाटावी हें आश्चर्य नव्हे काय ? फार थोड्या लोकांना हें बिल लागू होणार हें त्या बिलांतील कलमांवरून दिसतें. मग असल्या प्रचंड बिलाचा एवढा उपद्रव्याप कां ? ” श्री. मा. श्री. अणे या बिलाविषयीं म्हणाले, “ कोण कुठले दोन ब्रिटिश लोक हिंदुस्थानांत चळवळ करतात व त्यांना दडपून टाकण्याकरितां असलें हत्तीएवढें अजस बिल सरकार आणतं हा सर्वच मूर्खपणाचा प्रकार नव्हे काय ? तोंडावरील माशांचें निवारण करण्याकरितां त्यांच्यावर पट्ट्याचे हात फिरविले व त्यांत स्वतःचं नाक कापून घेऊन स्वतःस हास्यास्पद मात्र करून घेतलं, अशी स्थिति अखेर सरकारची होणार हें मी सरकारला निश्चयानें वजावतो. त्यांनीं हें बिल गालून टाकून असल्या भानगडींत न पडावें हें उत्तम. ” प्रथम म्हणजे १९२८ च्या सप्टेंबरांत जेव्हां हें बिल असेंल्लींत आलें तेव्हां त्यावर खुलासेवार बोलतांना लाला लजपतराय म्हणाले, “ खरें म्हटलें तर हें बिल केवळ परदेशीय कम्युनिस्टांकरितां उपयोगांत आणायचं नसून हा केवळ चंचुप्रवेश आहे. हिंदुस्थानांतील राष्ट्रीय व मजूरपर्क्षीय पुढाऱ्यांच्या बाबतीतहि ह्या बिलाचा खात्रीनें उपयोग करण्यांत येईल. जर का हें बिल असें-

वर्लित पास झालें तर या विलांतील दुसऱ्या कलमाचा उपयोग करून हिंदु-स्थानांतील आर्थिक व राजकीय लढे लढविणाऱ्या राष्ट्रीयवांवरहि या विलाची गदा आल्याशिवाय राहाणार नाही. या कायद्याच्या मागे खरोखर हाच हेतु आहे. हें कलम व्यापक आहे. कम्युनिस्टांच्या कृत्याला आळा घालण्याच्या किंवा असलीं कृत्ये करणाऱ्या कम्युनिस्टांना शिक्षा करण्याच्या कामीच केवळ या विलाचा उपयोग करण्यांत येणार नाही. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीने कायदानें प्रस्थापित झालेलें सरकार उलथून पाडण्याचा जो उपदेश करलि त्याच्या बाबतीत हा कायदा लागू करतां येईल असे शब्द या कलमांत आहेत. ” एकंदरीत पोटांत एक व ओठांत एक असें सरकारचें धोरण दिसल्यामुळें लोकपक्षाला हें विल मुळांच नको होतें, तर सरकारला तें विल अवश्य पाहिजे होतें. तरीपण हें विल सिलेक्ट कमिटीपुढें सोंपविण्यांत यावें असें तारीख १५ च्या सभेंत ६२ विरुद्ध ५९ मतांनीं ठरविण्यांत आलें. पुढें लवकरच सिलेक्ट कमिटीचा रिपोर्ट तयार होऊन तारीख २० रोजीं सरकारनें हें विल रिपोर्टसह असेंब्लीपुढें मांडलें. नंतर ता. २४ रोजीं या विलावर कडाक्याचा वादविवाद झाला व शेवटीं मते घेण्यांत आलीं. तेव्हां दोन्ही बाजूला सारखीच मते पडलीं. खरें म्हटलें तर सरकारला ६३ व लोकपक्षाला ६१ मते पडायचीं. पण आयत्या वेळीं दोन युरोपियन सभासद गैरहजर होते. यांपैकीं सर जेम्स सिंप्सन हे सभागृहाच्या इमारतीत असतांहि दारें लावून घेतल्यामुळें बाहेर अडकून पडले. व दुसरें मि. लॅब हे हॉटेलांत गेले. त्यांना यायला किंचित् उशीर लागला. अर्थातच दोन बाजूंस साखींच मते पडलीं. तेव्हां अध्यक्षाला मत देण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. अशा वेळीं पटेलानां सरकारच्या विरुद्ध लोकपक्षाच्या बाजूनें आपलें मत दिलें व याप्रमाणें ६१ विरुद्ध ६२ मतांनीं या प्रसंगीं हें विल गाळून टाकण्यांत आलें. मतमोजणीच्या वेळीं एक लहानसा प्रसंग घडला. तो असा: असेंब्लीचे सेक्रेटरी मतमोजणी करित असतांना यापूर्वीं गैरहजर अवललेले युरोपियन सभासद सिंप्सन अध्यक्षच्या मागल्या दारांनें आंत येऊन मतमोजणीच्या सेक्रेटरीच्या टेबलाजवळ गेले. तेव्हां पटेल त्यांना म्हणाले, “ अशा रीतीनें सभागृहांत प्रवेश करणं ही तुम्हीं मोठी चूक

केली आहे. सरकारचं या गोष्टीकडे लक्ष पाहिजे. लॉबांचे दरवाजे बंद असतांना एकाद्या सभासदानें दुसऱ्याच दारानें आंत शिरणें हें अगदीं चुकीचें कृत्य आहे. ”

पण हिंग गेला तरी त्याचा वास कांहीं काळ राहातो. त्याप्रमाणें पटेलानीं हें बिल आपल्या जादा मतानें फेटाळून लावले आणि मग कांहीं अँग्लो इंडियन व विलायती वर्तमानपत्रांनीं पटेलान्या या कृत्याबद्दल कुचाळ्या केल्या. ‘ पायोनियर ’ या अलाहाबाद येथील अँग्लो इंडियन वृत्तपत्रानें जाहीर केलें, कीं पटेलानें हें कृत्य अँग्लो इंडियन वृत्तपत्रांना व सरकारी अधिकाऱ्यांनाहि निःपक्षपातीपणाचें आहे असें वाटत नाहीं. लंडनच्या ‘ डेली टेलिग्राफ ’ या वृत्तपत्राच्या बातमीदारानें जी बातमी पाठविली ती तारीख १० सप्टेंबर १९२८ च्या इंडियन डेली मेलमध्ये आलेली होती. त्या बातमीपत्रांत त्यानें लिहिलें, कीं “ हें बिल रद्द करून सरकारला चकविणारी सूचना पंडित मोतीलाल नेहरू यांनीं आणली व तींत ते यशस्वी झाले. व त्या सूचनेला अध्यक्ष पटेलानीं दुजोरा दिला ही अगदीं सोईची गोष्ट केली याबद्दल त्यांचें अभिनंदन केलें पाहिजे ! अध्यक्षानीं या कृतीमुळे सरकारला नियम बदलण्याचीहि संधि दिली नाहीं ! म्हणून पटेलानीं दिलेला निर्णय हा अगदीं सौम्य भाषेत बोलायचें तर तर्कशास्त्राला सोडून आहे असें मानण्यांत येत आहे. आणि विशिष्ट पक्षांतील सभासदांनीं दडपण आणल्यामुळेच असा हा निर्णय करावा लागला असें जोरानें सुचविण्यांत येत आहे. ” असा हा लाघवीपणा करून या बातमीदारानें पटेलान्या विरुद्ध विलायत सरकारचेहि कान फुंकण्यास कमी केलें नाहीं ! आतां हिंदुस्थानांतला ‘ टाइम्स ऑफ इंडिया ’ काय म्हणाला पाहा ! या मंथरारूप वृत्तपत्रानें ता. ८ सप्टेंबर १९२८ च्या च्या अंकांत लिहिलें, कीं “ हें बिल जरूरीचें आहे, या सरकारच्या म्हणण्याचें महत्त्व लक्षांत न घेतां किंवा लॉ मॅम्बरचें म्हणणें त्यावर काय आहे तिकडेहि न पाहतां पटेलानीं हें बिल नियमबाह्य ठरविलें; कारण त्या विलाच्या प्रती आधीं नियमाप्रमाणें सभासदांना मिळाल्या नाहींत ! ” या विधानांत टाइम्सची फुमलावणी अगदीं उघड होते आणि यावरून टाइम्सनें पक्षपाताचा आरोप पटेलानें केला हेंहि दिसतें. पायो-

नियरनें कांहीं गोष्टी या बाबतींत उजेडांत आणल्या. या वृत्तपत्राचा बातमीदार लिहितो, कीं “ हा झगडा जर शुद्ध हेतूनें प्रेरित होऊन चालला असता तर त्याला कोणी नावें ठेवलीं नसतीं परंतु कांहीं लक्षणें व डावपेच असें दिसूं लागले आहेत, कीं त्यांचा धिक्कारच केला पाहिजे. अध्यक्ष्याच्या अधिकाराला कमीपणा आणण्याचा सरकारचा डाव आहे यांत कांहीं शंका नाही. या वर्षीं जें सरसेनापति-प्रकरण झालें तेव्हांपासून तर पटेलानें नांव सरकारच्या ब्लॅक लिस्टमध्येच नोंदलें गेलें आहे ! ”

याम्रमाणें अध्यक्ष पटेलान्ची नालस्ती चाललेली वाचून व ऐकून जेव्हां पब्लिक सेप्टी बिल तहकूब करावें अशी सूचना नेहरूंनीं आणली व ती पटेलान्ची मान्य केली, तेव्हां हा सगळा पूर्वीं रचलेला कट आहे असें एक सरकारी सभासद म्हणाले. पटेल हे परके आमच्याविरुद्ध आहेत असेहि उद्गार सरकारी सभासदांनीं काढले. असेंल्लींतील लोकपक्षाचे पुढारी भयंकर संतापून गेले. आणि त्यांनीं तरां कां संतापूं नये ? त्यांचा हा प्रकोप योग्य व सकारण होता. अध्यक्ष्यासारखा मानाच्या व उच्च दर्जाच्या जागेवर असलेल्या अधिकाऱ्यावर अशा जाहीर व निंद्य रीतीनें शितोडे उडविणें हें त्या वृत्तपत्रांना मुळींच शोभणारें कृत्य नव्हतें. एवढेंच नव्हे, तें अत्यंत गैरशिस्तीचें व अयोग्य होतें. परंतु सूर्यावर थुंकी टाकणाऱ्यांची जी फजिती होते तीच अखेर टाइम्स व डेली टेलिग्राफ यांची झाली. काँग्रेसचे पुढारी मानधन पंडित मोतीलाल नेहरू यांनीं तारीख १४ सप्टेंबर १९२८ या दिवशीं असेंल्लींत या खोडसाळ वृत्तपत्रांचा तीव्र निषेध करणारा ठराव आणला व त्यांत त्यांनीं पटेलान्ची नाचक्री अँग्लो इंडियन व विलायती वृत्तपत्रांनीं कशी चालविली ह्याचा पाढा वाचला. तेव्हां असेंल्लींत लोकपक्षानें धिक्काराच्या गर्जना केल्या. शेवटीं नेहरू म्हणाले, “ आतांपर्यंत अध्यक्ष पटेल यांच्याबद्दल संशयपूर्ण कुजबुज चालू होतीच. पण आतां त्यांच्यावर सरकारी लॉबीतून उघड उघड पक्षापाताचे आरोप करण्यांत येत आहेत. ” नेहरूंच्या भाषणानंतर अध्यक्ष पटेल म्हणाले, “ या वादांत एकंदर चार मुद्दे आहेत. पहिला मुद्दा टाइम्स ऑफ इंडियाच्या बातमीदाराची वर्तणूक, दुसरा मुद्दा लंडन डेली टेलिग्राफच्या सिमल्याच्या बातमीदाराची वर्तणूक, तिसरा मुद्दा

सरकारने अध्यक्षंची फैलावलेली नाचक्री व चौथा मुद्दा म्हणजे विशिष्ट सरकारी अधिकाऱ्यांनी अध्यक्षंची पसरविलेली नाचक्री. या चारही मुद्द्यांचा विचार करता मला आतां वाटू लागलें आहे, कीं मी कैदी आहे कीं असेंब्लीचा अध्यक्ष आहे ? कारण माझ्या हालचालीवर कैद्यावर असावी तशी कित्येकांची नजर आहे. ” आणि खरोखरी तशीच स्थिति होती. कारण पटेलंच्या विरुद्ध कांहीं वर्तमानपत्रांनीं जें काहूर उठविलें होतें त्याला एक तात्कालिक कारणहि असेंच झालें. तें असें कीं पब्लिक सेफ्टी बिल सोमवारीं असेंब्लीच्या बैठकींत यायचें आहे ही बातमी शनिवारीं पं. मोतीलाल यांस समजली. लगेच त्यांनीं त्या दिवशीं रात्रीं पटेलंंना टेलिफोनवर बोलावून सदर बाबतींत कांहीं कायद्याचीं पुस्तकें मागितलीं. पटेल यांनीं त्यांस पुस्तकांची यादी पाठविण्यास सांगितलें. यादी रविवारी सकाळीं येतांच ती त्यांनीं सेक्रेटरीमार्फत परभारें लायब्रेरियनकडे पाठविली व लायब्रेरियनकडून तीं पुस्तकें पं. मोतीलाल यांस पोचतीं केलीं. ही गोष्ट बाहेर समजून पटेल यांच्याच सांगण्यावरून नेहरू यांनीं बिलविरुद्ध मुद्दा उपस्थित केला असें एक सरकारी अधिकारी बोलल्याचें पटेल यांस समजलें. अधिक चौकशी केल्यावर पटेलंंना कळलें, कीं सदर अधिकाऱ्यानें लायब्रेरियनला बोलावून आणून त्याजपासून वरील माहिती काढली व तिचा आधार घेऊन टाइम्स व डेली टेलिग्राफ यांनीं पटेल यांची सर्वत्र नाचक्री केली. याचा पटेलंंना अर्थातच राग आला व म्हणूनच त्यांनीं आपण अध्यक्ष, कीं कैदी असे उद्गार काढले व त्यासंबंधानेंच वर उल्लेख आलेला आहे. टाइम्स व डेली टेलिग्राफ यांच्या बातमीदारांनीं पटेलंंवर केलेले आरोप सर्वस्वीं खोटे असल्यामुळें त्यांनीं आपली माफी मागावी असें पटेलंंनीं सांगितलें. परंतु या बातमीदारांनीं माफी तर मागितली नाहींच; उलट, एका बातमीदारानें तर जखमेवर माठ चोळल्याप्रमाणें पटेलंंना लिहिलें, कीं मला माफी मागण्याचें कारण नाहीं. सभागृहांतील निरनिराळ्या पक्षांच्या लोकांनीं जीं विधानें केलीं त्यांवरच माझीं विधानें आधारलेलीं होती. अर्थात् बातमीदारांच्या या म्हणण्यानें त्यांचें अध्यक्ष्याच्या निंदेचें कृत्य कधींहि समर्थनीय ठरणार नव्हतें हें उघड आहे. जेव्हां त्या बातमीदारानें याप्रमाणें माफी न मागतां उलट

उद्धटपणा दाखविला तेव्हां पटेलानीं तारीख २५ सप्टेंबर १९२८ च्या बैठकीत सांगितलें, कीं माझे काम अतिशय अवघड आहे व त्यांत मला हिंदी वृत्तपत्रांचा एकंदरीनें पाठिंबा आहे याची मला पूर्ण जाणीव आहे. मला या वातमीदाराविरुद्ध काहींहि इलाज करण्याची इच्छा नव्हती. परंतु तसें इलाज करण्यास त्यांनींच मला भाग पाडलें आहे. त्यांच्या वर्तणुकीचा सर्व असेंब्लीनें कसा धिक्कार केला याची जाणीव होऊन त्यांना वास्तविक आपल्या कुत्याचा पश्चाताप व्यायला पाहिजे होता. परंतु तसें झालें नाहीं. तेव्हां अशा परिस्थितीत मी निर्णय देतो, कीं या वातमीदारांना असेंब्लीत बसण्याचें जे प्रेस पास दिले आहेत ते त्यांचे पास यापुढें विनमुदत रद्द केले जात आहेत. व त्यांना यापुढें असेंब्लीत येण्याची मनाई आहे. परंतु मध्यंतरी जर त्यांनीं अध्यक्षीची संपूर्ण माफी मागितली व ती अध्यक्षाना पसेत पडून त्यांना वाटतील त्या वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झाली तर त्यांना असेंब्लीच्या बैठकीला हजर राहातां येईल. ” शेवटीं १९२९ च्या जानेवारी महिन्यांत म्हणजे चार महिन्यांच्या उशिरानें का होईना टाइम्सच्या मालकांनी व वातमीदारांनी आपल्या विधानांबद्दल पटेलानीं सपशेल लेखी माफी मागितली. या दोन्ही माफीपत्रांवरील तारीख २१ जानेवारी १९२९ अशी आहे. त्यानंतर अर्थातच टाइम्सच्या वातमीदाराला प्रेस पास देण्यांत आला.

या ठिकाणीं पब्लिक सेफ्टी बिलाचा पहिला अंक संपला व त्यांतून उद्धवलेल्या इतर गोष्टींचा निकाल लागला. आतां या बिलाच्या दुसऱ्या अंकाची हकीगत पाहूं.

दुसरा अंक : पटेलानीं टाकलेला पेच

१९२८ मध्ये अध्यक्षान्या जादा मतानें फेटाळलें गेलेलें हें विल १९२९ त पुन्हा असेंब्लीपुढें आलें. व त्यांवर फेब्रुवारी महिन्यांत तारीख ४ प्रोसून चार दिवस लांबलचक चर्चा होऊन शेवटीं लोकपक्षाचा ११ मतांनीं पराभव झाला. व विल सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविण्याचें ठरलें. वास्तविक सरकारचाच पराजय व्हायचा पण एकटया स्वराज्यपक्षाचे १२ सभासद गैर-हजर होते. शिवाय स्वतंत्र व मुसलमान पक्षांनीं गोता दिला. त्यामुळें उभय

पक्षांत इतकें अंतर पडलें, नाहीं तर पडलें नसतें. सिलेक्ट कमिटीकडून तें विल एक महिन्यांतच परत आलें व त्यावर आतां असेंब्लींत विचार व्हायचा होता. परंतु दरम्यान सरकारनें कम्युनिस्टांवर जंगी मोडीम काढली व तारीख २० मार्च रोजी सकाळीं मिरत येथील डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटच्या हुकमान्वये ३१ गृहस्थांस अटक करण्यांत आली व त्यांना मिरत येथें नेण्यांत आलें. हिंदुस्थान सरकारनें धरपकडीचें हें सत्र सुरू केल्याचें कार्नी पडतांच असेंब्ली-तील लोकपक्षीय पुढाऱ्यांनीं सरकारी धोरणाची छाननी करण्यासाठीं सभातहकुबीची सूचना आणून नंतर सरकारी धोरणावर वादविवाद करण्याची इच्छा प्रगट केली. परंतु कोर्टापुढें आतां हा खटला चालू आहे, सबब जो विषय कोर्टापुढें अनिर्णित असेल त्याची चर्चा कायदेकौन्सिलांत करतां येत नाहीं या मुद्द्यावर सरकारनें आपल्या धोरणावर वादविवाद करण्याची परवानगी लोकपक्षाला दिली नाहीं. परंतु याप्रमाणें असेंब्लीची मुस्कटदावी करीत असतांना सरकारला हें समजलें नाहीं, कीं त्यांचा डाव त्यांच्यावर लवकरच उलटणार होता. कारण सरकारनें ज्या वेळीं तारीख २ एप्रिल रोजी पब्लिक सेफ्टी विल असेंब्लीपुढें आणलें तेव्हां अध्यक्ष पटेलानीं एक मोठी अडचण सरकारच्या मार्गांत उभी केली. ती अशी : पब्लिक सेफ्टी विलाचा उद्देश हिंदुस्थानांत कम्युनिस्ट लोकांच्या चळवळीला प्रतिबंध घालावा हा आहे. आणि त्यांतील कलमें या उद्देशानेंच घडविलेली आहेत. नुकतेंच सरकारनें ज्या ३१ कम्युनिस्ट इसमांना पकडून मिरतला नेलें, त्यांत निदान दोन म्हणजे स्पॅट व ब्रॅडले हे तरी असे आहेत, कीं ज्यांच्या उच्चाटना-करितांच कांहीं अंशीं प्रस्तुत विलाचा अवतार झालेला आहे असें म्हणतां येईल. अर्थात् न्यायकोर्टापुढें चालणारा खटला व असेंब्लीपुढें चर्चेला निघणारें हें पब्लिक सेफ्टी विल यांचा परस्परसंबंध आहे म्हणून असेंब्लीच्या नियमाप्रमाणें कोर्टापुढें चाललेल्या खटल्याबद्दल असेंब्लींत कांहीं बोलतां येत नाहीं. आणि हें विल तर असें होतें, कीं त्यावर चर्चा चालू असतांना मिरतच्या खटल्याबद्दल बोलावेंच लागलें असतें. किंबहुना याच मुद्द्यावर पं. नेहरू यांना तहकुबीची सूचना मांडण्याला व्हाइसरॉयसाहेबांनीं आपल्या अधिकारांत हरकत घेतली होती. अर्थात् अध्यक्ष पटेल यांनीं तीच

अडचण सरकारपुढे या विलाच्या चर्चेच्या वेळीं भाणली; म्हणून प्रथमच त्यांनीं उठून सांगितलें, कीं “ अशा कारणांकरितांच या विलाची चर्चा तूर्त होणें अनिष्ट आहे. या वादविवादांत या खटल्याचा संबंध, असा नाही तसा पदोपदीं येणार व सभासदांना पदोपदीं प्रतिबंध करावा लागणार. याकरितां सरकारनें आमण होऊन एक खटला तरी परत घ्यावा किंवा विल तरी परत घ्यावें. परंतु खटला चालू असतांना विलावर चर्चा करतां येत नाही. तरी सरकारनें याचा विचार करावा. ” अशा रीतीनें सरकारनें तरी आपलें विल परत घ्यावें किंवा अध्यक्षानीं तरी आपला हुकूम चालवून विलाचा वादविवाद बंद पाडावा असा पेच पटेलानीं सरकारपुढें उत्पन्न केला व पहिल्यांदाच अध्यक्षानीं या विलाची चर्चा थांबवून पुढचें विल म्हणजे ट्रेड डिस्प्यूट्स विल चालू करण्यासंबंधानें सर बी. एन्. मित्र यांना आवाहन केलें. अध्यक्ष पटेल यांची ही सूचना व निश्चय पाहून सरकारपक्ष सर्वस्वीं चकित झाला; व सर बी. एन्. मित्र हे आपलें विल मांडण्याला उभे राहिले तेव्हां होम मॅबर व दुसरे कित्येक एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलचे सभासद व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन् यांच्याशीं संगनमत करण्याकरितां निघून गेले. आणि या प्रश्नाचा निकाल करण्याकरितां दररोज एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलच्या सभा होऊं लागल्या.

पुढें गुरुवारी सकाळीं प्रारंभीं होम मॅबर क्रारर यांनीं सरकारतर्फेचा खुलासा वाचून दाखविला. त्यांत ते म्हणाले, “ विलांतील तत्त्वाची यापूर्वींच पुरेशी चर्चा झालेली आहे. आतां मुख्यतः सिलेक्ट कमिटीकडून जसें विल बदलून आलें आहे त्याचा विचार करायचा आहे. अध्यक्ष जो अधिकार आपणाला आहे असं म्हणतात तो त्यांना मुळींच नाही. अध्यक्षाला कोणत्याहि रीतीनें सरकारी कामकाज थांबवितां येत नाही. म्हणून अध्यक्षांनीं जें सांगितलें, कीं खटला तरी परत घ्या नाहीतर विल तरी मागें घ्या, तें आम्हांला मान्य करतां येत नाही. आमची जबाबदारी पार पाडण्यासाठीं हें विल पास होणें ही अगदीं निकडीची गोष्ट आहे. तसेंच सार्वजनिक हितासाठीं जो खटला मिरत येथें चालू आहे तोहि काढून टाकतां येत नाही. ” या खुलाशांत सरकार काय वाटेल तें झालें तरी आपण होऊन पब्लिक सेफ्टी विलाची चर्चा थांबविणार नाही असा आमला

निश्चय असल्याचें होम मॅम्बरनी सांगितलें. इतकेंच नव्हे तर वर उल्लेखल्याप्रमाणें “अध्यक्ष जो अधिकार आपणाला आहे असें म्हणतात तो त्यांना मुळींच नाही-” असें आपलें निश्चयात्मक म्हणणें आहे असेंहि होम मॅम्बर यांनीं वजावळें ! “विल व याचा अर्थाअर्थी संबंध नाही. दोन्ही आम्ही वरोबर चालू ठेवणार. वादविवादांत दोघांचा परस्पर संबंध कोणीं भाषणांत आणूं नये म्हणजे झालें.” क्रैरार यांच्या भाषणानंतर पं नेहरू, सर डार्सी लिंडसे व मालवीयजी यांनीं सरकारच्या खुलाशाचा विचार करण्यास वेळ मिळावा असें सांगितलें. तेव्हां ती गोष्ट अध्यक्षांनीं मान्य केली व दरम्यान आपल्या कैफियतीच्या लेखी प्रती सर्व पक्षांना देण्याचे फेरार यांनीं कबूल केलें. दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे शुक्रवारी निरनिराळ्या पक्षांच्या पुढाऱ्यांनीं सरकारच्या खुलाशासंबंधानें आपलें मत प्रगट केलें. फक्त अध्यक्ष पटेल यांनीं आपला निकाल सोमवारपर्यंत सांगण्याचें तहकूब ठेवलें.

तो विलक्षण दिवस !

पुढच्या सोमवारीं म्हणजे तारीख ८ एप्रिल रोजीं दोन प्रहरीं या विलाचा निकाल होणार हें निश्चित असल्यामुळें हा सामना पाहाण्याला प्रेक्षकांच्या व इतर गॅलरींतून वेपुमार गर्दी जमली होती. यावेळीं सरजॉन सायमनहि हजर होते. १२-३० वाजतां अध्यक्षांनीं प्रथम ट्रेड डिस्प्यूट्स विल पास झाल्याचें जाहीर केलें. आतां पब्लिक सेफ्टी विलावर निर्णय देण्याचीच वेळ आली. त्या दिवशीं सभागृहांत सुमारे ५०० माणसें होती. त्या वेळीं अध्यक्ष काय निर्णय देणार इकडे सर्वांचें एकाग्रतेनें लक्ष लागलें असल्यानें सभागृहांत कमालीची शांतता होती. लिहून आणलेल्या निर्णयाचे कागद हातांत घेऊन अध्यक्ष पटेल उभे राहिले व “आतां ट्रेड डिस्प्यूट्स विल निकालांत निघालें असल्यानें मी पब्लिक सेफ्टी विलावरील निर्णय देण्यास सुरवात करतो” इतकेच शब्द त्यांच्या तोंडून निघतात तों एक अकल्पित प्रसंग सभागृहांत घडून आला. कारण अध्यक्ष पुढें बोलायला सुरवात करणार एवढ्यांत तोफेचा गोळा सुटल्यासारखा एक मोठा आवाज झाला, पुरुषभर उंचीची एक ज्वाला निघाली व लोकांचे डोळे क्षणभर मिटले गेले.

आधीं कांहींच वार्ता किंवा अदमास नसतां एकाग्र व शांततामय अशा सभागृहांत अध्यक्षान्या तोंडून गंभीर शब्द बाहेर पडत असतां एकदम कानाला बधिरता आणणारा आवाज व डोळ्याला अंधेरी आणणारा चमचमाट व्हावा हा अत्यंत आश्चर्यजनक असाच प्रकार होता. आवाज होतांच एकदम धुराचा लोट उठला. त्यानें सभागृह भरून गेलें आणि सर्व बाजूंनीं उग्र दर्प येऊं लागला. धुरामुळें शेजाऱ्याला शेजारी दिसेना पण आवाज व धूर यांच्यामुळें बाँबगोळा फेकला असावा अशीच कल्पना सर्वांना आली. पण तो कोणी कोटून फेकला याची कोणालाच त्या वेळीं कल्पना होईना. खालीं सभागृहांत व वर गॅलऱ्यांतून गडबड व धावपळ सुरू झाली. प्रेक्षकांच्या गॅलरीतील स्त्रिया ओरडूं लागल्या. ज्याला जी वाट सांपडेल त्या वाटेनें तो बाहेर पडूं लागला. मात्र अध्यक्ष पटेल आपल्या खुर्ची समोरच उभे होते व सारा प्रकार विस्मयानें पहात होते. व क्रैरार आणि एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलचे इतर सभासद आपल्या जागींच बसले होते. इतक्यांत धूर किंचित् बसला, यामुळें सभागृहांतील व गॅलरीतीलहि माणसें एकमेकांना दिसूं लागलीं. तेव्हां बाँब फेकला तो कोणी तरी वरूनच फेकला या कल्पनेनें सभासदांची दृष्टि वर गेली तों अध्यक्षान्या बरोबर समोर असलेल्या दक्षिणेकडील गॅलरीत दोन माणसें उभीं आहेत व त्यांतील एक मनुष्य दुसरा एक बाँब हातांत घेऊन तो उंच करून जोरानें फेकीत आहे असें दिसलें. व तोहि एक निमिषानें मागील सरकारी सभासदांच्या बाकावर खालीं येऊन पडून फुटला व त्यामुळें पहिल्यापेक्षाहि मोठा आवाज झाला. प्रचंड ज्वालेचा लोट निघाला. पण त्याचा धूर पहिल्या इतका झाला नाहीं. या मनुष्याला प्रतिबंध करण्याला कोणी पुढें सरसावला तर नाहींच, पण खालून कोणाला हां हां म्हणण्याला देखील वेळ नव्हता. खालचे लोक वर हात करून, “ तो पाहा, त्याला पकडा ” असें म्हणत असतां त्यानें हातांतील तांबड्या रंगाची छापील हस्तपत्रकें खालीं सभागृहांत फेकलीं व हातांत पिस्तूल घेऊन तें सरकारी सभासदांवर रोखून त्यानें दोन तीन आवाजहि काढले. यावेळीं सभागृहांत फारच थोडे सभासद राहिले होते व प्रेक्षकांची गॅलरी वर सर्व रिकामी झाली होती. फक्त दोन

गृहस्थ भगतसिंग व दत्त हे आपल्या जागीं प्रेक्षकांच्या गॅलरींत निश्चल १/२भे होते. पोलिसहि त्यांच्या जवळ जाण्यास धजेनात. पण त्यांच्या भीतीचें कारण लवकरच कमा झालें. भगतसिंगानें पिस्तूल खिशांत घातलें, दुसऱ्या हातांतली साहेबी टोपी डोक्यावर घातली आणि दोघेहि हात झाडून पोलिसांच्या स्वाधीन होण्याकरितां जागच्या जागीं उभे राहिले. म्हणजे आतां ते कांहीं इजा करणार नाहींत असें जेव्हां समजलें तेव्हां मग त्यांना पोलिसांनीं पकडलें.

हा सर्व वर वर्णिलेला अद्भुत प्रकार चारदोन मिनिटांतच झाला. एकंदर पांच लोकांना जखमा झाल्या. पण कोणी ठार झाला नाहीं. हा गोंधळ संपण्याच्या सुमारास अध्यक्ष पटेल उठून आपल्या खोर्लींत गेले व अशा रीतीनें अध्यक्षीची तहकुची जाहीर न करतां ही सभा बरखास्त केली ! फिरून सुमारे पंधरा मिनिटांनीं ते बाहेर आले आणि सभासद जागेवर बसतात न बसतात तोंच “गुरुवार तारीख ११ एप्रिलपर्यंत सभा तहकूब ठेवली आहे” इतकेंच जाहीर करून ते फिरून आपल्या खोर्लींत गेले. या सुमाराला सगळ्या सभागृहाला पोलिसांचा वेढा पडला. सभागृहाची आंतून बारकाईनें तपासणी सुरू झाली. व बाहेरचे दरवाजे बंद करून फक्त एका दरवाजानें नीट पाहून माणसें बाहेर सोडावीं असा हुकूम झाला. गुरुवारच्या आदल्या दिवशीं कित्येक पुढारी पटेलाना भेटले व आपला कल निर्णयाच्या बाबतींत काय आहे अशी त्यांना विचारणा केली. पटेल्यांची गुरुवारची तयारी पूर्ण झालेली होती. तरी पण त्यांनीं या वेळीं पुढाऱ्यांना एवढेंच सांगितलें, कीं “मला कांहीं माहिती नाहीं.” माझा परमेश्र्वरावर पूर्ण भ्रंवसा आहे. तोच मला मार्ग दाखवील !!

ठरल्याप्रमाणें गुरुवार तारीख ११ एप्रिल रोजीं असेंल्लींची सभा झाली. पुष्कळ सभासद गांवीं गेल्यामुळें स्वराज्य पक्षाचा बाकांवर शुक्रशुक्राट दिसत होता, प्रथम अध्यक्ष पटेल यांनीं सोमवारीं घडलेल्या प्रकारासंबंधानें खेद व निषेध प्रदर्शक ठराव मांडला व तो विन बोलतां मंजूर झाला. त्यावर भाषणें अशी कोणाचींच झालीं नाहींत. नंतर त्यांनीं पब्लिक सेफ्टी विलासबंधानें आपला लेखी निकाल वाचून दाखविला. त्यांत ते म्हणाले,

“सरकारचें पत्रक हें आम्हांला एक प्रकारचें आव्हान आहे व आमच्या अधिकाराला कमीपणा आणण्याचा सरकारचा मानस आहे. माझी अशी पक्की खात्री झाली आहे, कीं जोंपर्यंत मिरतचा खटला चालू आहे तोपर्यंत या विलावर वादविवाद करणें शक्य नाहीं. आणि आहे त्या परिस्थितींत जर वादविवाद चालूं ठेवला तर तें एक कपट किंवा फार्स होईल. असेंल्लींतील कामकाजावर अध्यक्षाला हुकमत चालविण्याचा पूर्ण अधिकार आहे असें आमचें म्हणणें आहे. आणि जे अधिकार प्रत्यक्ष लेखी दिलेले नाहींत ते अप्रत्यक्षणें अध्यक्षाला चालवितां येतात. म्हणून हें बिल नियमनाह्य ठरवून तें फेटाळून लावण्याचा अधिकार अध्यक्षाला आहे. खरें म्हटलें तर सरकारनें विचारल्याशिवाय त्यांना मीं कोणत्याहि बाबतींत सल्ला देण्याचें टाळलें आहे. परंतु उगोच विरोध वाढू नये म्हणून मीं मागे सरकारला या बिलाबाबतींत सल्ला दिला दुःखाची गोष्ट ही, कीं सरकारनें आमचा सल्ला स्वीकारला नाहीं आणि म्हणून हा विरोध अपरिहार्य झाला आहे. परंतु ज्या वेळीं अध्यक्षांच्या हातच अधिकार सरकार आपल्या हातांत घेऊं पाहातें त्या वेळीं सरकारला हा विरोध आम्हीं केलाच पाहिजे. असेंल्लींत कोणतें बिल आणावें, आणूं नये हें ठरविण्याचे सरकारला जरी अधिकार असले तरी तें मर्यादित आहेत. बिलाचा निर्णय करण्याचें काम असेंल्लीच आहे, अध्यक्षाचें नव्हे हें जरी खरें मानलें तरी अध्यक्षाला जर असं आठवलें कीं बिलाची चर्चाच होणं अशक्य आहे तर ती तशी होऊं न देणं अध्यक्षाच्या अधिकारांतलें आहे. गेल्या वेळेला या विलावर जीं भाषणं झालीं तीं होत असतांना कोर्टापुढें चाललेल्या मीरतच्या खटल्याचा वारंवार उल्लेख झाल्याशिवाय खरी चर्चाच होणं अशक्य होतं. परंतु त्या खटल्याचा असा उल्लेख येत असतांना या विलावरील चर्चा चालूं देणें ही गोष्ट अनिष्ट व नियमनाह्य आहे. सरकार म्हणतें, कीं यापूर्वींच बिलाचा विचार असेंल्लीनें केला असल्यानें अध्यक्षाला यापुढील चर्चा झाल्यास ती थांबविण्याचा अधिकार नाहीं. परंतु ही समजूत चुकीची आहे. कारण खरा मुद्दा असा आहे, कीं कोणतंहि बिल मताला घालण्यापूर्वीं तें कोणत्याहि वेळीं नियमनाह्य ठरविण्याचा अधिकार अध्यक्षाला आहे. सदर विलावर

समंजसपणाची चर्चा होणं सध्याच्या परिस्थितीत अशक्य आहे एवढंच नव्हे तर मुळीं या विलावर चर्चाच करणं अशक्य आहे. कारण चर्चा चालू असतांना मिरतच्या खटल्याचा वारंवार उल्लेख होणं अपरिहार्य आहे. सरकार म्हणतं, कीं “खटला व विल याचा अर्थाअर्थी कांहीं संबंध नाही, दोनही आम्ही बरोबर चालू ठेवणार. वादविवादांत परस्पर संबंध कोणी भाषणांत आणलाच तर तसें करण्याला अध्यक्षाना हरकत घेता येईल आणि ती त्यांनीं खुशाल घ्यावी व विलांवरील चर्चेत खटल्याचा उल्लेख गाळून टाकावा. त्याला आमची हरकत नाही; व त्याला आम्ही मदतच करूं” परंतु हें सरकारचं म्हणणं अन्यायाचं आहे. कारण जे लोक या विलावर बोलणार त्यांना तुम्ही खटल्याचा संबंध आणूं नका असं म्हणणं म्हणजे त्यांचं भाषण स्वातंत्र्य नाहीसं करण्यासारखं आहे. या सर्व गोष्टी ध्यानांत घेऊन मी असा निर्णय देतो, कीं “या विलाची चर्चा केली तर ती नियमबाह्य होणार असल्याने हें विल काढून टाकण्यांत येत आहे.”

याप्रमाणें पटेलानीं निर्णय देतांना आपलें पूर्वींच म्हणणें प्रस्थापित करून उलट वाजूचे सर्व मुद्दे खोडून काढले. अशा रीतीनें या विलाला या बैठकीपुरती मूठमाती देण्यांत आली. नंतर व्हाइसरॉयांकडून आलेला संदेश वाचून दाखवून त्यांनीं सभा शुक्रवारपर्यंत तहकूब केली. या सर्व कामाला सुमारे अर्धा तासच लागला. या संदेशांत व्हाइसरॉयसाहेबांनीं असें लिहिलें होतें कीं “मी स्वतः उद्यां येऊन असेंब्लीच्या सभासदांना उद्देशून भाषण करणार आहे, तरी सर्वांनीं यावे.” या संदेशामुळे पुन्हा कल्पनेला अवसर मिळाला व अनेक तर्कवितर्क सुरू झाले.

दुसऱ्याच दिवशीं म्हणजे शुक्रवारी लॉर्ड आर्थर्विन यांनीं येऊन उभय कायदेमंडळांच्या सभासदांना उद्देशून भाषण केलें. त्यांत त्यांनीं प्रथम सोमवारच्या अत्याचारावर धर्मोपदेशकाप्रमाणें ठराविक प्रवचन केलें. नंतर पब्लिक सेफ्टी विलासंबंधीं अध्यक्षांच्या निकालाविषयीं आपला मतभेद प्रगट करून लॉर्डसाहेबांनीं दोन गोष्टी जाहीर केल्या. पहिली अशी, कीं ज्यां नियमाच्या अभावामुळे अध्यक्षांना असा निकाल देतां आला तो आम्ही बदलून घेणार व पब्लिक सेफ्टी विलाऐवजो ऑर्डिनन्स-वटहुकूम-काढणार.

असें घडणार ही बोलवा होतीच. पण दुर्दैवाची गोष्ट ही की या वेळीं तेथल्या तेथें पटेलाना उत्तर देण्याची संधि मिळाली नाही. शेवटीं अध्यक्षांनीं लॉर्ड आयर्विन यांना पोचवून परत आल्यावर असेंब्ली विनमुदत तहकूब केली असें जाहीर केलें.

शनिवारी म्हणजे तारीख १३ एप्रिल या दिवशीं बिलाची कलमें ज्यांत समाविष्ट आहेत असा वटहुकूम काढण्यांत आला.

आतां असेंब्लीच्या नियमांत तेवढा फरक करायचा राहिला. त्या योगानें अध्यक्षाचे अधिकार मर्यादित केले जाणार होते. हा फरक ऑगस्ट-मध्ये करण्यांत आला. व असें ठरविण्यांत आलें, कीं कायद्याप्रमाणें अध्यक्षाला स्पष्टपणें अधिकार दिले असल्याशिवाय त्यानें कोणतेहि बिल थांबवून धरूं नये. या नव्या नियमानें अध्यक्षाच्या व असेंब्लीच्या हक्कांवर अतिक्रमण झालें आहे असें असेंब्लीतील विनसरकारी सभासदांचें म्हणणें आहे.

सरकारला अशा रीतीनें नियम बदलणें भाग पडलें. यावरून एक महत्त्वाची गोष्ट उघड होते, कीं नियमाचा बदल होण्यापूर्वीं पटेलानीं बिलाचें बाबतींत जें केलें तें सर्वस्वी योग्य होतें. कारण तसें नसतें तर नियमांत बदल करण्याची सरकारला आवश्यकता भासली नसती. परंतु नियमांत जरी बदल झाला तरी त्याचा मागच्या घडामोडींवर कांहीं परिणाम होणार नसल्यानें अध्यक्ष पटेलानीं दिलेला निर्णय हा कायम होता. व तसा तो होता म्हणून निराळा वटहुकूम काढून सरकारला बिलाची अंमलबजावणी करावी लागली. परंतु गंमत अशी आहे, कीं जरी नवा नियम झालेला असला तरीहि अध्यक्षाचे जे स्वाभाविक हक्क असतात त्यांना अनुसरून यापुढें जर बिलाचा वाद निघाला तर पूर्वींसारखा निर्णय ते देऊं शकले असते असें कित्येकांचें मत होतें. असो.

अखेरीस प्रकरण मिटलें

तरीपण तारीख १२ एप्रिल रोजीं व्हाइसरॉय यांनीं असेंब्लींत जें भाषण केलें त्याचा लोकशाला राग आला व अध्यक्षांच्या अधिकारांना कमीपणा

आणून त्यांचा व्हाइसरॉयांनी अपमान केला आहे असे कित्येक पुढाऱ्यांनी उद्गार काढले. पटेलानींही या बाबतीत तारीख ८ मेच्या पत्रांत व्हाइसरॉयसाहेबांना लिहिलें कीं “ तुम्हांला दोन्ही कायदेमंडळें बोलावून त्यांच्यासमोर भाषण करण्याचा जरी अधिकारी असला तरी त्यांत तुम्हीं या प्रसंगाचा उपयोग अध्यक्षांच्या निर्णयावर टीका करण्याकडे जो केलात तो विलक्षण होता आणि त्यामुळें असेंब्लीच्या योग्यतेला तुम्हीं बाध आणला आहे. तुमची ही कृति मला पसंत होणें शक्य नाहीं. म्हणून तिचा मी तीव्र निषेध प्रदर्शित करतो. तुम्हांच तेव्हां स्पष्ट म्हणालांत, कीं कायदेकौन्सिलांच्या नियमांचा अर्थ उलगडून सांगण्याचें काम फक्त अध्यक्षांचेंच आहे, असें असतांना मीं केलेल्या नियमांच्या अर्थानें तुमचें समाधान होऊं नये याचें आश्चर्य वाटतें. माझा अर्थ मूळ नियमांच्या उद्देशाविरुद्ध आहे. तसेंच माझ्या निर्णयानें सरकारी कामें जबाबदारीनें पाडण्यांत अडथळा येत आहे, हीं व इतर जीं विधानें तुम्हीं केलींत त्यामुळें माझ्या निर्णयाचा तुम्हीं उपमर्द केला असेंच सिद्ध होतें. तुम्हांला जर माझ्या कृत्याबद्दल नापसंती दाखवायची होती, तर तुम्हीं सरळ एकदा ठराव असेंब्लीपुढें आणून दाखवायचा होता. इतर दुसऱ्या कोणत्या मार्गांनीं सभापति अध्यक्षांच्या निर्णयावर सभागृहांतच टीका करणें योग्य नाहीं. अजूनही मला वाटतें, कीं मी जो निर्णय केला तोच बरोबर आहे व आतांही तुमच्या भाषणावर मीं जे आक्षेप घेतले आहेत तेहि बरोबर आहेत. कारण कुठल्याहि वसाहतींमधील कुठल्याहि पार्लमेंटांत तुमच्यासारख्या राजप्रतिनिधीनें अध्यक्षांच्या निर्णयावर टीका केलेली नाहीं. ”

या पत्राचें उत्तर लॉर्ड आयर्विन यांनीं तारीख १५ मे रोजी पटेलाना लिहिलें. त्यांत ते म्हणतात, “ अध्यक्षांचे अधिकार आपल्याला मान्य आहेत व त्या अधिकाराबद्दल शंका घेण्याचा माझा हेतु नव्हता व तशी कोणाची समजूत झाल्यास मला खेद होतो. अध्यक्षांच्या निर्णयाचा उपमर्द करावा अशी माझी मुळींच इच्छा नव्हती. ” यामगणें नमत्या सुरांत आयर्विन यांनीं पत्र पाठविल्यामुळें पटेलानांची व त्यांची दिलजमाई झाली. व पुढें सप्टेंबरांत जी बैठक होणार त्यांत काहीं तरी खळबळ होणार अशी जी

पुष्कळांची अटकळ होती ती खोटी ठरली. सप्टेंबरांत जेव्हां सिमल्यास असेंब्लीची बैठक झाली तेव्हां या पत्रव्यवहाराचा परिस्फोट पटेलानीं केला. व व्हाइसरॉयांचें उत्तर समाधानकारक आल्यानें आतां या प्रकरणाचा वाद संपला आहे असें जाहीर केलें.

ता. २ सप्टेंबरपासून सिमल्याला असेंब्लीचें जें अधिवेशन झालें त्यासंबंधी विशेष गोष्ट म्हणजे सर्व बाजूनीं असलेला पोलिसांचा कडक पहारा ही होय. असेंब्लीच्या बाहेर, रस्त्यांत, फुटपाथवर, प्रवेशद्वारांत, लॉबींत, गॅलरींत, जिन्यांत, लायब्ररींत, वर, खालीं, उजव्या बाजूला, डाव्या बाजूला, असेंब्लीच्या सभोवार, एकंदरींत सर्व बाजूनीं पोलीस उभे होते. असेंब्लीच्या गेल्या अधिवेशनांत बाँब पडण्याचा प्रकार झाला होता. तशासारखा प्रकार पुन्हा होऊं नये म्हणून या वेळीं अतिशय दक्षता ठेवण्यांत आली होती. प्रेक्षकांची गॅलरी जवळजवळ रिकामीच होती व याचें कारण म्हणजे प्रेक्षकांस हजर राहाण्याचीं तिकिटें देण्यासंबंधी विशेष सावधगिरी ठेवली होती व कांहीं नवीं बंधनेंहि घातलीं होती. परंतु प्रेक्षकांना आंत येण्यासंबंधी कायमचे असे कांहीं तरी नियम हवे होते, कीं ज्यामुळे बाँब पडण्यासारखें कृत्य होणार नाहीं. या सिमल्याच्या बैठकींत अध्यक्ष पटेलानीं हे नियम तयार करण्याकरितां एक कमिटी नेमल्याचें जाहीर केलें. या कमिटीचें काम म्हणजे असेंब्लीचें पोलिसांकडून योग्य तें संरक्षण करणें हें जी असलें तरी कमिटी नेमण्यांत अध्यक्षानां रोख असा होता, कीं साधे नेहमींचे पोलीस ठेवण्याऐवजीं असेंब्लीकरितां एक स्वतंत्र पोलिसांची तुकडीच असावी व त्या तुकडीवर व असेंब्लीच्या एकंदर संरक्षण करण्याच्या बाबतींत अध्यक्षानांच अधिकार असावा. हा अधिकार पोलीस अधिकाऱ्यांच्या हातीं असतां कामा नये.

परंतु या महत्त्वाच्या गोष्टींत तर सरकारचा तीव्र मतभेद प्रथमच दिसू लागला. पटेल म्हणाले, “ असेंब्लीच्या इमारतीच्या व्यवस्थेवर माझा अधिकार.” त्यावर सरकारतर्फे होम मॅन्जर म्हणाले, “ अध्यक्षानांचा अधिकार नाहीं. तर तो अधिकार सरकारचा आहे.” तेव्हां या गोष्टी कशा रंगल्या व त्यांचा निकाल काय लागला तें आतां पाहूं या.

असेंल्लीत बाँब पडला तेव्हां प्रेक्षक आंत सोडण्याची व्यवस्था अधिक चांगली करायी करावी हें ठरविण्याकरितां अध्यक्ष पटेल यांनी एक कमिटी नेमली याचा उल्लेख नुकताच वर आला आहे. या कमिटींत बहुमतानें असें ठरलें, कीं सभागृहाच्या बाहेर पोलिसांनीं बंदोबस्त ठेवावा व खुद्द सभागृहांतील बंदोबस्त अध्यक्षान्च्या हुकमानें व्हावा. विलायतेंतील पार्ल-मेंटाचा दाखला काढून पाहिला त्यांतहि आढळलें, कीं सभागृहांतील बंदोबस्त 'स्पीकर'च्या म्हणजे अध्यक्षान्च्याच हुकमानें चालतो व तेथें पोलिसांना प्रवेश नसतो. फक्त साध्या पोशाखांतला एक पोलीस गॅलरींत असतो. तशीच पद्धत इकडेहि चालू करावी याप्रमाणें कमिटीच्या शिफारशांवरून पटेलानीं हुकूम केला. परंतु कुरापत काढण्याच्या उद्देशानें सर जेम्स क्रैरार होम मॅबर यांनी आग्रह धरला, कीं सभागृहांत बंदोबस्त ठेवण्याची जबाबदारी पोलीस खात्यावर असल्यामुळें डगलेवाले पोलीसहि सभागृहांत येऊं दिले पाहिजेत. या म्हणण्याला अध्यक्षानीं नेमलेल्या कमिटींत बहुमत पडलें नाहीं. असें असतां रविवार तारीख १९ रोजीं रात्रीं नऊ वाजल्यानंतर दिल्लीच्या कमिशनरसाहेबांनीं अध्यक्ष पटेल यांना गुप्त खलिता पाठविला, कीं "नेहमींप्रमाणें आमचे पोलीस डगलेवाले सभागृहांत उद्यां येतील." कमिशनरसाहेबांनीं पोलिसांना जे हुकूम काढले त्यांचीहि नकल त्यांनीं खलित्याबरोबर पटेलाना पाठविली. हा गुप्त खलिता कमिशनर साहेबांकडून पटेलाना मिळाला त्याच वेळीं होम मॅबरकडूनहि पटेलाना निरोप आला, कीं "प्रेक्षकांना सभागृहांत येण्याचें नियंत्रण करायचें आहे. पण प्रेक्षकांच्या गॅलरींत मात्र डगलेवाले पोलीस हजर राहतील. त्याप्रमाणें आम्ही दिल्लीच्या चीफ कमिशनरला कळविलें आहे." म्हणजे होममॅबरच्याच हुकमाप्रमाणें कमिशनरनें खलिता काढला होता; शिवाय या खलित्याला व्हाइसरॉयसाहेब बाहेर फिरतींवर आहेत असें पाहून तारेनें त्यांची संमति आणवून ठेविली होती! हा खलिता आपल्या अधिकाराचा उपमर्द करणारा आहे असें अध्यक्षांना दिसून आलें म्हणून त्यांनीं सोमवार तारीख २० रोजीं सकाळीं कामाला प्रारंभ होण्यापूर्वीच त्या खलित्याला आपलें उत्तर वाचून दाखविलें. त्यांत पटेल म्हणाले कीं "मी नेमलेल्या वाँच

ॲड वर्ड कमिटीने शिफारशी केल्या त्यावरून मी कांहीं हुकूम काढले होते. परंतु ते माझे हुकूम आज सरकारने व चीफ कमिशनरने संगनमत करून धाव्यावर बसविले आहेत आणि अध्यक्ष्या अधिकारांची अवज्ञा केली आहे. उदाहरणार्थ एकच साध्या पोशाखांतला शिपाई सभागृहांत असावा असा माझा हुकूम असतां आज चीफ कमिशनरसाहेबांनीं चार डगलेवाले पोलीस येथें ठेवले आहेत. ” या नंतर पटेलानीं गॅलरीतील सर्व लोकांना बाहेर घालवून देण्याचा व दारांना कुलुपें लावण्याचा हुकूम केला. व यापुढें सदर बाबतींत हुकूम होईपर्यंत कोणाहि प्रेक्षकास अगर पोलिसास असेंब्लीमध्ये प्रेक्षकांच्या जागीं येऊं दिलें जाणार नाहीं असेंहि पटेल यांनीं सांगितलें. अर्थात् वर्तमानपत्रांच्या बातमीदारांना मात्र आंत येण्याची मोकळीक होती. प्रथम पोलीस बाहेर निघेनात पण जेव्हां अध्यक्षांना याची वरदा देऊं अशी त्यांना धमकी मिळाली तेव्हां पोलीस अधिकाऱ्यांच्या सांगण्यावरून डगलेवाले पोलीस बाहेर गेले. या हुकमासंबंधानें आपणांला कांहीं सांगायचें आहे असें होम मॅन्जर क्रैरार यांनीं उठून सांगण्याचा दोनतीनदा प्रयत्न केला. पण तितक्यांदा पटेलानीं त्यांचें बोलणें ऐकून न घेतां त्यांना खालीं बसविलें व त्यांना बजावून सांगितलें कीं “ या वेळीं तुम्ही कांहीं उठून बोलाल तर तो अध्यक्ष्या अधिकाराचा अपमान होईल. ” सुमारे पांच मिनिटांत सगळ्या गॅलऱ्या रिकाम्या झाल्या व नंतर कामाला सुरवात झाली. हा अकल्पित प्रकार इतका खटकेबाज झाला, कीं पब्लिक स्टेप्टी विलाच्या निकालाच्या दिवसाची लोकांना फिरून आठवण झाली. यापुढेंहि या प्रश्नाचा निकाल लागेपर्यंत प्रेक्षकांना तिकिटेंच देऊं नयेत असा हुकूम अध्यक्षांनीं फर्माविला. यांत प्रेक्षकांचा गुन्हा काय असा प्रश्न येतो. पण गॅलरीत प्रेक्षक येणार म्हणून डगलेवाले पोलीस येणार अशी सांगड सरकारनें घातली म्हणून पोलीस हजर राहण्याचें कारणच अध्यक्षांनीं काढून टाकलें असा त्याचा अर्थ आहे. पण ही स्थिति फार दिवस टिकणें शक्य नव्हतें. याचा कांहीं तरी निकाल लागणें जरूरच होतें.

तरी पण बिनप्रेक्षकांची ही असेंब्ली एक महिनाभर होते. पुढें व्हाइसरॉयसाहेब दिल्लीस आले व या प्रश्नाचा निकाल करण्याचे प्रयत्न जोरानें

सुरू झाले. तारीख २६ रोजी पटेलानीं व्हाइसरॉयांना बोलावून घेतलें. या भेटींत पटेलानीं व्हाइसरॉयांना अथपासून इतिपर्यंत कागदपत्रावरून सर्व हकीगत एक तासभर समजावून दिली. व असें सांगितलें, कीं “ तारीख १४ पर्यंत सर्व गोष्टी सुरळीत चालल्या होत्या. होममॅन्वर केरार व आमच्या-मध्ये कांहीं मतभेद उरला नव्हता. पण या स्थैर्याला कोणीतरी धक्का दिला खास. म्हणून तारीख १८ पासून केरार यांनीं कमिशनर टॉम्सन यांचा आश्रय करून उलट खाल्ही ! आणि माझा उपमर्द करणारा हुकूम तारीख १९ रोजी रात्री एकाएकी मला फर्माविला. म्हणून मलाहि माझ्या अधिकाराचा प्रभाव दाखवावा लागला. या कामीं तुम्ही बाहेर असतां त्यांनीं तुमची संमति घेतली पण आतां तुम्ही समक्ष आलां आहां तर या प्रश्नाचा उलगडा करा.”

पण व्हाइसरॉयांचा हात केरार यांनीं आधींच तारेनें बांधला असल्या-मुळे त्यांना कांहींच सांगतां येईना. म्हणून “ मी कांहीं वेळ घेऊन या गोष्टीचा विचार करतो ” असें व्हाइसरॉयांनीं पटेलाना या भेटींत सांगितलें. या भेटीनंतर व्हाइसरॉयांनीं इतर पुढाऱ्यांशीं म्हणजे जिना, झुल्फिकर अल्लीखान, सर डार्ली लिंडसे, व जयकर यांच्या या कामीं गांठीं घेतल्या. दुसऱ्या पक्षां पटेलानीं जिना, सर पुरुषोत्तमदास, केळकर व अणे यांना आपल्या घरीं बोलावून दोन तास चर्चा केली. त्यानंतर फिरून तारीख २९ रोजी आपल्या ऑफिसांत वरील गृहस्थांना व त्यांच्याच बरोबर झुल्फिकर अल्लीखान व डार्ली लिंडसे यांना बोलावून चर्चा केली. तीत उभयपक्षांचा अपमान न होतां कांहींतरी मधला मार्ग काढावा असें ठरून एक मसुदाहि तयार करण्यांत आला. मध्यंतरीं असेंल्लींतील युगेपियन पक्षापैकी मि. आर्थर मूर हे अध्यक्षवर प्रत्यक्ष निंदाव्यंजक ठगव न आणतां तशा अर्थाचा पण प्रेक्षकांना गॅलव्या खुल्या कराव्या, त्या न करण्यानें बाहेरच्या जनतेला अन्याय होतो अशा अर्थाचा ठराव मांडण्याची सूचना तारीख २१ जानेवारी रोजीच आणणार होते. पण तसें करूं नये असा इशारा त्यांना सरकारपक्षाकडून मिळाला, म्हणून त्यांनीं आपली सूचना मागे घेतली. वरील सरकारी इशान्याचें कारण असें, कीं व्हाइसरॉय दिल्लीला आले नव्हते व

त्यांच्या संमतीशिवाय वरील ठरावाला सरकारी सभासदांना संमति देतां येत नव्हती. पण फिरून तारीख २८ रोजी सभा सुरू होतांच “मला या विषयावर सूचना करायची आहे, परवानगी द्याल का ? ” असे त्यांनीं विचारलें. त्याला अध्यक्षानीं उत्तर दिलें कीं “रीतसर नोटीस द्या. म्हणजे मग पाहूं.” यामुळें याहि वेळीं मि. मूर यांना काहीं करतां आलें नाहीं.

शेवटीं या प्रकरणाचा निकाल व्हाइसरॉय व पटेल या उभय पक्षांच्या तडजोडीनें झाला. ती तडजोड अशी, कीं ‘असेंब्ली’च्या गॅलरीतील बंदोबस्तासाठीं सरकारनें ना. पटेल यांच्या दिमतीस एक पोलीस अधिकारी द्यावा. हा अधिकारी पटेल यांस जबाबदार असून त्यानें प्रत्येक गोष्ट त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें करावी. एकाद्या वेळीं अमुक इतकी विशेष व्यवस्था ठेवावी असें सदर अधिकाऱ्यास वाटलें पण त्यांचें म्हणणें अध्यक्ष पटेल यांस पटलें नाहीं तर त्यानें आपल्या वरिष्ठ पोलीस अधिकाऱ्यांच्या नजरेसहि ही गोष्ट आणावी. त्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यानें पटेल यांजकडे त्यासंबंधीं रिपोर्ट करावा व पटेल यांनीं हा रिपोर्ट आपल्या अभिप्रायासुद्धा गव्हर्नर-जनरल-इन्-कौन्सिल यांजकडे पाठवावा. म्हणजे वरिष्ठ पोलीस अधिकारी पटेल यांस भेटून त्यांस योग्य तो सल्ला देतील. असेंब्लीच्या अंतर्गत व्यवस्थेवर असेंब्लीचा अधिकार आहे हें तत्त्व व्हाइसरॉयांनीं मान्य केलें. तसेंच असेंब्लीच्या बाहेरच्या आवारांतहि प्रांतिक सरकारच्या सल्ल्यानें अध्यक्ष हे हुकूम काढतील असेंहि ठरलें.

याप्रमाणें या व्यवस्थेंत पटेल्यांचा बोज पूर्णपणें राहिला व गॅलरीवरील अधिकार पोलिसांचा नसून असेंब्लीचा आहे हें तत्त्व प्रस्थापित झालें. व या दृष्टीनें पटेलानीं नोकरशाहीवर विजय मिळविला हें सिद्ध झालें.

पटेल यांचाच हा विजय होय ही गोष्ट आणखी एका पुराव्यानें उघड झाली. असेंब्लीतील युरोपियन पक्षापैकी ज्या आर्थर मूरनें पटेल्यांविरुद्ध जवळ-जवळ अविश्वासाचा ठराव आणला होता त्यानें युरोपियन पक्षाचा राजीनामा दिला. त्यांत तो म्हणतो कीं “सरकारी अधिकाऱ्यास शेरास सच्चा शेर असे पटेल मुत्सद्दी भेटले. हिंदुस्थान सरकारापेक्षां अध्यक्षार्चीच सत्ता आतां अधिक ठरली. आणि सरकारनें ही सर्व मानहानि कां पत्करली ? तर त्यांना

आगामी राजुंड टेबल परिषदेच्या वेळीं पटेल यांची सहकारिता पाहिजे म्हणून !” असे.

पटेलंांचे असेंब्लीच्या व्यवस्थेबद्दलचे हक्क व्हाइसरॉयांनीं बहुतांशीं कबूल केले व त्या बाबतींत या वेळीं तडजोड आपगांस मान्य असल्याचें तारीख २० फेब्रुवारीच्या सभेंत पटेलंांनीं जाहीर करून तारीख २४ फेब्रुवारी १९३० पासून गॅलच्या पुन्हा खुल्या कराव्या व प्रेक्षकांना नेहमीं प्रमाणें पास घावे असे अध्यक्षंांनीं हुकूम केले.

अध्यक्षाची जागा ही सरकारी अधिकार्यांच्या नियंत्रणांतून स्वतंत्र व्हावी असें पटेलंांना वाटे. कारण तशी ती स्वतंत्र झाल्याशिवाय अध्यक्षाला आपलें काम नीट रीतीनें करतां येणें शक्य नव्हतें. आतांपर्यंत अध्यक्षाला असेंब्लीच्या सरकारनियुक्त सेक्रेटरीच्याच सल्ल्यावर अवलंबून राहावें लागे. हा सेक्रेटरी असेंब्लीचा सभासद असे. पण, अध्यक्षाला जर आपलें काम समाधानकारक करतां आलें नाहीं तर त्याचा दोष अध्यक्षच्या मार्फी मारला जाई. कारण अध्यक्ष हाच सर्व प्रकारचा असेंब्लीचा नियंता आहे अशी समजूत आतांपर्यंत असे. पण अध्यक्षाला जर आपलें काम व्यवस्थित चालवायचें असेल तर असेंब्लीचा सेक्रेटरी व नोकरवर्ग अध्यक्षाला जबाबदार असणें अवश्य होतें. पण हा सेक्रेटरी व नोकरवर्ग तर तसा आतांपर्यंत अध्यक्षाला जबाबदार नसून हिंदुस्थानसरकारला जबाबदार होता. शिवाय सेक्रेटरी हा सरकारनियुक्त सभासद असल्यानें तो नेहमीं सरकारच्याच बाजूनें मतें देई. त्याच्यावर अध्यक्षचा ताबा नाहीं कीं असेंब्लीचाहि नाहीं. अशा स्थितीत सेक्रेटरीचा सल्ला हा निःपक्षपाती किंवा स्वतंत्र बुद्धीनें दिला जाणें शक्य नव्हतें. म्हणजे धोडेस्वार निराळा व लगाम खेचगारा निराळा असला म्हणजे जसे स्वाराचे हाल होतात तसें सेक्रेटेरिपेटवर पटेलंांचा आतांपर्यंत ताबा नबळ्वानें पटेलंांचे अध्यक्ष या नात्यानें हाल होत होते.

या सर्व गोष्टींची तक्रार पटेलंांनीं १९२७ सालच्या सप्टेंबरांत व्हाइसरॉयांकडे केली. व त्यांत त्यांनीं सेक्रेटेरिपेट अध्यक्षाला जबाबदार कसे राहिल यासंबंधीची सविस्तर योजना व्हाइसरॉयांकडे पाठविली. यापूर्वी

म्हणजे १९२६ च्या जानेवारी महिन्यांत पटेल्यांच्या सांगण्यावरून सर्व प्रांतिक कौन्सिलाच्या अध्यक्ष्यांची एक परिषद झाली व त्यांत वेगळें अध्यक्ष्यांचें सेक्रेटॅरिएट असावें असा एक ठराव पास झाला होता. हा ठराव पटेल्यांनीं अंमलबजावणीकरितां व्हाइसरॉयाकडे पाठविला होता. परंतु एक वर्षे होऊन गेलें तरी कांहींच उत्तर न आल्यामुळें वर सांगितल्याप्रमाणें पटेल्यांनीं १९२७च्या सप्टेंबरांत व्हाइसरॉयांकडे स्वतंत्र सेक्रेटॅरिएटची योजना पाठविली. या योजनेंत पटेल्यांनीं खालील मुख्य मागण्या केल्याः—(१) असेंब्लीची कचेरी सरकारी कचेरीपासून वेगळी व स्वतंत्र ठेवावी. सरकारी कचेरीचाच तोहि एक लहानसा भाग म्हणून असेंब्लीच्या कचेरीकडे पाहूं नये. (२) या असेंब्लीच्या कचेरींतलि अधिकाऱ्यांवर व इतर नोकर-वर्गावर असेंब्लीचाच ताबा अध्यक्ष्यामार्फत असावा. (३) या कचेरीच्या जमाखर्चावर सरकारी खाल्याचें नियंत्रण असूं नये तर असेंब्लीचें नियंत्रण असावें.

ही पटेल्यांची योजना अत्यंत तातडीची व पटेल्यांना अतिशय महत्वाची वाटणारी आहे. हें सरकारला माहित होतें. तरीमुद्धा १९२९ च्या एप्रिल-पर्यंत त्या बाबतींत व्हाइसरॉयांनीं पटेल्यांना कांहींच कळविलें नाहीं. पुढें तारीख १६ एप्रिल रोजीं सरकारी सेक्रेटरीनें पटेल्यांना कळविलें, कीं अध्यक्ष्याचा सेक्रेटरीवर व असेंब्लीच्या कचेरीवर कांहींहि ताबा असूं नये. असेंब्लीची कचेरी ही सरकारी कचेरीचीच एक शाखा राहावी; स्वतंत्र राहूं नये. म्हणजे पटेल्यांच्या मुख्य मागण्यांना सरकारनें वाटाण्याच्या अक्षता आरंभालाच लावल्या ! म्हणून २ मेच्या पत्रांत पटेल्यांनीं सरकारला सेक्रेटरी-मार्फत कळविलें, कीं सेक्रेटॅरिएट तुम्ही सर्वस्वीं अध्यक्ष्याच्या ताब्याबाहेर जर ठेवणार तर अध्यक्ष्यानें काम तरी कमें वठवावें हें मला समजत नाहीं. मी गेले तीन वर्षे या जागेवर आहे व या जागेच्या गरजा काय आहेत हें मला आतां चांगलें माहित झालें आहे. आणि मी तुमच्याकडे ज्या मागण्या केल्या त्यामुद्धा अगदीं कमीत कमी होत्या. व ही योजना शक्य तितक्या लवकर अंमलांत यावी अशी माझी मनीषा होती. परंतु तुम्हीं अशी दिरंगाई केली तर पुढच्या वर्षापर्यंत तरी ही योजना अंमलांत येईल कीं

नाहीं याची वानवाच आहे. तेव्हां या बाबतीत तुमची भेट घेऊन वाटा घाट करण्याची माझी तयारी आहे". पटेलानीं याप्रमाणें व्हाइसरॉयांना कळविल्यानंतर त्या उभयतांच्या दोनदा भेटी झाल्या. दुसऱ्या भेटीच्या वेळीं सेक्रेटरी ग्रॅहम हेहि हुजर होते. परंतु काहीं उपयोग झाला नाहीं. व सरकार आपल्या आग्रहालाच चिकटून राहिलें. नंतर पटेलानीं आपल्या मागण्या जरा सौम्य करून त्या सरकारपुढें ठेवल्या. त्या मागण्या अशा कीं (१) सरकारनें असेंब्ली सेक्रेटरीचें खातें स्वतंत्र तरी करावें किंवा व्हाइसरॉयांच्या नजरेखालीं ठेवावें. (२) सदर खात्यांतलें मुख्य अधिकाऱ्याची नेमणूक अध्यक्षच्या शिफारशीनें व्हाइसरॉयांनीं करावी. (३) या अधिकाऱ्यास दंड करणें किंवा कामावरून दूर करणें या बाबतीत असेंब्ली ठरवील तें व्हाइसरॉयांनीं अंमलांत आणावें. (४) सेक्रेटरीच्या शिफारशीस अनुसरून अध्यक्षांनीं इतर नोकरांची नेमणूक करावी. (५) सेक्रेटरीच्या सल्ल्यानें अध्यक्षांनीं नोकरवर्गास शिक्षा करायची ती करावी. (६) सदर खात्यासाठीं होणाऱ्या खर्चास असेंब्लीची मजुरी असावी. परंतु यांपैकी एकहि मागणी सरकारनें कबूल केली नाहीं. कारण या योजनेंत व्हाइसरॉयांच्या व सेक्रेटरीच्या सल्ल्यानें जरी काहीं गोष्टी अध्यक्षांनें करायच्या होत्या तरी ज्या वेळीं अध्यक्ष व सरकार यांत मतभेद होईल त्या वेळीं निर्णय करण्याचें काम असेंब्लीकडे ठेवलें असल्यानें ही योजना सरकारला पटूं शकली नाहीं. फक्त एक गोष्टी झाली ती अशी कीं १९२८ च्या सप्टेंबरापासून सेक्रेटरी हा असेंब्लीचा सभासद असण्याचा क्रम बंद झाला. परंतु मघाच्या या लहान थेंबानें पटेलानें समाधान होणें शक्य नव्हतें. कारण मूळ सेक्रेटरीएट अध्यक्षांलाच जबाबदार राहिलें पाहिजे हें काहीं सरकारनें ठरविलें नाहीं.

पटेलान्या या तक्रारीत सरकारच्या एका कृत्यानें आणखी एका तक्रारीची भर पडली. तें कृत्य असें कीं जेव्हां पटेलानीं आपल्या मागण्या मंजूर करण्याबद्दल सरकारामागे सारखा ससेमिरा लावला, तेव्हां व्हाइसरॉयांनीं सेक्रेटरी ऑफ स्टेटकडे त्याबद्दल एक खलिता पाठविला. पण हा खलिता सरकारनें पटेलाना दाखविला नाहीं किंवा त्यावर असेंब्लीचें मतहि

विचारलें नाहीं. या खलित्याची एक नकल पटेलानीं व्हाइसरॉयांकडून मागविली, परंतु ती नकल सरकारनें त्यांना देण्याचें नाकारलें !

या सर्व तक्रारींचा पाढा सप्टेंबरच्या तारीख ५ च्या अधिवेशनांत पटेलानीं असेंब्लीपुढें वाचला, व असेंब्लीला या बाबतींत स्वतःचा निर्णय करण्यास सांगितलें. पटेलानीं केलेल्या मागण्या नामंजूर झाल्यानें असेंब्लीतील लोकपक्ष अर्थातच प्रक्षुब्ध झाला. या प्रक्षोभाला शांत करण्याच्या उद्देशानें होम मॅन्वर क्रैगर यांनीं अशी मखलाशी केली, कीं व्हाइसरॉय व सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांच्यात काय पत्रव्यवहार झाला तो आम्ही असेंब्लीच्या नजरेंस पुढें आणूं व मग आम्हीं काय केलें आहे तें सांगूं. परंतु या खुलाशा-मुळें असेंब्लीचें समाधान होणें शक्य नव्हतें.

पुढें तारीख २२ सप्टेंबर रोजी पंडित मोतीलाल नेहरू यांनीं असेंब्लींत सेक्रेटॅरिएटच्या योजनेसंबंधीं खालील ठरव मांडलाः—(अ) तारीख १ डिसेंबर १९२८ च्या आंत एक स्वतंत्र खातें निर्माण करण्यांत यावें. (ब) योजनेला अवश्य असेल त्या भागापुरती स्टेट सेक्रेटरीची ताबडतोब संमति घ्यावी. (क) खालीलप्रमाणें दुरुस्त योजना करण्यांत यावीः—(१) असेंब्लीचें खातें अध्यक्षीच्या सल्ल्यानें गव्हर्नरजनरलच्या ताब्यांत असावें. (२) या खात्याचा प्रमुख अध्यक्षीच्या सल्ल्यानें गव्हर्नरजनरल यांनीं नेमावा. (३) (अ) या अधिकाऱ्याला काढून टाकण्याचा अधिकार गव्हर्नरजनरलला अध्यक्षीच्या सल्ल्यानें ठेवावा. (ब) शिस्तीचे उपाय योजण्याचा अधिकार अध्यक्षींकडे असावा. (४) खात्याच्या इतर अधिकाऱ्यांची नेमणूक अध्यक्षींनीं सेक्रेटरीच्या सल्ल्यानें करावी. (५) या अधिकाऱ्यांना काढून टाकण्याचा आणि शासन करण्याचा अधिकार अध्यक्षींकडे असावा. फक्त या अधिकाऱ्यांना गव्हर्नरजनरलकडे फेर-तपासणीचा अर्ज करण्याची सवलत देण्यांत यावी. (६) खर्चाचे प्रश्ने नेहमींच्या पद्धतीनें सोडवावें. परंतु जेथें अध्यक्ष व हिंदुस्थान सरकार यांचा मतभेद होईल तेथें गव्हर्नरजनरलकडे याचा उल्लेख करावा व त्यांचा निर्णय अखेरचा समजावा. या बाबतींत अध्यक्षींनीं असेंब्लीचें मत गव्हर्नरजनरल यांना शक्य तितक्या लवकर अंमलबजावणी करण्यासाठीं कळवावें.

हा ठराव असेंब्लीत मंजूर झाला व त्याप्रमाणे सेक्रेटरीचें खाते स्वतंत्र निर्माण करण्यांत आलें.

दार ठोठावल्याशिवाय उधडत नाही व झगडल्याशिवाय मिळत नाही याचें प्रत्यंतर पटेलंच्या वरील सर्व कृतींवरून उत्कृष्टपणें निदर्शनास येतें. म्हणूनच पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनीं पटेलंच्या वरून “खंदे वीर” या शब्दांनीं केलें तें अत्यंत मार्मिक आहे असेंच म्हटलें पाहिजे. पाऊल पुढें टाकायचें तर तें पूर्ण विचार करून टाकायचें पण एकदां पुढें पाऊल टाकलें तर तें मागें परत घ्यायचें नाही हा पटेलंच्या बाणा होता. व तो वीराला सर्वथैव साजेसाच होता. हिंदुस्थानच्या कमांडर-इन-चीफनें पटेलंच्या मागितलेली माफी, टाइम्सनें पटेलंच्या मागितलेली माफी, मुंबईचे गव्हर्नर व व्हाइसरॉय यांना लिहिलेली निर्भीड व सडेतोड पत्रें, स्टेट्समन पत्राचे युरोपियन संपादक यांनीं असेंब्लीचा दिलेला राजीनामा, सायमन कमिशनच्या सभासदांना साध्या प्रेक्षकांच्या गॅलरींत बसविण्याचा हुकूम, दिल्लीच्या चीफ कमिशनरला व होम मंत्रालयाला दाखविलेला आपल्या अधिकाराचा प्रभाव, पब्लिक सेफ्टी बिलवर दिलेलें रूलिंग या सर्व गोष्टींत पटेलंच्या वीरत्व उत्कृष्ट रीतीनें व्यक्त झालें आहे. आणि या गोष्टींमुळे दिल्लीत सिमल्यास पटेलंच्या राज्य झालें आहे असे उद्गार काढण्यांत येत होते. आतां यावर कोणी असें म्हणतील कीं हे सगळे निष्कर्ष झाले पटेलंच्या बाजूनें असणाऱ्यांचे पण पटेलंच्या विरोधकांनीं त्यांच्याविषयीं काय म्हटलें ? कारण एकाद्या व्यक्तीचें वीरत्व हें उभय पक्षांना मान्य असायला पाहिजे. तसें पटेलंबद्दल म्हणतां येईल कीं नाही ? याला उत्तर असें कीं पटेलंच्या थोरवी त्यांच्या मित्रांनींच केवळ नव्हे तर प्रतिपक्षी म्हणविणारांनींहि कबूल केली. “पटेल हे सरकारी अधिकाऱ्यांस शेराम सव्वाशेर भेटले,” हें मि. आर्थर मूर या अस्तल सरकारपक्षीय युरोपियन सभासदाचें विधान म्हणजे पटेलंच्या वीरत्वाची साक्ष होय.

चावडींतला ' पाटील ' वाहेर निघाला !

पटेल दिल्ली-सिमल्यास आपली अध्यक्षीय कारकीर्द गाजवीत असतां देशांतील राजकीय वातावरण दिवसेंदिवस तप्त होऊं लागलें होतें व त्याच्या झळा असेंल्लींत शिरकाव करीत होत्या. असेंल्लीनेंच नव्हे तर सामान्य हिंदी जनतेनें धिक्कारलेलें सायमन कमिशन हिंदुस्थानांतून विलायतेस परत गेलें होतें. तारीख १६ ऑक्टोबर १९२९ या दिवशीं सर जॉन सायमन यांनीं मुख्य प्रधानाला पत्र लिहिलें व त्यांत म्हटलें, कीं “ कमिशनचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाल्यानंतर एक परिषद भरवावी. त्या परिषदेत शक्य तितकें एकमत व्हावें आणि तें पार्लमेंटला सादर करावें. ” त्यावर ३१ ऑक्टोबरला बादशहांनीं पत्रकांतून प्रसिद्ध केलें कीं, “ ब्रिटिश हिंदुस्थानांत साम्राज्यांतर्गत जबाबदार राज्यपद्धति वाढत्या प्रमाणांत स्थापन व्हावी यासाठीं ज्या योजना पार्लमेंटनें तयार केल्या आहेत त्या फलद्रूप ठरल्या व शेवटीं हिंदुस्थानला वसाहतींचा दर्जा प्राप्त व्हावा अशी आमची इच्छा आहे व यांतच आमचा संतोष आहे. ” या पत्रकाविषयी माहिती सांगतांना व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन म्हणाले, कीं हिंदुस्थान व संस्थानें यांचे संबंध ठरविणें जरूर आहे, असें कमिशनच्या अध्यक्षांचें ठाम मत आहे. निरनिराळे रिपोर्ट जॉइंट पार्लमेंटरी कमिटीपुढें ठेवण्यापूर्वीं एक परिषद बोलावावी लागेल. त्या परिषदेत ब्रिटिश सरकार, ब्रिटिश हिंदुस्थान व संस्थानें यांच्या प्रतिनिधींची एकत्र भेट होईल व तेथें अंतिम निर्णयाबद्दल एकमत करण्याचा प्रयत्न होईल. परिषद बोलावण्यांत कमिशनचें ध्येय असें आहे कीं हिंदुस्थानांत जबाबदारीच्या संस्थांचा हळूहळू विकास व्हावा व तो ब्रिटिश साम्राज्याचा एक घटक वनेल अशी जबाबदारीची राज्यपद्धति हिंदुस्थानांत स्थापन व्हावी.

हीं सर्व पत्रकें व खुलासे प्रसिद्ध झाले खरे, परंतु त्यामुळें हिंदी पुढाऱ्यांचें समाधान होणें शक्य नव्हतें. कारण त्यांत तावडतोबीचें असें

निश्चित आश्वासन कांहींच नव्हतें. बऱ्याचशा इच्छाच प्रकट केल्या होत्या. तेव्हा ३१ ऑक्टोबरला व्हाइसरॉयांचा खुलासा 'प्रसिद्ध झाल्यावर चोवथ तासांच्या आंत प्रसिद्ध पुढारी दिल्लीस जमा झाले व परिषद यशस्वी करण्यासाठी खालील चार गोष्टी करणें अत्यावश्यक आहे असें त्यांनीं सुचविलें. त्या गोष्टी अशाः—(१) जास्त शांत वातावरण उत्पन्न करण्यासाठी सर्वसाधारणतः सहानुभूतीचें राजकीय धोरण स्वीकारावें. (२) राजकीय कैद्यांची मुक्तता व्हावी. (३) प्रगतिपर राजकीय संस्थांचें प्रतिनिधित्व यशस्वी रीतीनें मिळवायला पाहिजे, व राष्ट्रीय सभा ही त्या संस्थेंत अतिशय मोठी असण्यामुळें तिला प्रामुख्यानें प्रतिनिधिःच मिळालें पाहिजे. (४) बादशहांच्या वतीनें व्हाइसरॉयांनीं जो जाहीरनामा काढला आहे त्यांत आगामी परिषदेचा हेतु म्हणजे हिंदुस्थानांत वसाहतीचें स्वराज्य केव्हां स्थापन व्हावी याची नुसती चर्चा होणार, असा दिसतो, परंतु असें नसावें. वसाहतीची शासनपद्धति हिंदुस्थानाकरितां तयार करणें हाच या परिषदेचा हेतु असणें जरूर आहे, व त्या दृष्टीनें राज्यघटनेंत सुधारणा होणें इष्ट आहे.

शेवटीं परिषदेचा हेतु सफल होण्यासाठीं ती शक्य तितक्या लवकर बोलवावी असें सुचविण्यांत आलें.

ही परिषद राजुंड टेबल कॉन्फरन्स किंवा गोलमेज परिषद या नांवानें प्रसिद्ध आहे.

वरिलप्रमाणें पुढाऱ्यांनीं जरी सूचना केल्या तरी त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणें गोष्टी घडल्या नाहींत. उदाहरणार्थ राजकीय कैद्यांच्या मुक्ततेबाबत सरकारनें विशेष लक्ष घातलें नाहीं. तिकडे पार्लमेंटमध्ये मात्र हिंदुस्थानांत व्हाइसरॉयांनीं काढलेल्या जाहीरपत्रकाबद्दल बरीच उलटसुलट आरडाओरड करण्यांत आली. परंतु एकंदरीनें सूर अत्रा निघत होता कीं १९१९ च्या कायद्यांत जें आस्तेकदम सुधारणांचें धोरण जाहीर केले आहे त्यांत फारसा बदल होणार नाहीं. हिंदी पुढारी तर कांहीं तरी निश्चित बदल झाला पाहिजे असा आग्रह मांडून होते. काँग्रेस पुढाऱ्यांचें म्हणणें असें कीं लाहोरची डिसेंबरांत होणारी काँग्रेस भरण्यापूर्वी वसाहतीच्या दज्यांचें निश्चित

आश्वासन हिंदी जनतेला मिळालें पाहिजे. व परिषदेचा हेतु वसाहतीची शासनपद्धति हिंदुस्थानाकरितां तयार करणें हा असला पाहिजे असें सरकारनें जाहीर केलें पाहिजे. अशा वेळीं व्हाइसरॉयांनीं नेमस्त पुढारी डॉ. समू यांना कळविलें, कीं मी २३ डिसेंबरला गांधी व नेहरू यांची भेट दिल्लीस घेईन. ठरल्याप्रमाणें २३ डिसेंबरला पुढारी व्हाइसरॉयांच्या बंगल्यावर एकत्र जमले. त्यांत पटेलहि होते. गोलमेज परिषदेचें काम वसाहतीचें संपूर्ण स्वराज्य हें धोरण ठरवूनच चालेल असें आश्वासन गांधींना पाहिजे होतें. पण व्हाइसरॉयांनीं उत्तर दिलें, कीं सरकारनें आपला दृष्टिकोन आपल्या पत्रकांत स्पष्ट केलाच आहे आणि यापेक्षां जास्त अभिवचन देतां येत नाही. गोलमेज परिषदेस आमंत्रण देतांना वसाहतीच्या स्वराज्याचें स्पष्ट अभिवचन देणें शक्य नाही असें व्हाइसरॉयांनीं सांगितलें.

अर्थात् सारे जमलेले पुढारी हात हलवीत जागोजाग परतले. लाहोरची काँग्रेस जवळ येऊन टेपली. दडपशाहीला जोर चढत होता. दिवसेंदिवस बांदिखाने भरून चालले होते. लाहोर काँग्रेसला या अत्यंत निराशामय परिस्थितीला तोंड द्यायचें होतें अखेर या काँग्रेसनें पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखालीं संपूर्ण स्वातंत्र्य हेंच हिंदुस्थानचें एकमेव ध्येय असल्याचें जाहीर केलें. स्वातंत्र्याच्या मोहिमेची पहिली पायरी म्हणून कायदे कौन्सिलांवर बाहिष्कार घातला व त्याप्रमाणें कायदेमंडळांत व कमिश्न्यांवर काम करित असलेल्या काँग्रेसच्या सर्व सभासदांनीं राजीनामे द्यावेत अशी या काँग्रेसनें आज्ञा केली आणि स्वातंत्र्य प्राप्त्यर्थ सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू करावी असें ठरविलें. नव्या वर्किंग कमिटीची बैठक ता. २ जानेवारी १९३० रोजी झाली व तिनें केलेल्या विनंतीस अनुसरून असेंब्लीच्या २७ सभासदांनीं राजीनामे दिले.

या वेळीं पुष्कळांची अशी अपेक्षा होती, कीं लाहोर काँग्रेसच्या ठरावाचा परिणाम होऊन पटेल हे आपल्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा देतील. त्यांच्या मित्रांनीं व ओळखीच्या अनेक लोकांनीं त्यांचा वेत काय आहे याबद्दल त्यांना विचारणा केली. त्यावर आपलें अद्याप कांहीं ठरलें नाही असें पटेलचें उत्तर असे. ही त्यांची डळमळ पाहून व. जयकरांसारख्यांनीं त्यांना

लिहिलें, कीं “ काँग्रेसच्या ठरावाचा प्रचार देशभर दौरा काढून करीत राहाण्यापेक्षां तुम्हीं अध्यक्षपदावर राहाणेंच अधिक उचित आहे. ” दिवाण चमणलाल यांनीं त्यांना सांगितलें कीं “ तुम्हीं राजीनामा दिला तर ती एक राष्ट्रीय आपत्ति होईल. ” अखेर पटेलानीं आपलें निश्चित असें उत्तर ता. २१ जानेवारी १९३० रोजीं असें बल्लित जाहीर केलें. ते म्हणाले, “ इतक्यांत राजीनामा देण्यासारखी परिस्थिति उत्पन्न झाली आहे असें मला वाटत नाही. लाहोर काँग्रेसच्या ठरावास अनुसरून जर मीं राजीनामा दिला तर मी पक्षभेदातीत नाहीं असा लोकांचा ग्रह होईल. परंतु अध्यक्षाचें स्थान हें पक्षभेदातीत असल्यानें कोणत्याहि एका पक्षानें सांगितलें म्हणून मी राजीनामा देणार नाहीं. स्वराज्याचा प्रश्न हा हिंदी व ब्रिटिश प्रतिनिधी यांच्या परस्पर विचारविनिमयानें सुटेल असा अद्यापि वाटण्यास जागा असल्यानें, देशहिताच्या दृष्टीनें इतक्यांत राजीनामा देऊं नये असं मीं ठरविलें आहे. परंतु त्या बरोबरच मीं हेंहि सांगतों कीं राजीनामा देण्यानेंच देशाच्या विकट परिस्थितींत जर मी अधिक स्वतंत्रतेनें कार्य करूं शकेंन असं मला दिसून आलं तर त्या दिवशीं मी या अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिल्याशिवाय राहाणार नाहीं. ” परंतु पटेलची ही विचारसरणी फार दिवस टिकाव धरूं शकली नाही. काँग्रेसच्या आशेनुसार देशांत प्रचंड प्रमाणावर सविनय कायदेभंगाची मोहीम सुरू झाली. गांधींनीं मिठाचा कायदा मोडून मिठागरावर मोहीम करण्याचा व्रत जाहीर केला. गांधींनीं आपले पुढील व्रत व्हाइसरॉयांना ता. २ मार्चच्या पत्रानें कळविले. ता. १२ मार्चला मिठागरावर मोहीम करण्यासाठीं गांधींनीं आपल्या ७९ अनुयायांसह साबरमती आश्रमापासून आपलें विश्वविख्यात दांडी-प्रयाण सुरू केलें. साबरमती पासून दांडी हें गांव २०० मैल अंतरावर होतें. तें गांव त्यांनीं मीठ तयार करण्यासाठीं निवडलें. त्या गांवांपर्यंत त्यांनीं आपल्या अनुयायांसह पायीं प्रवास केला. वाटेंत ठिकठिकाणीं प्रचंड सभा होऊन जनतेंत मोठी जागृति निर्माण झाली. ता. ५ एप्रिल रोजीं सकाळीं गांधी दांडीस पोचले, व तेथें त्यांनीं मीठ उचललें व मिठाच्या कायद्याचा भंग केला. तारीख ६ एप्रिलपासून मीठ सत्याग्रहाची परवानगी मिळाल्यानें

लिहिलें, कीं “ काँग्रेसच्या ठरावाचा प्रचार देशभर दौरा काढून करीत राहाण्यापेक्षां तुम्हीं अध्यक्षपदावर राहाणेच अधिक उचित आहे. ” दिवाण चमणलाल यांनी त्यांना सांगितलें कीं “ तुम्हीं राजीनामा दिला तर ती एक राष्ट्रीय आपत्ति होईल. ” अखेर पटेलानीं आपलें निश्चित असें उत्तर ता. २१ जानेवारी १९३० रोजीं असेंळीत जाहीर केलें. ते म्हणाले, “ इतक्यांत राजीनामा देण्यासारखी परिस्थिति उत्पन्न झाली आहे असं मला वाटत नाही. लाहोर काँग्रेसच्या ठरावास अनुसरून जर मीं राजीनामा दिला तर मी पक्षभेदातीत नाहीं असा लोकांचा ग्रह होईल. परंतु अध्यक्षाचें स्थान हें पक्षभेदातीत असल्यानें कोणत्याहि एका पक्षानें सांगितलें म्हणून मी राजीनामा देणार नाहीं. स्वराज्याचा प्रश्न हा हिंदी व ब्रिटिश प्रतिनिधी यांच्या परस्पर विचारविनिमयानें सुटेल असा अद्यापि वाटण्यास जागा असल्यानें, देशहिताच्या दृष्टीनें इतक्यांत राजीनामा देऊं नये असं मीं ठरविलं आहे. परंतु त्या बरोबरच मीं हेंहि सांगतां कीं राजीनामा देण्यानेंच देशाच्या विकट परिस्थितीत जर मी अधिक स्वतंत्रतेनें कार्य करूं शकेन असं मला दिसून आलं तर त्या दिवशीं मी या अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिल्याशिवाय राहाणार नाहीं. ” परंतु पटेलची ही विचारसरणी फार दिवस टिकाव धरूं शकली नाही. काँग्रेसच्या आशेनुसार देशांत प्रचंड प्रमाणावर सविनय कायदेभंगाची मोहीम सुरू झाली. गांधींनीं मिठाचा कायदा मोडून मिठागरावर मोहीम करण्याचा वेत जाहीर केला. गांधींनीं आपले पुढील वेत व्हाइसरॉयांना ता. २ मार्चच्या पत्रानें कळविले. ता. १२ मार्चला मिठागरावर मोहीम करण्यासाठीं गांधींनीं आपल्या ७९ अनुयायांसह साबरमती आश्रमापासून आपलें विश्वविख्यात दांडी-प्रयाण सुरू केलें. साबरमती पासून दांडी हें गांव २०० मैल अंतरावर होतें. तें गांव त्यांनीं मीठ तयार करण्यासाठीं निवडलें. त्या गांवापर्यंत त्यांनीं आपल्या अनुयायांसह पायीं प्रवास केला. वाटेंत ठिकठिकाणीं प्रचंड सभा होऊन जनतेंत मोठी जागृति निर्माण झाली. ता. ५ एप्रिल रोजीं सकाळीं गांधी दांडीस पोचले, व तेथें त्यांनीं मीठ उचललें व मिठाच्या कायद्याचा भंग केला. तारीख ६ एप्रिलपासून मीठ सत्याग्रहाची परवानगी मिळाल्यानें

सर्व देशभर सत्याग्रहाची जागृति झाली. मोठमोठ्या सभा झाल्या. गोळी-बारहि सरकारने केले. तारीख २३ एप्रिल रोजी बंगाल ऑर्डिनन्स पुन्हा अंमलांत आला व १९१० सालचा प्रेस अॅक्ट कांहीं दुरुस्ती करून एका वटहुकुमाच्याद्वारे व्हाइसरॉयांनी २७ एप्रिल रोजी जाहीर केला.

या सुमारास म्हणजे तारीख २५ एप्रिल १९३० रोजी असेंब्लीचे अध्यक्ष ना. पटेल यांनी आपल्या अध्यक्षपदाचा व असेंब्लीच्या सभासदत्वाचाहि राजीनामा व्हाइसरॉयांकडे पाठवून दिला. लोकमान्य टिळक हे पटेलाना विनोदाने पाटील म्हणत. कारण मराठी 'पाटला' चेंच 'पटेल' हें गुजराथी रूप आहे. तेव्हां असेंब्लीच्या चावडींत बसलेल्या या देशाभिमानी पाटलाने राजीनामा देऊन तारीख २५ एप्रिल रोजी ती चावडी सोडली व पुन्हा बाहेरील देशकार्याच्या आखाड्यांत उडी घेतली. व्हाइसरॉयांना लिहिलेल्या राजीनाम्यासोबतच्या पत्रांत पटेल लिहितात:—

“ १९२५ च्या ऑगस्टमध्ये मी असेंब्लीचा अध्यक्ष झालों. त्या वेळेपासून मी अगदीं निःपक्षपाताने व स्वतंत्र बाण्याने वागत आलों असून कोणत्याहि वैयक्तिक किंवा राजकीय पक्षविषयक धोरणामुळे मी माझ्या निःपक्षपातीपणाला बाध येऊं दिला नाहीं. पण याचमुळे नोकरशाहीचा मजवर रोष झाला. किरकोळ गोष्टींत नोकरशाहीने मला अडथळा केला नाही. परंतु मुद्द्याची गोष्ट येतांच माझा निस्पृहपणा नोकरशाहीच्या डोळ्यांत सळू लागला. आणि जेव्हां नोकरशाहीने पाहिलें, कीं मी कांहीं त्यांच्या ताटाखालचें मांजर होऊन राहाण्यास तयार नाहीं, त्या वेळेपासून माझा छळ करण्यास प्रारंभ झाला. गेलों तीन वर्षे मी जाच सोशीत आलों आहे आणि माझी अध्यक्षीची खुर्ची म्हणजे एक प्रकारें कांट्यांचें आसनच होय असा मला अनुभव आला आहे. नोकरशाहीनें मजवर एक प्रकारें सामाजिक बहिष्कार घातला; मजविरुद्ध वृत्तपत्रांतून भलभलती टीका करविली आणि माझ्या निःपक्षपातीपणाविषयीहि संशय उत्पन्न होईल असले आक्षेप प्रसिद्ध करविले. आपल्याशीं खासगी संभाषणांतच काय तें मला मन मोकळे करून बोलतां येईल, पण इतर सर्वत्र शिष्टाचाराने बांधलों गेल्यामुळे मला हा छळ तोंड बांधून सोसावा लागला.

एवढ्यानैहि नोकरशाहीचें समाधान न होऊन तिनें आपल्या हस्तकां-
कडून मजविरुद्ध गैरसमज पसरविण्याची मोहीमच सुरू केली. वृत्तपत्रांतून
मजविरुद्ध इतके अश्लील व अशुभ्य लेख प्रसिद्ध होऊं लागले, कीं देशां-
तील प्रत्येक गोऱ्या इसमाला असेंब्लीचा अध्यक्ष डोळ्यांतील कणासारखा
खुपू लागला, आणि प्रत्येकजण ही ब्याद अध्यक्षत्वाचा कर्घीं राजीनामा
देईल याची उस्तुकतेनें मार्गप्रतीक्षा करूं लागला. आपलें मनहि मजविरुद्ध
कलुषित करण्याचा प्रयत्न झाला. तथापि तो कितपत साधला हें सांगणें
माझें काम नव्हे.

माझ्या हालचालीवर नोकरशाहीचें सतत लक्ष असे, व मजवर डिटे-
क्टिव्हहि ठेवला गेला होता ! हेतु हा, कीं या त्रासानें मी राजीनामा द्यावा
आणि नोकरशाहीला डांगोरा पिटून जगास सांगायला सांपडावें, कीं पाहा
हे हिंशी लोक, यांना जबाबदारीचीं कामेंच आवरतां येत नाहींत. इतकेंहि
करून नोकरशाहीचा कावा साधला नाहीं, आणि मला माझ्या जाग्यावरून
काढून टाकण्याचा अधिकार नोकरशाहीच्या हातीं नसल्यामुळें माझा अधि-
कार तिला निमूटपणें सहन करावा लागला. अशा प्रकारच्या प्रतिकूल
वातावरणांतहि माझ्या हातून काहीं तरी राष्ट्रसेवा घडत आहे या बुद्धीनेंच
मी राजीनामा न देतां माझ्या जागेस चिकटून राहिलों सुदैवेंकरून मध्यंतरीं
जो वाद उपस्थित झाला त्यांतहि माझाच जय होऊन नोकरशाहीलाच हार
खावी लागली. अशा वेळीं माझ्यापेक्षां कमी धीराचा अध्यक्ष असता तर तो
राजीनामा देऊन तरी मोकळा झाला असता अगर नोकरशाही नाचवील
तसें नाचायला तयार झाला असता. मी यांतून नामुष्कीचा एकहि मार्ग न
स्वीकारतां असे निर्णय देत गेलों आणि असा पायंडा पाडून ठेवला, कीं
जगांतील कोणत्याहि असेंब्लीला त्याविषयीं अभिमानच वाटावा.

अशा रीतीनें पांच वर्षे सतत परिश्रम करून मी अध्यक्षाच्या जागेचा
मान, इभ्रत व अधिकार वाढविला, आणि जनतेचा विश्वास संगदून
केला. मात्र या परिश्रमानें माझी प्रकृति खालावली. तरीदेखील माझ्या
अध्यक्षत्वापासून थोडें तरी देशाचें कल्याण होत आहे असें मला वाटलें असतें
तर मी तसाच चिकटून राहिलों असतों. परंतु देशांतलें सगळेंच वातावरण

बदलून गेलें. राष्ट्रीय सभेनें कायदेमंडळावर वाहिष्कार पुकारला आणि त्या-
नंतर माझे मित्र पं. मदन मोहन आणि त्यांचे एकनिष्ठ अनुयायी यांनीं हि
साम्राज्यांतर्गत सवलतीच्या जकातीचें धोरण त्यांजवर जवरीनें लादल्यामुळें
राजीनामे दिले. सरकारी अधिकाऱ्यांनीं आर्थिक स्वायत्ततेच्या प्रश्नावर मत
देऊं नये ही सूचनाहि सरकारनें न मानल्यामुळें असेंब्लीचें प्रातिनिधिक
स्वरूपच नष्ट झालें, आणि अशा असेंब्लींत अध्यक्ष राहून तरी काय
उपयोग म्हणून मीं राजीनामा देण्याचा विचार ठरविला; कारण यापुढें
असेंब्ली ही सरकारच्या हुकमांची विनतकार नोंदणी करणारी सभा बनणार
आहे ! आणि असल्या असेंब्लीच्या अध्यक्षपदावर राहिल्यानें मी असेंब्लीला
नसतें महत्त्व देऊन राष्ट्राचें नुकसान केलें असें होणार आहे.

“ता. २१ जानेवारीच्या भाषणांत मीं म्हटलेंच होतें, कीं अध्यक्षांचें स्थान
पक्षभेदातीत असल्यानें कोणत्याहि एका राजकीय पक्षानें सांगितलें म्हणून मी
राजीनामा देणार नाहीं ! तथापि ज्या वेळीं राजीनामा देण्यानें राष्ट्र-
सेवा अधिक करण्याची संधि मिळेल त्या वेळीं माझा राजीनामा तयारच
आहे आणि मला वाटतें तशी वेळ आतां आली आहे. म. गांधी यांनीं
सुरू केलेला स्वातंत्र्याचा लढा खूप जोरांत आला आहे. माझे शेंकडों
देशबंधू राष्ट्रकार्यासाठीं आपले प्राणदेखील देण्यास तयार झाले आहेत;
आणि लक्षावधि लोक कारावासाची आपत्ति राष्ट्राकरितां स्वतःवर ओढून
घेण्यास उत्कंठित झाले आहेत. अशा वेळीं अध्यक्षांची खुर्ची ही माझी योग्य
जागा नसून माझ्या देशबंधवाच्या खांद्याशीं खांदा भिडवून या लढ्यांत भाग
घेणें हेंच माझें खरें कर्तव्य होय. अशा रीतीनें झगडण्याची वेळ येऊं नये
म्हणून मीं आपणाला यापूर्वींच पत्रद्वारेणें विनंती केली होती, कीं डोमीनियन
स्टेटसचा हिंदुस्थानचा हक्क योग्य वेळींच प्रांजलपणें मान्य करा आणि मला
आशा होती कीं आपल्या मध्यस्थीमुळें हा हक्क मान्य केला जाईल. परंतु
त्यानंतर इंग्लंडांत व हिंदुस्थानांत ज्या कांहीं घडामोडी झाल्या त्यांवरून
मला कळून चुकलें, कीं आर्थिक स्वातंत्र्याचें धोरण जितकें तखलुपी आहे
तितकेंच डोमीनियन स्टेटसचें अभिवचनहि तखलुपी आहे. कारण हिंदु-

स्थानच्या या न्याय्य मागणीला दुजोरा न मिळतां उलट जनतेच्या आकांक्षा चिरडून टाकण्याकरितां सरकारकडून दडपशाहीचा वरवटा जोरानें फिर-विला जाऊं लागला आहे !

“यावरून माझी अशी खात्री झाली, कीं गांधीजींनीं आपल्या अटी मान्य झाल्याखेरीज रा. टे. कॉ. मध्ये काँग्रेसनें भाग येऊं नये असा जो सल्ला दिला तोच बरोबर असून संपूर्ण डोमीनियन स्टेट्स देण्याची चर्चा चालू होईल तरच रा. टे. कॉ. ला जाण्यांत कांहीं अर्थ आहे. अशा परि-स्थितीत सरकारचा संबंध तोडून टाकून स्वातंत्र्य-संग्रामाच्या समरांगणावर उभें राहाणें हेंच देशभक्ताला शोभेलसें माझे कर्तव्य होय. माझी नाजूक प्रकृति माझ्या या निश्चयाच्या आड येणार नाही अशी मला आशा आहे. समजा, यदाकदाचित् मला या लढ्यांत प्रत्यक्ष भाग घेतां आला नाही तरी माझा या लढ्याला नैतिक पाठिंबा आहे एवढें तरी माझ्या या राजीनाम्यानें सिद्ध होईल.”

शेवटच्या भागांत ना. पटेल यांनीं गुजराथ रिलीफ फंडाच्या वेळीं आणि मुख्यतः वाडोली लढ्याच्या वेळीं व्हाइसरॉयांनीं आपल्या विनंतीस मान देऊन तो लढा योग्य रितीनें मिटविला याबद्दल आभार मानून आणि लॉर्ड आयर्विनशी असलेला आपला खाजगी वैयक्तिक स्नेहसंबंध असाच कायम राहिल अशी आशा प्रदर्शित करून आपलें पत्र समाप्त केलें आहे.

पटलांचें हें पत्र ऐतिहासिक दृष्टीनें अतिशय महत्त्वाचें असल्यामुळें तें आम्हीं या ठिकाणीं विस्तारानें उद्धृत केलें आहे. या एवढ्याच पत्रा-वरूनहि पटलांची निर्भयता, निःस्पृहता, जाज्वल्य स्वदेशाभिमान असे अनेक उच्च दर्ज्याचे गुण निदर्शनास येतात.

अध्यक्षपदाच्या काळांतील गमती व आठवणी

सुनीतिपथ सेवणें मलिन कर्म मानेच ना ।
घडो मरण नावडे खलजनांप्रति प्रार्थना ।
विपत्तिसमयीं हि जो प्रकटवीच ना दीनता ।
भल्याविण असैं असिब्रत करूं शके कोणता ॥

एकदा एक अमेरिकन जोडपें प्रवास करित करित असेंब्लीचें सभागृह पाहाण्याकरितां आलें. त्यांनीं दिलेलें व्हिजिटिंग कार्ड कोणीतरी पटेलाना दाखविलें. पटेलानीं त्या जोडप्याला बरोबर घेऊन असेंब्ली हॉलमध्ये हिंडावून तेथला कोनाकोपरा त्यांना दाखविला व शेवटीं अध्यक्षच्या खुर्चीवरहि त्यांना आळीपळीनें बसविलें. व तशीं तीं बसल्यानंतर पटेलानीं त्यांना सलाम केला. पुढें त्या माणसांनीं पटेलाना कोणीतरी चपराशी समजून त्यांना बक्षिसी देऊं केली. पटेलानीं ती बक्षिसी अर्थातच घेतली नाहीं. पुढें पटेलानीं त्यांच्याबरोबर एक मनुष्य दिला व त्याला सांगितलें कीं आतां यांना असेंब्लीहॉलच्या भोवतालचें सर्व दाखव व मग त्यांना माझ्याकडे घेऊन ये. त्याप्रमाणें सर्व पाहून घेतल्यावर ती मंडळी परत अध्यक्षच्या खोर्लांत आली. अध्यक्षांना पाहिल्यावर अर्थातच दोघें आश्चर्यानें थक झालीं व गोंधळून गेलीं. कारण ज्या मनुष्यानें त्यांना प्रथम सभागृह दाखविलें तो त्यांच्या समजुतीप्रमाणें चपराशी नसून ते असेंब्लीचे अध्यक्ष खुद्द पटेल असल्याचें त्यांना कळलें व आपण बक्षिसी देऊं केल्याचा असभ्यपणा दाखविला याबद्दल त्यांनीं पटेलानांचा क्षमा मागितली.

पटेलानांकडे कोणी जरी लहानमोठा पाहुणा आला तरी त्याला ते बरा बरीच्या नात्यानें वागवीत. व अशा वेळीं आपल्या युरोपियन सेक्रेटरीकडून त्याला सारी असेंब्लीची इमारत व इतर सर्व गोष्टी दाखवीत. एकदा यांच्या युरोपियन सेक्रेटरीनें त्यांच्या स्वयंभक्त्याला स्वतःबरोबर घेऊन सर्व

गोष्टी आस्थापूर्वक दाखविल्या. आपल्या युरोपियन सेक्रेटरीबद्दल बोलतांना ते नेहमी 'हे पाहा नथ्युभाई, या नथ्युभाई' असे म्हणत. गुजराथीत नथ्युभाई म्हणजे तृतीय प्रकृति मनुष्य असा अर्थ होतो ! पण गंमत अशी की सेक्रेटरीजवळ असतांना जर हिंदी मनुष्य आला तर त्या हिंदी मनुष्याला ते साहेब म्हणत. घरच्या स्वयंपाक्यापासून सेक्रेटरीपर्यंत सर्वांना ते सारखे मित्रासारखे वागवीत. एकदा विठ्ठलभाई पटेल हे मुंबईच्या ग्रॅंटरोड स्टेशनवरून दिल्लीला जाण्याला निघाले होते. त्यांची मित्रमंडळी फ्रॅटफॉर्मवर उभी होती. पटेलचा आचारी हातांत आपल्या कामाचें सामान घेऊन उभा होता. प्रथम तो जरा इकडे तिकडे फिरत होता. थोड्या वेळानें तो पटेलच्या जवळ येऊन उभा राहिला. तेव्हां पटेलचे एक मित्र श्री. मदेश्वरी हे त्या आचान्याला म्हणाले, "तिथें कां तूं उभा राहिलास ? तुझें इथें काय काम आहे ?" तेव्हां पटेल उठून म्हणाले, "राहू द्या त्याला मजजवळ उभा. आपण जगाला असं दाखविलं पाहिजे, कीं असेंब्लीचा अध्यक्ष आणि पटेलचा आचारी यांच्यामध्ये माणूस या दृष्टीनें उच्चनीचपणा नाही. "

असेंब्लीची बैठक संपल्यानंतर पटेल जेव्हां मुंबईला परत येत, तेव्हां ते आपल्याबरोबर अध्यक्षांचें सारें ऑफिस घेऊन येत. हें ऑफिस मुंबईस आर्यभुवनमध्ये लोटवाला यांच्या घरीं थाटलें जाई. व त्याबद्दल सरकार लोटवाल्यांना भाडें देई. आतांपर्यंत कोणत्याहि अध्यक्षांनै बैठक संपल्यानंतर आपलें ऑफिस दिल्ली—सिमल्याहून अन्य ठिकाणीं हलविलें नव्हतें. पण पटेलानीं ही रूढि मोडली. कारण त्यांचें म्हणणें असें, कीं अध्यक्षाबरोबर त्यांचें ऑफिस पाहिजे. जिकडे अध्यक्ष जाईल तिकडे त्यांचें ऑफिस गेलें पाहिजे. म्हणजे आतांपर्यंत दिल्ली—सिमल्यास असेपर्यंतच अध्यक्षांचें काम करायचें ही पद्धत पटेलाना पसंत नव्हती. पटेलानीं मुंबईला आपलें अध्यक्षीय ऑफिस आणलें म्हणजे त्याच ठिकाणीं त्यांचें निवासस्थान जें वांद्रा, तेथील काँग्रेस कमिटीचेंहि काम चालें. पटेल या ठिकाणीं आपला युरोपियन सेक्रेटरी व काँग्रेस कमिटीचा सेक्रेटरी यांना मुद्दाम जवळच समोरासमोर बसवीत. व त्यांचेकडून कामें करून घेत. यावरून पटे-

लांना दर्शवायचें होतें कीं अध्यक्षचा सेक्रेटरी व काँग्रेस कमिटीचा सेक्रेटरी यांचा कामाच्या दृष्टीनें सारखा दर्जा आहे. पटेलंच्या युरोपियन सेक्रेटरीला अर्थात्च या गोष्टी निमूटपणें कराव्या लागत.

पटेल अध्यक्ष होण्यापूर्वी अध्यक्ष्यांचे जे चपराशी, पट्टेवाले वगैरे असत त्यांचे पोशाक दिखाऊ भडक असे असत. पटेल्यांनीं असले पोशाक बंद केले व त्यांना साधे पोशाक घालायला लावले.

पटेल एकदा थोडे आजारी पडले. विद्यन्यावर निजून होते. अशा-वेळीं सीलोनमधल्या एका वर्तमानपत्राचा इंग्रजी बातमीदार पटेल्यांचा शोध करीत करीत त्यांच्या घरापर्यंत आला. तो आंत पडवीत शिरला तेव्हा पटेल लांबून त्याला पाहून आपल्या जवळच्या मित्राला म्हणाले, “हैं भूत कुठून आलं आहे ?” आणि लगेच डोळे मिटून भिंतीच्या बाजूला तोंड करून निजलों. इकडे त्यांच्या मित्रानें पडवीत आलेल्या त्या बातमीदाराला खुर्ची दिली. तेव्हां तो बातमीदार व पटेल्यांचा मित्र यांचें बोलणें सुरू झालें. त्या बातमीदाराच्या बोलण्यावरून असें दिसलें, कीं त्याला पटेल्यांकडून सत्याग्रह कमिटीच्या कार्यक्रमाची माहिती पाहिजे होती. त्यानंतर पटेल्यांचा मित्र आंत पटेल्यांकडे आला व बातमीदार कशाकरितां आला आहे तें त्यानें त्यांना सांगितलें. पटेल त्या मित्राला म्हणाले, “त्या बातमीदाराला सांग कीं मला बरं नाही. ताप आला आहे आणि कसंहि करून त्याला वाटला लाव.” तेव्हां मित्रानें उत्तर दिलें, “पटेलसाहेब, तसं नको. तुम्हांला ताप आला तरी थोडं त्याच्याशीं तुम्ही बोला आणि मग त्याला जायला सांगा.” तेव्हां, “बरं, मग त्याला आंत पाठव,” असें पटेल्यांनीं म्हटल्यावर तो बातमीदार आंत आला. व जणू काय आपण मुळींच आजारी नाहीं असें दर्शवून त्याच्याशीं त्यांनीं बराच वेळ गप्पागोष्टी केल्या. त्यामुळें बातमीदारालाहि फार संतोष वाटला. जातां जातां त्या बातमीदारानें पटेल्यांना विचारलें, “मि. पटेल, आपलं वय किती आहे ?” त्यावर पटेल म्हणाले, “मला वाटतं माझे वडील तुम्हांला माझं वय सांगतील.” “असं का !” बातमीदार आश्चर्यानें उद्गारला. “तुम्हांला आमच्या वडिलांना पाहायचं आहे काय ?” असें पटेल्यांनीं विचारलें. तेव्हां “होय, पाहायचं आहे,” असें बातमीदारानें

उत्तर दिले. “फार छान, मग तिकडे जा,” असे म्हणून पटेलानीं आकाशाकडे बोट दाखविले. बातमीदाराला हे ऐकून हसू लोटले व त्यानें पटेलानीं हस्तांदोलन करून त्यांचा निरोप घेतला.

पटेलान्या विनोदी वृत्तीचा हा खोचदार नमुना म्हणून सांगतां येण्यासारखा आहे. पटेल जरी कधीं विनोद करित असत तरी ते फार निर्भीड असल्यानें पुष्कळदा दुसऱ्याला बौचेल असें बोलत. व मग परिस्थिति फार गंभीर होई. पण सुदैवाने ती सावरली जावी असेंच घडे. पटेल अध्यक्ष असतांना विलायतेस गेले त्या वेळेची गोष्ट आहे. इंग्लंडमध्ये असतांना पटेलाना बड्या बड्या लोकांचीं मेजवानीचीं आमंत्रणें येत. एकदा इंग्लंडचे लॉर्ड चॅन्सेलर लॉर्ड केव्ह यांनीं हाऊस ऑफ लॉर्ड्समध्ये मोठा मेजवानीचा समारंभ करून पटेलाना इतरांबरोबर निमंत्रण केले. मेजवानीला मोटमोठी पाहुणेमंडळी आली होती. त्या वेळेची पटेलान्संबंधींची एक आठवण लॉर्ड चॅन्सेलर यांची पत्नी लेडी केव्ह यांनीं लिहून ठेवली आहे. लेडी केव्ह म्हणतात, “मि. पटेल हे आमच्याबरोबर भोजनाला आले होते. त्या वेळीं त्यांच्या अंगांत एक लांबलचक सैल कफानी होती. भोजन नुकतेंच आटोपलें होतें. अशा वेळीं कोणी एका पाहुण्यानें हिंदुस्थानाविषयीं एक असभ्य विधान केलें. तेव्हां पटेल मला (लेडी केव्ह यांना) म्हणाले, ‘मंडम, तुम्हीं गेलीं १६५ वर्षे हिंदुस्थानवर अंमल चालविण्याचा प्रयत्न करून पाहिलात; पण अजूनहि तुम्हांला यश आलेलें नाहीं.’ पटेलानीं जेव्हां असें म्हटलें तेव्हां माझे यजमान जॉर्ज यांनीं माझ्याकडे पाहिले. तेव्हां आतां टेबलापाशीं अधिक वेळ बसतां कामा नथे असें ओळखून मी उठून पटेलाना म्हणालें, ‘मि. पटेल, चला माझ्याबरोबर; आपण दुसरीकडे जाऊं.’ आपल्या बोलण्याचा इतका लवकर विसर पडला हें पाहून पटेलाना आनंद झालासा दिसला.’

म्हणजे स्नेह्यासोबत्यांच्या मेजवानी प्रसंगी कठोर राजकीय वादविवाद चालावे हें ठीक नाहीं असें वाटून या मेजवानीचे यजमान लॉर्ड केव्ह यांचे मन अस्वस्थ झालें असलें पाहिजे; व म्हणूनच त्यांनीं आपल्या पत्नीकडे पाहिले. परंतु त्यांच्या पत्नीच्या चतुराईमुळे मेजवानींत उत्पन्न झालेला वाद-

विवादाचा कडूपणा अधिक वाढण्याचा टळला. कारण तिने पटेलाना मेजवानीच्या टेवलापासून युक्तीने लांब नेले. नाही तर पटेल वादाच्या भरांत निर्भीडपणे सत्य तेंच पण खोचक असे बोलले असते व मेजवानीसारख्या खेळीमेळीच्या समारंभाचा विरस झाला असता.

पटेल अध्यक्ष असतांना मधूनमधून काँग्रेस पक्षाचे लोक असेंब्लीतून गैर-हजर राहात. पटेलाना विशेष हा की त्यांच्या गैरहजिरीत जी जी वादग्रस्त विले सरकार असेंब्लीपुढे मांडी ती ती पटेलानी थोपवून धरली व त्यावर मतप्रदर्शन करू दिले नाही. काँग्रेस पक्षाच्या गैरहजिरीमुळे असेंब्लीचे प्रतिनिधिक स्वरूप नाहीसे होते असे पटेलाने म्हणणे असे व म्हणून त्यांनी वादग्रस्त विले सरकारला पुढे आणू दिली नाहीत. पटेल अध्यक्षपदावर असतांना त्यांचे बाणेदार वर्तन पाहून सरकारलाहि वचक बसला होता. व म्हणून उघड शीतीने नाही पण आंतून सरकारने त्यांना छळण्याचे धोरण ठेवले होते. हेतु हा की अध्यक्षांनी सरकारच्या हुकमाचे ताबेदार राहावे. सरकारचे गुप्त पोलिस आपल्या मार्गे कसे असत, सरकारने आपले वर्चस्व कमी करण्याचे डाव कसे चालविले होते व एकंदरीने अध्यक्षांची खुर्ची ही कांट्यांच्या आसनासारखी पटेलाना त्रासदायक कशी झाली होती याचे वर्णन त्यांनी दिलेल्या राजीनाम्याबरोबरच्या पत्रांत आपण वाचलेच आहे. पुढे पुढे तर सरकारने मांडलेल्या छळाचा पारा इतका चढला, की पटेल आपल्या पर्सनल सेक्रेटरीवरसुद्धा विश्वास टाकू शकले नाहीत. हा सेक्रेटरी युरोपियन असायचा व पटेल जे काय बोलतील किंवा लिहितील ते या सेक्रेटरीमार्फत कुठून तरी सरकारी गोटांत बाहेर फुटायचे आणि त्यामुळे सरकार सावध होऊन पटेलाना आपले पुष्कळसे वेत तडास नेणे अशक्य होत असे. कारण कोणतीहि मोष्ट लोकपक्षाला संमत झाली पाहिजे हे पटेलाने धोरण होते व असे धोरण बहुशः सरकारला मान्य नसल्यामुळे पटेलाना आपले विचारस्वातंत्र्य व आचारस्वातंत्र्य बरेच जखडल्यासारखे वाटे. व तसे वाटणे साहजिकच होते. या वेळी पटेलानी आपल्या मित्राला लिहिलेल्या पत्रांत म्हटले आहे, की “आतांशा मी माझ्या सावलीलाहि भितो.” पटेलाने कोणी त्यांचा मित्र पाहूणा आला तर त्यांच्याशी गप्पागोष्टी करणे किंवा हितगुज करणेहि

पटेलाना अशक्य झालें होतें. कारण त्यांचें जें कांहीं बोलणें होई तें सरकारच्या गोटांत हटकून प्रसिद्ध व्हायचें. त्यामुळें कोणा आपल्या स्नेह्याशीं बोलायचें असलें किंवा त्याचा सल्ला घ्यायचा असला तर ते आपल्या निवासस्थानापासून बरोबर त्या मित्रालाच घेऊन लांब कुठें तरी फिरायला जात व मग त्या ठिकाणीं तें बोलत. पुष्कळदा असें घडलें कीं पटेलानीं जीं आपलीं खाजगीं म्हणून पत्रें आपल्या हाताखालच्या नोकराकडून टाईप करून घेतलीं व पाठविलीं त्यांतील बरीचशीं पत्रें मध्येच कोणीं तरी पाहात व मग तीं पुढें जात. अर्थात् ही स्थिति पटेलाना असह्य झाली. व म्हणून पुढें पुढें आपलीं खाजगीं पत्रें पटेल स्वतः लिहीत व टाईप करीत व पुष्कळदा स्वतः पोस्टाच्या पेटींत नेऊन टाकीत ! आपला मनसुबा किंवा पूर्वीं योजिलेले वेत सरकारला मुळींच कळूं देतां कामा नयेत याबद्दल पटेलानीं विशेषतः पब्लिक सेप्टी विलाच्या वेळीं अत्यंत दक्षता ठेवली होती. आपण त्या विलावर कोणतें रूलिंग देणार आहोंत याचा मागमूसहि सरकारला लागूं नये म्हणून त्यांनीं आपले युरोपियन सेक्रेटरी मि. ग्रॅहॅम यांना तीन दिवसपर्यंत आपल्या खोर्लांत डांबून ठेवले होतें ! विलावर रूलिंग देण्याच्या दिवसापर्यंत त्यांनीं त्या सेक्रेटरीला आपल्या निवासस्थानाच्याबाहेर फिरकू दिलें नाहीं. जर तसें करूं दिलें असतें तर हें रूलिंग सरकारी गोटांत आगाऊ कळलें असतें व त्यावर सरकारनें आर्धाच कांहीं तरी तोड काढून ठेवली असती असें पटेलाना वाटलें. आपण कोणतें रूलिंग देणार आहोंत याचा थांगपत्ता सरकारला लागूं नये म्हणून वर सांगितल्याप्रमाणें पटेलानीं पक्का बंदोबस्त तर केला होताच, पण आपण रूलिंग कोणतें देणार याची कल्पना त्यांनीं आपल्या निकटच्या मित्रांनाहि दिली नाहीं. जेव्हां कोणी त्यांचे स्नेही रूलिंग कोणतें देणार असें त्यांना आर्धा विचारीत तेव्हां पटेलानांची तयारी असूनहि ते त्यांना एवढेंच उत्तर देत, कीं “ मला माहीत नाहीं. माझा ईश्वरावर भरंवसा आहे. तोच मला मार्ग दाखवील. ” “ पुष्कळदा आपले स्नेहीसोबती आपल्याजवळ नसायचे, कठीण प्रसंगीं ज्याची सल्ला घेतां येईल असे मित्र ताबडतोब मिळायचे नाहींत अशा असहाय स्थितींत मी मोठ्या कष्टानें अध्यक्षपदाचे दिवस काढले, ” असें त्यांनीं अध्यक्षपदाच्या राजीनाम्यानंतर उद्गार काढले.

पटेलांचें बोलणें पुष्कळदा जरी विनोदाचें भासलें तरी त्यांत खरेपणाच असे त्यांचे स्वैरालापहि पोकळ नसून पुष्कळदा अर्थपूर्ण असत. गेलेला क्षण किंवा सुटलेला तार ज्याप्रमाणें मागें फिरत नाही त्याप्रमाणें त्यांचा बोललेला शब्द मागें फिरत नसे, तर तो आपलें काम बरोबर करी. म्हणून लोकमान्य टिळकांप्रमाणें पटेल हे एकवचनी व एकवाणी होते असें म्हणण्यांत कोणतीहि अतिशयोक्ति नाही असें आम्हांस वाटतें. पटेलांचा एक मुसलमान चपराशी होता. तो फार प्रामाणिक व मेहनती असे. पटेलांनीं एकदा सरकारकडे अशी शिफारस केली कीं या चपराश्याला खानसाहेब ही पदवी देऊन त्याच्या नवीन पदवीला साजेशी पगारबढती त्याला द्यावी. आतां अध्यक्ष-सारख्या मोठ्या दर्ज्याच्या माणसानें ही शिफारस ज्या अर्थी केली त्या अर्थी सरकारला जरी ती चमत्कारिक वाटली तरी नाइलाज म्हणून का असेना, तिचा विचार करणें भाग होतें. प्रथम थोडी कुरकुर झाली. पण पटेलांचें त्यावर म्हणणें असें कीं “ जो मनुष्य प्रामाणिक व मेहनती आहे त्याला खानसाहेब करायचें नाही तर मग काय एकाद्या ऐद्यागैद्याला किंवा वशिलाच्या तट्टाला खानसाहेब बनवायचें ? तसें असेल तर त्या पदवीला कांहीं अर्थ उरत नाही. ” पटेलांचा हा युक्तिवाद बिनतोड होता; व सरकारनें अखेर त्याला मान्यता देऊन त्यांच्या चपराशाला खानसाहेब करून त्याला दीडशें रुपये पगाराची जागा दिली. एके दिवशीं पटेलांनीं व्हाइसरॉयांना गार्डन पार्टी दिली त्या प्रसंगीं पटेलांनीं या नवीन खानसाहेबाला आपल्याजवळ बसवून घेतलें होतें.

देशबंधु दास यांचें देहावसान झालें त्या वेळीं मुंबईस शोकप्रदर्शनार्थ मारवाडी विद्यालयांत मोठी सभा झाली. पटेलांना त्या सभेचे अध्यक्ष नियोजित केलें होतें. सभेची वेळ झाली तेव्हां सभेचे व्यवस्थापक पटेलांना बोलावण्यास गेले. पटेलांना अर्थात् यापूर्वी कळविलें होतेंच. पण या वेळीं ते बोलावणाऱ्या व्यवस्थापकांस म्हणाले, “ कसली सभा ? आणि तिथें कशाकरितां जायचें ? ” “ साहेब ! ” व्यवस्थापक म्हणाले, “ आज दासबाबूंची सभा आहे. ” पटेलांनीं विचारलें, “ काय, आज सभेंत दासबाबू भाषण करणार आहेत ? ” “ नाही साहेब. ” व्यवस्थापक म्हणाले,

“दासबाबू मृत झाले आहेत व त्यांच्याविषयी पटेलानांचं गुणगान होणार आहे.”
 “काय, दासबाबू वारले? म्हणतां तरी काय तुम्ही? दासबाबू मृत झाले
 असें होईल तरी कसं? ते कधीच मृत होणार नाहीत. दासबाबू अमर
 आहेत. तुम्हांला माहित नाही काय, कीं भगवंताला दासबाबूंच्या सल्ल्याची
 जरूरी आहे. दासबाबूसारख्या वॉरिस्ट्राच्या सल्ल्याची जरूरी कोणाला
 लागत नाही?” असें बोलून पटेल सभेला आले. त्या दिवशी पटेलानां
 दासबाबूंच्या गुणवर्णनपर जें भाषण केले तें ऐकून हजारों श्रोत्यांच्या डोळ्यां-
 तून अश्रू वाहू लागले.

आपल्या अध्यक्षीय अधिकारांचा पुरा उपयोग करून घेण्यांत पटेल फार
 दक्ष असत हें आपण यापूर्वी पाहिलेंच आहे. त्याचेंच आपण एका
 प्रत्यंतर या ठिकाणी सांगतो. हिंदुस्थानचे पूर्वीचे व्हाइसरॉय लॉर्ड रीडिंग
 यांचा पुतळा असेंब्लीच्या इमारतींत बसविला होता व त्याचा अनावरण
 समारंभ व्हायचा होता. या समारंभाच्या निमंत्रणपत्रिका व्हाइसरॉय लॉर्ड
 आयर्विन यांनी आपल्या सहीने काढल्या व त्यांवरून निमंत्रणें पाठविण्यांत
 आलीं. निमंत्रणपत्रिका घेऊन एक मनुष्य पटेलानांच्या निवासस्थानी आला
 तेव्हां पटेल स्नानगृहांत होते. ते बाहेर येईपर्यंत तो थांबला. पण बाहेर
 आल्यानंतर पटेलानां ती निमंत्रणपत्रिका स्वीकारली नाही व आलेल्या मनु-
 ष्याला परत पाठविलें. म्हणून पटेलानांचे खुद्द युगेपियन सेक्रेटरी त्यांना बोल-
 वायला आले. तरीहि पटेलानां निमंत्रण स्वीकारण्याचें व समारंभाला येण्याचें
 नाकारलें. ते म्हणाले कीं, “असेंब्लीच्या इमारतीवर अध्यक्षीय ताबा आहे.
 व्हाइसरॉयसाहेबांचा नाही. असें असतांना असेंब्लीच्या इमारतींत जो समारंभ
 होणार त्यांचीं निमंत्रणें व्हाइसरॉयांच्या सहीनें कां म्हणून पाठवायचीं? हीं
 निमंत्रणें अध्यक्षीय सहीनेच पाठविण्यांत आलीं पाहिजेत.” याप्रमाणें
 पटेलानां दिलेला निरोप व्हाइसरॉयांना कळल्याबरोबर पूर्वी केलेलीं निमंत्रणें
 रद्द करण्यांत आलीं व पटेलानांच्या सहीच्या नवीन निमंत्रणपत्रिका तयार
 करण्यांत आल्या तेव्हां कुठें इमारतीतील पुतळ्याचा अनावरण-समारंभ झाला.

पटेल व महात्मा गांधी यांच्या राजकीय दृष्टींत फरक होता तरी पटेलानां
 गांधीबद्दल आदर वाटत असे. तो इतका कीं “गांधी म्हणजे हिंदुस्थान”

असे उद्गार त्यांनी काढले होते. एरवीं गांधींच्या विशिष्ट धोरणावर कडक टीकेचे प्रहार करण्यासहि ते कमी करित नसत. पटेल पहिल्यांदा जेव्हां असेंब्लीचे अध्यक्ष झाले त्या वेळेचा एक प्रसंग आहे. पटेल असेंब्लीचे अधिवेशन संपवून वांद्रा येथे आपल्या निवासस्थानी परतले. दुसऱ्या दिवशी सकाळीं आठ वाजतां ते मोटारीत बसून सांताक्रुझ येथे त्यांचे मित्र श्री. सामळदास गांधी राहात होते त्यांच्याकडे गेले. घरासमोर मोटार उभी राहातांच पटेलानीं 'गांधी शेठ' म्हणून आपल्या मित्राला हाक मारली. व ते येतांच त्यांना प्रणाम केला. "हैं पाहा, गांधीशेठ (पटेल विनोदानें आपल्या मित्राला गांधीशेठ म्हणत) आपल्याला आज गांधीजींना भेटायला जावयाचं आहे. मी कालच आलों. तुम्ही माझ्याबरोबर चला. महाभारतींना मला सर्वांच्या आधीं भेटायचं आहे." असें म्हणून दोघेहि मोटारींतून गांधींचें निवासस्थान जें जुहू तिकडे जाण्यास निघाले. वाटेंत गप्पा सुरू झाल्या. पटेल म्हणाले, "तुम्हांला माहीत आहे ना कीं आज गांधींचा मौन वार आहे?"

"होय" सामळदासानीं उत्तर दिलें. "मग, तरी मी आज गांधींना भेटायला कां निघालों त्याला कारण आहे. मी जर आज न भेटतां गांधीजींनीं उद्यां भेटलों असतो तर त्यांनीं माझ्यावर ठपका आणला असता. मी आज फक्त बोलेंत आणि गांधीं माझें बोलणें ऐकतील."

याप्रमाणें गप्पा गोष्टी चालल्या असतां मोटार जुहूला गांधींच्याकडे येऊन ठेपली. व्हरांड्यावर गांधीजी आपल्या मित्रमंडळींसह बसले होते. पटेल मोटारींतून उतरल्याबरोबर दाढीवरून हात फिरवीत सर्वांकडे पाहून म्हणाले, "हो, हो, आज मौनवार आहे नाही का?" सर्व मंडळी हसूं लागली. कारण त्यांची समजूत अशी झाली कीं गांधींचा मौनवार आहे हैं पटेलंच्या आतां लक्षांत आलें. पटेलानीं असेंब्लीची सर्व हकीगत सांगितली. व गांधींनीं ती ऐकून घेतली. हैं सर्व झाल्यावर पटेल आपल्या मित्रासह परतले. पटेल म्हणाले, "चला आपण आपलें हृदय तर उघडं केलं आहे. नारायण नारायण ! पटेलंच्या खाजगी बोलण्यांत "नारायण नारायण" हे शब्द बऱ्याचदा येत त्याचा हा एक नमुना आहे.

पटेलंची अध्यक्षपदाची पहिली निवडणूक झाली त्या वेळेची एक गोष्ट

आहे. ही निवडणूक किती विलक्षण चुरशीची झाली हें आपण मागें पाहिलेंच आहे. पटेलालाचे प्रतिस्पर्धी उमेदवार दिवाणबहादुर रंगाचारी हे होते. त्यांना सरकारपक्षीय लोकांचा भरभक्कम पाठिंबा होता. लोकपक्षाचा व जिनापक्षातील बहुतेकांचा पूर्ण पाठिंबा पटेलाला होता. त्यामुळें दोन्ही बाजूंकडील मतांत फारच थोडे म्हणजे दोन तीन मतांचेंच अंतर होतें. व हीं दोन तीन मते ज्या बाजूला पडतील तिकडे जय येणार हें ठरल्यासारखें होतें. हीं मते ज्यांचीं होती तीं सभासद म्हणजे एक सातारचे सरदार मुतालिक व दुसरे अहमदानादचे कस्तुरभाई लालभाई असे होते. हे दोघे कोणाला मते देणार हें निवडणुकीच्या आदल्या दिवसापर्यंत समजलें नव्हतें. सरदार मुतालिक हे महाराष्ट्र कॅम्पमध्ये केळकरांच्याबरोबर राहात. आदल्या दिवशीं केळकर हें सायंकाळीं फिरायला निघाले असतांना पटेलालाची थोडी गंमत करावी म्हणून त्यांच्या निवासस्थानावरून गेले व त्यांना म्हणाले, कीं मुतालिक हे तुम्हांला मत देणार नाहीत. पाहा बुवा !” केळकरांचें हें बोलणें विनोदाचेंच होतें. कारण मुतालिकांचें पटेलालाच मत देण्याचें ठरलें होतें; व केळकरांच्या सान्निध्यानें मुतालिकांच्या निश्चयाला दृढता आली होती. पण त्या वेळीं केळकर जें थडें बोलले तें पटेलाला खरें वाटलें. म्हणून दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सूर्योदयाच्या आंत पटेल उठून सरदार मुतालिक यांच्याकडे गेले व आपल्याला मत देण्याबद्दल त्यांनीं त्यांना विनंति केली. अर्थात् मुतालिकांनीं ती विनंती मान्य केली; व मुतालिकांचें हें मत मिळाल्यामुळें पटेलाला जय झाला.

अध्यक्षांची निवडणूक गुप्त मतदानपद्धतीनें झाली. म्हणजे प्रत्येक सभासदानें उठून सेक्रेटरीच्या टेबलाजवळ जावे व तेथल्या चिड्डीवर ज्याला मत द्यायचें त्याच्यापुढें सही करावी. ही सही कोणाच्या नांवापुढें केली जाई हें अर्थातच कोणाला समजू नये असा उद्देश असे. पण सेक्रेटरीच्या टेबलाच्या लगेच वर जी प्रेक्षकांची गॅलरी होती तेथले लोक टेबलाकडे खालीं वांकून निरखून पाहात व कोणी कोणाला मत दिलें आहे हें चांगल्या दृष्टीच्या माणसाला सहज समजे. त्यामुळें गुप्त मतदान पद्धति असूनहि दुसऱ्या दिवशीं कोणी कोणाला मते दिलीं हें सर्व सांगून शकले. कारण गॅलरीतल्या प्रेक्ष-

कांनीं आपापल्या इष्टमित्रांपैकीं तेथें जे सभासद असतील त्यांनाहि इतरांबरो-
 वर सर्व सांगितलें. सरदार मुतालिक हे आपल्याला मत देतील असें पटेलांचे
 प्रतिस्पर्धी दिवाणबहादुर रंगाचारी यांना वाटत होते. कारण पूर्वीपासून त्यांचा
 स्नेह होता. पण दिवाणबहादूरमजकुरांना जेव्हां कळलें कीं मुतालिकांनीं
 पटेलांना मत दिलें, जेव्हां त्यांनीं मुतालिकांना मागाहून त्याबद्दल विचारलें
 तेव्हां “पटेलांना मत द्यायचें हें माझं आधींच ठरलेलं होतं” असें
 मुतालिकांनीं उत्तर दिलें.

सत्याग्रह-संग्राम व परदेश-वास

“ क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे । ”

असेंब्लीचा राजीनामा देतांना पटेलानीं व्हाइसरॉयांना कळविलें होतें, कीं “ म. गांधी यांनीं सुरू केलेला स्वातंत्र्याचा लढा खूप जोरांत आला आहे. अशा वेळीं अध्यक्षीची खुर्ची ही माझी योग्य जागा नसून माझ्या देश-बांधवांच्या खांद्याशीं खांदा मिडवून या लढ्यांत भाग घेणें हेंच माझें खरें कर्तव्य. ” या कर्तव्याचें पालन पटेलानीं करून दाखविलें. तें कसें हें आतां आपणांस पाहायचें आहे.

असेंब्लीचा राजीनामा दिव्यानंतर लगेच पटेलानीं एकां विदेशी पत्रकाराला मुलाखत दिली. तींत त्यांनीं आपलें हृदय प्रगट केलें. हा पत्रकार पटेलींच्या भेटीत गेला व त्यानें बोलण्यास सुरवात केली. पण प्रथमतःच पटेलानीं त्या माणसाला चकित केलें. पटेल म्हणाले, “ आज रात्री मी गुजराथेंत जाण्यास निघणार आहे. ” “ कशाकरितां ? ” असें पत्रकारानें विचारल्यावर पटेलानीं उत्तर दिलें, “ सत्याग्रह आणि करवंदी यांची शिकवण प्रसृत करण्याकरितां. ” त्यावर पत्रकार म्हणतो, “ हें ठीक झालें. पण माझा प्रश्न असा आहे कीं सरकारनें जर गोळीबार करून सक्तीनें करवसुली केली तर मग आपण काय कराव ? कारण सरकारला एक तर अशा रीतीनें कर वसूल करावा लागेल. नाहीतर राज्य सोडून जावें लागेल. ” क्षणभर थांबून पटेल म्हणाले, “ गोळीबार करण्याची काय जरूरी आहे ? विचारे लोक त्यांनीं जर कर दिला नाही किंवा ते जर कर देऊं शकले नाहीत तरी आम्हांला पकडूं नका असं थोडेंच म्हणणार आहेत ते ? तुम्ही त्यांना नुसतं सांगा कीं तुम्ही कैदी झालांत तर ते आपण होऊन कैदखान्याकडे चालू लागतील. ” पत्रकार यावर म्हणाला, “ मला नाही वाटत असं होईल. ” तेव्हां पटेल म्हणाले, “ मग तुम्हांला वाटत तसं जर होणार असेल तर फरक एवढाच होईल कीं लोक शांततेनें तुंघंगांन न जातां सरकारचा छळ

सोशीत कैदखाने भरून काढतील. पण, छळ सोसावा लागला म्हणून ते कांहीं चळवळ थांबविणार नाहीत. ” “मग काय सर्व अंदाधुंदीच होणार ?” पत्रकारानें प्रश्न केला. “अर्थात्” पटेलानीं उत्तर केलें. “सर्वत्र अंदाधुंदीच होणार !” पत्रकारानें निःश्वास टाकून म्हटलें, “देव करो आणि असं न होवो. ” तेव्हां पटेल म्हणाले, “हें पाहा, गोष्ट अशी आहे कीं आज हिंदुस्थानांतील लोकांना वसाहतीचं मर्यादित स्वराज्य जरी मिळालं तरी त्यांत पुष्कळसा संतोष राहिल. पण सरकारनें इतकंहि स्वराज्य आम्हांला दिलं नाही. उलट सरकारनें दडपशाही चालविली आहे. आहे असाच जर प्रकार चालू राहिला तर लक्षांत ठेवा, कीं देशांत जो नुसतं वसाहतीचं स्वराज्य पाहिजे असं म्हणेल तोहि देशद्रोही ठरेल. आणि संपूर्ण स्वराज्याच्या चळवळीला जोर येईल” तेव्हां पत्रकार म्हणाला, “तें असो, पण सत्याग्रह व करवंदी करून देशांत अंदाधुंदी होण्यापेक्षां सनदशीर आणि शांतिमय चळवळीची शिकवणूक तुम्हीं देशाला दिलीत तर बरं होईल.” “पटेल म्हणाले, “आम्ही म्हणतो ही चळवळ शांतिमयच आहे पण तुम्ही म्हणतां त्या अर्थानें सनदशीर नाही आणि ती तशी असूं नये. तुम्हांला पटणार नाही कदाचित्; पण मला तर असं वाटतं कीं सत्याग्रहाच्या चळवळीनें आम्ही लॉर्ड आयर्विनला एक प्रकारें मदतच करित आहों. कारण कितीहि दडपशाही वरच्या हुकमानें व्हाइसरॉयानीं केली तरी प्रजा हटत नाही असें पाहिऱ्यावर व्हाइसरॉयसाहेब विलायत सरकारला सांगूं शकतील, कीं “आमचा निरुपाय झाला आहे. हिंदुस्थानांत अंदाधुंदी वाढत्या प्रमाणावर आहे. तेव्हां लोकांचं समाधान करण्याकरितां त्यांचे पुढारी गांधी यांना पाचारण करणं आतां जरूर आहे. ”

या संभाषणावरून पटेलान्ची भविष्य काळावरील नजर किती सूक्ष्म होती हें कळून येतें. कारण त्यांच्या अंदाजाप्रमाणेंच पुढें बहुतेक गोष्टी घडल्या पुढें जो गांधी-आयर्विन करार झाला त्याचें भविष्य पटेलानीं आधींच वर्तवून ठेवलें असें म्हणण्यास हरकत नाही. आतां गांधी आयर्विन करार ज्या परिस्थितीनें व ज्या रीतीनें आला ती मात्र पटेलाना पसंत नव्हती व त्यांनीं तें स्पष्ट जाहीरहि केलें हेंहि तितकेंच खरें आहे.

पटेल असेंब्लीचा राजीनामा देऊन बाहेर पडले तेव्हां देशांत चाललेल्या

मिठाच्या कायदेभंगाची प्रचंड चळवळ त्यांनी प्रत्यक्ष अवलोकन केली, व त्या चळवळीत स्वतः भाग घेण्याचा त्यांनी विचार केला. तारीख ३ मे १९३० या दिवशी त्यांचे कलकत्यास आगमन झाले त्या वेळी त्यांच्या स्वागतार्थ स्टेशनवर अफाट जनसंमर्द लोटला. पण या निराराधी जनसमूहावर पोलिसांनी लाठीहल्ला केला. पटेलंच्या मोटारीमार्गे जे लोक चालले होते त्यांतील क्रियेकांना लाठीचे तडाखे बसले, त्यांना जखमा झाल्या. या जखमी लोकांत पंडित गोविंद मालवीय हे एक होते. या लाठीहल्लयामुळे चळवळीत भाग घेणाऱ्या पटेलंच्या विचाराला आतां दृढ-निश्चयाचे स्वरूप आले. त्यांना काँग्रेसच्या वर्किंग कमिटीचे सभासद निवडण्यांत आले. व पेशावरांत झालेल्या अत्याचारांची चौकशी करण्याकरितां त्यांच्याच अध्यक्षतेखाली एक कमिटी नेमण्यांत आली. पेशावरांतल्या अत्याचाराची थोडक्यांत सरकारी रिपोर्टांप्रमाणे हकीगत अशी होती, कीं पेशावराच्या सरहद्द प्रांतिक काँग्रेस कमिटीच्या सभासदांना अटक करण्यांत आल्यावर तारीख २३ एप्रिल रोजी तेथें दंगा झाला. एक ब्रिटिश घोडेस्वार ठार मारला गेला. गढवाल पलटणींतल्या दोन तुकड्यांनी वेदिली व्यक्त केली व आपल्या अधिकाऱ्यांचे हुकूम मानले नाहीं. या सरकारी रिपोर्टांत आणखी असेंहि म्हटले होते कीं परिस्थिति इतकी भीषण झाली होती कीं नेहमींप्रमाणे राज्यकारभार चालविणे अशक्यप्राय होते. आतां वास्तविक स्पष्ट प्रकार असा होता, कीं दडपशाहीच्या कार्यक्रमांत एकदा कांहीं गढवाल शिपायांना एका सभेवर गोळीबार करण्याचा हुकूम झाला. त्या शिपायांनी त्या सभेकडे नेण्यासाठीं आणलेल्या लोकांत चढविण्याचेच नाकारले. अर्थात् या शिपायांना लष्करी कोर्टाकडून १० ते १४ वर्षांच्या शिक्षा झाल्या. पुढें मार्च १९३१ मध्ये जी तडजोड झाली. त्यामध्ये यांतल्या कांहींना मुक्त करण्यांत आले. पेशावर येथें यासंबंधीं यापूर्वी जो प्रकार झाला तो सांगणें अवश्य आहे. त्यामुळे काँग्रेसला तिकडे विशेष लक्ष घालावें लागले. तो प्रकार असा—तारीख २३ एप्रिल १९३० रोजी पेशावर येथें दारू पिकेटिंग सुरू होईल असें काँग्रेसनें जाहीर केले. वायव्य सरहद्द प्रांतांतील रेग्युलेशनविषयी चौकशी करण्याकरितां आले

इंडिया काँग्रेस कमिटीचें शिष्टमंडळ २२ एप्रिल रोजी पेशावरकडे जाण्यास निघाले. त्यांस अटक येथें अडविण्यांत आलें, आणि पुढें जाण्याची मनाई करण्यांत आली. ही बातमी कळल्याबरोबर पेशावर येथें एक मोठी मिरवणूक निघाली आणि शाहीबागमध्ये एक सभा झाली. दुसऱ्या दिवशीं अगदीं सकाळीं नऊ पुढाऱ्यांना अटक झाली. दुसरे दोन पुढारी सकाळीं नऊ वाजतां पकडण्यांत आले. परंतु ज्या लॅरींतून त्यांना नेण्यांत येत होतें. ती लॅरीच मोडली. पोलीस स्टेशनवर हजर राहाण्याचें त्या पुढाऱ्यांनींच कबूल केलें आणि तशी त्यांना परवानगी देण्यांत आली. त्याप्रमाणें पुढाऱ्यांसह लोकांची एक मिरवणूक निघाली. आणि काबुली गेट पोलीस स्टेशनजवळ ती मिरवणूक आली. परंतु तें बंद होतें. एक घोडेस्वार तिकडून येत होता. त्या वेळीं लोक मोठ्यानें ओरडले. आणि त्यांनीं राष्ट्रीय पदें म्हटलीं. तो घोडेस्वार तेथून निघून गेला. एकदम त्या ठिकाणीं दोनतीन चिलखती मोटारी येऊन त्या लोकांमध्ये घुसल्या. तिकडून एक इंग्रज गृहस्थ मोटार सायकलीवरून येत होता. त्याची वरील गाड्यांशीं टक्कर होऊन तो चिरडला गेला. चिलखती गाडींतांल कोणीतरी गोळ्या झाडल्या आणि एकाएकीं चिलखती गाडीस आगहि लागली. पुढें डेप्युटी कमिशनर आपल्या चिलखती मोटारमधून बाहेर आले. पण पोलीस स्टेशनकडे जात असतां जिन्यावर पडून ते बेशुद्ध झाले. त्यांना शुद्धीवर येण्यास वेळ लागला नाहीं. चिलखती गाड्यांनीं गोळीबारास सुरवात केली. मेलेल्या लोकांना उचलून नेण्याचे लोकांनीं प्रयत्न केले. लष्करी तुकड्या आणि चिलखती मोटारगाड्या तेथून हालविण्यांत आल्या. दुसरा गोळीबार सुरू झाला. तो एकंदर तीन तास झाला. सरकारी पत्रकाप्रमाणें पाहिलें असतां तीन इसम ठार झाले आणि तेहतीस जखमी झाले असें दिसतें. परंतु लोकांच्या सांगण्याप्रमाणें खरी संख्या सात ते दहापट होती. संध्याकाळीं लष्करी शिपायांनीं काँग्रेस ऑफिसची झडती घेतली आणि काँग्रेसचें निशाण व फिती नेण्यांत आल्या. २५ तारखेस लष्कर व नेहमींचे पोलीससुद्धा एकदम दूर करण्यांत आले. २८ तारखेस पुन्हा पोलीस हजर झाले आणि त्यांनीं शहराचा ताबा घेतला. मधल्या काळांत काँग्रेसचे व खिलाफतचे स्वयंसेवक शहराचें रक्षण करीत

होते. ४ मे रोजी लष्करी शिपायांनी शहराचा ताबा घेतला.

या सर्व प्रकाराची चौकशी करण्याकरिता सरकारने एक कमिटी नेमली. तीत अलाहाबाद हायकोर्टाचे न्यायाधीश मि. जस्टिस शा महंमद सुलेमान व कलकत्ता हायकोर्टाचे न्यायाधीश मि. जस्टिस पांकीज हे होते. सुलेमान यांनी सांगितले, की चिलखती मोटार जेव्हां लोकांच्या अंगावरून गेली तेव्हांच लोकांनी घोडेस्वारावर हल्ला केला. पुढे पेशावरच्या प्रकरणाची चौकशी करण्याकरिता ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीनेहि पटेलंच्या अध्यक्षतेखाली कमिटी नेमली. परंतु सरकारने या कमिटीला सरहद्द प्रांतांत प्रवेश करू दिला नाही. व ती कमिटी बेकायदा ठरविली. पुढे पूर्ण चौकशी करून पटेल्यांनी तिचा वृत्तांत काँग्रेसच्या वर्किंग कमिटीला सादर केला. २७ ऑगस्ट १९३० रोजी काँग्रेस वर्किंग कमिटी पटेल कमिटीच्या रिपोर्टाचा विचार करण्याकरिता दिल्लीला भरली. परंतु कमिटीच्या या बैठकीला सरकारने परवानगी दिली नाही. तरी हा हुकूम पटेल व इतर सभासदांनी न मानल्यामुळे त्यांना अटक झाली. त्यांत पटेल्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. कमिटीचा रिपोर्टहि जप्त करण्यांत आला. खटल्याचा निकाल जेव्हां पटेल्यांनी ऐकला तेव्हां ते म्हणाले, “ इंग्लंडांतला ‘स्पीकर’ (कॉमन्स सभेचा अध्यक्ष) जेव्हा सेवानिवृत्त होतो तेव्हां त्याला पदवी आणि पेन्शन मिळते. मलाहि अध्यक्षपदाच्या राजीनाम्यानंतर सक्तमजुरीच्या शिक्षेच्या रूपाने पदवी आणि पेन्शन मिळाली आहे. ” शिक्षा सुनावल्यानंतर पटेल्यांना मुलतानच्या तुरुंगांत ठेवण्यांत आले. ते तेथे आजारी पडले. म्हणून सरकारला आवश्यक वाटल्यावरून त्यांनी त्यांची खानगी मुलतानच्या तुरुंगांतून कोईमतूरच्या तुरुंगांत केली. तेथे त्यांच्या आजाराची पाहाणी करण्यांत आली व त्यांच्यावर शस्त्रक्रिया करण्याचे ठरले. ता. १९ डिसेंबर रोजी शस्त्रक्रियेच्या वेळी त्यांना टेबलावर निजविले असतांना ते अकस्मात् टेबलावरून खाली पडले. परंतु थोडा धक्का बसण्याशिवाय अधिक शारीरिक इजा अशी काही झाली नाही. पुढे मद्रास सरकारने जेल सुपरिटेंडेंटकडून पटेल्यांबद्दलचा रिपोर्ट मागितला. तारीख ५ जानेवारीला मद्रास कायदेमंडळातील एका सभासदाने पटेल्यांची ताबडतोब मुक्तता व्हावी अशा आशयाची नोटीस

सरकारला दिली. दोन दिवसांनी पण मुदत संपण्यापूर्वी आजारीपणामुळे पटेलांची मुक्तता करण्यांत आली.

परंतु पटेलांची प्रकृति इतकी खालावली होती की १९३१ च्या मार्च महिन्यांत सविनय कायदेभंगाची चळवळ बंद करणारा जो गांधी-आयर्विन करार झाला त्यासंबंधांत पटेलांना बोलणीं चालणीं करतां आलीं नाहींत. पटेलांचा सल्ला जर या वेळीं मिळाला असता तर हा करार कांहीं वेगळाच झाला असता असें मानायला काहींच हरकत नाहीं. पटेलांना कॅन्सरचा विकार झाला असल्याचें वाटल्यावरून आपल्याला झालेल्या रोगाची योग्य चिकित्सा व उपाययोजना करून घेण्याकरितां पटेलांनीं तारीख २४ फेब्रुवारी रोजी हिंदुस्थान सोडलें व व्हिएन्ना येथें प्रयाण केलें. व्हिएन्ना येथें त्यांच्यावर एक कठीण शस्त्रक्रिया करण्यांत आली. तीमुळे त्यांना कांहींसें बरें वाटूं लागलें.

पुन्हा खळबळीची परिस्थिति

पटेल व्हिएन्नास असतांना इकडे गांधी-आयर्विन करार मार्चमध्ये झाला. हा करार झाल्यानंतर महात्मा गांधी दुसऱ्या गोलमेज परिषदेकरितां कॉंग्रेसचे एकमेव प्रतिनिधि म्हणून इंग्लंडला गेले. पटेलांना बरें वाटल्यानंतर तेहि व्हिएन्नाहून इंग्लंडला गेले व तेथें त्यांनीं महात्मा गांधींना गोलमेज परिषदेच्या कार्यांत बरीच मदत केली. नंतर १९३१ च्या डिसेंबर महिन्यांत पटेल हे गांधींबरोबर हिंदुस्थानांत परत आले. इकडे आल्यावर परिस्थिति चमत्कारिक झाली आहे असें त्यांना दिसून आलें. कारण तिकडे गोलमेज परिषद चालू असतांना सरकारनें हिंदुस्थानांत दडपशाही पुन्हा सुरू केली. संयुक्त प्रांतांत शेतकऱ्यांची स्थिति हलाखीचा झाली होती. सरकारनें त्यांना सारासूट न दिल्यानें त्यांनीं करबंदीची चळवळ सुरू केली व त्याच वेळीं शेंकडों देशभक्त तुरुंगांत रवाना करण्याचा सपाटा सरकारनें चालविला. पंडित जवाहरलाल नेहरू हे त्यापैकीं एक होते. गुजराथेंतहि व बंगाल्यांतहि सरकारनें प्रजेच्या मागण्या मानल्या नाहींत. व त्या ठिकाणीं दडपशाही सुरू झाली. सरहद्द प्रांतांतहि तोच प्रकार झाला. तेथील पुढारी गफारखान व त्यांचे बंधु खानसाहेब यांना राजकीय कैदी म्हणून ठेवण्यांत आलें.

अशा वातावरणांत गांधी हे पटेलांसह तारीख २८ डिसेंबर १९३१ रोजी

मुंबईस उतरले. गांधी येण्यापूर्वीच बंगाल, संयुक्त प्रांत व सरहद्द प्रांत येथे वट-हूकूम (ऑर्डिनन्सेस) जारी करण्यांत आले होते. आतां गांधी इकडे येतांच तारीख ४ जानेवारी १९३२ रोजी काँग्रेसची प्रत्येक संस्था व तिच्याशी संबंध असलेल्या सर्व संस्था सरकारने त्रैकायदा ठरविल्या. त्याच दिवशी पहाटे पटेलंचे धाकटे बंधु वल्लभभाई पटेल यांना पकडण्यांत आले व इतर राजकीय कैदी गुप्तपणे लांबविण्यांत आले. आपले चारित्र्य नायक विठ्ठलभाई पटेल यांनाहि ऑर्डिनन्सअन्वये अटक झाली. त्यांना भायखळ्याच्या तुरुंगांत ठेवण्यांत आले.

भायखळ्याच्या तुरुंगांत पटेलंबरोबर त्यांचे परममित्र श्री. महेश्वरी हेहि होते. तुरुंगांत आल्यावर पुन्हा पटेलंची प्रकृति बिघडली. दररोज रात्री अर्धा तासपर्यंत महेश्वरी हे पटेलंचे अंगमर्दन करीत. मुख्य मेडिकल अधिकारी कर्नल थॉम्पसन हे होते. व त्यांच्या हाताखाली नेहमींचा जेल डॉक्टर असे. हा जेल डॉक्टर तुरुंगांत नेहमीं राहात असे व कर्नलसाहेब यांचा नेहमींचा रिवाज म्हणजे ते फक्त आठवड्यांतून एकदा तुरुंगांतील आजान्यांचा पाहाणी करण्यास येत. परंतु पटेल हे आजारी पडले आहेत असे कळल्यापासून कर्नल थॉम्पसन हे दररोज येऊन त्यांची परीक्षा करीत. कधी कधी ते दिवसांतून दोनदाहि येत. पटेल हे एके काळीं असेंब्लीचे अध्यक्ष असल्याने सरकारला त्यांची सर्व बडदास्त निदान लोकलज्जेस्तव तरी ठेवणे भाग होते. यापूर्वीहि जेव्हां व्हिएन्नास जाण्यापूर्वी पटेलंना अटक झाली होती तेव्हाहि पटेलंसारखा पूर्वीचा अधिकारी मनुष्य तुरुंगांत राहूं नये याची सरकारला लाज वाटली म्हणून सरकारने त्यांना व्हिएन्नास प्रकृतिस्वास्थासाठी जाण्याचा सल्ला दिला होता. याहि वेळीं सरकारला तेंच करायचें होतें. असो. भायखळ्याच्या तुरुंगांत असतांना पटेलंना वर्तमानपत्रें वाचायला मिळत. पटेलंच्या प्रकृतिस्वास्थासाठीं सरकारने शक्य तितकी दक्षता ठेवली होती हें नाकबूल करून चालणार नाही. कारण कर्नल थॉम्पसन दररोज तर त्यांना पाहायला येतच पण शिवाय त्यांनी जेल डॉक्टरला बजावले होते की "जेव्हां जेव्हां माझी गरज लागेल, मग तीं रात्रीची अपरात्रीची वेळ असली तरी चालेल, मला तुम्ही ताबडतोब टेलिफोन करित जा, म्हणजे मी

येत जाईन.” या व्यवस्थेमुळे पटेलांच्या जरी चित्ताला नाही तरी शरीराला वरेंच स्वास्थ्य मिळण्यास मदत झाली. तरी पण ते पूर्ण बरे असे झाले नाहीत. तरीहि अशा स्थितीत ते रात्री दहा वाजेपर्यंत रशियन भाषेचा अभ्यास करीत. पुढे एक दिवस रशियन भाषेचा व एक दिवस जर्मन भाषेचा अभ्यास करायचा असा त्यांचा वर्तनक्रम असे. आतां फ्रेंच भाषेचा अभ्यास न करतां या दोनच भाषांचा अभ्यास त्यांनीं जो केला तो हेतुपूर्ण होता. कारण परदेशांत जाऊन हिंदुस्थानविषयक चळवळ करायची अशी त्यांची फार इच्छा होती; व ब्रिटिशांचे शत्रू जे रशिया व जर्मनी त्यांच्याच देशांत जाऊन ही चळवळ विशेष झाली पाहिजे असें त्यांना वाटे. म्हणून त्या देशांत उपयोगी पडणाऱ्या रशियन व जर्मन भाषांचा त्यांनीं अभ्यास चालविला होता. यावरून त्यांची स्वातंत्र्यलालसा तीव्र होती हें तर दिसून येतेंच, पण मुसद्दयास लागणारी दूरदृष्टिहि त्यांच्या ठिकाणीं कशी होती तेंहि आपल्या प्रत्ययास चांगलें येतें.

तुरुंगांत पटेल व महेश्वरी अशा दोघांना एका खोर्लीत ठेवले होते. वास्तविक तुरुंगाचा नियम असा आहे कीं दोघांना एकत्र ठेवूं नये. एकदा मनुष्य तरी असावा किंवा निदान तिघे तरी असावेत असा तुरुंगाचा नियम आहे. तरीपण पटेल व महेश्वरी यांना खास परवानगीनें एका खोर्लीत ठेवले होते. एकदा असें झालें, कीं तुरुंगातील नेहमींचा डॉक्टर पटेलांना भेटण्यासाठीं आला. तेऱ्हां पटेल त्यांना म्हणाले, “ या डॉक्टरसाहेब, तुम्ही तिसरे या.” पटेलांच्या बोलण्याचा अर्थ चटकन् डॉक्टरच्या लक्षांत आला नाही. पण थोड्या वेळानें पटेलांनीं केलेली कोटी त्याला समजली.

एकदा जेल सुपरिटेंडेंट मि. लेकस्टन विठ्ठलभाईना भेटण्याकरितां आला. तेऱ्हां त्यानें “ कसें काय चाललें आहे, मि. पटेल ? ” असें त्यांना विचारलें. तेऱ्हां पटेलांनीं उत्तर दिलें “ अद्याप तरी जिवंत आहे ! ” या उत्तरांतलें मर्म अर्थात्च लेकस्टन यानें ओळखलें. लगेच पटेल गंभीर चेहरा करून म्हणाले, “ हें तुरुंगांतलें जीवन आतां अगदीं नकोसं झालं आहे. मी माफी भागून मोकळा होण्याच्या विचारांत आहे ! ” लेकस्टनला

पटेलानें हें बोलणें खरेंच वाटलें ! तोहि गंभीर चेहरा करून म्हणाला, “हें तर ठीकच आहे. पण माफी मागून तुम्ही मोकळे झालांत तर मग तुम्हांला राजकारणांत भाग घेतां येणार नाहीं. ” लेक्स्टनला तेंच पाहिजे होतें. तेव्हां पटेल एका बाजूला आपल्या मित्राला म्हणतात “काय मूर्ख मनुष्य आहे हा ? मी बोललेलं याला खरेंच वाटतं आहे ! ” आणि मग लेक्स्टनकडे पाहून हसत पटेल त्याला आपल्या शुभ्र दाढीवरून हात फिरवीत म्हणतात, “मि. लेक्स्टन, या माझ्या दाढीकडे तर पाहा ! ” पटेलानां असें बोलतांच लेक्स्टन उठून चालूं लागला. कारण त्याला आपण जें बोललों तें कसें भोळसटपणाचें होतें हें पुरें कळून आलें. गेलीं पंचवीस वर्षे देशकार्य करून ज्या महाभागानें कोट्यवधि हिंदी बांधवांचा आदर संपादन केला तो या प्रसंगांतिल हालअपेष्टा सहन होत नाहीत म्हणून माफी कसा मागेल ?—ही कल्पना त्याला आरंभीं शिवली नाही. पण पटेलानां उत्तर देतांच त्याच्या डोक्यांत आतां प्रकाश पडला आणि त्याला समजलें व उमजलें कीं पटेल हें माफी मागणारें खुळें पोर नसून ते अनुभव घेऊन वृद्ध झालेले एक देशाभिमानी पुढारी आहेत. हेंच लेक्स्टनला पटवून द्यायचें होतें म्हणून पटेलानां थोडक्यांत विनोदी पण अर्थपूर्ण उत्तर दिलें.

जिन्नलग मित्राशीं पत्रव्यवहार

लवकरच पटेलाना भायखळ्याच्या तुरुंगांतून नाशिकच्या तुरुंगांत नेण्यांत आलें. पण या वेळीं ते एकटेच होते. वास्तविक पटेलाना कमालीचा अशक्तपणा आला होता व त्यांची प्रकृतिहि चांगली सुधारली नव्हती. यामुळें त्यांना महेश्वरीसारख्या सोबतीची फार आवश्यकता होती. तरीपण सरकारनें पर्वा केली नाही व त्यांना सोबतीची परवानगी न देतां त्यांना नाशिकला एकटेंच ठेवलें. नाशिकहून त्यांची येरवड्याला रवानगी झाली. आपले मित्र महेश्वरी यांना सोडून जातांना पटेलाना पराकाष्ठेचें दुःख झालें व त्यांचे डोळे अश्रूंनीं भरून आले. लवकरच भायखळ्याहून महेश्वरी सुटले व पटेलाना भेटण्यासाठीं येरवड्यास गेले. परंतु फक्त त्यांनाच पटेलानांची भेट घेण्याची परवानगी मिळाली नाही. इतरांना मिळाली. याचें कारण असें होतें कीं पटेल व महेश्वरी हे फार निकटचे स्नेही होते. व असे स्नेही विरहदुःखानें

पीडित होतील तितका त्यांत सरकारला आनंद होत होता ! कोणी सांगावें पटेल व महेश्वरी यांचा एक विचार होऊन तो महेश्वरींच्या मुखावाटे जनतेस विदित होईल अशी सरकारला भीति वाटत असावी. एकंदरीत अधिकाऱ्यांनीं पटेलाना तुरुंगांतहि परम मित्रांची भेट घेऊं न देण्याची निष्करण वृत्ति दाखविली व ही वृत्तिच पटेलाना भायखळ्याच्या तुरुंगांतून हालविण्यास कारणीभूत झाली होती. परंतु एवढ्यानेच अधिकारी थांबले नाहींत. त्यांना पटेलांवर आणखी सूड घ्यायचा होता. पटेलांची प्रकृति अधिक विघडल्यामुळे येरवड्याहूनहि पटेलाना हलविण्यांत येऊन त्यांना मुंबईच्या जी. टी. हॉस्पिटलमध्ये रोगी कैदी म्हणून ठेवण्यांत आले. या ठिकाणीहि महेश्वरींना पटेलाना भेटण्याची परवानगी देण्याचें सौजन्य सरकारनें दाखविलें नाहीं. पुढें पटेलाना हॉस्पिटलमधून युरोपास जाणाऱ्या जहाजावर नेण्यांत आले व तेथें त्यांना “ तुम्ही आतां कैदेतून मुक्त झालां आहांत ” असें सांगण्यांत आले. याहि वेळीं आपल्या मित्राला भेटण्याची तीव्र इच्छा असून-सुद्धा भेट होऊं शकली नाहीं. बोटीवर असतांना पटेलानीं महेश्वरींना पोर्ट-सय्यदहून तारीख १३-३-१९३२ रोजीं एक पत्र लिहिलें त्यावरून पटेलांची त्या वेळची मनःस्थिति उत्तम रीतीनें व्यक्त होते. या पत्रांत पटेल लिहितातः

भाई महेश्वरी,

तुमच्यापासून ताटातूट होऊन निघालों पण मागाहून प्रकृति फारच विघडली. सध्याच्या ब्रिटिश डॉक्टरनें सरकारला असा सल्ला दिला कीं ज्या डॉक्टरकडून व्हिएन्नाला माझे एकदा पूर्वीं ऑपरेशन झालें होतें त्याच डॉक्टरकडे मला तपासणीकरितां पाठविणें जरूर आहे. परंतु या वेळीं मला हिंदुस्थान सोडणें आवडलें नाहीं. पण दुसरा कोणताच उपाय नव्हता. नाइलाजास्तव मीं हिंदुस्थान सोडलें आहे. मला वाटलें तुम्ही मला मुंबई बंदरावर भेटायला याल. पण तुम्ही कां आलां नाहींत कोण जाणे. तुम्ही मला दर आठवड्याला तिकडील हकीगतीचें पत्र लिहीत जा.

तुमचा

व्ही. जे. पटेल

पुढें १९३२ मध्ये एप्रिलच्या आरंभाला पटेल व्हिएन्नाला पोचले. तेथून त्यांनी जीं पत्रें महेश्वरींना लिहिलीं तीं तीनहि पत्रें महत्त्वाचीं व उद्बोधक असल्यानें त्यांचा आशय भाषांतरित करून खालीं दिला आहे. तिकडे पटेल काय करीत होते व त्यांची एकंदर स्थिति कशी होती हें त्या पत्रांवरून समजणें अधिक उचित आहे.

व्हिएन्ना

तारीख १२-४-१९३२

भाई महेश्वरी,

तुमचें पत्र मिळालें. माझी प्रकृति सुधारली नाही. अद्यापि सुधारणा होण्याला पुष्कळ दिवस लागतील. दरम्यान जेवढें काम करणें मला शक्य आहे तेवढें करण्यास मी येंथें सुरवात केली आहे....तिकडील हकीगत कळवा.

विठ्ठलभाई

आणखी एक पत्र आहे :

व्हिएन्ना

तारीख १९-५-१९३२

भाई महेश्वरी,

तुमचें तारीख २९ एप्रिलचें पत्र मिळालें. माझ्या मित्रांच्या आग्रहांवरून मी मतप्रचाराकरितां लंडनला जात आहे. त्यानंतर मी कोठें जाईन हें अद्यापि नक्की नाही. पण तुम्हांला लंडन व अमेरिकेच्या वर्तमानपत्रांतून तें कळेलच.

हिंदुस्थानाला आग लागून राहिली आहे. यामुळें चित्त खालींवर होत आहे. आणि त्याला शांतता कशी ती विलकूल मिळत नाही. सध्या तरी मी लंडनला जात आहे. पुढचें पुढें.

विठ्ठलभाई

खालील पत्र लंडनहून लिहिलें आहे.

नॅशनल लिबरल क्लब
व्हाइटहॉल पॅलेस, S. W. I,
लंडन ता. २८-६-१९३२

भाई महेश्वरी,

तुमचें पत्र मिळालें. मला बरें वाटत नाही. माझी प्रकृति अशी तशीच आहे. परंतु मुंबईत होती त्यापेक्षां भातां जरा अधिक बरी आहे.

सप्टेंबर महिन्यांत अमेरिकेंत जाण्याची माझी इच्छा आहे. तीन महिन्यांनीं मी हिंदुस्थान देशाला परत येईन.

तिकडील हकीगत कळवा.

विठ्ठलभाई

पण मनांत योजावें एक आणि व्हावें भलतेंच अशी पटेलांची स्थिति करण्याचा विधात्याचा विचार होता !

अमेरिकेंतील अपूर्व स्वागत

इंग्लंडमध्ये थोडे महिने राहिल्यानंतर पटेल १९३२ च्या नोव्हेंबरमध्ये अमेरिकेंत गेले. हिंदुस्थानाविषयी अमेरिकेंत सहानुभूति उत्पन्न व्हावी, हिंदुस्थानची संस्कृति व ब्रिटिश सत्तेनंतर चालू झालेला स्वातंत्र्याचा लढा यांच्याविषयी अनुकूल वातावरण निर्माण व्हावें याकरितां ज्या हिंदी भागांनीं अमेरिकेंत जागृति केली त्यांत पटेलांची गणना प्रामुख्याने केली पाहिजे. स्वामी विवेकानंद, रे. प्रताप मुजुमदार, लाला लजपतराय, सर जगदीशचंद्र बोस, श्री. सरोजिनी नायडू, डॉ. रवींद्रनाथ टागोर या थोर हिंदी लोकांनीं यापूर्वी अमेरिकेंत हिंदुस्थानसंबंधीं जागृति करण्याचें महत्कार्य केलें होतें. आतां पटेलांनीं त्यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून तेंच कार्य पुढें चालविलें. जगाच्या इतिहासांत व संस्कृतींत हिंदुस्थानचा दर्जा किती मोठा आहे, हिंदुस्थानला स्वातंत्र्याचे हक्क मिळणें किती स्वाभाविक व आवश्यक आहे व ते मिळविण्याकरितां सध्या चाललेला लढा किती महत्त्वाचा आहे हें अमेरिकेसारख्या स्वातंत्र्यप्रिय राष्ट्राला पटवून द्यायचें होतें.

व तें कार्य हिंश्मातेचे महान् व शूर सुपुत्र विठ्ठलभाई पटेल यांनी उत्तम रीतीनें बजावलें. व तेंहि प्रकृति अत्यंत खालावली असतांनाहि. आणि आतांपर्यंत चार शस्त्रक्रिया त्यांच्यावर झाल्या असतांनाहि क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे हें सुवचन पटेलान्च्या बाबतींतहि यथार्थ होतें.

विशेष गोष्ट अशी कीं अमेरिकेच्या जनतेकडून व सरकारकडून अशा उभय पक्षांकडून जेवढा सन्मान व जेवढें स्वागत पटेलान्चें झालें तितकें या पूर्वी कोणाहि पुढाऱ्याचें झालेलें नव्हतें. व त्या दृष्टीनें पटेलान्चें भाग्य अभूतपूर्व होतें. न्यूयॉर्कच्या म्युनिसिपालिटीचे मेंबर, तसेंच फिलाडेल्फिया वाल्टिमोर, बॉस्टन, डेट्रॉइट, वॉशिंग्टन या प्रचंड शहरांच्या व इतरहि मोठ्या शहरांच्या म्युनिसिपालिटीच्या मेंबरांनीं पटेलान्चा सर्व नागरिकांतफें थाटानें जाहीर सत्कार केला. त्यांचे फोटो व त्यांनीं केलेलें कार्य यांना मोठमोठ्या वर्तमानपत्रांनीं प्रसिद्धि दिली.

कित्येक कॉलेजें, नाटकगृहें, ख्रिस्ती मंदिरें, क्लब व संस्था यांतून पटेलान्ची कित्येक व्याख्यानें दिलीं व त्यांत हिंदुस्थानचा स्वातंत्र्याचा लढा किती न्याय्य आहे व हिंदी जनता स्वराज्याला कशी पूर्ण लायक आहे यासंबंधीं तर्कशुद्ध व बिनतोड विचारसरणी त्यांनीं हजारों अमेरिकन स्त्रीपुरुषांपुढें निर्भयपणानें व जोरदार रीतीनें मांडली. त्यांच्या सर्व व्याख्यानाचा परिणाम तिकडील जनतेच्या मनांत खोल रुजेल असाच झाला, हें त्यांनीं पटेलान्चें दृष्टी जीं आस्था व्यक्त केली त्यावरून दिसून आलें. पटेल अमेरिकेंत सहा महिन्यापेक्षां अधिक काळपर्यंत राहिले. तेवढ्या अवधींत त्यांनीं ८५ सभांतून भाषणें केलीं, आणि शेंकडों महत्त्वाच्या व वजनदार व्यक्तींशीं व संस्थांशीं आपले स्नेहसंबंध जोडले. पटेलान्च्या पूर्वीचे असेंब्लीचे अध्यक्ष मि. फ्रेडरिक व्हाइट यांच्या अध्यक्षतेखालीं एके दिवशीं वाल्टिमोर येथें फॉरिन पॉलिसी असोसिएशनतर्फें मोठ्या व प्रातिनिधिक जनसमूहासमोर त्यांचें व्याख्यान झालें. हिंदुस्थानचे माजी भारतमंत्री मि. वेजवुड ब्रेन यांच्याशीं पटेलान्चा वादविवाद करण्याची व्यवस्था न्यूयॉर्कच्या फॉरिन पॉलिसी असोसिएशनतर्फें करण्यांत आली होती. या सर्व गोष्टी पटेलान्ची आपल्या एकट्याच्या जबाबदारीवर कोणीहि निकटचा स्नेही सहचारी

नसतांना केल्या व त्या करण्यांत आपल्याला चांगलें समाधान वाटले असे ते म्हणाले. एकदा पटेलांना न्यूयॉर्क शहरांतील सर्वांत उंच भशा इमारतीच्या शिखरांवर नेण्यांत आले व तेथून त्यांना शहराचा भव्य देखावा दाखविण्यांत आला. त्या वेळीं पटेल म्हणाले, कीं “ हें सर्व फार चांगलें आहे. हा देखावा दिसायला सुंदर व मनोरम आहे. पण मी माझ्या माय-भूमीस परत जाण्यास आतुर झालों आहे, व तेथल्या लहान लहान झोपड्यांत राहून व हिंडून तेथें आमच्या पूर्ण स्वातंत्र्यप्राप्तीकृतिं ऐक्याचें वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न करावा अशी मला उत्कंठा लागली आहे. ”

मध्यंतरी मिस मेयो या एका अमेरिकन वृत्तपत्र-कर्त्रीनें ‘मदर इंडिया’ हें पुस्तक लिहून हिंदुस्थानची बदनामी करण्याचा निंद्य प्रयत्न केला होता. पणु पटेलांनीं साऱ्या अमेरिकाभर व्याख्यानें देऊन बाईंच्या पुस्तकावर झोड उठविली व तिचें लिखाण कसें खोडसाळपणाचें व दुष्ट आहे हें त्यांनीं अमेरिकन जनतेला उत्तम रीतीनें पटवून दिलें.

पटेल आणि डी व्हेलेरा

अमेरिकेंतील मोठा दौरा यशस्वी रीतीनें आटोपून पटेल इंग्लंडला परतले. पुढें आयरिश पुढारी व तेथील अध्यक्ष डी. व्हेलेरा यांनीं निमंत्रण केल्यावरून पटेल आयर्लंडला गेले. त्यांची बोलणी बराच वेळ चालत. त्या वेळीं डी. व्हेलेरा यांनीं आयरिश फ्री स्टेटचा अध्यक्ष या नात्यानें इंग्लंडला वार्षिक खंडणी देण्याचें नाकारून आयर्लंड हा पूर्ण स्वतंत्र आहे अशी घोषणा केली होती. अर्थात् या वेळीं इंग्लंड व आयर्लंड यांत वाद उत्पन्न झाला. या वादांत पटेलांना लवाद नेमावें अशी डी. व्हेलेरांनीं पटेलांपाशीं आपली इच्छा व्यक्त केली असें सांगण्यांत येतें व त्यांत तथ्यहि आहे. कारण पटेलांचा डी. व्हेलेरांशीं या वेळीं नव्यानेंच संबंध आला होता असें नाहीं. यापूर्वीं १९२७ सालीं असेंब्लीचे अध्यक्ष असतांना पटेल आयर्लंडमध्ये गेले होते, त्या वेळीं त्यांनीं कौन्सिलप्रवेशाचा सल्ला डी. व्हेलेराला कसा दिला व तो डी. व्हेलेरांनीं कसा अंमलांत आणला हें आपण पाहिलेंच आहे. अर्थात् पटेलांचें डी. व्हेलेराजवळ चांगलें वजन होतें

हैं अगदीं उषड आहे. शिवाय डी. व्हॅलेंरो हा जसा आयर्लंडच्या पूर्ण स्वातंत्र्यासाठी झटणारा एक वीर होता त्याचप्रमाणे पटेल हेहि हिंदु-स्थानच्या पूर्ण स्वातंत्र्यासाठी प्रयत्न करणारे एक खंदे वीर होते व त्यामुळे समपरीस्थितीतील या उभयतांचा दाट स्नेह जमणे अगदीं साहजिक होते.

याप्रमाणे पटेलानां वरील सर्व कार्य केले, पण आधींच विघडलेली पटेलानांची प्रकृति दिवसेंदिवस या कामाच्या व्यापामुळे अधिकच ढासळत चालली म्हणून योग्य उपचार करून घेण्याकरितां ते पुन्हा विहएन्नाला आले.

देहावसान

“सुंदर मी होणार । आतां मरणानें जगणार !”

—कवि गोविंद

पटेल उपचाराकरितां विद्दिएन्नास परतले, त्या सुमारास हिंदुस्थानांत एक अनपेक्षित गोष्ट घडून आली होती. महात्मा गांधी हे तुरुंगांतच होते व त्या ठिकाणीं त्यांनीं तारीख ८ मे रोजीं २१ दिवसांच्या उपवासाला प्रारंभ केला. हरिजन चळवळींत वाढत्या संख्येनें सामील होणाऱ्या कार्यकर्त्यांना मदत करण्याकरितां व त्यांच्या कार्यांत अधिक शुद्ध व अधिक सत्य स्वरूपाची सेवावृत्तीची भावना निर्माण करण्याकरितां व आत्मशुद्धीकरितां गांधीजींनीं हा उपवास आरंभिला होता. पण सरकारनें त्याच दिवशीं एक पत्रक काढून गांधींना मुक्त करण्यांत आल्याचें जाहीर केले व त्याप्रमाणें त्या दिवशीं म्हणजे तारीख ८ मे रोजीं सायंकाळीं गांधीजी मुक्त झाले. मुक्त झाल्याबरोबर गांधीजींनीं पत्रक प्रसिद्ध करून कायदेभंगाची चळवळ सहा आठवडे तहकूब करण्याची शिफारस केली, व त्याप्रमाणें काँग्रेसनें ती चळवळ थांबविली.

गांधींनीं स्वीकारलेला हा मार्ग पटेलाना कळतांच त्यांनीं त्याबद्दल आपली तीव्र नापसंती जाहीर रीतीनें विद्दिएन्नाहून एक पत्रक काढून व्यक्त केली. या पत्रकावर विठ्ठलभाई पटेलान्याप्रमाणें सुभाषचंद्र बोस यांचीहि सही होती. कारण त्या वेळीं बोस हे विद्दिएन्नास असून तेथील हॉस्पिटलमध्ये ते पटेलान्या विछान्याजवळ बसून त्यांची अहोरात्र शुश्रूषा करीत होते. “देशाला आतां नव्या पुढारीपणाची जरूरी आहे” असें त्यांनीं स्पष्टपणें आपल्या पत्रकांत म्हटलें. या पत्रकासंबंधीं उल्लेख मार्गे एकदा येऊन गेलाच आहे.

तरुणपणांत जहाल असलेला मनुष्य म्हातारपणीं मवाळ होतो असा साधारणपणें प्रकार आहे. परंतु पटेल त्याला अपवाद होते. त्यांचे विचार

दिवसेंदिवस जहाल बनत चालले होते व आतां अमेरिका व विलायतेंतून दौरा केल्यानंतर त्यांची जहाल मते परिपक्व झालीं. गांधीजी हे पुढारी या नात्यानें अपयशी ठरले असून आतां नवीन तत्त्वे व नवीन साधनें यांच्या पायावर काँग्रेसची पुनर्घटना झाली पाहिजे व स्वातंत्र्याचा लढा एकांगी न ठेवतां सर्व बाजूंनीं केला पाहिजे असें पटेलानीं स्पष्टपणे सांगितले. याकरितां एक नवीन जोरदार पक्ष भरीव तत्त्वावर स्थापन करावा लागेल व हें काम काँग्रेसमधील जहालमतवादी लोकच करताल अशी त्यांना खात्री होती. यापुढें स्वातंत्र्याचा लढा कसा चालवावा लागेल यासंबंधी पटेलानीं कांहीं कार्यक्रम ठरविला होता हें त्यांच्या खालील एका खाजगी पत्रावरूनहि दिसून येतें. त्यांचें हें आयुष्यांतील बहुधा शेवटचेंच पत्र होय. हें विह्वलाच्या हॉस्पिटलमधून तारीख ३०-६-१९३३ रोजी त्यांनीं आपले मित्र महेश्वरी यांना पाठविलें. त्यांत ते म्हणतातः—

भाई महेश्वरी,

तुमचें पत्र मिळालें. माझी प्रकृति विलकुल सुधारली नाही. आणि आता आपल्या देशांत जाऊन कांहीं तरी कार्य करावें असें वाटत आहे. माझी अशी प्रकृति कोठपर्यंत राहिल हे डॉक्टरलाहि सांगतां येत नाही. सध्या तरी मी लवकर सुधारेल असें मला सांगतां येत नाही.

सध्या आपल्या देशापुढें अगदीं नवा आणि पाणीदार असा कार्यक्रम टेवणें फार जरूरीचें झालें आहे, व असा कार्यक्रम माझ्याजवळ सध्या तयार आहे. मात्र सर्व कांहीं माझ्या प्रकृतीवर अवलंबून आहे. पत्र लिहा.

विठ्ठलभाई पटेल

मृत्यूची घनदाट छाया

आपल्याजवळ अगदीं नवा व पाणीदार असा कार्यक्रम आहे अशा अर्थाचा उल्लेख या पत्रांत आहे खरा; पण तो कार्यक्रम कोणता तो मात्र जगाला समजला नाही. कारण तो जगाला कळण्याच्या आंतच पटेलानें

देहावसान झाले होते. “ आपलें मरण पाहिलें म्यां डोळां” अशी पटेलांची स्थिति झाली होती. मृत्यूची घनदाट छाया त्यांच्या भोवती वावरत होती. या वेळीं बंगालचे सुप्रसिद्ध पुढारी जे. एम्. सेनगुप्त यांच्या मृत्यूची वार्ता व्हिएन्नास येऊन थडकली, तेव्हां पटेलांना अत्यंत दुःख झालें. सेनगुप्तांच्या निधनावद्दल शोक-प्रदर्शन करण्याकरितां व्हिएन्नास एक सभा भरविण्यांत आली. या सभेला पटेल अध्यक्ष होते. ते इतके अशक्त झाले होते, कीं त्यांना दुसऱ्यांचा आधार घेऊनच सभेला जातां आलें. देशबंधु दास, पंडित मोतीलाल नेहरू, सेनगुप्त यांसारखे अव्वल दर्जाचे देशभक्त कसे पटापट कालवश झाले यांचा त्यांनीं आपल्या भाषणांत उल्लेख केला व आतां लवकर आपल्यावरहि तच्चि पाळी येणार असेंहि त्यांनीं सांगितलें. परंतु मृत्यु आपल्या नजीक येऊन ठेपला आहे अशी स्पष्ट कल्पना झाली असून देखील पटेलांनीं आपली आनंदी वृत्ति सोडली नाहीं आणि देशाच्या भविष्यकाळासंबंधी आपला आशावाद कायम ठेवला.

अमेरिकेंतील दौऱ्यांमुळे पटेलांच्या हृदयावर ताण पडून त्यांत विकृति उत्पन्न झाली होती. त्या पूर्वींच्या आजारात आतां या काळजाच्या विकाराची नवीन भर पडली. तारीख १० सप्टेंबर रोजीं ते व्हिएन्नाहून जिनेव्हाला गेले. हा प्रवास त्यांना बराच जाणवला व त्यांची प्रकृति आणखी बिघडली. जिनेव्हातील अत्युत्तम डॉक्टरांचा सल्ला त्यांनीं घेतला व त्याप्रमाणें ते उपचार करून घेण्याकरितां जिनेव्हापासून थोड्या अंतरावर असलेल्या एका प्रसिद्ध हॉस्पिटलमध्ये राहिले. याच वेळीं त्यांच्या हृदयांतील विकारानें जोर केला. तारीख २३ सप्टेंबरपासून पुढें आठ दिवसपर्यंत पटेलांची प्रकृति अत्यंत बिघडली. तरीहि त्यांना शक्य तितका आराम वाटावा यासाठीं डॉक्टरांनीं व परिचारिकांनीं रात्रंदिवस जिवापाड परिश्रम केले. पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. तारीख १३ ऑक्टोबर रोजीं पटेलांची प्रकृति फारच चिंताजनक झाली म्हणून व्हिएन्नाचे निष्णात डॉक्टर झॅलसिंजर यांना बोलावण्यांत आलें. हे डॉक्टर पटेलांचे एक मित्र होते. ते विमानमार्गानें व्हिएन्नाहून जिनेव्हास आले. त्यांनीं पटेलांची प्रकृति तपासली, व नवीन उपचार केले. त्यामुळे पटेलांना थोडें बरें वाटूं

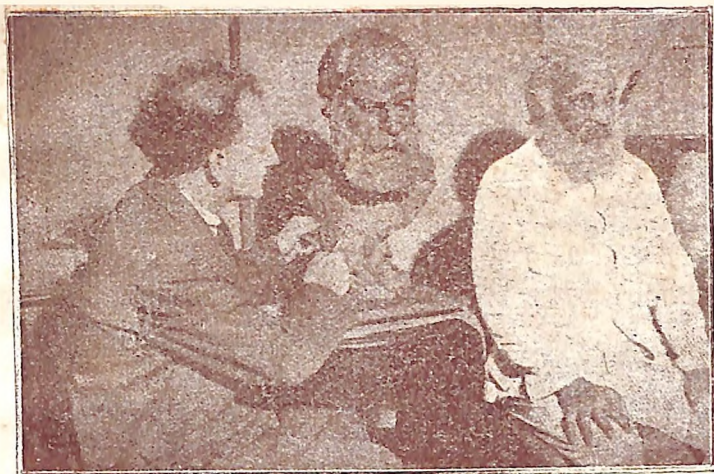
लागलें. तरीपण तारीख २२ आक्टोबर रोजी कालानें अखेरचा दगा दिलाच ! त्यानें त्या दिवशीं पटेलाना या मृत्युलोकांतून सुभाषचंद्रांच्या बाहुपाशांतून ओढून नेलें. आणि त्यांबरोबर त्यांच्या कोट्यावधि देशवांधवांना व मित्रांना आणि शत्रूंनाहि दुःखसागरांत लोटून दिलें !

पटेल आजारी असतांना हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन यांनीं त्यांना सहानुभूतिपर संदेश पाठविला होता. मृत्यूपूर्वी थोडे दिवस गव्हर्नर-जनरलच्या कौन्सिलचे सभासद सर बी. एल् मितर व लेडी मितर त्यांना भेटण्यासाठीं जिनेव्हास गेले होते. आपला अंतकाल जवळ आला हें पटेलाना पक्कें समजलें होतें म्हणूनच कीं काय त्यांनीं या मितर पतिपत्नींना सांगितलें, कीं “ सध्याचे व्हाइसरॉय लॉर्ड विलिंग्डन व लेडी विलिंग्डन यांना माझी आठवण ठेवण्यास सांगा.” नंतर लेडी मितरकडे वळून पटेल म्हणाले, “ सर्वांना माझी आठवण ठेवण्यास सांगा.” त्यावर लेडी मितर यांनीं विचारलें, “आपला निरोप कोणा विशिष्ट व्यक्तीला सांगायचा आहे काय ?” पटेल म्हणाले, “ तसें काहीं नाहीं. सर्वांनाच माझी आठवण ठेवण्यास सांगा म्हणजे झालें.” सर मितरना त्यांनीं सांगितलें कीं “असेंब्लीतील साऱ्या पक्षांच्या लोकांना माझा शुभेच्छेचा निरोप सांगा.”

आपण आपल्या देशापासून फार दूर आहोंत या एका विचारानें पटेलानें मन मृत्यूपूर्वी अत्यंत व्यग्र होऊन गेलें होतें. ज्या मातृभूमीची आपण आतांपर्यंत श्रद्धापूर्वक सेवा केली ती आपल्यापासून फार अंतरावर आहे या गोष्टीचें त्यांना दुःख होई. अंत होण्यापूर्वी त्यांनीं आपल्या मित्रांना जवळ बोलावून सांगितलें कीं “ माझ्या सर्व देशवांधवांना व हिंदुस्थानांतील आणि साऱ्या जगांतील माझ्या मित्रांना सांगा, मी त्यांचें शुभ चिंतन करीत आहे. हिंदुस्थानाला स्वातंत्र्याची प्राप्ति लवकर व्हावी अशी मरणापूर्वी मी परमेश्वराची प्रार्थना करतो. ”

मातृभूमींत अंत्यसंस्कार

आपल्या मृतदेहाची व्यवस्था हिंदुस्थानांत करण्यांत यावी अशी पटेलानीं इच्छा व्यक्त केली होती, व त्या इच्छेला मान देऊन त्यांचा पार्थिव

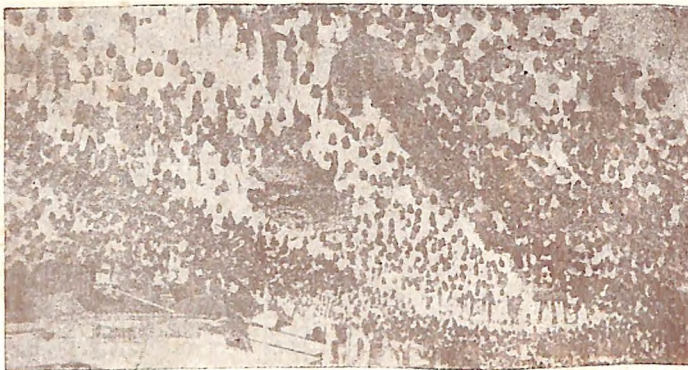
न्यूयॉर्कचे शिल्पकार मि. अर्नेस्ट ड्यूरिंग,
श्री. पटेल यांचा पुतळा तयार करीत आहेत.

फिलाडेल्फिया येथील नगराध्यक्ष मि. मूर,
श्री. पटेल व मायादेवी गांगुली यांचे स्वागत करीत आहेत.

विठ्ठलभाईच्या मृत्युसमयेजवळ सुभाषचंद्र बोस

विठ्ठलभाईच्या प्रचंड स्मरानयात्रेचा एक भाग

देह सुभाषचंद्र बोस व त्यांचे मित्र यांनी बोटीवर व्यवस्थित रीतीने घालून हिंदुस्थानात पाठवून दिला. ही बोट एडनला आली असतांना तेथील रहिवाशांनी या मृतवीराच्या कलेवरांचा यथोचित सन्मान केला आणि त्यांचा देह ज्या पेटांत ठेवला होता, त्या पेटावर हजारों पुष्पमालांचा खच पडला.

पटेलांचें शव हिंदुस्थानांत आणण्यांत येत आहे हें कळतांच मुंबई येथें जबाबदार पुढाऱ्यांची एक कमिटी ठरविण्यांत आली व पटेलांच्या कीर्तीस साजेसा त्यांचा दहनविधि करण्याचें काम या कमिटीने आपल्या अंगावर घेतलें. ज्या ठिकाणी लोकमान्य टिळकांच्या शवाला अग्निसंस्कार झाला त्या चौपाटी मैदानावर पटेलांच्या शवाला अग्निसंस्कार करण्यांत यावा असा या कमिटीचा विचार होता. पण मुंबई सरकारने त्यांच्या विचाराला मान्यता दिली नाही व त्यासाठीं सबब अशी सांगितली, कीं “ यामुळे चौपाटीवरच दहन करण्याचा पायंडा पडेल. यापुढें मृत हिंदु पुढाऱ्यांचे व दानशूरांचे शवांचे दहनविधि या ठिकाणीं व्हावेत अशा विनंत्या करण्यांत येतील. परंतु असें होणें आम्हांस इष्ट वाटत नसल्यानें पटेलांच्या शवाचा दहनविधि या ठिकाणीं करण्यास परवानगी देतां येत नाही. ” टिळकांच्या प्रेताचा दहनविधि चौपाटीवर करण्याची परवानगी आपण दिली याबद्दल जणू काय सरकारला या पेळी पश्चाताप झाला होता व म्हणूनच डायरेक्टर ऑफ इन्फर्मेसनकडून या बाबतींत अशा आशयाचें पत्रक निघालें, कीं “ झालें तें झालें. टिळकांच्या वेळीं आम्हांला परवानगी देतांना विचार करायला अवसर मिळाला नव्हता. परंतु आतां अनुभवांनीं आम्हीं असें ठरविलें आहे कीं यापुढें तरी चौपाटीवर दहनविधीस अशी परवानगी द्यायची नाही. ”

मुंबई सरकारकडून याप्रमाणें नकार आल्यानंतर असेंब्लीच्या कांहीं प्रमुख सभासदांनीं व्हाइसरॉयांना या बाबतींत परवानगी देण्याबद्दल विनंती केली. परंतु व्हाइसरॉयांनीं मुंबई सरकारच्या अधिकारांत ढवळाढवळ करण्याचें नाकारलें. अर्थात् चौपाटीवर दहनविधि करण्याचा विचार सोडून द्यावा लागला.

तारीख ९ नोव्हेंबर रोजी सायंकाळीं सहा वाजतां पटेलांचा देह मुंबईच्या किनाऱ्यावर उतरून घेण्यांत आला. आधीं चार वाजल्यापासून हजारों लोक

बंदराजवळ जमले होते. परंतु बोटींतून उतरल्याबरोबर ज्या हॉलमध्ये त्यांचें शव ठेवण्यांत आलें त्या ठिकाणीं फक्त २० प्रमुख पुढारी व विविध संस्थांचे प्रतिनिधि व विठ्ठलभाईंचे नातेवाईक यांनाच येण्यास मोकळीक ठेविली होती. त्यानंतर त्यांच्या देहाची पेटी बाहेरच्या बाजूला आणण्यांत आली. तेव्हां इतकी गर्दी असूनहि चोहोंकडे कमालीची गंभीरता व स्तब्धता पसरली होती. पेटींतून देह दिसेल अशा रीतीने तिच्यावरचें झाकण काढण्यांत आलें व मग त्यावर हजारों पुष्पहार घालण्यांत आले. नंतर ती पेटी मोटारींतून जी. टी. हॉस्पिटलमध्ये नेण्यांत आली व रात्रभर ती तेथेंच होती.

मुंबईतील प्रचंड प्रेतयात्रा

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सहा वाजतां जी. टी. हॉस्पिटलमधून एशियन बिल्डिंगमध्ये पेटी आणण्यांत आली व तेथून सव्वा सात वाजतां पटेलंच्या शवाची प्रचंड मिरवणूक निघाली. या मिरवणुकींत दोन लाखांभेक्षा अधिक जनसमुदाय होता. लोकमान्य टिळकांच्या मागून मुंबई शहरानें पटेलंच्याच हा मोठा मान केला. इतकी टोलेजंग मिरवणूक टिळक व पटेल खेरीजकरून कोणत्याहि स्मशानयात्रेस निघाली नव्हती. मिरवणुकीची व्यवस्था ठेवण्याकरितां पांच हजारांहून अधिक स्वयंसेवक होते. त्यांत स्वयंसेविकाहि होत्या. लोकांनीं बाजार व दुकानें बंद ठेवलीं होती. कित्येक ऑफिसींहि बंद होती. शहरांतली वाहतूक थांबली होती. लोक शिस्तीनें सहासहा जणांच्या रांगा करून उघड्या माथ्यांनीं व अनवाणी चालले होते. पोलीस शिपाई काठ्यांनीं सज्ज होऊन चालले होते. व त्यांच्या मार्गे संरक्षक मोटारी चालल्या होत्या. जागोजाग शवावर शेंकडों फुलें व हार येत होते. मिरवणुकींत लोक चाललेच होते. शिवाय हजारों लोक रस्त्याच्या दुतर्फा उभे होते. त्यांत वृद्ध-तरुण स्त्री-पुरुष-मुलें सर्व प्रकारचे, विविध जातीचे, मतांचे व धर्मांचे लोक होते. स्पेशल आगगाड्या सोडण्यांत आल्या होत्या व त्यांतून मुंबईच्या आसपासच्या उपनगरांतील लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी मिरवणुकींत सामील होत होत्या. स्वयंसेवकांनीं व स्वयंसेविकांनीं व्यवस्था उत्कृष्ट ठेवली होती. तरी पुढें गर्दी

इतकी बेसुमार झाली की सहासात लोक त्या गर्दीत बेशुद्ध झाले व त्यांना मोटारींतून उपचाराकरितां हॉस्पिटलमध्ये जावे लागले. या मिरवणुकीची विशेष व्यवस्था अशी होती, कीं त्यांतल्या लोकांना पाणी पिण्याची व अंब्युलन्स मोटारींना पाणीपुरवठा करण्याची व्यवस्था करण्यांत आली होती. असो. एकंदरीत ही मिरवणूक वीरोचित अशीच झाली व ती सोनापुराच्या स्मशानभूमीपर्यंत येऊन शांततेनें पार पडली.

नंतर पटेलांचें शव पेटींतून बाहेर काढण्यांत आलें. तें काश्मिरी शालीत आच्छादलेलें होतें व त्यावर भगवद्गीतेचें एक पुस्तक ठेवलेलें होतें. शवावर गंगाजलाचें सिंचन करण्यांत आलें. तसेंच तिरुपती क्षेत्राहून आणलेला चंदनरस व केशररस त्यावर सिंचन करण्यांत आला. या सिंचनविधीनंतर भगवद्गीतेचें पुस्तक व तुलसीमाला यांनीं शव भूषित करण्यांत आलें. नंतर शवाचें शेवटचें दर्शन सर्वांना घडावें म्हणून तें पेटीसह उंच जागीं ठेवण्यांत आलें. लोकांनीं लहान लहान जमाव करून शवापार्शीं यावे व दर्शन घेऊन जावे अशी व्यवस्था करण्यांत आली.

सायंकाळीं सात वाजतां शवाला चंदनाच्या चितेवर ठेवण्यांत आलें. श्री. सरोजिनी नायडू व जम्नादास मेहता यांनीं पटेलांच्या गौरवपर भाषणें केलीं. अंतसमर्थी सुभाषचंद्र बोस यांनीं पटेलांची शुश्रूषा केली त्याबद्दल दोघांनींहि त्यांचे आभार मानले. नंतर जयजयकार व राष्ट्रीय घोषणांच्या गर्जनेंत वल्लभभाईच्या चिरंजीवानें शवाला अग्नि दिला. नंतर लोक घरो-घर परतले.

पटेलांचा पार्थिव देह भस्मीभूत झाला. आणि ते कीर्तीनें अमर झाले.

परिशिष्ट (१)

पटेलांच मृत्युपत्र

“ मी विठ्ठलभाई जव्हेरभाई पटेल, मुंबई इलाख्यांतील गुजराथ प्रांत, खेडा जिल्हा, आनंद तालुका, करमसद गांव येथील रहिवासी, सध्यां प्रकृति-स्वास्थासाठीं स्वित्झर्लंडमधील ग्लॅंड येथील क्लिनीक ला लिंगरे येथें वास्तव्य. माझ्या भरणोत्तर माझ्या मिळकतीची विल्हेवाट करण्यासाठीं माझे अखेरचें मृत्युपत्र करतों तें येणेंप्रमाणें:—

माझ्या माहितीप्रमाणें माझी मिळकत पुढीलप्रमाणें आहे.

(१) मुंबईच्या बँक ऑफ इंडियामध्ये माझ्या नांवें फिक्स्ड डिपॉझिटमध्ये ४००००० (रुपये चाळीस हजार) अगर त्या सुमाराची असलेली रक्कम.

(२) मुंबईच्या बँक ऑफ इंडियामध्ये करंट अकाउंटमध्ये माझ्या खात्यांत जमा असलेली रक्कम, कीं जिचा योग्य अंदाज मला नाही.

(३) सेंट्रल बँक ऑफ इंडियाच्या दिल्ली येथील शाखेंत करंट अका-उंटमध्ये माझ्या खात्यांत शंभर रुपये अगर त्या सुमारास असलेली रक्कम.

(४) हिंदुस्थान सरकारचे ५००००० (रुपये पन्नास हजार) अगर त्या सुमारास किंमत असलेले १९२९ सालीं मी विकत घेतलेले कर्जरोखे, त्यावरील जमा झालेल्या व्याजासह सध्या मुंबईच्या बँक ऑफ इंडियामध्ये सेफ डिपॉझिटमध्ये ते माझ्या आठवणीप्रमाणें, ही रक्कम अंदाजे ६७०००० (रुपये सदुसष्ट हजार) अगर त्यापेक्षां अधिक आहे.

(५) बरेचसे करंडक (त्यामध्ये रौप्यकरंडकच अधिक आहेत) जे बेन बचुबेन आर. लोटवाला; मुक्काम आर्यभवन, सॅडहर्स्ट रोड, मुंबई यांच्याकडे आहेत.

(६) पुस्तकें, कपडे, पेट्या, कागदपत्रें, जीं नव्या दिल्लीतील माझे मित्र लाला बनवारीलाल यांच्या ताब्यांत आहेत.

(७) पेट्या, कपडे, पुस्तकें व इतर जिन्नस जे युरोपमध्ये माझ्याजवळ आहेत ते.

(८) मुंबईच्या इंप्रूव्हमेंट ट्रस्टमध्ये काम करणारे माझे पुतणे मणिभाई सोमाभाई पटेल यांच्या ताब्यांत असलेले माझे काहीं गिरण्यांचे शेअर्स.

(९) व या यार्दींत समाविष्ट न झालेला पैसाअडका व इतर मिळकत.

या सर्व मिळकतीची विल्हेवाट लावण्यासाठी मी माझ्या मृत्युपत्राचे एक्झिक्यूटर म्हणून,

(१) श्री. गोर्धनभाई आयु . पटेल

२०४ हॉर्नबी रोड, मुंबई

(२) डॉ. पुरुषोत्तम टी. पटेल, एम. डी. (लंडन)

मलबार हिल, मुंबई.

या गृहस्थांची नेमणूक करतो. या गृहस्थांनीं सर्व कायदेशीर खर्च चुकता करून उपारिनिर्दिष्ट मिळकतीची माझ्या इच्छेनुसार पुढीलप्रमाणें वासलात लावावी.

(१) रुपये १००००० (रुपये दहा हजार) माझे सर्वांत कनिष्ठ बंधु काशीभाई जे. पटेल यांना माझ्या मिळकर्तींतून देण्यांत यावे.

(२) माझे गिरण्यांचे सर्व शेअर्स जे मुंबईच्या इंप्रूव्हमेंट ट्रस्टमध्ये नोकरीस असलेले माझे पुतणे मणिभाई सोमाभाई पटेल यांच्या ताब्यांत आहेत ते त्यांनाच देण्यांत यावेत.

(३) नवी दिल्ली येथील माझे मित्र लाला बनवारीलाल यांच्या ताब्यांत असलेलीं माझीं पुस्तकें, कपडे, पेट्या, कागदपत्र हे जिन्नस व युरोपमध्ये सध्या माझ्याजवळ असलेल्या माझ्या पेट्या, कपडे, पुस्तकें इत्यादि हे जिन्नस माझे पुतणे मणिभाई सोमाभाई पटेल यांना देण्यांत यावेत. त्यांचा आपल्या इच्छेप्रमाणें ते उपयोग व विनियोग करतील.

(४) मला मिळालेले करंडक, जे बहुतेक सर्व सध्या बेन बचुबेन रण-छोडदास लोटवाला, आर्यभुवन, सँडहर्स्ट रोड, मुंबई यांच्या ताब्यांत आहेत ते त्यांनाच देण्यांत यावेत.

(५) उपरिनिर्दिष्ट चार देणग्या देऊन जी शिहलक माझ्या मिळकर्तींतून राहिल ती शिहलक श्री. सुभाषचंद्र बोस (जानकीनाथ बोस यांचे

पुत्र) वास्तव्य १ बुडवर्न पार्क कलकत्ता, यांना देण्यांत यावी व तिचा विनियोग उपरिनिर्दिष्ट श्री. सुभाषचंद्र बोस अगर त्यांच्या नियुक्त अखत्यारानें अगर अखत्यारानां त्यांच्या सूचनेप्रमाणें हिंदुस्थानच्या राजकीय उद्दारासाठी व विशेषतः हिंदुस्थानच्या कार्यासाठी इतर देशांत प्रसिद्धी-करणासाठी करावा.

युरोपमध्ये माझा मृत्यु झाल्यास, माझ्या देहाचा ताबा श्री. सुभाषचंद्र बोस यांनी घ्यावा व मुंबईला चौपाटीच्या वाळवंटावर कै. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांचें ज्या जागी दहन झालें, त्या बाजूला दहन करण्यासाठी माझा देह मुंबईला हालविण्यासाठी आवश्यक ती व्यवस्था त्यांनी करावी अशी माझा इच्छा आहे.

पुण्या समजुतीने व अकलहुशारीने मी माझ्या या अखेरच्या मृत्युपत्रावर साक्षादारांच्या समक्ष माझी सही करीत आहे.

तारीख २ ऑक्टोबर १९३३, स्वित्झर्लंड, ग्लॅंड येथें क्लिनिक ला लिंगरेमध्ये—

(सही) विठ्ठलभाई जव्हेरीभाई पटेल.

(सही) ए. व्ही. चटर्जी, लीग ऑफ नेशन्स, जिनेव्हा; अनाथनाथ बसू, C/o. श्री. चारुचंद्र बसू, जोगसर सत्येंद्रचंद्र गुह, बजराज गिने, डाक्का, भागलपुरा, हिंदुस्थान.

परिशिष्ट (२)

विठ्ठलभाईची वीरवाणी

“जेथें इच्छा आहे तेथें मार्ग मिळतो. हिंदुस्थानची जनता आतां स्वातंत्र्यासाठीं अधीर झाली आहे.”

“आपल्या नशिवांत शांतिसौख्य लिहिलेलें नाहीं. तर उलट अधिक खडतर संकटार्शी आपल्याला झुंज द्यावी लागेल. आपल्या कठीण कसोटीचा दिवस चालून येत आहे. वाटाघाटी निष्फळ ठरल्या म्हणजे सरकार आपणांवर जी दडपशाही करणार आहे ती मी ओळखून आहे. माझी तर खात्री आहे, कीं आमच्या सरकारचा हृदयपालट होऊं शकत नाहीं आणि म्हणून वाटाघाटी म्हणजे एक थोतांड आहे.”

“माझे देशबांधव स्वातंत्र्य-संपादनाकरितां जीवन-मरणाच्या झगड्यांत गुंतले आहेत. आधुनिक काळांतील श्रेष्ठ पुरुष महात्मा गांधी यांनीं पुरस्कार-लेली असहकाराची व कायदेभंगाची चळवळ जोरांत चालू आहे. माझे शेंकडों थोर थोर देशबांधव तुरुंगांत गेले आहेत. जरूर पडल्यास हजारों लोक आपल्या प्राणांची आहुति देण्यास तयार झाले आहेत. आणि लाखों लोक तुरुंगाच्या वाटेवर आहेत. माझ्या देशाच्या स्वातंत्र्य-संग्रामांतील अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं माझ्या देशबांधवांच्या खांद्याला खांदा लावून त्यांच्याशीं सहकार्य करणें हें मी माझे कर्तव्य समजतां. असेंब्लीच्या अध्यक्षाच्या खुर्चीवर बसण्याची ही वेळ नव्हे.”

“हिंदुस्थानची स्वातंत्र्य व संयुक्त राज्यघटना मिळून स्वतःची सुधारणा करण्यास त्याला स्वतःलाच संधि मिळाली पाहिजे. असें झालें तरच जगांत शांतता नांदेल. आम्हांला स्वातंत्र्य मिळाल्यास आमचेंच केवळ कल्याण होणार आहे असें नाहीं. आमच्या स्वातंत्र्यामुळें साऱ्या जगाला शांतिसमाधान लाभणार आहे.”

“ तुम्ही विद्यार्थी हिंदमातेला गरज लागतांच तिच्या हाकेसरशीं धांवून जाणार नाहीं ही कल्पनाच मला करवत नाहीं. मालवीयजी आणखी दहा पंधरा वर्षे जगतील, मी फार तर आणखी एक दोन वर्षे आपल्यांत आहे. काँग्रेसचे पुढारी आतां वृद्ध होत चालले आहेत. मीहि थोड्या दिवसांचाच सौवती आहे. पण तुम्हां तरुणांना आणखी पुष्कळ वर्षे जगायचें आहे; व स्वराज्याचा खरा लाभ तुम्हांला होणार आहे. ”

“ माझ्या देशबांधवांना व जगांतील माझ्या सर्व मित्रांना माझे प्रणाम, शुभेच्छा सांगा. हिंदुस्थानला स्वातंत्र्याचा लाभ लवकर होवो हीच माझी परमेश्वराजवळ अंतकाळापूर्वी प्रार्थना आहे. ”

परिशिष्ट (३)

विठ्ठलभाईना विश्ववंदन

पुढान्यांचे उद्गार

“ विठ्ठलभाईंच्या निधनानें भारतवर्ष एका खंद्या वीरास मुकला आहे. श्री. विठ्ठलभाई पटेलांच्या मृत्यूमुळें आपणांतून एक अत्यंत सामर्थ्यसंपन्न आणि उद्योगी असा मुत्सद्दी नाहीसा झाला आहे. त्यांचा स्वार्थत्याग आणि हातीं घेतलेले कार्य तडीस नेण्याची चिकाटी यांची प्रशंसा जितकी करावी तितकी थोडीच होईल.”

—महात्मा गांधी.

“ विठ्ठलभाईंच्या मृत्यूनें आपल्या स्वराज्य-यज्ञांत आपल्या एका बहादूर सैनिकाची आहुति पडली आहे. प्रकृति बरी असो वा विघडलेली असो; विठ्ठलभाईंनीं स्वराज्याचा लढा चालूच ठेवला होता. त्यांनीं अंतःकार्त्ती जे उद्गार काढले त्यांवरूनसुद्धा त्यांचा अद्भुत उत्साह दिसत होता; त्यांतून स्वातंत्र्याची घोषणा प्रगट होत होती. हिंदुस्थानच्या तरुणांनीं विठ्ठलभाईंची स्मृति खजिन्याप्रमाणें संग्रहीं ठेवावी. विठ्ठलभाईंचें उदाहरण त्यांना स्फूर्तिदायक होईल.”

—जवाहरलाल नेहरू.

“ माझे माननीय मित्र देशभक्त विठ्ठलभाई यांच्या निधनानें भारतवर्षाची जी हानि झाली आहे ती भरून येणें कठीण आहे. विठ्ठलभाईंच्या मृत्यूनें हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याकरितां लढणारा एक महान् योद्धा नाहीसा झाला आहे.”

—पंडित मदन मोहन मालवीय.

“ विठ्ठलभाई पटेल म्हणजे कायदेमंडळांत सदैव धडधड पेटणारी जागृत ज्योत होती. ”

— सर हरिसिंग गौर.

“ विठ्ठलभाईंच्या मृत्यूने हिंदुस्थानचा एक खराखुरा, प्रामाणिक लढव्या नाहींसा झाला आहे.”

—मौलाना शौकत अह्ली.

“ विठ्ठलभाई हे एक प्रखर मुत्सद्दी होते. सगळ्या राजकीय प्रश्नांत त्यांची कुशलता आणि दूरदृष्टि व्यक्त झाली होती. त्यांच्या मृत्यूने झालेली हानि भरून येणार नाही.”

—भुलाभाई देसाई.

“ विठ्ठलभाई हे निघड्या छातीचे योद्धे, मुरब्बी मुत्सद्दी, असेंब्लीचे कुशल कर्णधार आणि मुंबापुरीचे कर्तव्यदक्ष अध्यक्ष होते. ते कामांत इतके व्यापृत असत कीं, मोकळा वेळ असा कधी त्यांना मिळतच नसे. ते आपल्या मित्रांजवळ म्हणत, कीं “ मीं जेव्हां मरेन तेव्हांच मला विसावा मिळेल; जिवंत आहे तोंपर्यंत राष्ट्रसेवेंत प्रत्येक क्षण वेंचणें मी माझें पवित्र कर्तव्य समजतां.”

“ विठ्ठलभाईंनीं स्वदेशांत तसेंच परदेशांतहि हिंदुस्थानचा बाजू मांडून मोठें राष्ट्रकार्य बजावले.”

—सरोजिनी नायडू.

“ श्री. विठ्ठलभाई पटेलानें स्त्रियांच्या उन्नतीकडेहि पूर्ण लक्ष होतें. मुंबई म्युनिसिपालिटींत स्त्रियांना समान मताधिकार मिळविण्याकरितां त्यांनीं पुढाकार घेतला होता. त्यांनीं देशसेवेलाच आपलें जीवित समर्पण केलें. त्यांचें मरण हें समरभूमीवर आलेल्या मरणाच्या तोडीचें आहे.”

—अवंतिकाबाई गोखले.

“ विठ्ठलभाई पटेलानीं कुठल्याहि मोहाला लालुचीला बळी न पडतां देशाची सेवा निःस्वार्थपणें बजावली.”

—लीलावती मुनशी.

“ हिंदूभूमीतला एक महान् योद्धा हरपला.”

— वॅ. एम्. आर. जयकर.

“ज्या वेळी आपणांला त्यांची अतिशय गरज होती अशा वेळीं नेमकें विठ्ठलभाईना काळानें आपल्यांतून ओढून नेलें, ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. राजकीय बाबतींतलें त्यांचें ज्ञान, अचूक मार्गदर्शन, सार्वजनिक कामांतला विविध अनुभव आणि भक्कम बुद्धिस्वातंत्र्य हे गुण त्यांना स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत बहुमोलाचे ठरले. कायदेपंडित, समाज-सुधारक, राष्ट्रीय पुढारी व विधिमंडळाचे अध्यक्ष इत्यादि नात्यांनीं त्यांचें कार्य महत्त्वाचें झालें आहे.”

—आचार्य प्रफुल्लचंद्र रॉय.

“ते जो विषय हातीं घेत त्याचा संपूर्ण अभ्यास करित असत. त्यांच्या लहानशा करांगुळींत जेवढें ज्ञान होतें तेवढें सरकारच्या एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलरांच्या डोक्यांतहि नव्हतें ! वक्तृत्व नि अभ्यास या दोन्हींचा संगम त्यांच्या ठिकाणीं होता. म्हणून बड्यांतल्या बड्या सरकारी अंमलदाराला ते नमवूं शकत.

—वॅ. जमनादास माधवजी मेहता.

“विठ्ठलभाई पटेलांनी देशाच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत केलेली सेवा आपण विसरूं शकत नाहीं. अशा महान् देशसेवकाला आपण मुकलें हें आपलें कमनशीब आहे. त्यांतहि अशा वेळीं त्यांच्या नेतृत्वाची देशाला गरज असतां त्यांचा अंत व्हावा ही घटना खेदजनक आहे.”

—बी. जी. हॉर्निमन.

“विठ्ठलभाईंचें आयुष्य म्हणजे अविरत चालूं असलेलें युद्धच होतें. राष्ट्रीयत्व हाच त्यांचा धर्म हेता.”

—डॉ. जी. व्ही. देशमुख.

“कौंसिलमध्ये इतर सभासदांहून अधिक ठराव मांडणारे व सर्वांत बोलके सभासद म्हणजे मि. पटेल हेच होत.”

—ई. एस. मॉटेग्यू, भारतमंत्री.

वृत्तपत्रांचे उद्गार

“ एकंदरीत त्यांचें (विठ्ठलभाई पटैलांचें) सर्व आयुष्य राष्ट्रकार्यार्थ झगडण्यांतच व्यतीत झालें आणि त्या झगडण्यांतच त्यांची मुत्सद्देगिरी आणि कुशाग्र बुद्धिमत्ता वेळोवेळीं व्यक्त झाली. त्यांचा आयुष्यक्रम भावी राजकारणी पुढाऱ्याला व लढाऊ वृत्तीच्या देशभक्ताला खात्रीने आदर्शभूत असाच मानतां येईल. ”

—केसरी, पुणे.

“ Vithalhai died, as he lived, a fighter to the last. He is last thought was for his country; with dying breath he prayed for the early attainment of her freedom. ”

—*Hindu*, Madras.

“Like Raja Ram Mohan. Roy, the prophet of the new era this fighter for freedom of the motherland, one of the bravest and most skilful, has died in a strange land where his words, his movements were being watched with the closest attention by his countrymen. Death has conquered his flesh, but has it conquered his spirit? That spirit lives and will live till the battle is won.

—*Amrit Bazar Patrika*, Calcutta.

“ To young India he was the symbol of a change from the old order of things and the harbinger of a new era. ”

—“ *Forward* ”

परिशिष्ट (४)

पत्रव्यवहारांतील काहीं निवडक उतारे

[बहुतेक महत्त्वाच्या पत्रव्यवहाराचे उल्लेख मूळ चरित्रांत आलेले आहेतच. खालीं काहीं इतर पत्रव्यवहारांतील उतारे उद्धृत केले आहेत.]

इंडिया ऑफिस
व्हाइट हॉल, S. W. I.
१ जून १९२०

प्रिय वि. पटेल,

मी गांवीं नसल्यानें तुमच्या २७ तारखेच्या पत्रास उत्तर पाठविलें नाहीं याबद्दल वाईट वाटतें.

मि. चार्ल्स रॉबर्टस् यांनीं तुम्हांला पाठविलेल्या पत्रांत तुम्ही विचारलेल्या मुद्द्यांचीं उत्तरें आलीं आहेत असें मला वाटतें.

अपला

ई. एस्. मॅटिंग्यू.

स्पीकर, हाउस ऑफ कॉमन्स, ७ जानेवारी १९२६

महप्रिय प्रेसिडेंट,

तुमचें ता. ९ डिसेंबरचें पत्र मिळालें.

‘अन्-पार्लमेंटरी’ ज्यांना म्हणतां येईल अशा शब्दांची ठराविक यादी आमचेकडे नाहीं. तरी पण मार्गदर्शक गोष्टी काहीं आहेत. त्या अशा, कीं कोणीहि पार्लमेंटच्या सभासदानें दुसऱ्या सभासदाचा अपमान होईल असे शब्द वापरूं नये. एकादा विशिष्ट शब्द कोणत्या हेतूनें व

कोणत्या रीतीने वापरला ते पाहिले पाहिजे. म्हणजे असें कीं तोच शब्द एका रीतीने वापरला तर चालेल, अन्य रीतीने चालणार नाही. इतरांनी आपणांशी ज्या सभ्यतेने वागावे असें आपणांला वाटते तशाच सभ्यतेने आपण दुसऱ्यांशी बोलतांना वागावे म्हणजे झाले. ज्या त्या वेळेची व स्थळाची परिस्थिति पाहावी. अनिष्ट शब्दांना अध्यक्षानें आळा घालावा. म्हणजे पुढें तक्रारीला व वातावरण प्रक्षुब्ध होण्याला जागा राहात नाही.

तुम्ही अध्यक्षपदीं निवडून आलां याबद्दल धन्यवाद.

आपला

जे. एच्. विठ्ठले.

स्वीकर.

बुलोन-फ्रान्स, २७ मे १९२७

प्रिय मि. पटेल,

तुमचें पत्र मिळालें. मी पॅरीसला—किंवा पॅरीसनजीक म्हणा पाहिजे—तर—सुमारें एक महिना होतों. १ जूनला इंग्लंडला जाण्याचा आमचा विचार आहे. माझ्या पत्नीस पॅरीसला आराम वाटला नाही. तिला कांहीं दिवस विश्रांति मिळाली तरच तिची प्रकृति सुधारेल. मी लंडनला १ ते ४ जूनपर्यंत राहून नंतर ब्रायटनला जाईन. नंतर ९ जून किंवा त्या सुमारास लंडनला परतून तेथें एक पंधरवडा राहूं. जुलैच्या आरंभाला बेल्जममधून स्वित्झर्लंडला परत जाण्याचा विचार आहे. माझे वडील युरोपला येणार कीं नाही त्याबद्दल मला नक्की कांहीं समजलें नाही. परंतु त्यांची इच्छा मात्र युरोपला येण्याची आहे. मला वाटते ते ऑगस्टमध्ये केव्हां तरी येतील.

मी तुम्हांला लंडनला जरूर भेटण्याचा प्रयत्न करीन.

तुमचा स्नेहांकित

जवाहरलाल नेहरू.

११ कलाइव्ह रोड

न्यू दिल्ली, १२ फेब्रुवारी १९२८

प्रिय मि. पटेल,

तुमचें ता. ९ फेब्रुवारीचें पत्र व सर डार्लिंग्ज्से यांनीं तुम्हांस पाठविलेल्या पत्राची नकल पोचली.

राष्ट्रीय सभा व इतर प्रमुख संस्थांनीं सायमन कमिशनवर संपूर्ण बहिष्कार घालण्याचे ठराव केले आहेत हें तुम्हांला माहित आहेच. त्या ठरावानुसार असेंब्लींतील काँग्रेसपक्षाला वागावें लागेल व म्हणून तुम्हीं अध्यक्ष या नात्यानें कमिशनच्या सभासदांचा सत्कार केल्यास त्यात या पक्षाला भाग घेतां येणार नाहीं. माझी माहिती आहे ती अशी, कीं सर जॉन सायमन व त्यांच्या कमिशनचे सभासद यांनीं तुम्हांला साधी भेटिला बोलावणें करण्याची सभ्यताहि दाखविली नाहीं. असेंब्लीकडे तर त्यांनीं मुळींच लक्ष दिलें नाहीं. अशा परिस्थितींत तुम्ही अध्यक्ष या नात्यानें,—केवळ सर डार्लिंग्ज्से या लहानशा गटाच्या विनंतीवरून, पण तीन प्रमुख हिंदी विनसरकारी पक्षांचा विरोध असतांना,—कमिशनला कसें निमंत्रण देऊं शकाल तें मला समजत नाहीं.

तुमचा स्नेहांकित

मोतीलाल नेहरू.

भिल्ल सेवा मंडळ, दाहोद, ता. २३ जुलै १९२८

प्रिय विठ्ठलभाई साहेब,

अखेर बार्डोलीच्या वाटाघाटी फिसकटल्याच. वल्लभभाईंना अजून अटक झाली नाहीं. पण त्यांना अटक झालीच तर त्याचें मला आश्चर्य वाटणार नाहीं. उलट त्यामुळें बार्डोली प्रकरण हें केवळ अखिल भारतीय स्वरूपाचें न-गहातां त्याला साम्राज्यव्यापी स्वरूप येईल. वल्लभभाईंना अटक झाली तर त्यामुळें राष्ट्राचा फायदाच होईल.

आपलें गांभीर्य नेहमीं प्रमाणेंच कायम असेल अशी मी आशा करतां.

आपला स्नेहांकित

अमृतलाल व्ही. ठक्कर.

कार्ल्टन मॅन्शनस्, लंडन

३ जून १९२९

मत्प्रिय मि. पटेल,

गुरुवारीं रात्रीं कॅक्स्टन् हॉलमध्ये ' हिंदुस्थानला स्वराज्य ' या विषयावर डॉ. अँनी बेझंट बाई बोलल्या. आपल्या भाषणांत त्यांनीं तुमची स्तुति केली. त्या म्हणाल्या, " पटेल हे असामान्य उमदे अध्यक्ष आहेत. ते इतके निःपक्षपाती राहातील असें कुणाला वाटलें नव्हतें. "

आपला

ईश्वर शरण.

सरदारगृह, मुंबई, २० जुलै १९२९

मत्प्रिय पंडितजी,

साबरमतीच्या ऋषींना (महात्मा गांधींना) भेटण्याचें मीं ठरविले आहे. लाहोर काँग्रेसच्या अध्यक्षपदाकरितां जवाहर, वल्लभभाई, पटेल आणि महात्मा गांधी यांचीं नांवां सुचविलीं जात आहेत. परंतु एकंदर परिस्थिति पाहतां महात्मा गांधी हेच अध्यक्ष व्हावेत असें मला वाटतें. याबद्दल मी महात्मार्जीशीं चर्चा केली. जबाबदारी अंगावर घेण्यास त्यांनीं नाखुशी दर्शविली. तरी पण मला वाटतें, दोघांनीं एकमताने त्यांना विनंति करण्याचें ठरविलें तर ते कार्याची धुरा घेतील.

फेर-नाफेर हा वाद आतां पुन्हा उकरून काढण्याची ही वेळ नाही. कायदेभंग चौकशी कमिटीवरील एक सभासद या नात्यानें माझें दिलेलें मत कायम आहे. तें असें कीं कौन्सिलबाहेरची आपली चळवळ यशस्वी होण्याकरितां कौन्सिलें आपण काबीज करणें अत्यंत अवश्य आहे.

तुम्ही वरील सर्व गोष्टींवर विचार कराल अशी मी आशा करतो.

तुमचा स्नेहांकित

व्ही. जे. पटेल.

२० अक्टबर रोड

न्यू दिल्ली, २८ जानेवारी १९३०

प्रिय मि. रंगास्वामी अयंगर, संपादक 'हिंदु' मद्रास,

सध्या मी फार काळजीत आहे हे तुम्हांला माहीतच आहे. या सर्वांचा शेवट काय होणार आहे ते कांहीं समजत नाहीं. मला सल्लामसलतीकरितां ज्याच्याकडे जातां येईल असा कोणी दिसत नाहीं. (राजकारणाला) मुत्सद्देगिरीचें, शहाण्णणाचें वळण मिळेल अशाबद्दल तुम्हीं आपल्या वृत्तपत्रद्वारा प्रयत्न केला पाहिजे. हिंदुस्थानसरकारशीं माझे भांडण चालू आहे त्याचा परिणाम काय होईल ते मला सांगवत नाहीं. कदाचित् मला राजीनामा द्यावा लागेल. अगदींच जरूर वाटल्याशिवाय या जागेवर मी क्षणभरहि राहाणार नाहीं. माझे स्वातंत्र्य त्या पदावर टिकणें अशक्य आहे असें मला वाटतांच ती जागा मी सोडीन. पण जें होईल ते पाहावें व थांबावें.

तुमचा स्नेहांकित

व्ही. जे. पटेल.

दि थिऑसॉफिकल सोसायटी, अडथार

मद्रास, ता. १२ फेब्रुवारी १९३०

मि. पटेल यांसी,

जेव्हां मी दिल्लीला येत जाईन तेव्हां मी आपणांकडे उतरत जावें असें आपण मला सांगून ठेवलें आहे; या आपल्या सौजन्याबद्दल धन्यवाद. मी तेथें ता. २७-२८ रोजीं होणाऱ्या कॉन्फरन्सकरितां येत आहे. आपणांकडे त्याप्रमाणें उतरूं का? येतांना गरम कपडे आणण्याची जरूरी असल्यास तसें कृपेनें कळवावें. सध्या तेथल्या हवामानाची मला कल्पना नाहीं.

अॅनी बेझंट.

पाणकोर नाका, अहमदाबाद.

ता. १८ मार्च १९३०

मत्प्रिय श्री. विठ्ठलभाई यांसी—

परत येत असतांना मी महात्मार्जीना नडियादजवळ डभण येथें भेटलों. त्यांची प्रकृति आनंदी आहे. अर्थात् त्यांना दररोज दहा मैलांची मजल करावी लागते ती त्यांचें वयोमान व एकंदर प्रकृति लक्षांत घेतां जास्तच आहे. त्यांना आपल्या चळवळीच्या यशाबद्दल खात्री वाटते. आणि आपणांस सरकारनें अटक केली वा न केली तरी चळवळीवर त्यांचा कांहीं परिणाम होणार नाहीं असें त्यांचें म्हणणें आहे. साऱ्या प्रांतभर मोठा उत्साह दिसून येत आहे. हजारों तरुण महात्मार्जीच्या निशाणाखालीं एकत्रित होत आहेत. मी श्री. मावळंकर व श्री. अंबालाल यांच्याजवळ सहज बोललों. त्या दोघांचाहि सध्याच्या कौन्सिलावर विश्वास नाहीं.

मी आपला निरोप घेऊन निघालों त्या वेळेपेक्षां आपली प्रकृति आतां बरी असावी अशी मी आशा करतो. तुम्ही इकडे येणार असल्यास तसें कळवावें.

REFBK-0007007

तुमचा स्नेहांकित
कस्तुरभाई लालभाई.

